

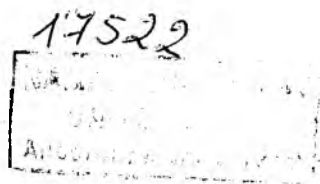

**ЎЗБЕКИСТОН
РЕСПУБЛИКАСИНИНГ
КОНСТИТУЦИЯСИГА
ШАРҲ**

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ АДЛИЯ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЮРИДИК ИНСТИТУТИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНИНГ КОНСТИТУЦИЯСИГА ШАРҲ

ТОШКЕНТ
«ЎЗБЕКИСТОН»
2008

Масъул муҳаррир:
Азизхўжаев Алишер Аббосович,
юридик фанлари доктори, профессор

Ушбу китобда Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг бўлимлари, боблари ва моддаларига илмий-оммабоп шарҳ берилган. У фуқароларимизнинг Конституция ва унинг мазмун-моҳияти билан боғлиқ сиёсий-ҳуқуқий билимларини янада оширишга хизмат қилади. Шунингдек, шарҳда конституциявий ислохотларнинг моҳияти, давлат ва жамият қурилиши ҳамда суд-ҳуқуқ соҳасида амалга оширилаётган демократик ўзгаришлар талқини ҳам ўз ифодасини топган.

Ушбу шарҳ кенг китобхонлар оммаси, шунингдек, барча турдаги таълим муассасалари ўқувчилари, талабалари ва ўқитувчилари, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ходимлари учун мўлжалланган.

Муаллифлар жамоаси: Азизхўжаев А.А. ю.ф.д, проф. Кириш, Муқаддима, II боб, XXIII боб; Абдумажидов.Ф ю.ф.д, проф. XXII боб (ю.ф.д, проф. М.Ҳ.Рустамбаев билан ҳаммуалифликда); Аҳмадшаева М.А.ю.ф.н, доц. V боб; Аҳмедов Д.Қ. ю.ф.д. XIII боб, 6-бўлим; Баратов М.Ҳ.ю.ф.н, доц. VIII боб; И.Б.Зокиров ю.ф.д, проф. IX боб; Исломов З.М. ю.ф.д, проф. III боб; Маликова Г.Р ю.ф.н, доц. XXI боб 105-модда; Муҳаммаджонов О.З. ю.ф.д. XVIII боб; Муҳамедов Х.М. ю.ф.н, доц. I боб; Нажимов М.К ю.ф.н, доц. XVII боб; Раҳманов А.Э к.ўқ. XX боб; М.Ҳ.Рустамбаев ю.ф.д, проф. XIX боб, XXII боб (Абдумажидов. Ф ю.ф.д, проф. ҳамкорликда), XXIV боб; Сабуров Н.С. ю.ф.н, доц. VII боб; Файзиев Ш.Х. ю.ф.д, проф. XII боб; Хидиров С.М ю.ф.н, доц. XV боб; Турсунов А.С ю.ф.д, проф. XXVI боб; Тўлаганов А ю.ф.д, проф. X боб; Юлдашева Г ю.ф.н, доц. IV боб; Юлдашева Ш.Р. ю.ф.н, доц. XIV боб; Чўлиев А.Б. ю.ф.н, доц. XXI боб 99-104-моддалар; Ҳамидова М.А. ю.ф.н, доц. XI боб; Ҳожиёв Э.Т. ю.ф.н. XVI боб, XXV боб; Ҳотамов У.Ж к.ўқ. VI боб.

КИРИШ

Ҳар бир халқнинг тақдирида мухрланиб қоладиган тарихий ҳужжатлар миллат равнақи, давлатчилик пойдеворининг мустаҳкам бўлиши учун хизмат қилганлиги билан аҳамиятлидир. Ўзбек халқи тарихида ҳам кескин бурилиш ясаган, истиқлол учун курашлар самараси бўлган, аҳамияти жиҳатидан асрларга татиғулик ҳуқуқий ҳужжатлар қаторида «Мустақиллик декларацияси», «Ўзбекистон Республикасининг Давлат мустақиллигини эълон қилиш тўғрисида»ги қарор, «Ўзбекистон Республикасининг Давлат мустақиллиги асослари тўғрисида»ги қонун ва албатта, Асосий Қонунимиз – Конституциямизни алоҳида эҳтиром билан тилга оламиз. Мустақил давлатчиликнинг белгиси ҳисобланмиш Конституция, аввало, миллатнинг юзи, халқнинг эрки ифодаси, жамият тараққиётининг асосидир. Том маънода янги демократик тузумни барпо этиш мақсадида қабул қилинган Конституциямизнинг ғояси, асосий принцип ва қоидалари умум эътироф этилган халқаро талаблар билан бирга, халқимизнинг минг йиллар давомида шаклланиб келган қадриятларини ҳам ўзида мужассам этган.

Қабул қилиниш тартибининг ўзиёқ жаҳон конституциявий тажрибасида алоҳида ўрин тутувчи, ҳуқуқий прецедент ҳисобланган, яъни лойиҳаси икки маротаба умумхалқ муҳокамасидан ўтган Конституциямизнинг яратилиш даври ўта мураккаб тарихий жараёнлар силсиласига тўғри келди. Оз фурсат ичида мамлакатимиз Конституциясини қабул қилиш зарурати масъулиятни янада оширди. Давлат қурилиши соҳасида мустақил тажрибанинг эндигина шаклланаётгани, давлат бошқаруви, жамиятни идора этиш масалаларига тамоман янгича ёндашув лозимлиги, ижтимоий муносабатларни тамоман янгидан ҳуқуқий тартибга солиш эҳтиёжи Конституцияни қабул қилишга ўз таъсирини утказувчи мураккаб омиллардан эди.

XX асрнинг 90-йилларида Ўзбекистоннинг сиёсий тизимида вужудга келган мураккаб ижтимоий муносабатлар мамлакат раҳбарияти зиммасига жиддий синовлар олиб келди. Мустақил давлатчилик сиёсатини юритиш, бунда жаҳон ҳамжамиятининг эътиборини қозониш, мамлакат ижтимоий ҳаётининг осойишталигини таъминлаш, миллатлараро муносабатларни тўғри йўлга қўйиш, иқтисодий ривожланиш ҳамда маънавий юксалиш пойдеворини шакллантириш каби масалаларга ойдинлик киритиш, унинг ҳуқуқий асосини яратиш масъулияти ҳам давлат олдида турган дастлабки вазифалар эди.

1990 йилнинг июнь ойида Республика Олий Кенгашининг иккинчи сессиясида янги Конституция лойиҳасини тайёрлаш учун конституциявий комиссия тузилди. Собиқ империя даврида бундай дадил сиёсий қадамни қўйишнинг ўзи катта шижоат ва мардликни талаб қилар эди.

Бу даврга келиб Ўзбекистон сиёсий ҳаётида туб ўзгаришлар юз берди: мамлакат бошқарувида президентлик ва ҳокимлик институтлари жорий этилди, ягона партиявийлик — ҳукмрон коммунистик мафкурага барҳам берилди, мулкчилик шакллари ўзгарди, ҳурфикрлик, виждон эркинлиги ғоялари қарор топди.

Шунга қарамай, ҳали олдинда ўз ечимини топиши зарур бўлган қатор муаммолар кўндаланг бўлиб, конституциявий комиссия аъзоларига ушбу саволларга тўғри жавоб топиш ва таҳлил қилиш, хорижий тажрибани ўрганиш, миллий қадриятларимизни конституция ғояларига сингдириш каби вазифалар қўйилди. Ушбу конституциявий комисссиянинг Раиси — Республика Президенти зиммасига улкан ва шарафли масъулият юклатилган бўлиб, И. Каримов Конституция лойиҳасидаги ҳар бир модда ва қонунни ўта синчковлик билан қараб чиқиш баробарида янги конституциявий тузумни, мамлакатимиз келажагини ҳамда тақдирини олдиндан кўра олди.

Мазкур комиссия Конституция лойиҳасини умумхалқ муҳокамасига қўйиш тўғрисида қарор қабул қилди ва у 1992 йил 26 сентябрда матбуотда эълон қилинди. Ушбу лойиҳа бўйича умумхалқ муҳокамаси жуда қизғинлик билан, кенг жамоатчилик доирасида ўтказилди. Билдирилган таклифлар инobatга олиниб, 1992 йилнинг 21 ноябрида Конституция лойиҳаси иккинчи бор матбуотда эълон қилинди. Натижада олти мингдан ортиқ таклиф ва мулоҳазалар билдирилди ва лойиҳага қатор тузатиш ҳамда аниқликлар киритилди.

Халқимиз томонидан билдирилган фикрлар Конституция мазмунини янада бойитди. Жамиятимизнинг миллионлаб аъзолари тақдири билан боғлиқ ушбу жараён сиёсий фаоллик намунаси бўлди, деб таъкидлаш жоиз.

Тарихий сана — 1992 йил 8 декабрь куни Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ўн биринчи сессиясида Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси қабул қилинди.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси Муқаддима, «Асосий принциплар», «Инсон ва фуқароларнинг асосий ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчлари», «Жамият ва шахс», «Маъмурий-худудий ва давлат тузилиши», «Давлат ҳокимиятининг ташкил этилиши», «Конституцияга ўзгартириш киритиш тартиби» деб номланган 6 та бўлим, 26 та бобни ташкил этган 128 моддани ўз ичига олади.

Халқимиз Конституциямизни қабул қилиниши орқали дунё ҳамжамиятига ўзининг умуминсоний қадриятларга содиқ эканлигини намоён қилди. Ушбу умуминсоний қадриятларнинг диққат марказида инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни, қадр-қиммати ва бошқа дахлсиз ҳуқуқларини таъминлаш давлатимиз олдидаги олий масъулият эканлиги Конституциямизнинг асосий гояси сифатида танлаб олинди. Конституциямизнинг барча тамойиллари, аввало, инсон ва фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилишга қаратилган бўлиб, давлатнинг мажбурияти ушбу ҳуқуқ ва эркинликларни таъминлашда акс этади.

Шу билан биргаликда халқ ҳокимиятчилиги институтининг мазмунида бутун ҳокимият ва суверенитет халққа тегишли эканлиги, халқ давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаи, деб эътироф этилгани конституциямизнинг халқчил табиатини намоён этади. Ўзбек халқини миллатидан қатъи назар, Ўзбекистон фуқаролари ташкил этади (8-модда), деб эътироф этилиши, фуқароларнинг миллатидан, ирқи, жинси, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахсий ва ижтимоий мавқеидан қатъи назар қонун олдида тенглиги, ҳуқуқ ва эркинликлар барча учун бир хилда, тенг шароитларда таъминланиши жамият барқарорлиги ва осойишталигининг гарови бўлиб хизмат қилмоқда. Жамият аъзоларининг манфаатлари тенг ҳимоя қилиниши баробарида давлат ўзининг кучли ижтимоий сиёсатини амалга ошир-япти.

Миллий қадриятларимизни ўзига сингдирган Конституция-миз асосида оила, оналик ва болалик давлат муҳофазасида экан-

лиги, давлат ва жамият етим болаларни ва ота-оналар васийлигидан маҳрум бўлган болаларни боқиш, тарбиялаш ва ўқитишни ўз зиммасига олганлигини алоҳида эътироф қилиш лозим. Ўз фарзандларини вояга етказиш ота-онанинг олдидаги бурч, вояга етган, меҳнатга лаёқатли фарзандлар эса ота-оналари ҳақида ғамхўрлик қилишга бурчли эканлиги айтилган қоидалар халқимизнинг азалий урф-одатлари, анъаналари оиланинг муқаддаслигига таянишини кўрсатади. Бундан ташқари фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари — маҳалла институтининг конституцияда мустаҳкамланиши халқимизнинг янада жипслашуви, кишиларнинг кундалик ҳаётини йўлга қўйишда муҳим восита эканлигида намоён бўлади.

Умуминсоний қадриятларимиз шаклланишида азалдан ота-болаларимиз эътиқод қилиб келган ислом динининг ўрни ва аҳамияти катта бўлиб, собиқ тоталитар тузум даврида маҳаллий халқ ўз динига эътиқод қилиш ҳуқуқидан маҳрум қилинибгина қолмай, балки атеизм тарғиботи орқали диний қадриятларимиз ҳам топталди.

Конституциямиз диний эътиқод эркинлигини кафолатлаш (31-модда) билан бирга, давлатнинг диний бирлашмалар фаолиятига аралашмаслиги (61-модда) қоидасини ҳам ўзида ифода этади ҳамда барча диний ташкилотлар ва бирлашмаларнинг қонун олдида тенглигини таъкидлайди.

Олий ҳужжатнинг Муқаддима қисмидаёқ ижтимоий адолатга садоқатни намоён қилиш халқимизнинг юксак фазилати эканлиги баён қилинган бўлиб, адолатли ижтимоий сиёсат юритиш давлат сиёсатининг устувор тамойили экани Конституциямизнинг қатор моддаларида акс этади. Жумладан, меҳнат қилиш, эркин касб танлаш, адолатли меҳнат шароити (37-модда)га эга бўлиш, ёлланиб ишлаётганларнинг ҳуқуқлари (38-модда), ижтимоий таъминот олиш (39-модда), малакали тиббий хизматдан фойдаланиш (40-модда), бепул умумий таълимнинг кафолатлангани (41-модда), вояга етмаган, меҳнатга лаётқатсиз ва ёлғиз кексаларнинг ҳуқуқлари давлат ҳимоясида экани (45-модда) мустаҳкамланган.

Жамиятнинг иқтисодий асослари ҳар бир давлатнинг иқтисодий тузуми аҳволига баҳо берувчи омиллардан ҳисобланади. Бир тузумдан иккинчи тузумга ўтиш, биринчи навбатда, иқтисодий муаммоларни ҳал этиш билан боғлиқ ечим ва воситаларни тўғри танлаш, тегишли ҳуқуқий базани шакллантириш учун

оқилона тамойилларни конституция даражасида эътироф этиш зарурати Асосий Қонунимизда ўзининг ижобий аксини топган. Бозор муносабатларига асосланган иқтисод, унинг хилма-хил шаклдаги мулкка асосланиши, мулк шаклидан қатъи назар уларнинг дахлсиз ва давлат ҳимоясида эканлиги (53-модда), мулкдорнинг ўз мулкидан фойдаланишдаги эркинлиги (54-модда) каби қоидалар барқарор иқтисодиётга, эркин тадбиркорлик фаолиятига ҳуқуқий асос бўлди.

Сиёсий тизимнинг барқарорлиги иқтисодий муносабатларнинг ривожини, жамият фаровонлигини, кишилар моддий турмуш даражасининг яхшиланиб бориши билан боғлиқ бўлиб, кучли ижтимоий сиёсат, барқарор бозор муносабатларининг мавжудлигини сиёсий ислохотларнинг ҳам узлуксизлигини таъминлашга хизмат қилмоқда.

Мамлакатимизда сиёсий партия ва бошқа жамоат бирлашмалари фаолиятининг ҳуқуқий асослари ижтимоий ҳаётнинг эркинлигини, фикрларнинг хилма-хиллигини, демократик тамойиллар талаблари даражасида мустақамлангани билан ифодаланади. Бугунги кунда кўппартиявийлик тизимининг мавжудлигини давлат ҳокимиятини шакллантириш учун ўтказилаётган сайловларда, умумхалқ референдуми ва сиёсий партияларнинг давлат бошқарувидаги фаол иштирокида намоён бўлмоқда.

Фуқароларнинг сиёсий ҳуқуқлари кафолатланган қоидалар мамлакат сиёсий тизимини янада эркинлаштиришда катта аҳамият касб этади. Жамият аъзоларининг сиёсий-ҳуқуқий онги ва тафаккурининг ўсиб бораётганлиги давлат ҳокимиятини ислох қилинишида асосий омил бўлиб хизмат қилмоқда.

Халқимиз эрки-иродасига асосан ўтказилган референдумларда давлат ва жамият ҳаётидаги энг муҳим масалалар юзасидан қарорлар қабул қилиниши натижасида мамлакат сиёсий тизимида изчил ислохотлар амалга оширилиб, катта ўзгаришлар юз берди. Референдум натижаларига биноан 2002 йил 4 апрелда Ўзбекистон Республикасининг «Референдум яқунлари ҳамда давлат ҳокимияти ташкил этилишининг асосий принциплари тўғрисида»ги конституциявий қонуни қабул қилинди. Бу ҳужжат Ўзбекистоннинг қонун чиқарувчи олий органи — икки палатали парламентнинг тузилиши, таркиби, фаолият юритиш асосларини белгилади, Ўзбекистон Республикаси Президентининг ваколат муддати етти йил қилиб белгиланишини жорий этди, энг муҳими — демократик ислохотларни чуқурлаштириш

ва фуқаролик жамияти пойдеворини шакллантириш бўйича қонунчиликни такомиллаштиришнинг асосий йўналишларини тасдиқлаб берди. Бундай ҳужжатнинг қабул қилиниши мамлакатимизда жадал ислоҳ этиш ва модернизация қилишнинг янги даври — миллий тараққиётимизнинг кейинги мантиқий босқичи изчил давом этаётганлиги билан изоҳланади. Бунда ўтиш даврининг муваффақиятли яқунлангани, иқтисодий ислоҳотларнинг барқарор амалга оширилаётгани, бунинг баробарида сиёсий муносабатларни шунга мос равишда шакллантириб бориш, мамлакат сиёсий тизимини такомиллаштириш зарурати пайдо бўлганлигини таъкидлаш лозим. Кўшпартиявийлик тизимининг мустаҳкамланиши, мамлакат ижтимоий ҳаётининг ҳуқуқий асосларини ривожлантириш, жамият аъзоларининг сиёсий-ҳуқуқий тафаккури юксалиши, миллий ҳуқуқ тизимимизни халқаро ҳуқуқ талаблари даражасида такомиллаштириш ҳамда мукамал сайлов тизимининг мавжудлиги профессионал парламентни шакллантириш, уни икки палатали тизимга ўтказиш учун хизмат қилувчи омилар ҳисобланди. Шунинг учун ҳам қонун чиқарувчи ҳокимиятни амалга оширувчи парламентнинг қўйи — Қонунчилик палатаси мунтазам фаолият кўрсатувчи профессионал органга айлантирилди, юқори палата — Сенат эса ҳудудлар манфаатларини ифодаловчи вакиллик органи сифатида шакллантирилди. Шу тариқа Олий Мажлис фаолияти икки палатали тизимга ўтказилди. Мамлакат бошқарувининг ўзаги ҳисобланган Ўзбекистон Республикаси Президентининг ваколат муддати 7 йил қилиб белгиланди.

2003 йил 24 апрелда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида»ги қонун асосида Ўзбекистон Республикаси Президентининг айрим ваколатларини Олий Мажлиснинг Сенати ва Бош вазир зиммасига ўтказиш билан боғлиқ муносабатлар ҳуқуқий тартибга солинди.

Давлат ҳокимияти тизимини ислоҳ қилиш борасида олиб бориш ҳаракатлар натижасида ўтиш даврида ўрнатилган тартиб — Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида мамлакат Президенти бир пайтнинг ўзида ижро этувчи ҳокимият раҳбари ҳам эканини белгилайдиган нормаларнинг ўзгартирилиши муҳим сиёсий қадам бўлди. Мамлакатдаги мавжуд сиёсий тизим бугунги кунда Ўзбекистон Республикаси Президентининг давлат раҳбари сифатида давлат ҳокимияти органларининг ўзаро уйғун

ва ҳамжихат фаолият юритишини таъминлаш функциясини амалга оширишини тақозо этмоқда.

Ўзбекистон Республикасининг 2007 йил 11 апрелда қабул қилинган «Давлат бошқарувини янгилаш ва янада демократлаштириш, мамлакатни модернизация қилишда сиёсий партиялар ролини кучайтириш тўғрисида»ги конституциявий қонунининг ҳамда Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг моддаларига тузатишлар киритиш тўғрисидаги қонуннинг қабул қилиниши демократик ислохотлар изчиллигини таъминлашда муҳим роль ўйнади. Ушбу қонунлар кўппартиявийлик тизимининг қарор топиши ва сиёсий партияларнинг парламентдаги ўрнини ҳуқуқий мустаҳкамлаши билан уларнинг ҳукумат бошлиғи ҳамда вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимини тайинлаш ва уларни вазифасидан озод этишдаги ролини эътироф этди ҳамда Ўзбекистон Республикаси Президентининг асосий функциясини давлат ҳокимияти органларининг келишилган ҳолда фаолият юритишини ҳамда ҳамкорлигини таъминлаш, деб белгилади.

Конституция давлат ҳокимиятини шакллантириш, фаолиятини ташкил этишда қонунларга риоя этилишининг асосий қоидаларини ифода этиш билан бирга, жамият ҳаётининг барча соҳаларидаги ижтимоий муносабатларнинг ривожланиши, жамиятда тинчлик ва осойишталикнинг таъминланиши, инсонлар онги ва тафаккурининг маънавий ва маърифий юксалиши учун пойдевор ҳисобланади.

Асосий Қомусимизнинг муқаддимаси ва бошқа таркибий қисмларидан Конституциямизнинг моҳият ва мазмунини билиш мумкин. Унда адолат, маънавият, ҳақиқат ва одиллик, миллий ахлоқий қадриятлар, умуминсоний ғоялар каби мезонлар талабидаги қоидалар мавжудки, бу ҳолат Конституциямизни улуғлаш, уни бирламчи олий юридик куч манбаи деб ҳисоблаш ҳамда устуворлигини тан олишга ундайди.

Ушбу берилётган шарҳ орқали Конституциямизнинг том маънодаги устувор ҳуқуқий ҳужжат экани, унда моҳиятан янги конституциявий тузум асослари мустаҳкамлангани ҳамда ундаги принциплар ва қоидаларга ижтимоий ҳаётимизнинг барча соҳаларида амал қилинаётгани аниқ мисоллар орқали эътироф этилади.

МУҚАДДИМА

Ўзбекистон халқи:

инсон ҳуқуқларига ва давлат суверенитети гоёларига содиқлигини тантанали равишда эълон қилиб,

ҳозирги ва келажак авлодлар олдигаги юксак масъулиятини англаган ҳолда,

ўзбек давлатчилиги ривожининг тарихий тажрибасига таяниб, демократия ва ижтимоий адолатга садоқатини намоён қилиб, халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этилган қоидалари устунлигини тан олган ҳолда,

республика фуқароларининг муносиб ҳаёт кечиришларини таъминлашга интилиб,

инсонпарвар демократик ҳуқуқий давлат барпо этишни кўзлаб, фуқаролар тинчлиги ва миллий тотувлигини таъминлаш мақсадида,

ўзининг мухтор вакиллари сиймосида Ўзбекистон Республикасининг мазкур Конституциясини қабул қилади.

Конституциянинг муқаддимаси унинг кириш қисми бўлиб, у конституция қабул қилиш мақсадини ўзида ифодаладиган, конституциянинг асосий қисмида кенг очиб бериладиган конституциявий тузум белгилари ва йўналишлари мазмуни умумлашган ҳолда акс этадиган муҳим қисмдир. Унинг аҳамияти конституция қабул қилинишининг заруратини эълон қилиш орқали, шу давргача халқнинг босиб ўтган йўли, тараққиётининг босқичларини тавсифловчи хусусиятларини қамраб олиб ҳамда давлатнинг моҳияти ва бош вазифаларини ўзида ифода қилишида намоён бўлади. Ана шу боис ҳам унинг матни мазмунан мафкуравий, гоёвий ва сиёсий жиҳатдан йўналтирилган бўлиши табиий. Муқаддима (лотинча *preambulus* — *пешқадам*, илк, муқаддам маъноларини англатади) — бирон-бир жуда муҳим ҳужжатнинг қабул қилиниши сабабларини ифодаловчи кириш қисм ҳисобланади.

1992 йил 8 декабрда қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг кириш қисми — муқаддимасида Ўзбекистон халқини ташкил этувчи барча инсонлар номидан ваколатли орган бўлган парламент — Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг депутатлари томонидан мазкур Конституциянинг қабул қилингани эълон этилади.

Зеро, умум эътироф этилган талабларга мувофиқ, истиқлолга эришган ҳар бир халқ, миллат ўз мустақил тараққиёт йўлини излашга, янги жамият ва давлат бунёд этишнинг ўзига мақбул конституциявий андозасини ишлаб чиқишга ҳаракат қилиш ҳуқуқига эга. Айнан, Конституциянинг муқаддима қисмида истиқлолга эришган Ўзбекистон ўзининг қандай тараққиёт йўлини танлаб олганини, яъни мустақилликнинг илк кунларидан бошлаб умрини ўтаб бўлган мустақил совет тузумидан воз кечиб, мамлакатимизда ижтимоий йўналиштирилган бозор иқтисодиётига асосланган очиқ демократик давлат барпо этиш ва фуқаролик жамиятини шакллантиришга азму қарор қилганини билдиради. Миллий манфаатлар ва тарихий анъаналарни инobatга олган ҳолда, очиқ фуқаролик жамияти ва демократик ҳуқуқий давлат қуриш, иқтисодиётда бозор муносабатларига ўтиш, мустақил давлат ва халқ манфаатларининг устунлигига ҳамда халқаро муносабатларда тенг ҳуқуқли ҳамкорликка асосланган ташқи сиёсатнинг аниқ принциплари ва йўналишларини белгилаб олди.

Кези келганда муҳим бир мулоҳазани таъкидлаб ўтмоқ керак. Яъни Конституция — давлатнинг асосий қонуни, олий юридик кучга эга қонун, деб эътироф этилса-да, унга фақат «қонунлар қонуни» деб қарасак, Конституциянинг моҳиятини тўла англамаган бўламиз. Зеро, бизнинг Конституциямиз янгиликнинг эскилик устидан, эркинликнинг зўравонлик устидан, адолатнинг ҳақсизлик устидан, тараққиётнинг таназзул устидан валабасини қонуний муҳрлаган ҳужжатдир.

Баъзи конституциялар ҳокимият тепасига келган айрим гуруҳ ва кучларнинг манфаатларини ўзида акс эттиради, уларнинг иродасини қонун даражасига кўтаради. Бизнинг Конституциямиз эса, аксинча, мустақиллик маҳсули бўлиб, у ҳеч қандай гуруҳ ёхуд табақанинг хоҳиш-иродасига боғлиқ бўлмай, истиқлол тарафдорлари бўлган жамият барча аъзоларининг манфаатларини ўзида ифода этади. Халқ манфаатлари негизида яратилган Конституция ўтиш даврида мамлакатимизнинг бўҳронларсиз, ларзаларсиз ривожланиши учун мустаҳкам ҳуқуқий замин бўлиб хизмат

қилди. Чунки Ўзбекистонда демократик ҳуқуқий давлат қуриш ва фуқаролик жамиятини қарор топтириш жараёнида кенг қамровли ислохотларнинг ҳуқуқий негизини Конституция ташкил этади. Демакки, бир ҳақиқатни тан олишимиз керак: бугунги кунга қадар қандай ютуққа эришган бўлсак, қандай чўққиларни забт этган бўлсак, уларнинг ҳаётбахш иллизини Асосий Қомусимиз ташкил этади.

Яна бир мулоҳаза. Қонунга асосланмаган турли ҳаракатлар, инсон ҳуқуқларига совуққонлик билан қараш ижтимоий ларзалар ва инқирозга олиб келиши барчага аён бўлган тарихий ҳақиқатдир. Шундай экан, бугунги кунда Конституциямизнинг ҳар бир инсон ҳаёти билан бевосита боғлиқлигини алоҳида таъкидлаш жоиз. Одам учун унинг эркинлиги, мулкининг дахлсизлиги, хавфсизлиги қадрли. Инсон шу нарсаларга тажовузни сира қабул қила олмайди. Боз устига, инсон ўзига нисбатан адолатсизликка ҳам чидай олмайди. Модомики, инсонни бундай тажовуздан ҳимоя қиладиган асосий қонун Конституция экан, ҳар бир фуқаро уни улуғлаши, ҳурмат қилиши, энг муҳими, уни чуқур ўзлаштириб олмоғи шарт.

Кишиларнинг Конституцияга ўзидан бегона бир нарса, шунчаки рамз, расмиятчилик маҳсули сифатида қарамасдан, уни ўз ҳаётий манфаатлари муҳрланган қалқон сифатида ардоқлашига эришиш зарур. Чунки Конституцияни билмайдиган, уни ўрганишга ҳаракат қилмаган одамларни тушуниш қийин. Ўзини ҳурмат қилган ҳар бир фуқаро Конституцияни билиши керак. Чунки бу ҳужжат мазмун-моҳиятини биладиган инсон учун у ноёб ҳуқуқий қурол вазифасини ўтайди. Ундан ҳар бир шахс ўз ҳуқуқ ва эркинликларига тажовуз қилинганда фойдалана билиши, кўплаб ўзбошимчаликларнинг олдини олишда уни моҳирона қўллай олиши мумкин. Конституцияни билмаслик эса ҳуқуқий ожизлик белгисидир. Бу ҳолатни конституциявий кафолатларга жиддий хавф, деб баҳолаш лозим. Инсоният тараққиётининг тарихий йўли ана шундан далолат беради. Демак, Конституциямиз ҳар бир ўзбекистонлик учун ҳам ҳаётий дастуриламал, ҳам ифтихор манбаи, ҳам ҳуқуқий қурол, ҳам ишончли қалқон бўлиб хизмат қилиши зарур.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов таъкидлаганидек: «Табиийки, ҳар қандай давлатнинг юзи, обрў-эътибори унинг Конституцияси ҳисобланади. Зотан, Конституция давлатни давлат, миллатни миллат сифатида дунёга танитадиган Қо-

мусномадир. Шу маънода Асосий Қонунимиз халқимизнинг иродасини, руҳиятини, ижтимоий онги ва маданиятини акс эттиради. Чунки уни ишлаб чиқиш ва муҳокама этишда бутун халқ иштирок этди. Бир сўз билан айтганда, Конституциямиз том маънода халқимиз тафаккури ва ижодининг маҳсулидир»¹.

Муқаддима Конституциянинг моҳиятан муҳим таркибий қисми сифатида катта аҳамиятга эга. Чунки унда Ўзбекистон халқининг мустақил тараққиёт йўли энг муҳим саккизта сиёсий-ҳуқуқий ғоя ва принципларга, миллий қадриятларга таяниши аниқ кўрсатиб берилган. Бу негиз ва принциплар:

Биринчидан, жаҳоннинг юксак даражада тараққий этган демократик давлатлари томонидан эътироф этилган инсон ҳуқуқлари ва давлат суверенитети ғоялари ҳамда принципларига содиқлик намунасини кўрсатишдек масъулиятни ўз зиммамизга олдик. Зеро, ҳаётда инсон, унинг ажралмас ҳуқуқлари ва эркинликлари энг олий қадрият ҳисобланади.

Иккинчидан, миллий хусусиятларимиз — қадриятларимиздан келиб чиқиб, ҳозирги ва келажак авлодлар олдидаги юксак масъулиятни англаб, ушбу Конституцияни қабул қилар эканмиз, аждодларимиз қолдирган бой меросни ўрганиш, маънавиятимиз ва қадриятларимизни янада юксалтириш асосида бугунги ва келажак авлодларимиз дунё ҳамжамиятида ўзининг муносиб ўрнига эга бўлиши учун ҳам жон куйдирамиз.

Учинчидан, шу кунгача тўпланган ўзбек давлатчилигининг бой тарихий тажрибасига таяниш орқали Асосий Қомусимизда боларимиз яратган, яъни Соҳибқирон Амир Темур, Улуғбек, Муҳаммад Бобур, Темур Малик каби тарихий шахсларнинг миллий давлатчилигимиздаги ўрни, улар амал қилган давлат бошқарувидаги анъаналарни эътиборга олиб, маданиятимиз ривожига бебаҳо ҳисса қўшган буюк аждодларимиз — шарқнинг буюк мутафаккирлари Имом ал-Бухорий, ат-Термизий, ал-Хоразмий, ал-Фарғоний, Абу Али ибн Сино, Аҳмад Яссавий, Баҳоуддин Нақшбанд, Навоий ва бошқа даҳоларимиз қолдирган маданий-ахлоқий мерос асосида мазмунан янги давлатчиликни ташкил этишни кўзладик. Уларнинг инсонни маънавий комилликка қорловчи диний-ахлоқий ва ҳуқуқий ҳикматлари Конституциямизга руҳ бағишлаган.

¹ Каримов И.А. Биздан озода ва обода Ватан қолсин. 2-том. — Т.: Ўзбекистон, 1996. — 93 бет.

Тўртинчиган, демократия ва ижтимоий адолат ғояларига сadoқатимизни намоён этиш орқали, халқ ҳокимиятчилигини мустаҳкамлаш, халқ вакиллиги институтларини ривожлантириш, референдум ва сайловлар асосида давлат ва жамият ҳаётига оид муҳим масалаларни ҳал қилиш, демократия ўчоғи саналган миллий қадрият — маҳалла институти орқали ҳар бир инсоннинг сиёсий-ҳуқуқий қарашларини юксалтириш бош вазифа сифатида қаралмоқда. Бунда ижтимоий адолатни тарғиб қилиш ҳамда унга амал қилиш баробарида жамият аъзолари ўртасидаги тинчлик ва осойишталикни таъминлаш, уларда бир-бирига меҳр-мурувват ҳиссини уйғотиш, кам таъминланган, парваришга муҳтож, ногирон ва боқувчиси бўлмаган инсонларни ижтимоий ҳимоя қилиш каби инсоний фазилатларга таянишни муҳим омил, деб ҳисобладик.

Бешинчиган, халқаро ҳуқуқнинг эътироф этилган қоидалари устуңлигини тан олган ҳолда, миллий манфаатларимизни кўзлаган ҳолда, халқаро ҳамжамият билан ўзаро тенглик асосида сиёсий, иқтисодий, маънавий ва маданий ҳамкорлик қилиш, халқаро муносабатларда тўла ҳуқуқли аъзо сифатида ҳар томонлама шериклик қилиш, миллий ҳуқуқ тизимимизни халқаро ҳуқуқ талаблари даражасида шакллантиришни мажбурият, деб қабул қилдик.

Олтинчиган, Ўзбекистон фуқароларининг фаровон ҳаёт кечиришларини таъминлаш мақсадида иқтисодиётни бозор муносабатлари принциплари доирасида эркинлаштириш, барча мулк шаклларининг муқаддас ва дахлсиз эканлигини эътироф этиш, меҳнат қилиш ва тадбиркорликни рағбатлантириш, истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш каби қоидалар ўрнатилишига эришилди. Бундан кейин ҳам фуқароларнинг моддий турмуш тарзини янада юксалтириш давлатимизнинг бош вазифаларидан бири бўлиб қолади.

Еттинчиган, инсонпарвар демократик ҳуқуқий давлатни барпо этишни кўзлаб, ҳамма нарса инсон учун, инсон бахт-саодати учун яратилишини англаган ҳолда қонунларимиз руҳига инсонпарварлик ғояларини сингдириш, жамият ҳуқуқий тафаккурини юксалтириш, қонунларни ҳурмат қилиш ва уларга итоатда бўлиш талабларини жорий этиш орқали фуқаролик жамиятини шакллантиришга эришишни давр талаби, деб билдик.

Саккизинчиган, фуқаролар тинчлиги ва миллий ҳамжиҳатлигини таъминлаш орқали давлатнинг олдида турган асосий функ-

циясини бажариш мақсадида ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларини, муҳофаа ва хавфсизлик идораларини таъсис этишни муҳим восита деб билдик. Бунда миллий ҳамжиҳатликни, бағрикенгликни, халқимизнинг осойишталигини сақлаш бош мезонимиз бўлиб қолади.

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси чинакам халқчил ва демократик конституция бўлиб, у тарихан синалган умумбашарий қадриятларни ўзида мужассам этган. Ҳақиқатдан ҳам, «Мустақил Ўзбекистоннинг куч-қудрат манбаи — халқимизнинг умуминсоний қадриятларга содиқлигидир. Халқимиз адолат, тенглик, аҳил қўшничилик ва инсонпарварликнинг нозик куртакларини асрлар оша авайлаб-асраб келмоқда. Ўзбекистонни янгилашнинг олий мақсади ана шу анъаналарни қайта тиклаш, уларга янги мазмун бағишлаш, заминимизда тинчлик ва демократия, фаровонлик, маданият, виждон эркинлиги ва ҳар бир кишини камол топтиришга эришиш учун зарур шарт-шароит яратишдир»¹.

Ўзбекистон Конституцияси яратилишида энг ривожланган, тараққий топган демократик давлатларнинг тарихий тажрибаси ва жаҳон конституциявий амалиёти инобатга олинган. Конституциямиз биринчи навбатда Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг қатор ҳужжатларига, Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясига, халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этилган қоидаларига ва ўзбек халқининг бой тарихий тажрибасига асосланган.

Ўзбекистон Конституцияси халқимизнинг маънавий, маданий мерос, миллий тафаккур, муқаддас исломий қадриятлар ва кўп асрлик ўзбек давлатчилиги тажрибаси ҳамда ҳуқуқий анъаналарига асосланган ва бу ижобий ютуқларни ўзида акс эттиради.

Мустақил Ўзбекистоннинг биринчи Конституцияси келажакги буюк давлатнинг ишончли ҳуқуқий кафолати ҳисобланади. Конституция ўзида инсон ҳуқуқлари, демократия, эркинлик, барқарорлик ва тараққиёт тамойиллари мажмуини ифодалайди, жамият эса у орқали демократик ҳуқуқий давлат қуриш ва фуқаролик жамиятини барпо этишни энг олий мақсад деб, унга томон интилади.

¹ Қаримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли // Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сийosat, мафжура. 1-том. - Т.: Ўзбекистон, 1996. - 77 бет.

АСОСИЙ ПРИНЦИПЛАР

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг «Асосий принциплар» деб номланадиган биринчи бўлими жамият ва давлат ҳаётининг асосий ижтимоий муносабатларини конституциявий тартибга солишнинг бош принциплари ва ғояларини ўзида акс эттиради. Биринчи бўлим тўрт бобни ўз ичига олади: I боб «Давлат суверенитети», II боб «Халқ ҳокимиятчилиги», III боб «Конституция ва қонуннинг устунлиги», IV боб «Ташқи сиёсат» деб номланган.

Асосий принципларнинг ўзига хос жиҳати шундаки, улар Конституциянинг бошқа қоидалари, амалдаги қонунчилик тизими ва барча норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар учун бирламчи норматив асос вазифасини бажаради. Бу шуни англатадики, Конституциянинг қолган бошқа бўлимлари ушбу асосий принциплар асосида ривожлантирилади.

Шу сабабли, биринчи бўлимнинг асосий қоидаларини чуқур англаб олиш долзарб аҳамият касб этади. Биринчидан, Конституциянинг асосий принципларини билиш унинг бошқа қоидаларини тушунишни енгиллаштиради. Иккинчидан, асосий принциплар аниқ мезонлар бўлиб хизмат қиладиги, фуқаролар улар асосида қабул қилинаётган янги қонунлар, бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар, мансабдор шахсларнинг ҳаракатларига баҳо бериш имкониятига эга бўладилар. Учинчидан, қонунларда ва норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда зарур нормалар бўлмаса ёки улар Конституцияга зид келса, фуқаролар Конституция ва, биринчи навбатда, ундаги асосий принциплар асосида ўз ҳуқуқ ва эркинликларини амалга оширадилар.

«Давлат суверенитети» деб номланувчи биринчи боб Ўзбекистон Республикасининг давлат суверенитетини белгилаб беради. Хусусан, унда ҳар бир суверен давлатга хос бўлган белгилар, яъни давлат шакли (1-модда), давлатнинг моҳияти (2-модда), ҳудудий тузилиши ва яхлитлиги (3-модда), расмий давлат тили (4-

модда), давлат рамзлари (5-модда) ҳамда Ўзбекистон Республикаси пойтахти (6-модда) тушунчалари мустаҳкамланади. Кўриб турганимиздек, ушбу моддалар суверен Ўзбекистон давлатининг моҳиятини очиб беради.

Иккинчи боб Ўзбекистонда халқ ҳокимиятчилиги асосларини мустаҳкамлайди. Ушбу бобда халқ давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаи эканлиги (7-модда), Ўзбекистон халқининг таърифи (8-модда), жамият ҳаётининг муҳим масалаларини ҳал этишда халқнинг иштироки (9-модда), Ўзбекистон халқи номидан иш олиб борадиган давлат органлари ва мансабдор шахслар (10-модда), Ўзбекистонда давлат ҳокимиятини амалга оширишда ҳокимиятлар бўлиниши принципи (11-модда), ижтимоий ҳаётнинг плюралистик асосда ривожланиши ва ҳеч қайси мафкура давлат мафкураси сифатида ўрнатилиши мумкин эмаслиги (12-модда), демократиянинг умуминсоний принципларга асосланиши, инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг олий қадриятлиги (13-модда), давлат фаолиятининг ижтимоий адолат ва қонунийлик принципларига асосланиши (14-модда) мустаҳкамланган.

Таъкидлаш жоизки, мустақиллик туфайли юртимизда давлат ва инсон ўртасидаги муносабатлар принципиал тарзда ўзгарди. Агар собиқ иттифоқ даврида шахс ўз манфаатларини давлат манфаатларига мослаштириши керак бўлган бўлса, Ўзбекистон Республикасининг амалдаги Конституциясида инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари биринчи ўринга қўйилади. Асосий Қомусимиз инсон манфаатларининг давлат манфаатларидан устун туришини биринчи бор мустаҳкамлади. Хусусан, Конституциянинг 13-моддасига кўра, Ўзбекистон Республикасида демократик принциплар тан олиниб, уларга асосан инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни, қадр-қиммати ва бошқа дахлсиз ҳуқуқлари олий қадрият ҳисобланади. Ушбу демократик ҳуқуқ ва эркинликлар Конституция ва қонунлар билан ҳимоя қилинади. Бошқача айтганда, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси инсон, жамият ва давлат ўртасидаги муносабатларни халқаро ҳамжамят талаблари, умуминсоний қадриятлар устуворлиги асосида ҳуқуқий мустаҳкамлади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг асосий принципларидан бири — бу конституция ва қонунларнинг устунлигидир. «Конституция ва қонуннинг устунлиги» деб номланган учинчи боб Ўзбекистонда мамдакатимиз Конституцияси ва қонунларининг сўзсиз устунлигининг тан олинишини ҳамда дав-

лат, унинг органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмалари ҳамда фуқаролар Конституция ва қонунларга мувофиқ иш кўришларини мустаҳкамлайди. Конституция ва қонунларнинг устуңлиги яна шунда намоён бўладики, 16-модда Конституция нормаларининг бирортаси ҳам Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқ ва манфаатларига зарар етказадиган тарзда талқин қилиниши мумкин эмас. Шунингдек, ушбу бобда белгиланганидек, норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг Конституция нормаларига зид келишининг олдини олиш Конституция устуңлигини таъминлашнинг муҳим омили ҳисобланади.

Биринчи бўлимнинг тўртинчи боби — «Ташқи сиёсат» деб номланади. Унда Ўзбекистон Республикасининг халқаро майдонда ва муносабатлардаги ҳолати, давлатимиз ташқи сиёсатининг асосий принциплари белгилаб қўйилган. Ушбу боб бир моддадан иборат. Хусусан, Конституциянинг 17-моддасига биноан, Ўзбекистон Республикаси халқаро муносабатларнинг тўла ҳуқуқли субъекти ҳисобланади. 17-моддада ушбу қоидалар билан бирга, халқаро ҳуқуқ нормаларининг сўзсиз устуворлиги тан олиниши ҳам ўз ифодасини топган.

1 боб

ДАВЛАТ СУВЕРЕНИТЕТИ

1-модда. Ўзбекистон – суверен демократик республика. Давлатнинг «Ўзбекистон Республикаси» ва «Ўзбекистон» деган номлари бир маънони англатади.

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси «Ўзбекистон – суверен демократик республика» эканлигини эълон қилувчи ва қонуний мустаҳкамловчи муҳим қоидадан бошланади. Бинобарин, давлат халқнинг, ўз фуқароларининг иродасини ифода этади ва фақат суверен давлатгина фуқароларнинг ҳуқуқ ҳамда манфаатларини тўла ва ҳар томонлама таъминлаши мумкин.

Давлат суверенитети деганда, давлат ҳокимиятининг устуворлиги, унинг мамлакат ичкарасида ҳам, халқаро майдонда ҳам тўла мустақиллиги тушунилади. Суверенитет давлат ҳокимиятининг алоҳида хусусияти бўлиш билан бирга, давлатнинг муҳим белгиси ҳам ҳисобланади. Ўзбекистонда давлат ҳокимиятини ташкил

этишнинг энг муҳим конституциявий тамойилларидан бири — давлат суверенитети принципи ҳисобланади. «Давлат суверенитети» ибораси французча «юқори ҳокимият», «олий ҳокимият» деган маънони англатади. Суверен давлат ички ва ташқи сиёсий фаолиятида ўзининг мустақил ва олий давлат ҳокимиятига, яъни қонун чиқарувчи ҳокимиятига эга бўлади¹.

Ўзбекистон Конституциясида эълон қилинган «суверен демократик республика» деган иборанинг асосида халқнинг тўла ҳокимлиги принципи ётади.

Суверенитет, аввало, давлат томонидан унинг ички функциясини амалга оширишда намоён бўлади. У, айниқса, давлатнинг суверен ҳуқуқларида бевосита кўзга ташланади. Жамиятда ҳуқуқий тартиб ўрнатиш, мансабдор шахсларга, жамоат бирлашмаларига ва фуқароларга ҳуқуқлар берилиши ҳамда мажбуриятлар юклатилиши — буларнинг ҳаммаси давлат ҳокимиятининг бошқа ҳокимиятлардан юқори эканлигини билдиради. Фақат давлат ҳокимиятигина нуфузли таъсир ўтказишга, зарур бўлганда эса жамият ҳаётининг ҳамма томонларига таъсир кўрсатишга қодир. Бу унинг кенг қамровли эканлигини, чиндан ҳам мустақиллигини кўрсатади.

Давлат ҳокимиятининг олийлиги унинг ўша давлатдаги барча ҳуқуқий муносабатларни тартибга солишида, умумий ҳуқуқий тартибот ўрнатишида ҳамда давлат органлари, жамоат бирлашмалари, мансабдор шахслар ва фуқароларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини мустаҳкамлашида намоён бўлади. Давлатнинг бутун ҳудудида олий давлат органи томонидан чиқарилган Конституция ва қонунларнинг устуворлиги давлат ҳокимияти олийлигини билдирувчи асосий белгиси сифатида тан олинади.

¹ «Суверенитет» деган ибора давлат-ҳуқуқий маънода биринчи марта XVI асрда француз олими Ж. Боден томонидан киритилган. Ж. Боден ўзининг «Давлат тўғрисида олти китоб» асарида давлатни «суверен ҳокимият воситасида қўллаб олинлар ва уларга тегишли нарсалар» устидан адолатли ҳукмронлик қилиш воситаси сифатида тушунишни таклиф этганди. «Суверенитет», «суверен ҳокимият» унинг назариясидаги муҳим тушунчалардир. Унинг фикрича, суверенитет «давлатнинг доимий ва мутлақ ҳокимиятидир». Айни пайтда Ж. Боден назариясининг ўзига хос томони шундаки, одамларнинг бутун жамоаси суверен ҳокимиятнинг энг яқин ва бевосита амалга оширувчиси бўлолмайди, шу на сифати ҳаммасининг устидан ҳукмрон бўлган давлатпахоҳ (ёки олий орган) бажариши мумкин. Шу тариқа у халқ суверенитетини кейинги ўринга суриб, уни давлатпахоҳ суверенитетига алмаштиради.

Шундай қилиб, давлат ҳокимиятининг олийлиги бу ҳокимиятнинг шундай ҳолати, бунда бошқа ҳеч бир ҳокимият ундан устун бўлмайди ва бўла олмайди. Бироқ ҳокимиятнинг олийлиги унинг чексизлигини билдирмайди. Демократик давлатда у доимо қонун билан чеклаб қўйилади. Давлатнинг суверен ҳокимияти ўзга барча ҳокимиятлардан устун туради. Давлат ҳокимиятининг олийлиги уни ягона сиёсий ҳокимият сифатида расмийлаштиради, бу давлат ҳокимияти билан мувозий тарзда бошқа бирон-бир сиёсий ҳокимиятнинг мавжуд бўлишини истисно этади.

Давлат ҳокимиятининг бирлиги давлатнинг олий ҳокимиятини ташкил қилувчи ягона орган ёки органлар тизими мавжуд бўлишида ифодаланади. Давлат ҳокимияти бирлигининг юридик белгиси давлат ҳокимияти олийлигини ташкил қилувчи органлар тизимининг бевосита давлат функцияларини бажариш учун зарур бўлган ваколатларни қамраб олишини англатади.

Суверен давлат ҳокимиятининг асосий хусусияти унинг мустақиллиги ҳисобланади. Давлат ҳокимиятининг мустақиллиги шу давлатнинг бошқа давлатлар билан тўғридан-тўғри, бевосита муносабатларида ўз ифодасини топади.

Мамлакат ичкарисидаги давлат ҳокимиятининг суверенитети унинг ташқарисидаги мустақиллиги билан чамбарчас боғлиқ. Давлат суверенитети уни халқаро муносабатларда ҳам мустақил эканлигини билдириб, бунда давлат халқаро ҳуқуқнинг тўла ҳуқуқли субъекти сифатида майдонга чиқади. Ўзбекистоннинг ташқи сиёсати, унинг Конституциясида белгилаб қўйилганидек, давлатларнинг суверен тенглигига ва халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этилган бошқа қоидалари ва нормаларига асосланади. Давлатларнинг суверен тенглиги принципи халқаро ҳуқуқнинг умум тан олинган принципларидан бири сифатида Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Уставида ҳам мустаҳкамланган.

Конституциянинг 1-моддасидаёқ Ўзбекистоннинг ҳам суверен, ҳам демократик республика деб эълон қилиниши жуда катта халқаро ҳуқуқий аҳамиятга моликдир. Чунки демократик республика ҳақида сўз кетар экан, аввало, ушбу давлатда демократик тартиблар қарор топганлиги, давлат бевосита кенг халқ оммаси қўлида эканлиги назарда тутилади.

Конституциямизга мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси демократик давлатдир. Давлатнинг демократиклиги, аввало, унинг халқпарварлигида, давлат ҳокимиятининг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятига бўлинишида, мафкуравий ва сиёсий

хурфикрлиқда, фуқароларнинг маҳаллий ўзини ўзи бошқаришида ўз аксини топади. Бинобарин, Ўзбекистонда давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаи халқдир. Бу давлатнинг халқчиллигини, демократиклигини англатади.

Юридик нуқтаи назардан қараганда, «халқ» сўзи «фуқаролар» тушунчаси билан уйғун бўлиб, яхлит давлатга мансублик ва бирликни ифодаловчи, давлатга хос кишиларнинг умумийлигидир. Халқ давлатнинг жисмоний асосини ташкил этади.

Ҳокимият кимнидир бошқаришни, уни ўзига бўйсундиришни англатади. Ҳокимият — ижтимоий ҳодиса. У кишилик жамиятининг юзага келиши билан пайдо бўлади ва барча инсонлар жамиятида мавжуддир, чунки барча инсонлардан жамиятни турли восита ва эҳтиёжлар орқали бошқаришни таъминлаш талаб қилинади.

Давлатнинг юзага келиши билан унинг муҳим белгиси сифатида давлат ҳокимияти ҳам пайдо бўлади. Давлат ҳокимияти ўзининг энг асосий элементи сифатида барча жамият аъзоларининг умумий хоҳиш-иродаси ва қарашини акс эттиради. Давлат ҳокимияти — халқ ҳокимиятининг ягона шакли эмас. Унинг бошқа шакли маҳаллий ўзини ўзи бошқаришдир. Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари давлат ҳокимияти тизимига кирмайди.

Демократия халқ ҳокимиятчилиги турли кўринишларининг тан олиниши ва реал амалга оширишидир. Халқ суверенитети халқнинг ўз ҳокимиятини мустақил, тегишли конституциявий механизмлар воситасида ўз манфаатлари йўлида амалга оширишини англатади. Халқ ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларида ҳокимиятнинг тўла соҳиби сифатида майдонга чиқади ва у ҳокимиятни ҳеч ким билан бўлишмайди. Ҳокимиятни Конституциянинг 7-моддасида назарда тутилмаган тартибда ўзлаштириш, ҳокимият идоралари фаолиятини тўхтатиб қўйиш ёки тугатиш, давлат ҳокимиятининг янги ва мувозий таркибларини тузиш ғайриконституциявий ҳисобланади ва қонунга биноан жавобгарликка тортишга асос бўлади.

Демократик жамиятда ҳокимият қонуний (легитим) тарзда ташкил этилади ва халқнинг назорати остида амалга оширилади. Ўзбекистон Республикасининг Президенти И.А.Каримов жамиятда демократия қай даражада эканлигини белгиловчи учта мезон бор, дейди. «Булар — халқ қарорлар қабул қилиш жараёнларидан қашчалик хабардорлигидир. Ҳукумат қарорлари халқ

томонидан қанчалик назорат қилиниши, оддий фуқаролар давлатни бошқаришда қанчалик иштирок этишидир»¹. Шу тариқа демократия теранлашиб ва кенгайиб боргани сайин халқ ҳокимиятчилиги давлатнинг шакли ҳамда бошқарув усули сифатида ҳокимиятга эгаллик қилиш ва амалга оширишнинг ташкилий принципига айланади. Ҳокимият идоралари халқ ишончига қанчалик сазовор бўлса ва унга таянса, шунчалик тўлақонли ҳамда ваколатли бўлади.

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси мамлакатни демократик йўлдан ривожлантиришнинг ҳуқуқий кафолатидир. Асосий Қонунимизнинг демократик жамият қарор топишига қўшган жуда катта ҳиссаси шундан иборатки, у мавҳум жамият ёки умуман халқнинг эмас, балки муайян инсоннинг эҳтиёжлари, манфаатлари, ҳуқуқ ва эркинликларига қаратилгандир. Конституциявий норма ва қонунларнинг устуворлиги, уларнинг инсон манфаатларини кўзлаб иш тутишга ва шу доирада ижтимоий ўзаро муносабатларни мақбул ҳолга келтиришга йўналтирилганлиги мамлакатда барқарорликни ҳуқуқий жиҳатдан таъминлашнинг, фуқаролик жамияти асосларини қарор топтиришнинг асосий омилidir.

«Демократия» ибораси юнонча «халқ ҳокимияти» деган маънони билдиради. Бундай давлат бошқаруви шаклида ҳокимият халқ томонидан бевосита ёки вакиллик органлари орқали амалга оширилади. Демократик давлат фуқароларнинг давлат ва жамоат ишларини бошқаришдаги ҳуқуқларини амалда таъминлайди, шундай иштирокка шароит яратади ва ёрдам беради, шахснинг ҳуқуқ ва эркинликлари тўла-тўқис амалга оширилишини кафолатлайди. Ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида қонун билан бевосита таъқиқланмаган фаолиятни амалга оширишга йўл қўйилади.

Демократик давлат — давлатнинг тамомила янги тарихий шаклидир. Бундай давлат ўтмишда бўлган эмас. У ижтимоий адолат тамойилларига, ҳуқуққа, қонунга, қонунийликка асосланадиган давлатдир. Ўтмиш жамиятларда халқ давлатга қул каби хизмат қилган, унга батамом қарам бўлган, инсон давлат машинасининг бир мурвати деб ҳисобланган бўлса, демократик давлат эса, аксинча, халқ учун хизмат қиладиган, унинг манфаатларини, ҳақ-ҳуқуқларини таъминлайдиган давлатдир.

¹ Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 6-том. — Т.: Ўзбекистон, 1998. — 156—157-бетлар.

Ўзбекистон Конституциясида ўз аксини топган «демократия» тушунчаси мутлақ халқ ҳокимиятчилиги ҳукмронлигидан далолат беради. Чунки Конституциямизнинг бир қанча боблари ва моддалари ҳақиқий халқ ҳокимиятчилиги руҳи билан суғорилган. Масалан, 2-моддада айтилганидек, «Давлат халқ иродасини ифода этиб, унинг манфаатларига хизмат қилади. Давлат органлари ва мансабдор шахслар жамият ва фуқаролар олдида масъулдирлар». 9-моддага кўра, жамият ва давлат ҳаётининг энг муҳим масалалари халқ муҳокамасига тақдим этилади, умумий овозга (референдумга) қўйилади. 10-моддага биноан эса, Ўзбекистон халқи номидан фақат у сайлаган Республика Олий Мажлиси ва Президенти иш олиб бориши мумкин. Демак, Конституцияда мустақамлаб қўйилганидек, Ўзбекистонда халқ давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаидир.

Конституциямизнинг 1-моддасида мустақил, суверен давлатимизнинг «Ўзбекистон Республикаси» ёки «Ўзбекистон» деб юритилиши алоҳида уқтирилади ва бу икки хил номланишдан қатъи назар, улар бир маънони англатиши таъкидланади. Бу тарихда биринчи марта Ўзбекистон ҳақиқий маънодаги миллий мустақил давлат мақомига эга бўлганлигининг рамзий ифодасидир.

«Ўзбекистон» деган ном ўзининг мазмунига фақат 1991 йил 1 сентябрь куни — ўзбек халқи мустақилликка эришган санадан бошлаб эга бўлди. Шу сабабли Конституцияда эътироф этилган «Ўзбекистон Республикаси», «Ўзбекистон» деган иборалар чуқур мазмунга эга бўлиб, ҳозирги кунда бу ном жаҳон халқларига тобора кўпроқ танилиб бормоқда.

Ўзбекистон республика шаклида идора қилинадиган давлатдир. Республика шаклидаги давлат бошқарувининг асосий сифатловчи белгиси шундаки, бунда давлат ҳокимияти органлари ва давлат бошлиғи муайян муддатга сайлаб қўйилади. Худди мана шу жиҳати билан давлатнинг республика шакли монархиядан (яъни, якка ҳокимлик ҳукм сурадиган ва ҳокимият ваколатлари ворислик ҳуқуқи асосида мерос бўлиб ўтадиган давлат бошқаруви шаклидан) фарқ қилади.

Республика шаклидаги давлатда демократияни қарор топтириш учун қулай имкониятлар яратилади. «Республика» тушунчаси «демократия» тушунчаси билан боғлиқдир. Бошқарувнинг республика шакли, қоида тариқасида, мамлакатда демократик сиёсий тузумни кафолатлайдиган демократик ташкилий давлат

ҳокимиятини ифода этади¹. Аслида демократиянинг ўзи давлат шакли саналади. Шу боис демократия республика шаклидаги давлатнинг мазмун-моҳиятини янада тўлдиради.

Демократик республика эркинлик учун ижобий хизмат қилади, унинг ривожланишига кўмаклашади, ижтимоий тенгликни юзага келтиради, сайловлардаги тенглик, давлат мансабларига эришишдаги тенг ҳуқуқлилиқ, таълим олиш ва мулкка эга бўлиш соҳасидаги тенглик, сиёсий ироданинг шаклланишида қатнашиш ҳамда давлат ҳокимиятига даъвогар кучларни ҳуқуқий жиҳатдан ташкил этишдаги имкониятлар тенглиги айнан демократик республикада намоён бўлади.

«Республика» ибораси лотинча «умумхалқ иши» деган маънони билдиради. Республика давлат бошқаруви шакли бўлиб, бунда ҳокимиятнинг барча олий органлари ё сайлаб қўйилади ёки вакиллик органлари (парламентлар) томонидан тузилади. Конституциямизга кўра, Ўзбекистонда қонун чиқарувчи орган, яъни олий давлат ҳокимияти органи — Олий Мажлис ҳам, давлат бошлиғи Президент ҳам фуқаролар томонидан сайланади.

Мустақиллик туфайли Ўзбекистонда давлат бошқарувининг янги, замонавий ва самарали тизими шакллантирила бошланди. «Президентлик бошқарув усули — шу тизимнинг ўзагидир»².

Давлат бошқарувининг президентлик шакли Ўзбекистонда тасодифий равишда юзага келмади. Давлат бошқарувининг бу замонавий ва самарали шаклини юзага келтиришда халқимизнинг давлатчилик соҳасидаги кўп минг йиллик тарихий тажрибалари, юртимизнинг муайян шарт-шароитлари, халқимизнинг анъаналари ва менталитети, ўзига хос хусусиятлари, шунингдек, ҳозирги замон илғор давлатларининг тажриба ва ютуқлари ҳисобга олинди.

Жаҳон тарихий тажрибаси президентлик бошқарув шакли давлат бошқарувининг энг мақбул, халқ манфаатлари эҳтиёжларига жавоб берадиган қулай тизимларидан бири эканини кўрсатиб турибди. Масалан, ҳозирги вақтда Бирлашган Миллатлар Ташкилотига аъзо 192 давлатдан 140 тасида Президент лавозими жорий қилинган бўлиб, уларнинг аксарияти президентлик республикадир. АҚШ, Франция, Аргентина, Бразилия, Мексика,

¹ Саидов А., Таджиханов У., Одиқориев Х. Давлат ва ҳуқуқ асослари: Дарслик. — Т.: Шарқ, 2002. — 67-бет.

² Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-том. — Т.: Ўзбекистон, 1996. — 37-бет.

Россия Федерацияси, Гондурас, Гамбия, Уругвай ва бошқа давлатлар шулар жумласидандир.

Ўзбекистонда жорий этилган давлат бошқаруви президентлик усулининг мазмун-моҳияти, асосий тамойиллари, ўзига хос хусусиятлари, Президентнинг ҳуқуқий мақоми, ваколатлари Асосий Қонунимизда ҳамда 1991 йил 18 ноябрда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови тўғрисида»ги Қонунда баён этилган.

Шундай қилиб, Юртбошимиз айтганидек, «Ўзбекистон — келажак буюк давлат». Бу — мустақил, демократик ҳуқуқий давлатдир. Бу — инсонпарварлик қоидаларига асосланган, миллати, дини, ижтимоий аҳволи, сиёсий эътиқодларидан қатъи назар, фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлаб берадиган давлатдир¹.

2-модда. Давлат халқ иродасини ифода этиб, унинг манфаатларига хизмат қилади. Давлат органлари ва мансабдор шахслар жамият ва фуқаролар олдида масъулдирлар.

Ўзбекистон давлат мустақиллигига ва тўла давлат суверенитетига эришганидан сўнг адолатли фуқаролик жамияти ва инсонпарвар демократик ҳуқуқий давлат барпо қилишни ўзининг навбатдаги асосий вазифаси қилиб олди. Юртбошимиз Ислоҳ Каримов мустақилликнинг дастлабки йилларидаёқ Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўлини асослаб кўрсатиб берар экан: «Барқарор бозор иқтисодиёти, очиқ ташқи сиёсатга асосланган кучли демократик ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятини барпо этиш пировард мақсад бўлиб қолиши керак»², — деб таъкидлаган эди. Шундан келиб чиқиб, Асосий Қонунимизда давлатимизнинг демократик йўлдан ривожланишининг стратегик йўналишлари белгилаб олинди. Бунда бутун ҳокимият халққа тегишли экани, унинг иродаси асосида амалга оширилиши, шахс ва жамият манфаатларининг ҳамма нарсадан устунлиги, давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг жамият ва фуқаролар олдида масъул эканликлари, инсон ва фуқаро-

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-том. — Т.: Ўзбекистон, 1996. — 44-бет.

² Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-том. — Т.: Ўзбекистон, 1996. — 39-бет.

лар ҳуқуқ ва эркинликларининг халқаро ҳуқуқ андозаларига мос равишда белгиланиши ва кафолатланиши, муассасалар ва маҳаллий ўзини ўзи бошқариш идораларининг бевосита халқ томонидан сайлаб қўйилиши ва бошқа шу каби қатор демократик принциплар ўрнатилди. Хусусан, Конституциянинг ушбу 2-моддаси ҳам Ўзбекистоннинг демократик давлат сифатидаги хусусиятини акс эттиради.

«Давлат» ва «халқ» тушунчалари Конституциянинг жуда кўп моддаларида учрайди ва улар бир-бирдан ажралмас эканлиги сезилиб туради. Давлат — бу жамият сиёсий тизимининг кишилар, гуруҳлар, табақалар, синфлар, ташкилотлар ва ҳоказоларнинг биргаликдаги фаолиятини ва ўзаро муносабатларини ташкил қилувчи, йўналтириб турувчи ва назорат қилувчи асосий ташкилотидир. Давлат — бу муайян ҳудудни ишғол этган ва ягона ҳокимиятга уюшган халқдир, давлат — бу инсонларнинг яшаш қоидаси шакли. Бинобарин, давлат ва айни вақтда ҳуқуқ ҳам жамиятга, мамлакатга ва, айниқса, халққа алоқадор, чунки улар жамиятдан, мамлакатдан, халқдан ташқарида бўлмайди. Халқ эса кенг маънода маълум мамлакатнинг аҳолисидир. Демак, давлат ва халқ доимо ўзаро чамбарчас боғлиқ бўлиб, қаерда ҳокимият халқнинг қўлида бўлса, унга хизмат қилса ва унинг иродасини ифода этса, бу давлат демократик давлат сифатида эътироф этилади.

Давлатимизнинг энг биринчи вазифаси халқ иродасини ифода этиш, халқ манфаатларини ҳимоя қилиш ва унга хизмат қилишдир. «Ўзбекистонда давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаи халқ бўлиб, давлат халқнинг иродасини ифодалайди, унинг манфаатларига хизмат қилади... Инсон ва давлат ўртасидаги муносабатларда инсон манфаатлари устувор бўлиши керак. Давлат ва давлат ҳокимиятининг барча тармоқлари ўз фаолиятини инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва қўриқлаш ишига сафарбар қилгандагина ўз вазифасини тўғри адо этган ҳисобланади. Бу қоидани ҳамма тан олиши, бу қоидага ҳамма итоат қилиши шарт»¹. Шу сабабли Асосий Қонунда фуқаролар манфаати ҳамма нарсадан устунлиги тан олинган ва қонуний мустаҳкамланган. Конституцияимизнинг муҳим хусусиятларидан бири шундаки, фуқаролар манфаатининг устунлиги нафақат эълон қилинган, балки кафо-

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-том. — Т.: Ўзбекистон, 1996. — 125-бет; Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-том. — Т.: Ўзбекистон, 1996. — 17-бет.

латланган ҳамдир. Жумладан, Конституцияда Ўзбекистоннинг демократик давлат деб эълон қилиниши, яъни унда халқ ҳоқимиятчилиги ўрнатилгани, демократиянинг умуминсоний тамойилларига асослангани, бунга кўра инсон, унинг ҳаёти ва бошқа дахлсиз ҳуқуқлари олий қадрият ҳисобланиши, фуқароларга жуда кенг ҳуқуқ ва эркинликлар берилиб, уларнинг Конституция ва қонунлар билан ҳимоя қилиниши ва ҳоказолар юқоридаги фикримизнинг далилидир.

Ҳар бир фуқаронинг давлат ҳимоясида экани, барча давлат органлари ва мансабдор шахслар жамият ва фуқаролар олдида масъул эканлиги Асосий Қонунда мустақкамлаб қўйилган муҳим қоидалардан ҳисобланади. Шунингдек, бу қонуннинг амалга оширилиши бошқа жорий қонунларимиз билан ҳам таъминланади. Масалан, Ўзбекистон Республикасининг 1995 йил 30 августда қабул қилинган «Фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини бузадиган хатти-ҳаракатлар ва қарорлар устидан судга шикоят қилиш тўғрисида»ги қонунига биноан, «Ҳар бир фуқаро давлат органлари, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, жамоат бирлашмалари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ёки мансабдор шахсларнинг гайриқонуний хатти-ҳаракатлари (қарорлари) билан ўз ҳуқуқлари ёки эркинликлари бузилган деб ҳисобласа, шикоят билан судга мурожаат қилиш ҳуқуқига эга.

Фуқаро ўз ҳуқуқ ва эркинликларини бузадиган хатти-ҳаракатлар (қарорлар) устидан шикоят билан бевосита судга ёки тобелик тартибида юқори турувчи органга ёхуд мансабдор шахсга мурожаат қилиш ҳуқуқига эга.

Тобелик тартибида юқори турувчи орган, мансабдор шахс шикоятни бир ойлик муддатда кўриб чиқишлари шарт. Агар фуқаронинг шикоятини қаноатлантириш рад қилинган бўлса ёки у шикоят берган кундан бошлаб бир ой мобайнида жавоб олмаган бўлса, судга шикоят билан мурожаат қилишга ҳақли.

Суднинг қонуний кучга кирган қарори барча давлат органлари, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, жамоат бирлашмалари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, мансабдор шахслар, фуқаролар учун мажбурий ва уни бажариш шарт».

Шунингдек, Ўзбекистон Республикасининг 1994 йил 6 майда қабул қилинган «Фуқароларнинг мурожаатлари тўғрисида»ги қонунда ҳам фуқароларнинг давлат ва жамоат ишларини бошқаришда иштирок этиш, Конституция ва бошқа қонунларда ўзларига берилган ҳуқуқлар ва эркинликларни рўёбга чиқариш йўлида

ўзларининг қонуний ҳуқуқлари ва манфаатларини ҳимоялаб давлат органлари ва мансабдор шахсларга мурожаат қилишга ҳақли эканликлари кафолатланади.

Ўзбекистон Республикасида инсонпарвар демократик ҳуқуқий давлат қуриш сари ташланган дадил қадамлардан бири давлатнинг фуқаролар олдидаги масъулиятининг қонунлаштирилиши бўлди. Конституциямизга биноан, давлат қонун доирасида инсонлар учун, уларнинг тинч-тотув ва фаровон ҳаёт кечиришлари учун зарур шарт-шароитларни яратиб бермоғи шарт. Шу боисдан давлат халқ иродасини ифодаламағи, унинг манфаатлари, хоҳиш-истакларига хизмат қилмоғи лозим. Бу ҳам мустақил давлатимиз Конституциясининг демократик жиҳатларидан биридир.

Ўзбекистон давлати ўзининг асосий ислохотчилик фаолиятида ҳам диққат-эътиборини биринчи навбатда халқ манфаатларини ҳимоя қилишга қаратмоқда. Бозор муносабатларига ўтиш даврида мураккаб иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, мафкуравий жараёнларни бошқаришда бебошликка йўл қўймаслик, аҳолининг кам таъминланган қисмини ижтимоий жиҳатдан ҳимоялаш сиёсати давлатимиз томонидан оғишмай амалга оширилмоқда. Бунда, аввало, мамлакат аҳолисининг барча қатламлари манфаатлари, барча ижтимоий гуруҳларнинг миллий ва маданий ҳақ-ҳуқуқлари муҳофаза этилиши назарда тутилади. Шуни ҳам унутмаслик керакки, қайси жамиятда кам сонли халқлар вакиллариининг ҳам манфаатлари муҳофаза этилса, уларга ҳурмат ва эътибор кўрсатилса, ўша жамиятда адолат қарор топган бўлади. Бизнинг давлатимизнинг бу соҳада тутган йўли ҳам худди шундан иборат. Демак, Асосий Қонунимизда ҳимоя қилинаётган халқ манфаатлари фақат ўзбек халқи манфаатлари эмас, балки Ўзбекистон ҳудудида яшовчи барча миллат ва элатларнинг манфаатларидир.

Шундай қилиб, Ўзбекистонда давлатнинг халқ иродасини ифода этиши, инсон манфаатларига хизмат қилиши, давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг жамият ва фуқаролар олдида масъул эканликлари конституциявий тарзда мустаҳкамланган бўлиб, бу қоидалар бизда давлат ҳокимияти халқ иродасини ифода этиши ва унга бўйсундирилганлигини англатади. Халқ манфаатларининг устуворлигини ва рўёбга чиқарилишини таъминлаш давлатимизнинг энг асосий вазифаларидан эканлигини Юртбошимизнинг халқ вакилларига, яъни Олий Мажлис депутатларига қарата қилган қуйидаги мурожаати ҳам яққол тасдиқлайди: «Мен

сизлардан фақат бир нарсани илтимос қилмоқчиман: кўпроқ одамлар орасида бўлинглар, халқнинг турмушидан, ҳол-аҳволдан хабар олиб туринглар. Айниқса, муҳтожларнинг, етим-есир, бева-бечораларнинг, эҳтиёжманд оилаларнинг муаммолари Наврўз ёки Ҳайит кунларидагина эмас, доимий эътиборингизда бўлсин»¹.

3-м о д д а . Ўзбекистон Республикаси ўзининг миллий-давлат ва маъмурий-ҳудудий тузилишини, давлат ҳокимияти ва бошқарув органларининг тизимини белгилайди, ички ва ташқи сиёсатини амалга оширади. Ўзбекистоннинг давлат чегараси ва ҳудуди дахлсиз ва бўлинмасдир.

Халқаро ҳуқуқнинг мустақил субъекти ҳисобланган ҳар қандай давлат ўзининг ички ва ташқи сиёсатини ўзи мустақил белгилайди ва амалга оширади. Бунда, аввало, давлатнинг миллий-давлат ва маъмурий-ҳудудий тузилишини аниқлаш ва ўрнатиш ҳуқуқи муҳим аҳамият касб этади.

Миллий давлат тузилишини белгилаш деганда Ўзбекистоннинг ўз миллий давлатчилик тузилишини ўзи белгилаши, ўз ҳудудида Қорақалпоғистон Республикаси сингари ёки хоҳласа бошқача шаклдаги, масалан, миллий республика, вилоят ва шунга ўхшаш миллий давлатларни тузиш-тузмаслигини мустақил ҳал қилиш ҳуқуқи тушунилади. Миллий-давлат тузилиши — давлатнинг тузилиши, унинг маъмурий-ҳудудий бўлиниши, давлат билан унинг таркибий қисмлари ўртасидаги ўзаро муносабатлар, давлат ва унинг таркибий қисмларининг ҳуқуқий ҳолати, уларнинг ваколатларидан иборат.

Ўзбек миллий давлатчилигининг мазмун-моҳияти, авваламбор, дахлсиз ҳудудга эга бўлишимиз, сўнгра, давлат тили сифатида ўзбек тилини қабул қилишимиз, Президентлик институтини таъсис этишимиз, маъмурий-ҳудудий қисмларни тарихий миллий давлатчилик тажрибаларига суянган ҳолда вилоят ва туман деб аташимиз ҳамда уларда ҳокимлик лавозимини жорий этишимиз, халқаро ҳамжамият томонидан суверен давлат сифатида тан олиншимиз ва, албатта, ўз Конституциямизга эга бўлишимиздир.

¹ Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-том. — Т.: Ўзбекистон, 1996. — 85-бет.

Ўзбекистон миллий давлатининг шаклланиши ижтимоий, иқтисодий, маънавий жабҳаларда «Ўзбек модели»ни ишлаб чиқишга имкон берди. Ушбу модел мустақил республикамизнинг узоқ даврга мўлжалланган ички ва ташқи ривожланиш стратегиясини яратишга асос бўлди.

Маъмурий-ҳудудий тузилиш деганда эса давлатимиз ҳудудини қисмларга, яъни вилоятлар, туманлар, шаҳарлар, қишлоқлар, овуллар, шунингдек, Қорақалпоғистон Республикасига бўлинишини Ўзбекистон Республикасининг ўзи амалга ошириши кўзда тутилган.

Ҳар бир давлат ўзининг муайян маъмурий-ҳудудий тузилишига эга бўлади. Чунки давлат ҳудудининг маълум маъмурий-ҳудудий бўлакларга бўлиниши давлатнинг асосий вазифа ва функцияларини амалга ошириши қулай бўлиши учун зарур омиллардан бири ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасининг давлат тузилиши жамиятимизнинг сиёсий ташкиллаштирилишида муҳим ўрин тутди. Бу давлатнинг ижтимоий-иқтисодий моҳияти билан белгиланган ҳуқуқий ташкиллаштирилишидир. Ушбу масала давлатнинг таркибий қисмларга бўлинишини, бир бутун давлат билан унинг таркибий қисмлари ўртасидаги муносабатни, бу қисмлар ҳар бирининг ҳолатини қамраб олади.

Ўзбекистон Республикаси унитар (ягона) давлат ҳисобланиб, маъмурий-ҳудудий жиҳатдан Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва уларга тенглаштирилган Тошкент шаҳри, туманлар, шаҳарлар, шаҳарчалар, қишлоқлар ва овуллардан иборат. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг XVI боби айнан Ўзбекистон Республикасининг маъмурий-ҳудудий тузилишига бағишланган. Мазкур бобнинг 68-моддасида: «Ўзбекистон Республикаси вилоятлар, туманлар, шаҳарлар, шаҳарчалар, қишлоқлар, овуллар, шунингдек, Қорақалпоғистон Республикасидан иборат», — деган конституциявий норма мустаҳкамланган.

Ўзбекистон Республикасининг ҳозирги маъмурий-ҳудудий бўлиниши мамлакатнинг ишлаб чиқариш кучлари аҳволини, уларнинг жойлашиш хусусиятини, транспорт ва алоқа воситаларининг ривожланишини, жойлардаги бошқарувнинг ташкилий тузилишини акс эттиради.

Бу ерда шуни унутмаслик керакки, давлат ҳудудининг илмий асосланган ҳолда маълум қисмларга бўлиниши жойларда ҳокимият ва бошқарув органларининг оқилона ва самарали иш фао-

лиятини амалга оширишига тегишли шароит яратиш имконини беради. Маъмурий-ҳудудий бирлик қанчалик кичик, ихчам бўлса, бошқариш шунчалик қулай ва осон бўлади.

Асосий Қонунимизда мустаҳкамланганидек, Ўзбекистон Республикаси мустақил давлат сифатида ўз давлат ҳокимияти ва бошқарув органларининг юқори ва қўйи тизимини ўзи белгилайди. Бу ҳақда Конституциянинг «Давлат ҳокимиятининг ташкил этилиши» деб номланган V бўлимида тўлиқ маълумот берилган.

Юқоридагилардан ташқари, Ўзбекистон Республикасининг ўз ички ва ташқи сиёсатини ўзи амалга ошириши алоҳида эътироф этилганки, бунда ҳам давлатимизнинг суверен ва мустақил эканлиги яққол кўринади. Ўзбекистоннинг ташқи сиёсатига бағишланган Конституциянинг 17-моддасида суверен давлатчилигимиз ташқи сиёсий фаолиятининг асосий принциплари махсус расмийлаштирилади.

Ўзбекистонни суверен давлат сифатида тавсифловчи муҳим белгилардан яна бири шундаки, унинг давлат чегараси ва ҳудуди дахлсиз ва бўлинмасдир. Мамлакат ҳудудининг яхлитлиги ва чегарасининг дахлсизлиги ҳар қандай давлатнинг муҳим белгиси ва ҳозирги замон халқаро ҳуқуқининг умум эътироф этилган принципларидандир. Бунга кўра, халқаро ҳуқуқнинг субъекти сифатида Ўзбекистон Республикаси ўз миллий давлат ва ҳудудий тузилишини, ҳокимият ва бошқарув органларини мустақил белгилайди, ички ва ташқи сиёсатини мустақил амалга оширади, ўз ҳудудида мажбурий кучга эга бўлган Конституция ва қонунларини қабул қилади. Ҳеч бир давлат ёки халқаро ташкилот унинг розилигисиз чегарамизни ва ҳудудимизни ўзгартира олмайди. 1999 йил 20 августда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикасининг Давлат чегараси тўғрисида»ги қонунга биноан, Ўзбекистон Республикаси ўз чегарасини белгилаш, ўзгартириш, ҳимоя қилиш ва қўриқлаш соҳасидаги муносабатларни тартибга солади. Қонунга кўра, Ўзбекистон Республикасининг Давлат чегараси — Ўзбекистон Республикаси ҳудуди доирасини (қуруқликда, сувда, ер остида, ҳаво бўшлиғида) белгиловчи чизикдан ва бу чизик бўйлаб ўтувчи вертикал сатҳдан иборат.

Ўзбекистон Республикаси давлат чегарасини белгилаш ва ўзгартириш пайтида миллий хавфсизликни таъминлаш заруратидан келиб чиқади ҳамда давлатларнинг суверенитети, ҳудудий яхлитлиги, давлат чегаралари дахлсизлиги ва бузилмаслигини

ўзаро ҳурматлаш; чегара масалаларини тинч йўл билан ҳал этиш; чет эл давлатлари билан ҳар томонлама, тенг ҳуқуқлилиқ ва ўзаро манфаатдорлиқ асосида ҳамкорлик қилиш; қўшни давлатларнинг ички ишларига аралашмаслик; куч ишлатмаслик ва куч билан таҳдид қилмаслик принципларига амал қилади.

Қонунда кўрсатилганидек, давлат чегарасини белгилаш ва ўзгартириш Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномаларига асосан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан амалга оширилади.

Ўзбекистон ўз ҳудудига, табиий ва миллий бойликларига нисбатан барча ҳуқуқларини мустақил амалга оширади. Турлича халқаро иқтисодий, ҳарбий ва бошқа иттифоқларга кириш-кирмаслик кабилар ҳам бевосита Ўзбекистоннинг ихтиёридадир.

Демак, давлатимизнинг ўз ҳудудига ҳеч қандай чекловларсиз, ташқаридан аралашувларсиз ҳукмронлиқ қилиши унинг ўз ҳудудида тўла ва беистисно мустақил ҳамда суверенлигини англатади.

Ўзбекистон Республикаси ҳудуди бўлинмас, унинг чегаралари эса дахлсиз бўлиб, давлат ҳимоясидадир. Ўзбекистон давлат чегараси ва ҳудуди унинг хавфсизлигининг асосий элементи, уларни ҳимоя қилиш ва таъминлаш эса, давлатнинг асосий вазифаларидан биридир.

4-модда. Ўзбекистон Республикасининг давлат тили ўзбек тилидир. Ўзбекистон ўз ҳудудида истиқомат қилувчи барча миллат ва элатларнинг тиллари, урф-одатлари ва анъаналари ҳурмат қилинишини таъминлайди, уларнинг ривожланиши учун шароит яратади.

Ҳар бир халқ, ҳар бир элат ўзи ҳурмат-эҳтиром қиладиган тилга эга. Тилга бўлган муносабат ана шу тилдан фойдаланувчи одамларнинг кўп ёки оз сонли эканлигига боғлиқ эмасдир. Тилда ана шу тилнинг ижодқори бўлган халқнинг, элатнинг тарихи ва маданияти акс этади.

Тил миллатнинг ажралмас белгиси ва давлат мустақиллигини ифодаловчи жиҳатлардан биридир. Шунинг учун Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 4-моддасида мустаҳкамланган меъёрлар ўзбек тилининг ҳуқуқий мақомини тиклашга қаратилган бўлиб, унда, аввало, республикамизнинг давлат тили ўзбек тили эканлиги қайд этилган. Ўзбек тилига давлат тили мақоми

берилишининг ўзига хос тарихи бор. Маълумки, 1989 йил 21 октябрда Ўзбекистоннинг «Давлат тили ҳақида»ги қонуни қабул қилинди, 1995 йил 21 декабрда бу қонуннинг янги таҳрири амалга киритилди.

«Тилга эътибор — элга эътибор», «Тил — миллатларнинг улкан бойлиги ва бебаҳо мулки», деб бежиз айтишмайди. Чунки тил миллат мавжудлигини, унинг яшаётганлигини, ўз тақдирига эга эканлигини билдиради.

Ўзбекистон Республикасининг «Давлат тили ҳақида»ги қонунида белгиланганидек, ўзбек тилига давлат тили мақомининг берилиши мамлакат ҳудудида яшовчи миллат ва элатларнинг ўз она тилини қўллашдан иборат конституциявий ҳуқуқларига монелик қилмайди.

Ўзбек тилининг мамлакатимиз ҳудудида давлат тили сифатида амал қилишининг ҳуқуқий асослари ушбу қонун ва бошқа қонунлар билан белгилаб берилади.

Ушбу қонун тилларнинг турмушда, шахслараро муомалада ҳамда диний ва ибодат билан боғлиқ удумларни адо этишда қўлланилишини тартибга солмайди.

Фуқаролар миллатлараро муомала тилини ўз хоҳишларига кўра танлаш ҳуқуқига эгадирлар.

Ўзбекистон Республикасида давлат тилини ўрганиш учун барча фуқароларга шарт-шароит яратилган ҳамда унинг ҳудудида яшовчи миллатлар ва элатларнинг тилларига иззат-ҳурмат билан муносабатда бўлиш таъминланган, бу тилларни ривожлантириш учун барча имкониятлар яратилган.

Фуқароларга давлат тилини ўқитиш бепул амалга оширилади. Ўзбекистон Республикасида фуқароларга таълим олиш тилини эркин танлаш ҳуқуқи кафолатланган.

Ўзбекистон Республикаси фуқароларига давлат тилида, шунингдек, бошқа тилларда ҳам умумий, касб-ҳунар, ўрта махсус ва олий маълумот олишлари учун барча шарт-шароитларни яратиб беради.

Ўзбекистон Республикасининг қонунлари, давлат ҳокимияти ва бошқарув органларининг бошқа ҳужжатлари давлат тилида қабул қилинади ва эълон қилинади. Бу ҳужжатларнинг таржималари бошқа тилларда ҳам чоп этилади.

Маҳаллий ҳокимият ва бошқарув органларининг ҳужжатлари давлат тилида қабул қилинади ва эълон этилади. Муайян миллат вакиллари зич яшайдиган жойларда маҳаллий ҳокимият ва бош-

қарув органларининг ҳужжатлари республика давлат тилида ҳамда мазкур миллат тилида қабул қилинади ва эълон этилади.

Ўзбекистон Республикасида давлат тилига ёки бошқа тилларга менсимай ёки хусумат билан қараш тақиқланади. Фуқароларнинг ўзаро муомала, тарбия ва таълим олиш тилини эркин танлаш ҳуқуқини амалга оширишига тўсқинлик қилувчи шахслар қонун ҳужжатларига мувофиқ жавобгар бўладилар. Ўзбекистонда бошқа миллат вакилларига тил тенглиги тўла таъминланган.

Давлат тилининг муҳим белгиларидан бири, унинг барча расмий иш юритишда тўлалигича қўлланилишидир. Ўзбекистоннинг давлат тили ҳақидаги қонунига кўра, Ўзбекистон ҳудудида яшовчи ҳар бир шахснинг давлат, жамоат идоралари ва ташкилотларига иш юзасидан таклиф, ариза ҳамда шикоят билан давлат тилида мурожаат этиш ва жавоблар олиш ҳуқуқи таъминланади. Ўзбекистонда ишловчи барча мансабдор шахслар, раҳбар ходимлар ўз хизмат вазифаларини бажариш учун республика давлат тилини етарли даражада билишлари шарт. Аҳолига хизмат кўрсатиш ишлари билан шуғулланувчи шахслар ҳам ўз хизмат вазифаларини бажариш учун давлат тилини билишлари лозим. Мамлакатимизда қонунлар, қарорлар, фармонлар ва бошқа ҳужжатлар бевосита давлат тилида тайёрланиб, қабул қилинмоқда ва эълон этилмоқда. Ҳозирги вақтда барча турдаги йиғилишлар, мажлислар ва кенгашларнинг ўзбек тилида ўтаётганлиги Қонуннинг тобора ҳаётимизга сингиб бораётганини кўрсатмоқда.

2004 йил 30 апрелда «Лотин ёзувига асосланган ўзбек алифбосини жорий этиш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонунига ўзгартириш ва қўшимчалар киритилган бўлиб, унга кўра лотин ёзувига асосланган ўзбек алифбосига босқичма-босқич ўтилиб, 2010 йилнинг 1 сентябрига қадар тўлиқ тугалланиши белгиланди.

Кирилл ёзуvidан лотин ёзувига ўтилиши ҳам она тилимиз равнақи йўлидаги яна бир муҳим қадамдир.

Ўзбекистоннинг давлат тили ҳақидаги Қонуни ва Конституциянинг 4-моддаси ўзбек тилининг янада ривожланиши, кенг ўрганилиши, тарғиб қилиниши учун ёрдам беради. Ўзбек тилининг давлат тили сифатида хизмат қилаётганлиги бутунги миллий истиқлолимизнинг муҳим белгиларидан биридир.

Шундай қилиб, Конституциямизнинг ушбу моддасида белгиланган меъёр, бир томондан, ўзбек тили ва ўзбек халқи ҳаётида, тилнинг тараққиёти ва халқларнинг маънавий камолотида, мил-

лий истиқлолга эришишида беқийс омил бўлиб хизмат қилса, иккинчи томондан эса, бошқа миллат ва элатларнинг тенг ҳуқуқлилиги сақлаб қолинишида, уларнинг тиллари, урф-одатлари ва анъаналарининг ҳурмат қилиниши ва янада ривожланишида муҳим кафолатдир.

5-модда. Ўзбекистон Республикаси қонун билан тасдиқланадиган давлат рамзлари – байроғи, герби ва мадҳиясига эга.

Ҳар қандай мустақил давлат сингари Ўзбекистон Республикаси ҳам ўз олий давлат ҳокимияти томонидан белгиланган ва Асосий Қонунда мустақамланган давлат рамзлари – Байроғи, Герби ва Мадрҳиясига эга. Давлат рамзларининг мавжудлиги Ўзбекистоннинг амалда мустақиллигини яққол тасдиқлайди.

Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигининг рамзлари муқаддас бўлиб, уларни ҳар қандай йўл билан таҳқирлаш қонун билан жавобгарликка тортилади.

Давлат рамзлари ҳақида гапирар эканмиз, аввало, уларнинг моҳияти, нима учун зарурлиги ва тарихий келиб чиқиши ҳақида ҳам билиб олиш керак. Шундагина уларнинг давлат ҳаётида тутган ўрни ва аҳамияти тушунарли бўлади.

Давлат байроғи – бу тасвири қонун томонидан (кўпинча Конституция билан) ўрнатиладиган, бирор давлатни бошқа давлатлардан фарқловчи расмий белгиси, нишонидир. У давлат мустақиллиги, суверенитети рамзи ҳисобланади. Давлат байроқлари, уларнинг ранги, тузилиши ва эмблемалари ўзбошимчалик билан, ихтиёрий суратда белгиланмайди. Улар маълум рамзий аҳамиятга эга бўлиши керак.

Давлат байроғи давлат муассасалари, элчихоналар, консуликлар, миссиялар, божхоналар ва шу каби идораларнинг биносига кўтарилади. Элчихоналар, миссиялар, консуликлар миллий байрамлари куни ўз давлатининг байроғини осиб кўядилар. Давлат байроқлари, шунингдек, халқаро конференциялар очилишида, расмий маросим-учрашувлар вақтида, халқаро спорт совринлари берилаётган вақтда ва ҳоказо ҳолатларда ҳам кўтарилади.

Мустақил Ўзбекистон Республикасининг Давлат байроғи 1991 йил 18 ноябрда Олий Кенгаш томонидан қабул қилинган қонун билан тасдиқланган.

Ўзбекистон Республикасининг Давлат байроғи муқаддас ва дахлсиздир, у давлатимиз мустақиллигининг рамзий белгисидир.

Қонунда кўрсатилганидек, байроғимиз халқаро майдонда Ўзбекистон Республикаси делегацияларининг хорижий мамлакатларга сафари чоғида, халқаро ташкилотларда, конференцияларда, жаҳон кўргазмаларида, спорт мусобақаларида кўтарилиб, юртимизни улуғлайди. Ўзбекистон Республикасининг Давлат байроғи тўғрисидаги қонунида байроқ кўтариладиган жойлар ва унинг кўтарилиш вақтлари белгилаб қўйилган.

Ўзбекистон Республикасининг Давлат байроғи халқаро майдонда: Ўзбекистон Республикаси расмий делегацияларининг хорижий мамлакатларга сафарлари чоғида, халқаро ташкилотларда, конференцияларда, жаҳон кўргазмаларида, спорт мусобақаларида Ўзбекистон Республикасининг тимсоли бўлади. Ўзбекистон Республикасининг Давлат байроғи тўғрисидаги қонунда байроғимизнинг қандай шакл ва кўринишда бўлиши аниқ кўрсатилган. Чунончи, қонуннинг 4-моддасига биноан Ўзбекистон Республикасининг Давлат байроғи — байроқнинг бутун узунлиги бўйлаб ўтган тўқ мовий ранг, оқ ранг ва тўқ яшил рангли учта эндан таркиб топган тўғри тўртбурчак шаклидаги матодир.

Байроқнинг узунлиги 250 сантиметрга, кенлиги 125 сантиметрга тенг. Мовий ранг, оқ ранг ва яшил рангли энларининг кенлиги бир хил. Ҳар бир эн 40 сантиметрга тенгдир. Байроқнинг ўртасидаги оқ рангли эннинг четларидан кенлиги 2,5 сантиметрга тенг қизил ҳошиялар ўтказилган.

Байроқнинг юқори қисмидаги мовий рангли эннинг юз томони ва орқа томонида дастага яқин жойида оқ рангли янги ой ва унинг ёнида ўн иккита оқ рангдаги беш қиррали юлдуз тасвирланган.

Янги ой ва юлдузларнинг тасвири мовий рангли юқори эннинг ўртасидан 70x30 сантиметрга тенг тўғри тўртбурчакка сиғадиган қилиб жойлаштирилган.

Янги ой вертикал ҳолатда дўнг томони дастага қаратилган, дастадан 20 сантиметр масофада жойлаштирилган бўлиб, диаметри 30 сантиметрли доирага сиғади.

Юлдузлар диаметри 6 сантиметрли доирага сиғади. Доиралар орасидаги масофа 6 сантиметр. Юлдузлар узунасига ва тиккасига қуйидаги тартибда жойлашади: юқори қаторда учта, ўрта қаторда тўртта ва қуйи қаторда бешта юлдуз. Қуйи қатордаги юлдузлар янги ойнинг пастки учидан 3,5 сантиметр масофада жойлашади.

Ўзбекистон Республикасининг Давлат байроғи билан бир вақтда бошқа давлатнинг байроғи кўтарилса, қонунга мувофиқ Ўзбекистон Республикасининг Давлат байроғи (бинонинг олд томонига қараб турганда) ўнг томондан, бошқа давлатнинг байроғи чап томондан кўтарилмоғи керак.

Ўзбекистон Республикасининг Давлат байроғи билан бир вақтда бир қанча давлатларнинг байроқлари кўтарилганида, Ўзбекистон Республикасининг Давлат байроғи алоҳида, қолганлари эса ўзбек алфавити бўйича кўтарилади.

Ўзбекистон Республикасининг Давлат байроғи бошқа давлатларнинг байроқлари билан бир хил баландликда жойлаштирилиши керак.

Ўзбекистон Республикасининг Давлат байроғи биоларнинг асосий кириш жойида ёки бунинг учун мақбул бўлган бошқа жойда ёхуд тегишли тутқичи бўлган дастада, ё бўлмаса флагштогда байроқнинг дастаси бинонинг олд томони билан кўпи билан 45 градусли бурчак ҳосил қиладиган тарзда кўтарилади.

Кўтариб қўйилган Давлат байроғининг матоси ердан камида 2,5 метр баландликда бўлиши керак.

Мотам муносабати билан Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармонида мувофиқ Ўзбекистон Республикасининг Давлат байроғи мотамга мослаб кўтарилади. Бундай ҳолларда Ўзбекистон Республикаси Давлат байроғи дастаси ёки флагштоқнинг юқори учига байроқ энининг 1/20 қисмига тенг бўлган кенгликдаги қора тасма боғланади, тасманинг икки учи байроқнинг бутун эни узунлигида осилиб туради.

Байроқ мотам муносабати билан флагштоқда кўтарилган тақдирда у флагштоқ узунлигининг 1/3 бўлагича тушириб қўйилади.

Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари, шунингдек, Ўзбекистонда турган бошқа шахслар Ўзбекистон Республикасининг Давлат байроғини ҳурмат қилишлари шарт.

Ўзбекистон Республикасининг Давлат байроғини беҳурмат қилганлик Ўзбекистон Республикаси қонунларида белгиланган тартибда жазоланади.

Ўзбекистон Республикасида Конституция ва қонун билан ўрнатилган ҳамда тасдиқланган давлат рамзларидан бири — бу унинг гербидир. Давлат герби давлат мустақиллигининг рамзий белгиларидан бири ҳисобланади. «Герб» сўзи немисча «эрбо» сўзидан олинган бўлиб, шоҳлар ва ҳукмдорларга давлат, сарҳад, ҳудуд ва бошқа наслдан-наслга мерос қолувчи мулк белгисини англатади.

Бундан 2500 йил муқаддам Эрондан Олтойга қадар чўзилган сарҳадларда ҳукм сурган қадимги турк ҳоқони Ўғўзхон даврида ҳам туркча «тамға» сўзи айнан шу маънони билдирар эди. XII асрнинг машҳур тарихчиси Рашиддин Ҳамадоний «Танланган тарихлар» номли китобида шаҳодат беришича, Ўғўзхон ўз молмулкини ўғилларига улус сифатида кичик давлатларга бўлиб бериб, инъом этган. Ушбу давлатлар ҳукмдорлари ҳам ўзларининг хонлик тамғаларига эга эди. Кўриниб турибдики, «тамға» сўзининг маъноси ҳақиқатан ҳам немисча «эрбо» сўзининг маъносига тўла мос келади.

Герб — бу тамға, эмблема, мерос бўлиб қолган, бир давлатни бошқалардан ажратиб турадиган белгиси, тамғаси, нишони — тимсолидир. Герб — бу қайси давлатга тегишли бўлса, ўша давлатнинг тарихий анъаналарини ифодаловчи рамзий аҳамиятта эга бўлган тасвирлар ва нарсалар йиғиндиси.

1992 йил 2 июлда Ўзбекистон Республикасининг Олий Кенгаши томонидан қабул қилинган қонун билан тасдиқланган герб давлатимизнинг сиёсий, миллий, хўжалик, жуғрофий, этник ва бошқа ўзига хос хусусиятларини ҳамда бой тарихий анъаналарини мужассамлаштирган. Шунингдек, гербимизда Ўзбекистоннинг ижтимоий ва давлат тузилиши тамойиллари ўзига хос тарзда ифода этилган. «Ўзбекистон Республикаси Давлат герби тўғрисида»ги қонунга биноан, Ўзбекистон Республикасининг Давлат герби республика давлат мустақиллигининг рамзидир.

Ўзбекистон Республикасининг Давлат герби қуйидаги кўринишга эга: тоғлар, дарёлар ва сўл томони буғдой бошоқларидан, ўнг томони эса чаноқлари очилган гўза шохларидан иборат чамбарга ўралган гуллаган водий узра қуёш заррин нурларини сочиб туради. Гербнинг юқори қисмида Республика ҳурлигининг рамзи сифатида саккизбурчак тасвирланган бўлиб, унинг ички қисмида ярим ой ва юлдуз тасвирланган. Гербнинг марказида бахт ва эрксеварлик рамзи — қанотларини ёзган Ҳумо қуши тасвирланган. Гербнинг пастки қисмида республика Давлат байроғини ифода этувчи чамбар лентасининг бандида «Ўзбекистон» деб ёзиб қўйилган.

Ўзбекистон Республикаси Давлат гербининг рангли кўринишида: Ҳумо қуши ва дарёлар — кумуш рангида; қуёш, бошоқлар, пахта чаноқлари ва «Ўзбекистон» ёзуви — олтин рангида; гўза шохлари ва барглари, тоғлар ва водий — яшил рангида; чаноқлардаги пахта — оқ рангида; лента — Ўзбекистон Республика-

си Давлат байроғининг рангларини акс эттирувчи уч хил рангда; саккизбурчак — олтин зарҳал билан ҳошияланган ҳолда ҳаво рангда; яримой ва юлдузлар — оқ рангда тасвирланган.

Қонунда Ўзбекистон Республикаси Давлат гербининг тасвири тушириладиган объектлар аниқ кўрсатиб қўйилган. Унинг 4-моддасига биноан Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари, шунингдек, республикада турган ўзга шахслар Ўзбекистон Республикасининг Давлат гербини ҳурмат қилишлари шарт.

Ўзбекистон Республикасининг Давлат гербини беҳурмат қилганлик Ўзбекистон Республикаси қонунларида белгиланган тартибда жазоланади.

Демак, Ўзбекистоннинг давлат герби ҳам давлат мустақиллигининг рамзи бўлиб, республиканинг расмий белгиси сифатида унинг муҳрига, бир қатор расмий давлат қоғозларига туширилади.

Ўзбекистоннинг конституциявий тарзда мустақамланган Давлат байроғи, Давлат герби билан бир қаторда Давлат мадҳияси ҳам мавжуд.

Дунёдаги ҳар қандай мустақил давлат ўз мадҳиясига эга. Умуман мадҳия ҳақида сўз кетар экан, унинг қачон, қаердан келиб чиққанлигини ва нима сабабдан бўлганлигини билиб олиш муҳим. Мадҳия — грекча «гимн» сўзидан олинган бўлиб, у дастурий характердаги шеърни тантанали қўшиқ қилиб тараннум этилиши маъносида қўлланилади. Мадҳияларнинг бир неча турлари мавжуд. Масалан, давлат, инқилоб, ҳарбий, диний ва ҳоказо мадҳиялар бор. Буларнинг ичида энг асосийси давлат мадҳияси ҳисобланади.

Давлат мадҳиялари ҳозирги замон барча мустақил давлатларида мавжуд бўлиб, у давлат байроғи ва давлат герби билан бир қаторда давлатнинг расмий тантанавор рамзи ҳисобланади. Худди шунингдек, Ўзбекистон ҳам мустақил давлат сифатида ўз давлат мадҳиясига эга.

Ўзбекистоннинг давлат мадҳияси узоқ ижодий изланишлар натижасида атоқли шоир Абдулла Орипов томонидан ёзилган, унга санъат арбоби Мутал Бурҳонов томонидан куй басталанган. Дадил айтиш мумкинки, мадҳиямизда ўзбек халқининг шодиёна фикр-ўйлари ва ҳис-туйғулари бекаму кўст ўз ифодасини топди. 1992 йил 10 декабрда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикасининг Давлат мадҳияси тўғрисида»ги қонунга биноан, Ўзбекистон Республикасининг Давлат мадҳияси Ўзбекистон Республикаси давлат суверенитетининг рамзидир.

Ўзбекистон Республикасининг Давлат мадҳиясига зўр эҳтиром билан қараш Ўзбекистон Республикаси ҳар бир фуқаросининг ватанпарварлик бурчидир.

Ўзбекистон Республикасининг давлат мадҳияси:

1) Ўзбекистон Республикасида нишонланадиган умумхалқ байрамларига бағишланган тантанали йиғилишлар ва мажлисларнинг очилиши ҳамда ёпилиши вақтида;

2) янги йил кечаси Тошкент вақти билан соат 24 да республика телевидениеси ва республика радиосида, Ўзбекистон Республикасида нишонланадиган умумхалқ байрамларида, республика телевидениесида ҳар куни, Ўзбекистон радиосида дастурларнинг бошланиши ва тугалланиши олдида;

3) республика ҳаётидаги муҳим тарихий воқеаларни нишонлаш юзасидан, атоқли сиёсий, давлат ва ҳарбий арбоблар, халқ қаҳрамонлари, фан, адабиёт ва санъат арбоблари шарафига ўрнатилган ҳайкаллар, шунингдек, монументлар, ёдгорликлар ва бошқа иншоотларнинг очилиши вақтида;

4) давлат идоралари, корхоналар, муассасалар ва жамоат бирлашмалари томонидан ўтказиладиган маросимлар ва бошқа тантанали тадбирларда Ўзбекистон Республикасининг Давлат байроғини кўтариш чоғида;

5) расмий сафар билан Ўзбекистон Республикасига ташриф буюрган хорижий мамлакатларнинг давлат бошлиқлари ва ҳукумат бошлиқларини кутиб олиш ва кузатиш вақтида тегишли хорижий давлатларнинг Давлат мадҳияси ижро қилиб бўлинганидан кейин ижро этилади.

Ўзбекистон Республикасининг Давлат мадҳияси кўпчилик ҳузурида ижро этилган тақдирда ҳозир бўлган кишилар мадҳияни тик туриб, эркаклар бош кийимини олган ҳолда ёки қўлни чаккасига қўйиб (ҳарбий хизматчилар ва ички ишлар органлари ходимлари расмий кийимда бўлган вақтда) тинглайдилар.

Юртбошимиз ҳақли равишда таъкидлаганидек: «Давлатимиз рамзлари — байроқ, тамға, мадҳия Ўзбекистон халқларининг шоншарафи, ғурури, тарихий хотираси ва интилишларини ўзида мужассамлаштирди. Мана шу рамзларни эъзозлаш — ўзининг қадрқимматини, ўз мамлакатига ва шахсан ўзига бўлган ҳурматни мустаҳкамлаш демақдир»¹.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-том. — Т.: Ўзбекистон, 1996. — 84-бет.

6-м о д д а . Ўзбекистон Республикасининг пойтахти – Тошкент шаҳри.

Ҳар бир суверен давлатнинг муҳим белгиларидан бири — бу унинг пойтахтининг мавжудлигидир.

Энг қадим даврларда оддий бир манзилгоҳ сифатида ташкил топган ва 2200 йиллик тарихга эга бўлган Тошкент ҳозирги вақтда жаҳондаги энг йирик шаҳарлардан бири, Ўзбекистон Республикасининг пойтахтидир.

Узоқ ўтмишга назар ташлар эканмиз, Тошкентнинг турли номлар билан аталганига гувоҳ бўламиз. Бизгача етиб келган манбаларда Тошкентнинг энг қадимги номи Чоч бўлганлиги кўрсатилади. Ўрта Осиё, жумладан, Чоч ҳам араблар томонидан босиб олинганидан кейин (VIII асрнинг бошларидан) «Шош» деб юритила бошлаган. Чунки араб алифбосида «ч» ҳарфи йўқлиги учун унинг ўрнига «ш» ҳарфи ишлатилган. Илк ўрта асрларда у «Чоч», «Шош», «Шошкент», «Мадинат аш-Шош», «Бинкат» ва «Таркан» деб номланган. Масалан, X асрда яшаган араб географи Истаҳрийнинг «Китоб ал-масолик вал-мамолик» («Йўллар ва мамлакатлар тўғрисидаги китоб»)асарида Шошнинг бош шаҳри Бинкат деб кўрсатилади. Фирдавсийнинг «Шоҳнома» асарида Чоч ўзининг камон ва ўқ-ёйлари билан машҳур бўлганлиги эслатилади.

Шаҳар Тошкент номи билан даставвал XI асрнинг машҳур алломалари Абу Райҳон Беруний ва Маҳмуд Кошғарийнинг асарларида тилга олинади. Беруний ўзининг «Ҳиндистон» асарида Тошкентнинг келиб чиқиши тўғрисида сўз юритиб, «Тош» сўзи асли туркча исм бўлиб, «Шош» кўринишини олган, «Тошкенд — тошли қишлоқ демақдир», деб изоҳлайди. Маҳмуд Кошғарийнинг маълумоти бўйича, Тошкент шаҳри XI асрнинг охирлари ва XII асрларда «Таркан» деб ҳам юритилган. Машҳур «Бобурнома»да ҳам Тошкент номи тилга олинади.

Шу тариқа, XVI—XVII асрнинг бошларида Тошкент атамаси шуҳрат топиб, унинг қадимги Чоч, Шош ва Бинкат номлари аста-секин муомаладан тушиб қолади.

Тошкент биринчи марта 1924 йилда Ўзбекистон ССР ташкил этилгандан кейин унинг пойтахти, деб тан олинган эди. Лекин 1925 йил 3 апрелда пойтахт Самарқандга кўчган. 1930 йил 17 августда қабул қилинган махсус қарор билан эса пойтахт яна Тошкентга кўчирилган.

Жаҳондаги ҳар қандай мустақил давлат сингари Ўзбекистон Республикасининг ҳам пойтахти Асосий Қонунда алоҳида эътироф этилган.

Умуман пойтахт деганда нимани тушунамиз? Пойтахт — бу давлатнинг асосий шаҳри, мамлакатнинг маъмурий-сиёсий маркази. Пойтахт одатда давлат ҳокимияти ва давлат бошқарувининг олий органлари, шунингдек, олий суд, ҳарбий ва бошқа марказий муассасалар жойлашган шаҳардир. Кўп ҳолларда пойтахт мамлакатнинг иқтисодий маркази ҳамдир. Лекин баъзи мамлакатларда иқтисодий марказ пойтахт бўлмаслиги ҳам мумкин. Масалан, АҚШ пойтахти Вашингтон бўлса, унинг иқтисодий маркази Нью-Йорк шаҳри ҳисобланади. Қоида бўйича, пойтахтга махсус бошқарув режимига эга бўлган алоҳида маъмурий бирлик ажратилади. Масалан, Франция пойтахти Париж ҳам ана шундай шаҳарлардан.

Шундай қилиб, азим ва навқирон Тошкент ҳозирги вақтда Ўзбекистон Республикасининг асосий шаҳри ва маъмурий-сиёсий марказидир. Бу ерда Ўзбекистон Президентининг қароргоҳи, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси ва Сенати, Вазирлар Маҳкамаси, шунингдек, ижтимоий ҳаракат ҳамда партияларнинг ва бошқа жамоат ташкилотларининг марказлари, хорижий давлатларнинг элчихоналари, БМТ ва унинг ихтисослашган муассасалари ЮНЕСКО, ЮНИСЕФ каби халқаро ташкилотлар ваколатхоналари жойлашган. Тошкент чет эллардаги биродарлашган шаҳарлар билан дўстона алоқаларни ривожлантиришга анчагина ҳисса қўшмоқда. Тошкент дунёдаги кўпгина шаҳарлар — Тунис, Патиала, Карачи, Триполи, Марокаш, Скопье, Сиэтл, Мапугу, Урумчи ва бошқалар билан биродарлашган.

Тошкентда мустақиллик шарофатидан келиб чиқиб ҳам сиёсий-иқтисодий, ҳам маънавий соҳада туб ислохотлар қилина бошланди. Иқтисодиёт соҳасида бозор муносабатларига ўтилиши талаблари асосида бизнес, ишбилармонликни, хорижий сармоялар киритилишини рағбатлантириш, янги банк-кредит тизimini барпо этиш, мулкни хусусийлаштиришга доир бир қанча амалий тадбирлар кўрилди. Шаҳарда хорижий мамлакатлар ишбилармонлари билан ҳамкорликда қўшма корхоналар, фирмалар очиш ривож топа бошлади.

Шаҳар қиёфасига шарқона тус беришга аҳамият берилди. 1991 йил 5 сентябрда Тошкентдаги энг катта майдонни Мустақиллик

майдони деб аташ ҳақида Президент фармони эълон қилинди. Кўчалар, майдонлар, ташкилотлар, туманлар қайта номлана бошланди. Масалан, Акмал Икромов тумани эндиликда Учтепа тумани, деб юритиладиган бўлди. Шаҳар марказидаги энг катта хиёбон Амир Темур номи билан аталиб, соҳибқиронга ҳайкал ўрнатилди ва Темурийлар тарихи давлат музейи қурилди. Шаҳарнинг олимлар яшайдиган даҳасидаги майдонлардан бирига Мирзо Улуғбекка ҳайкал қўйилди ва ҳоказо. Тошкентни ободонлаштиришга катта аҳамият берилмоқда. Шунингдек, шаҳидлар хотирасини абадийлаштиришга бағишланган майдон, Алишер Навоий номидаги боғ, улкан иншоотлар, жумладан, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенати биносининг барпо этилиши, шаҳарлар ичидаги автомобил қатнови йўллариининг таъмирланиши, кенгайтирилиши, кўприклар қурилиши ва ҳоказолар пойтахтимиз кўркига кўрк қўшиб, нуфузининг янада ошишига кўмаклашади. Юқоридагилар билан бир қаторда пойтахтни ободонлаштириш мақсадида шаҳарнинг кўрки ва табиий муҳитини бузадиган корхоналар, ташкилотлар ёпилди ёки ташқарига кўчирилди. Тошкентнинг Эски шаҳар қисмида жойнинг ўзига хос хусусиятларини эътиборга олиб, 1995 йилдан бошлаб бутун инфраструктурани комплекс ривожлантиришга киришилди. Шаҳарнинг меъморий қиёфасини, анъанавий турмуш тарзини ва маҳалалараро алоқаларни сақлаб қолиб, унинг тарихан таркиб топган қисмини тубдан таъмирлаш ва ободонлаштириш йўлида катта ишлар қилинди. Жумладан, Эски шаҳарнинг Қорасарой, Сағбон, Бобожонов, Форобий кўчалари кенгайтирилиб, қайта очилди. Бу кўчаларда транспорт қатнови яхшиланди. Бўрижар, Фарғона йўли, шунингдек, Тошкентни Қозоғистон билан боғловчи Келес кўприклари қайта қурилди. «Туркистон» саройи, Республика Биржа маркази, «ТАТА» меҳмонхонаси, «Тошкентленд» истироҳат боғи, Юнусобод теннис корти, Чорсу спорт мажмуаси, Ўзбекистон миллий боғи ва Абай кўчаси йўналишида сунъий кўللار ва бошқа иншоотлар фойдаланишга топширилди. «Олой», «Эски жўва», «Фарҳод», «Бешёғоч», «Миробод», «Отчопар», «Паркент», «Кўкча» ва бошқа бозорлар деярли қайта қурилди. Пойтахтда Ўзбекистон Фанлар академияси ҳамда илмий, маданий-маърифий муассасаларнинг кенг шоҳобчалари мавжуд.

Тошкент — Ўзбекистоннинг йирик sanoat марказларидан бири бўлиб, унда халқ хўжалигининг деярли барча соҳаларини қамраб олган 300 га яқин корхона ишлаб турибди.

Тошкент — Ўрта Осиёдаги энг йирик транспорт тармоғи бўлиб, унинг аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Шаҳарда 2 та темир йўл вокзали, 2 та аэропорт, 5 та автостанция ишлайди. Тошкентдан МДХ шаҳарларидан ташқари Лондон, Франкфурт-Майн, Тель-Авив, Жидда, Дехли, Карачи, Истанбул, Бангкок, Пекин, Нью-Йорк, Амстердам, Шаржа (Бирлашган Араб Амирликлари), Куала-Лумпур (Малайзия), Техрон, Афина, Гонконг шаҳарларига мунтазам ҳаво йўллари, Ҳалаб (Сурия), Сеул ҳамда Осиё ва Европанинг кўпгина бошқа шаҳарларига чартер йўловчилар ташувчи рейслар ўтган. Шаҳардан бир неча муҳим автомобиль йўли бошланади, улардан энг йириги — Катта Ўзбекистон тракти. Шаҳар ички қатнови метрополитен, троллейбус, автобус, трамвай, такси орқали амалга оширилади.

Тошкент ҳақди равишда тинчлик, дўстлик ва қардошлик шаҳри деб аталади. Бу ерда ижтимоий тараққиёт, фан, техника, маданият ва санъат масалаларига бағишланган халқаро миқёсдаги анжуманлар мунтазам ўтказилади.

Тошкент халқаро тинчлик йили тадбирларида фаол иштирок этганлиги муносабати билан Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг қарорига биноан унга «Тинчлик элчиси» фахрий унвони берилган. 2007 йилда Тошкентнинг Ислом маданияти пойтахти деб эълон қилингани шаҳар ва унинг аҳолисининг ислом маданияти ривожига қўшган улкан ҳиссаси натижасидир.

Кейинги вақтларда Тошкентнинг пойтахт сифатидаги аҳамияти янада ошиб бормоқда. Дунёнинг кўп мамлакатлари билан халқаро муносабатлар ўрнатилмоқда. Пойтахтимизда кўплаб хорижий давлатларнинг дипломатик ваколатхоналари фаолият кўрсатяпти.

II боб

ХАЛҚ ҲОКИМИЯТЧИЛИГИ

7-модда. Халқ давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаидир.

Ўзбекистон Республикасида давлат ҳокимияти халқ манфатларини кўзлаб ва Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ҳамда унинг асосида қабул қилинган қонунлар ваколат берган идоралар томонидангина амалга оширилади.

Конституцияда назарда тутилмаган тартибда давлат ҳокимияти ваколатларини ўзлаштириш, давлат ҳокимияти идоралари фаолиятини тўхтатиб қўйиш ёки тугатиш, ҳокимиятнинг янги ва мувозий таркибларини тузиш Конституцияга хилоф ҳисобланади ва қонунга биноан жавобгарликка тортишга асос бўлади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг «Халқ ҳокимиятчилиги» деб номланган иккинчи боби давлатимизнинг демократик табиатини ифодалайди ва Ўзбекистон суверен демократик республика эканлигини тасдиқлайди. «Халқ ҳокимиятчилиги» принципи ҳар қандай демократик давлат конституциявий тузумининг асосий шартларидан биридир.

Дарҳақиқат, Ўзбекистон Республикаси демократик давлат ҳисобланиб, унинг Асосий Қонуни халқ ҳокимиятчилиги принципига асосланади ва бутун мазмун-моҳияти билан ана шу принципни мустаҳкамлайди. Умуман, Ўзбекистон Конституциясининг жуда кўп моддаларига халқ ҳокимиятчилиги ғояси сингдирилган бўлиб, бунга кўра, ҳокимият амалда ва қонун бўйича танҳо халққа тегишлидир. Зеро, халқ ҳокимиятчилиги деганда ҳокимиятнинг фақат халққа тегишли экани, давлат халқ иродасини ифодалаш ва унинг манфаатларига хизмат қилиши лозимлиги, давлатнинг асосий вазифаларидан бири инсон ва жамиятнинг фаровонлигини таъминлашга қаратилган бўлиши кераклиги тушунилади.

Ўзбекистонда давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаи халқ бўлиб, давлат халқ иродасини ифодалайди, унинг манфаатларига хизмат қилади. Давлат ўз сиёсатини халқнинг хоҳиш-иродасини инобатга олган ҳолда амалга оширади. Мазкур сиёсат инсон ва жамиятнинг фаровонлигини, Ўзбекистондаги барча фуқароларнинг фаровон турмушини таъминлашга қаратилиши лозимдир.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси мамлакат демократик тараққиётининг стратегик йўналишларини, инсоннинг сиёсий ҳуқуқларини халқаро андозалар миқёсида белгилаб беради, халқаро ҳуқуқ устунлигини, ҳокимиятлар тақсимланишини, давлат ҳокимияти органлари ва маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органларининг сайланишини, кўппартиявийликни, мафкуравий плюрализмни ўзида акс эттиради.

Ушбу моддага биноан, давлат ҳокимияти фақат Конституцияда ва қонунларда кўзда тутилган ва улар асосида тузилган идоралар томонидан амалга оширилади. Ҳозирги вақтда мамлакатимизда давлат ҳокимиятининг тизими — унинг қонун чиқарувчи,

ижро этувчи ва суд ҳокимиятига бўлиниши тамойилига асосланади. Қонун чиқарувчи ҳокимият Олий Мажлис томонидан, ижроия ҳокимияти Вазирлар Маҳкамаси томонидан, суд ҳокимияти эса Конституциявий суд, Олий суд ҳамда Олий хўжалик суди томонидан амалга оширилади. Давлат ҳокимиятини амалга оширувчи барча идоралар ўз фаолиятини фақат қонун томонидан берилган ваколат доирасидагина юритадилар. Уларнинг ўзбошимчалик билан Конституция ва қонунларда белгиланган ваколатларга эга бўлиши, ўзларига берилган ваколатдан четга чиқиши мумкин эмас. Шунингдек, уларнинг ваколатларини бошқа органлар, ташкилотлар ёки алоҳида шахслар амалга ошириши мумкин эмас.

Юқорида айтиб ўтилган барча давлат идораларининг ташкил этилиши ва ҳуқуқий ҳолати Конституция ва тегишли қонунларда белгилаб қўйилган. Барча давлат идоралари ва мансабдор шахслар, шу жумладан, фуқаролар ҳам Ўзбекистон Конституцияси ва унинг асосида қабул қилинган қонунларга сўзсиз итоат этишлари лозим. Бу эса шаклланаётган ҳуқуқий давлатимизнинг муҳим белгиларидан биридир.

Шунингдек, ушбу моддада халқ ҳокимиятининг ягоналиги, дахлсизлиги, ўзбошимчалик билан ўзгартирилмаслиги ёки алмаштирилмаслиги айтилиб, қуйидагилар белгиланган:

биринчидан, Конституцияда назарда тутилмаган тартибда давлат ҳокимияти ваколатларини ўзлаштириш мумкин эмас. Масалан, Ўзбекистонда Олий Мажлисдан бошқа ҳеч қандай давлат органи ёки жамоат бирлашмаси қонун чиқариш ваколатига эга эмас;

иккинчидан, Конституцияда назарда тутилмаган тартибда ҳокимият идоралари фаолиятини тўхтатиб қўйиш ёки тугатиш мумкин эмас. Масалан, ҳокимиятнинг олий органи — Олий Мажлис тўғрисида сўз кетар экан, унинг палаталари фақат, Конституциянинг 95-моддасида кўрсатилганидек, Президентнинг Конституциявий суд билан бамаслаҳат қабул қилган қарори асосидагина тарқатиб юборилиши мумкин. Албатта, бунинг учун Конституцияда назарда тутилган тегишли асослар талаб қилинади;

учинчидан, Конституцияда назарда тутилмаган тартибда давлат ҳокимиятнинг янги ва мувозий таркибларини тузиш мумкин эмас. Конституциямизнинг 11-моддасига биноан Ўзбекистон Республикаси давлат ҳокимиятининг тизими — ҳокимиятнинг қонун

чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятига бўлиниши принципага асосланади. Давлат ҳокимиятининг мана шу учала тизимининг ташкил этилиши, шакллантирилиши тартиби Асосий Қонунимизнинг тегишли моддаларида ва қатор қонунларимизда ўз аксини топган. Юқорида кўрсатилган қоидаларни бузиш Конституция ва қонунларга хилоф ҳисобланади.

Бугунги кунда Ўзбекистон Республикасида барча амалга оширилаётган ишлар халқ манфаатлари, унинг эртанги келажагини ўйлаб қилинмоқда. Қонунлар ваколат берган идоралар томонидан олиб борилаётган ички ва ташқи сиёсатнинг асл мақсади ҳам халқ фаровонлиги, тинчлиги ва хотиржамлигини таъминлашга қаратилгандир.

Шу ўринда Президентимизнинг қуйидаги фикрларини келтириб ўтиш жоиз: «Биз бугунги кунда минтақамизда яшаётган халқлар гўёки ҳали демократия учун тайёр эмас, бу борада «пишиб етилмаган», улар олдин камбағаллик ва қашшоқлик билан боғлиқ муаммоларни ҳал қилишлари зарур, шундан кейингина демократия қуриш, сиёсий ва иқтисодий ислоҳотлар учун шарт-шароит юзага келади, деган гапларни кўп бора эшитганмиз.

Бундай баёнот ва ёндашувлар — аввало тарихни билмаслик, халқнинг бунёдкорлик салоҳиятига, куч-қудратига ишонмаслик, айтиш мумкинки, ҳозирги дунёни жадаллик билан ўзгартириб бораётган объектив, глобал жараёнларни тушунмаслик натижасидир»¹.

Хулоса шуки, юртимизда адолатли халқ ҳокимиятчилиги ўрнатилган. Конституциянинг ушбу моддасининг ўзидаёқ халқ ҳокимиятнинг бирдан бир манбаи, ягона эгаси эканлиги ҳуқуқий жиҳатдан расмийлаштирилган бўлиб, буни рўёбга чиқаришда бевоқиф фуқароларимизнинг ҳуқуқий фаоллиги ҳам талаб этилади.

8-модда. Ўзбекистон халқини, миллатидан қатъи назар, Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари ташкил этади.

Мазкур моддада қайд этилган қонуннинг мазмуни жаҳондаги ҳеч бир Конституцияда учрамайди. Бу Асосий Қонунимизнинг яна бир муҳим хусусиятларидан биридир. Ушбу моддада «Ўзбе-

¹ Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз — жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. — Т.: Ўзбекистон, 2005. — 24-бет.

кистон халқи»га Конституцион таъриф келтирилган. Ўзбекистонда туғилган, унинг заминида истиқомат ва меҳнат қилаётган ҳар бир киши, миллий ва ирқий мансублигидан, эътиқодидан қатъи назар, тенг ҳуқуқли фуқаро ҳисобланади.

Ўзбекистон фуқаролари, ўзларининг насл-насаби, ирқи, ижтимоий келиб чиқиши ва бошқа ҳолатларидан қатъи назар, Ўзбекистон халқини ташкил этади. Конституциямиз ва у асосида қабул қилинган қонунларимиз Ўзбекистон халқини ташкил этувчи барча миллат ва элатларнинг урф-одатлари ва миллий анъаналари ҳурмат қилинишини кафолатлайди.

Ўзбекистон аҳолисининг кўп миллатлилиги ўзбек халқининг миллий ўзлигини англаши ва маънавий қайта тикланишининг ўсиши билан чамбарчас боғлиқ ҳолда жамиятни янгилаш, уни демократлаштиришга ундовчи зўр куч бўлиб хизмат қилмоқда. Бу республиканинг жаҳон ҳамжамиятига қўшилиши учун қулай шарт-шароит яратяпти. Мамлакатимизда асосий миллат — ўзбеклар билан бир қаторда ўз маданияти ва анъаналарига эга бўлган юздан ортиқ миллат вакиллари истиқомат қилишади. Уларнинг мамлакат аҳолиси умумий таркибидаги улуши 20 фоиздан ошиб кетади¹.

Ўзбекистон тарихида қабул қилинган аввалги Конституциялардан фарқли равишда мазкур Конституция Ўзбекистон халқини ишчилар, деҳқонлар, зиёлилар, мусулмонлар, аскарлар ва ҳоказоларга ажратмайди. Конституция бўйича ким қандай касбни эгаллашидан, қандай машғулот тури билан шуғулланишидан, жамиятда қандай ўрин тутишидан, ижтимоий келиб чиқишидан ва бошқа ҳолатларидан қатъи назар инсон деб эъзозланади.

9-модда. Жамият ва давлат ҳаётининг энг муҳим масалалари халқ муҳокамасига тақдим этилади, умумий овозга (референдумга) кўйилади. Референдум ўтказиш тартиби қонун билан белгиланади.

Ўзбекистонда демократик ҳуқуқий давлат ва адолатли фуқаролик жамияти қуриш асосий мақсад қилиб олинган экан, бунда Президентимиз И.А.Каримов уқтирганидек, «демократиянинг энг муҳим тамойили — одамларнинг сайлов ҳуқуқини, ўз хоҳиш-иродасини эркин ифодалаш, ўз манфаатларини рўёбга чиқариш ва

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. — Т.: Ўзбекистон. 1997. — 73-бет.

ҳимоя қилиш ҳуқуқини таъминлаш учун ҳақиқий шарт-шароит, қонуний-ҳуқуқий замин яратиб бериш лозим»¹.

Халқ ҳокимиятчилиги — бутун ҳокимият амалда ва юридик жиҳатдан халққа тегишли дегани. Конституцияга биноан, халқ ҳокимиятни бевосита ҳамда ўзи сайлаб қўядиган органлари орқали амалга оширади. Халқ сайловлар йўли билан ҳокимиятнинг вакиллик органларини тузади, мамлакат Президентини сайлайди, умумхалқ муҳокамаси ва референдумлар орқали жамият ва давлат ҳаётининг энг муҳим масалаларини ҳал қилади.

Демократик талаблар асосида жамият ва давлат ҳаётининг энг муҳим масалалари халқ муҳокамасига қўйилади, умумхалқ овози — референдумга чиқарилади. Умумхалқ муҳокамаси — референдумга иқтисодий, сиёсий, маданий соҳаларга тааллуқли муҳим масалаларнинг қўйилиши кўзда тутилади. Референдум сўзининг луғавий маъноси лотинча «етказилиши лозим бўлган хабар» деганидир, яъни давлатда ҳал қилиниши лозим бўлган муҳим масалалар халққа маълум қилинади ва унинг овоз бериши орқали ҳал этилади. Референдум республикамизда демократиянинг кўринишларидан бири бўлиб, халқ ҳокимиятини бевосита амалга ошириш воситаси ҳисобланади.

Республикамизда референдум ўтказиш тартиби 1991 йил 18 ноябрда (2001 йил 29 августда янги таҳрирда) қабул қилинган «Ўзбекистон Республикасининг референдуми тўғрисида»ги қонуни билан тартибга солинади. Унга кўра, Ўзбекистон Республикаси референдуми Ўзбекистон Республикасининг қонунларини ва бошқа қарорларини қабул қилиш мақсадларида жамият ва давлат ҳаётининг энг муҳим масалалари юзасидан фуқароларнинг умумхалқ овоз беришидир.

Референдум сайловлар билан бир қаторда халқ иродасининг бевосита ифодасидир. Референдумда қабул қилинган қарорлар олий юридик кучга эга бўлиб, фақат референдум ўтказиш йўли билан бекор қилиниши ёки ўзгартирилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси референдумини ўтказиш тўғрисидаги қарорни қабул қилиш ваколатига фақат Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси эгадир. Агар Олий Мажлис референдум тайёрлаш тўғрисида қарор қабул қилса, унда уни ўтказиш санаси аниқланади, бунда овоз бериш Олий Мажлис палаталари

¹ Каримов И.А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. 7-том. — Т.: Ўзбекистон, 1999. — 370-бет.

қарори эълон қилинган кундан эътиборан бир ярим ойдан уч ойгача бўлган даврда исталган кунга тайинланиши мумкин.

Референдум ўтказиладиган кун ҳақидаги қарор у тайинлангандан кейин кечи билан уч кун ичида матбуотда ва бошқа оммавий ахборот воситаларида эълон қилинади. Референдум тайинлаш тўғрисидаги қарор эълон қилинганидан кейин кечи билан ўн кун ичида референдумга қўйилаётган қонун ёки ўзга қарорнинг лойиҳаси эълон қилинади.

Ўзбекистон Республикаси референдумини ўтказиш ташаббуси билан:

Ўзбекистон Республикаси фуқаролари;

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси;

Ўзбекистон Республикаси Президенти чиқиши мумкин.

Референдумни ташкил этиш ва ўтказиш қуйидаги комиссиялар томонидан амалга оширилади:

1. Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссияси.

2. Референдум ўтказувчи округ комиссиялари.

3. Референдум ўтказувчи участка комиссиялари.

Референдум ўтказувчи комиссияларнинг ваколатлари улар тuzилган пайтдан бошлаб вужудга келади ва референдум натижалари эълон қилинган пайтдан бир ой ўтгач тўхтатилади.

Овоз бериш референдум куни маҳаллий вақт билан соат 6.00 дан 20.00 га қадар ўтказилади. Овоз бериш вақти ва жойи ҳақида участка комиссияси референдум ўтказиладиган кунга камида ўн беш кун қолганида фуқароларни хабардор қилади.

Қонунга мувофиқ, Ўзбекистон Республикасининг 18 ёшга тўлган фуқаролари референдумда қатнашиш ҳуқуқига эгадирлар. Суд томонидан муомалага лаёқатсиз деб топилган руҳий касал фуқаролар, шунингдек, суднинг ҳукмига кўра озодликдан маҳрум этиш жойларида сақланаётган шахслар референдумда иштирок этиш ҳуқуқига эга эмаслар.

Келиб чиқиши, ижтимоий ва мулкий мавқеи, ирқий ва миллий мансублиги, жинси, маълумоти, тили, динга муносабати, машғулотининг тури ва хусусиятига қараб фуқароларнинг референдумда қатнашиш ҳуқуқларини бевосита ёки билвосита чеклаш ман этилади.

Қонунда референдум ўтказиш принциплари ўрнатилган бўлиб, унга биноан фуқаролар референдумда ихтиёрий тарзда ва бевосита иштирок этадилар. Референдумда овоз бериш яширин ўтказилади, фуқароларнинг ўз хоҳиш-иродаларини изҳор этишла-

рини назорат қилишга йўл қўйилмайди. Фуқаролар референдумда тенг асосларда иштирок этадилар. Ҳар бир фуқаро шахсан овоз беради ва бир овозга эга бўлади. Референдумни тайёрлаш ва ўтказиш давомида кенг ошкоралик, жамоатчиликнинг иштироки таъминланади. Референдумга тайёргарлик кўриш ва уни ўтказишни референдум ўтказувчи комиссиялар амалга оширадилар. Улар фуқароларни ўз ишларидан, округлар, овоз бериш участкалари тузилганлиги, комиссияларнинг таркиби, уларнинг жойлашган манзили ва иш вақтидан воқиф этадилар, овоз берувчи фуқароларнинг рўйхатлари билан таништирадилар, овоз бериш якунларидан хабардор қиладилар.

Референдумга қўйиладиган масалалар халқ, жамият, давлат манфаатларидан келиб чиққанлиги учун унда фуқароларнинг аксарияти доимо фаол иштирок этади. Масалан, мустақиллик шарофати билан юртимизда ўтказилган референдумларни эслайлик. Чунончи, 1991 йил 29 декабрда Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллиги тўғрисидаги масалага доир референдум ўтказилиб, унда Ўзбекистон халқи Республика Олий Кенгаши эълон қилган Ўзбекистон Республикасининг Давлат мустақиллигини маъқуллади. Ушбу умумхалқ референдумида 9 миллион 898 минг 707 киши, яъни сайлов рўйхатига киритилганларнинг 94,1 фоизи қатнашди.

Ҳозирги кунда энг муҳим қонун лойиҳаларини умумхалқ муҳокамасидан ўтказиш мамлакатимизда анъанага айланиб қолди. Конституциямиз лойиҳаси ҳам икки ярим ой мобайнида умумхалқ муҳокамасидан ўтган ва кенг халқ оммасининг қўллаб-таълим ва мулоҳазалари асосида мазмунан бойитилган.

2002 йил 27 январда ўтказилган референдумда эса икки палатали парламент ва Президент ваколати муддатини узайтириш масаласи қўйилиб, референдумда овоз берувчилар рўйхатига киритилган 13.266.602 нафар фуқароларнинг 12.113.070 нафари иштирок этди. Референдумда қатнашиш ҳуқуқига эга бўлган аҳолининг 92% дан ортиғи бу масалани ёқлаб овоз берди.

Референдумга давлат ва жамият ҳаётига тааллуқли барча масалалар қўйилавермайди. Масалан, республика ҳудудий бутунлигини ўзгартириш тўғрисидаги, солиқлар, бюджет, амнистия (афв этиш), жамоат тартибини, аҳолининг соғлиғи ва хавфсизлигини таъминлаш юзасидан фавқулодда ва шошилинч чоралар кўриш тўғрисидаги, Ўзбекистон Республикаси тузган халқаро шартномалардан келиб чиқадиган мажбуриятларнинг бажарилиши

ҳақидаги, мансабдор шахсларни тайинлаш ва вазифасидан озод этиш билан боғлиқ масалалар умумхалқ овози — референдумга қўйилмайди. Бу масалалар Конституцияга биноан тегишли давлат ҳокимияти органлари, хусусан, Олий Мажлис ва Президент томонидан кўриб ҳал қилинади. Зеро, Олий Мажлис ҳам, Президент ҳам бевосита халқ томонидан сайлаб қўйилади. Бу борада ҳам Конституциямизнинг демократик моҳияти намоён бўлади, умумхалқ овози ҳал қилувчи роль ўйнайди.

10-м о д а . Ўзбекистон халқи номидан фақат у сайлаган Республика Олий Мажлиси ва Президенти иш олиб бориши мумкин.

Жамиятнинг бирон-бир қисми, сиёсий партия, жамоат бирлашмаси, ижтимоий ҳаракат ёки алоҳида шахс Ўзбекистон халқи номидан иш олиб боришга ҳақли эмас.

Ўзбекистон Конституциясининг муҳим демократик жиҳатларидан бири шундаки, унинг 10-моддасида бутун ҳокимият халқ қўлида эканлиги қонуний расмийлаштирилибгина қолмай, Ўзбекистон халқининг ушбу ҳокимиятни қандай тартибда амалга ошириши ҳам аниқ кўрсатиб қўйилган.

Ўзбекистон Республикасида халқ ҳокимиятчилигини амалга оширишнинг иккинчи шакли — вакиллик демократияси бўлиб, бу фуқаронинг давлат ишларини ҳал этишда ўзи сайлаган вакиллари, яъни депутатлар орқали иштирок этишидир.

Вакиллик демократияси қўидаги кўринишларда намоён бўлади:

биринчидан, ҳокимиятни давлат тузилмалари орқали, яъни вакиллик органлари ва ижро органлари орқали амалга ошириш;

иккинчидан, ҳокимиятни фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари орқали амалга ошириш.

Вакиллик демократиясининг намоён бўлиши айниқса Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси фаолиятида кўзга яққол ташланади.

Олий Мажлис ҳақида шуни айтиш мумкинки, у Ўзбекистон Республикасининг олий вакиллик муассасаси, қонун чиқарувчи органи, яъни парламентиدير.

Ўзбекистон Олий Мажлиси бевосита халқ томонидан ташкил этилиб, унинг вакиллик органи ҳисобланади. Унга депутатлар халқ томонидан умумий, тенг, тўғридан-тўғри, яширин' овоз бериш йўли билан сайланади. Демак, Ўзбекистон халқи ўз ичидан му-

носиб номзодлар танлаб, уларни Олий Мажлисга вакил сифатида сайлайди. Уларга ваколат бериб қўяди ва худди шу тариқа ҳокимиятга эгалик қилади. Бироқ фақат шугина эмас. Халқнинг ҳокимиятга эгалик қилиши бошқа воситалар орқали ҳам амалга оширилади. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ташкил этилиши, вазифалари, тузилиши ва фаолияти ҳақида Конституциянинг XVIII боби, 78-88-моддаларида батафсил кўрсатиб берилган.

Конституциянинг 10-моддасида Ўзбекистон халқи номидан иш олиб бориш ҳуқуқи Олий Мажлис билан бир қаторда Президентга ҳам тегишли эканлиги эътироф этилган. Шу боис Президент деган иборанинг моҳиятини, унинг тегишли давлатда тутган маъқеини аниқлаб олиш зарур. Президент ибораси латинча «олдинда», «юқорида ўтирувчи киши» деган маънони англатади. Конституцияга кўра, Ўзбекистон Республикаси Президенти бевосита халқ томонидан умумий, тенг ва тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи асосида яширин овоз бериш йўли билан сайланади. Президент ҳам худди шу йўл билан халқдан ваколат олади ва унинг номидан иш кўради. Президент халқ манфаатларини ҳимоя қилиб, унинг хоҳиш-иродасини ифода этиб фаолият юритади ва фармонлар чиқаради. У томонидан чиқариладиган фармонлар Конституцияга асосланиб, қонуний кучга эга. Демак, Президент фармонларини бажармаслик, уни қасддан бузишлик халққа хиёнат қилишдан бошқа нарса эмас.

Ўзбекистонда Президентлик ҳокимиятининг ташкил этилиши, вазифалари ва ваколатлари ҳақида Конституциянинг XIX боби, 89-97-моддаларида атрафлича маълумотлар берилган.

Шу нарсани унутмаслик керакки, Конституцияда назарда тутилмаган тартибда давлат ҳокимияти ваколатларини ўзлаштириш қонунга хилоф ҳисобланади ва тегишлича жавобгарликка тортишга асос бўлади. Бундай ҳаракатлар кўпинча давлатга қарши қаратилган жиноят сифатида кўрилади.

11-модда. Ўзбекистон Республикаси давлат ҳокимиятининг тизими ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятига бўлиниши принципига асосланади.

Ҳар қандай жамиятда унинг бир меъёрга фаолият кўрсатишини таъминлаш, жамият ва давлат олдида турган вазифаларни бажариш, белгиланган мақсадларга эришиш учун турли давлат

ташкilotларининг мавжуд бўлиши ва иш олиб бориши зарур ҳисобланади.

Давлат ҳокимиятининг тақсимланиши ҳар қандай давлатнинг демократик хусусиятини белгилайди, унинг халқ ҳокимиятчилигига асосланганини билдиради. Давлат ҳокимияти ваколатлари бўлиниши принципини мустаҳкамлаган ушбу моддадаги қоида Ўзбекистоннинг конституциявий тарихида биринчи марта пайдо бўлди.

«Ҳокимият ваколатларининг бўлиниши» ғояси тарихий бўлиб, жумладан, қадимги юнон файласуфи ва олими Аристотель томонидан ҳам илгари сурилган. Ўрта асрларда М. Падуанский ва бошқалар ҳам бундай ғояни ёқлаб чиққан эдилар. XVIII асрнинг ўрталарига келиб, бу ғоя мустақил таълимотга айланган. Машҳур француз маърифатпарвари, ҳуқуқшунос, файласуф ва ёзувчи Монтескье (1689-1755 йиллар) ўзининг «Қонунлар руҳи ҳақида» китобида ҳокимиятнинг бўлиниши принципини илгари сурган. Монтескье фикрича, сиёсий хиёнатларнинг бўлмаслигини таъминлайдиган нарса уч ҳокимиятнинг: қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятининг тўла бўлиниши ва бир-бирини чеклашидир.

Ҳокимиятлар тақсимланиши принципи мамлакатнинг конкрет-тарихий шарт-шароитларини ҳисобга олган ҳолда оқилона жорий этилсагина, ҳокимият органларининг мувозанати ва тенглигини таъминлаш мумкин. Мазкур принцип ҳокимият эгаси бўлган субъектларнинг ўзаро муносабатларини тартиб (муайян қолип, андоза)га солиш имкониятини беради. Зеро, уларнинг ҳар бири ўз соҳаси доирасида мустақил, бошқа ҳокимиятга итоат этмайди, сўзсиз ижро этилишга мўлжалланган қарорлар (актлар) қабул қилади.

Ҳокимиятнинг учала шохобчаси, фақат улар ва, албатта, уларнинг учаласи биргалиқда ягона давлат ҳокимиятини ташкил этади. Улардан бошқа ҳеч бир давлат органи ҳокимиятга даъвогарлик қилолмайди. Ҳокимиятлар тақсимланиши принципининг муҳим жиҳатларидан бири шуки, унда ҳокимиятнинг ҳар бир шохобчаси қолган икки ҳокимият субъектининг ҳар бирини назорат қилиш ҳуқуқи ва имкониятига эга бўлиши керак.

Ҳокимият бўлиниши принципи адолатли, демократик, ҳуқуқий давлатнинг энг муҳим белгиларидан бири ҳисобланади. Бундай принцип муайян давлатда бирор орган ёки алоҳида давлат раҳбари томонидан кучли диктатура ўрнатилишининг олдини олади.

Шунингдек, тегишли давлат органларининг ваколатлари, вазифалари аниқ бўлишини таъминлайди, бир органнинг иккинчи орган ишларига аралашувига барҳам беради, бошқариш соҳасида чалкашликлар келиб чиқишига йўл қўймайди ва ҳоказо.

Мазкур принцип ҳокимият органларининг ўзаро келишиб, бир-бирини назорат қилиб, уйғунлашиб ишлашига ҳам имкониёт яратади. Булар эса адолатли, демократик давлатга хос жиҳатдир.

Ривожланган демократик давлатлар сингари Ўзбекистон Республикаси давлат ҳокимиятининг тизими ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятига бўлиниши принципага асосланади. Қонун чиқарувчи ҳокимият икки палатали (юқори — Сенат, қуйи — Қонунчилик палатаси) Олий Мажлис томонидан, ижро ҳокимияти Вазирлар Маҳкамаси томонидан, суд ҳокимияти эса фаолият йўналишига қараб Конституциявий суд, Олий суд ва Олий ҳўжалик суди томонидан амалга оширилади. Давлат ҳокимиятини амалга оширувчи барча идоралар ўз фаолиятини фақат қонун томонидан берилган ваколат доирасидагина амалга оширадилар. Ҳар бир ҳокимият ўз фаолиятини ўзига тегишли бўлган ваколатларни амалга ошириш орқали ташкил қилади.

Конституциянинг «Давлат ҳокимиятининг ташкил этилиши» деб номланган бўлимида ана шу учала ҳокимият органларининг ташкил этилиши, вазифалари, ваколатлари белгилаб қўйилган. Шу билан бирга уларнинг ўзаро муносабатлари ҳақидаги қоидалар ҳам ўрнатилган.

Президентимиз И.Каримов Олий Мажлиснинг Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисида давлат ҳокимияти органлари фаолияти бўйича қуйидагиларни таъкидлаб ўтди: «Президент ваколатларининг бир қисмини Парламентнинг юқори палатаси — Сенатга ва ҳукуматга ўтказиш, профессионал, доимий асосда ишлайдиган қуйи — Қонунчилик палатасини шакллантириш, унинг ваколат ва ҳуқуқларини кенгайтириш;

иккинчидан, Бош вазир ва умуман, мамлакат ҳукуматининг ролини ва шу билан бирга, масъулиятини кучайтириш;

учинчидан, суд ҳокимиятининг мустақиллиги ва эркинлигини мустаҳкамлашга қаратилган аниқ, қонуний чора-тадбирларни амалга ошириш. Биз олдимизга қўйган мақсадни содагина ифодаламоқчи бўлсак — ҳар қандай ҳокимият, у қонунчилик ёки ижро ва суд ҳокимияти бўладими — уларнинг барчаси қуйидаги

талабларга жавоб бериши шарт. Яъни, ҳар қайсиси ўз вазифасини англаши, ўз масъулиятини ҳис қилиши, ўз юкини қўтариши ва таъбир жоиз бўлса, ўз аравасини мустақил равишда тортиши даркор»¹.

12-модда. Ўзбекистон Республикасида ижтимоий ҳаёт сиёсий институтлар, мафкуралар ва фикрларнинг хилма-хиллиги асосида ривожланади.

Ҳеч қайси мафкура давлат мафкураси сифатида ўрнатилиши мумкин эмас.

Маълумки, ҳар қандай адолатли, демократик давлатда фуқароларнинг эркин фикрлаш ҳуқуқи кафолатланган бўлади. Инсоннинг эркин фикрлаш, ўз ақл-идроки, қобилияти, олган билимларидан эркин фойдаланиш имкониятига эга бўлиши давлатда шахс ҳақиқий эркинлигининг ёрқин ифодасидир. Албатта, эркин фикрлаш бор жойда фикрлар хилма-хил бўлади ва турли мафкуралар, сиёсий институтлар, ҳаракатлар пайдо бўлиши мумкин. Акс ҳолда, яъни эркин фикрлаш чекланган жойда кўпинча инсон ўз фикрларини, хоҳиш-истакларини ошқора баён қилиш имкониятидан маҳрум бўлади. Бундай ҳолатларда, одатда, ягона мафкура ҳукмрон бўлади. Масалан, собиқ тоталитар тузумнинг 70 йилдан ортиқ ҳукмронлиги даврида коммунистик мафкуранинг яққаҳоқимлиги ўрнатилган эди. Истиқдолнинг илк йилларидаёқ коммунистик мафкура, синфийлик, яккапартиявийлик иллатлари тугатилди.

Маълумки, мафкура ўз соҳибининг ижтимоий барқарорлигини ғоявий жиҳатдан таъминлаш вазифасини бажаради. Унинг яна бир вазифаси шундан иборатки, у ўз ижодкори бўлган ижтимоий гуруҳ ёки миллатнинг нураши ёки инқирозга юз тутишига тўсқинлик қилиб, унинг яшовчанлигини таъминлаб туради.

«Мафкура ҳар қандай жамият ҳаётида зарур. Мафкура бўлмаса, одам, жамият, давлат ўз йўлини йўқотиши муқаррар. Иккинчидан, қаердаки мафкуравий бўшлиқ вужудга келса, ўша ерда бегона мафкура ҳукмронлик қилиши тайин»².

¹ Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз — жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишидир. — Т.: Ўзбекистон, 2005. — 37-бет.

² Каримов И.А. Жамиятимиз мафкураси халқни — халқ, миллатни — миллат қилишга хизмат этсин. — Т.: Ўзбекистон, 1998. — 4-бет.

Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг ўз тараққиёт ва истиқлол йўлини мустақил ва эркин белгилаб олди. Эндиликда мустақил давлатнинг сиёсий, иқтисодий ва маънавий пойдеворини яратиш асосий вазифадир. Ушбу жараёнда бизга эски, зўравонлик билан ўрнатилган коммунистик мафкура мутлақо тўғри келмаслиги, миллатимизни бирлаштирадиган, жипслаштирадиган мафкурага муҳтожлик яққол сезилиб қолди. Бир сўз билан айтганда, миллий мафкурамизни яратиш долзарб масалага айланди. Шу йўлда қўйилган дадил қадам бу — тарихимизда биринчи марта Конституциямизнинг мазкур моддасида белгиланган меъёр бўлди. Унда илк бор Ўзбекистоннинг ижтимоий ҳаёти сиёсий институтлар, мафкуралар ва фикрларнинг хилма-хиллиги асосида ривожланиши белгиланди. Демак, бу билан битта мафкуранинг, битта дунёқарашнинг яккаҳоқимлигидан қатъиян воз кечилди.

Республикамизда ижтимоий ҳаётни ривожлантиришнинг муҳим йўли бу демократияга асосланган турли сиёсий институтлар, мафкуралар ва фикрларнинг хилма-хиллигини ривожлантириш бўлиб, улар давлат ва жамият хавфсизлигига тажовуз этмаслиги, аксинча, жамиятни иқтисодий, маданий, ижтимоий-сиёсий жиҳатдан ривожлантиришга ҳисса қўшиши лозимдир. Ҳар қандай жамиятнинг ижтимоий ҳаётини турли фикрлар, ғоялар, сиёсий институтлар орқали ривожлантириш, шакллантириш мумкин экан, республикамизда ҳам, ўз навбатида, ижтимоий ҳаёт шу йўсида шаклланиб боради. Инсоннинг эркин фикрлаш, ўз ақлидроки, қобилияти, олган билимларидан эркин фойдаланиш имкониятига эга бўлиши жамиятда шахс эркинлигининг ёрқин ифодасидир. Ҳар қандай мафкура муайян ижтимоий табақа, гуруҳ, миллатнинг ўтмишига, бугунги кунига ва келажагига тааллуқли қарашлари йиғиндисидан иборат. Ҳар қандай давлатнинг демократик, ҳуқуқийлиги ёки зулмкор, зўравонлигини баҳолашда кўпинча унда шахсий дахлсизлик кафолатланганлигига, мустақил суд мавжудлигига, суд ҳокимиятининг мамлакатдаги ўрни ва обрўсига эътибор қилинади.

Президентимиз И.Каримов шундай деган эди: «Модомики, биз демократик жамият қурмоқчи эканмиз, жамиятимизда албатта кўппартиявийлик тизими бўлиши керак.

Бу тизим нима учун зарур, деган саволга мен шундай жавоб берган бўлардим. Кўппартиявийлик, аввало, жамиятимизда ўз манфаат ва қарашларига эга бўлган ҳар қайси ижтимоий қатлам

ва гуруҳнинг мақсад ва интилишларини тўлиқ акс эттириш учун керак»¹.

Сиёсий партиялар фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини амалга ошириш мақсадида хоҳиш-иродани эркин билдириш, партияга ихтиёрий равишда кириш ва ундан чиқиш, аъзоларининг тенг ҳуқуқлилиги, ўзини ўзи бошқариш, қонунийлик ва ошкоралик таъмоиллари асосида тузилади ва фаолият кўрсатади.

Давлатимиз мавжуд барча сиёсий партияларнинг, жамоат бирлашмаларининг ҳуқуқий манфаатларини муҳофаза қилади, уларнинг ижтимоий турмушда иштирок этиши учун кенг имкониятлар яратиб беради. Лекин ҳеч қайси партияга алоҳида имтиёз бермайди. Сиёсий партияларнинг барча соҳада тенг ҳуқуқлилиги кафолатланади.

Қуйидаги сиёсий партияларни тузиш ва уларнинг фаолият кўрсатиши тақиқланади:

— конституциявий тузумни зўрлик билан ўзгартиришни мақсад қилиб қўювчи;

— Ўзбекистон Республикаси суверенитети, яхлитлиги ва хавфсизлигига, фуқароларининг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларига қарши чиқувчи;

— урушни, ижтимоий, миллий, ирқий ва диний адоватни тартиб қилувчи;

— халқнинг соғлиғи ва маънавиятига таъовуз қилувчи;

— миллий ва диний руҳдаги партиялар.

Шуни айтиб ўтиш керакки, Ўзбекистонда сиёсий партиялардан ташқари беш мингдан зиёд жамоат бирлашмалари ҳам мавжуд.

Демократик таъмоилларнинг ҳаётга татбиқ этилишини рағбатлантириш, республика нодавлат нотижорат ташкилотларининг ҳуқуқ ва манфаатларини ифода этиш, уларни ҳимоя қилиш ва ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш, демократик кучларни бирлаштириш мақсадида 2005 йил 23 июнь куни Ўзбекистон Республикаси Президенти Қарори билан «Ўзбекистон нодавлат нотижорат ташкилотлари миллий Ассоциацияси» ташкил топди. Бу Ассоциациянинг асосий мақсади — ихтиёрий равишда аъзо бўлган нодавлат нотижорат ташкилотларни ҳар томонлама қўллаб-қув-

¹ Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз — жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. — Т.: Ўзбекистон, 2005. — 12-бет.

ватлаш, уларнинг ҳаётни янада эркинлаштириш ва демократлаштириш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ қилиш, демократик кадриятларни мустақамлашдаги иштирокини, сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий-маданий ҳаётдаги фаоллигини, ҳуқуқий давлат асосларини мустақамлаш ва инсон ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилишдаги ролини янада кучайтириш.

Шунингдек, Конституциямизнинг ушбу моддасида таъкидланганидек, ҳеч қайси мафкура давлат мафкураси сифатида ўрнатилиши мумкин эмас. Мазкур моддада ўрнатилган меъёр олдимизга миллий истиқлол мафкурасини яратиш вазифасини долзарб қилиб қўяди. Миллий истиқлол мафкураси халқимизнинг қадимий анъаналарига, урф-одатларига, тилига, динига, руҳиятига асосланиб, келажакка ишонч, меҳр-муҳаббат, инсоф, сабртоқат, адолат, мурувват, маърифат туйғуларини тарғиб қилиши лозим. Унда жамиятимиздаги барча кучлар, ҳаракатлар, жамоат бирлашмалари, аҳоли турли табақаларининг ўй-фикрлари, орзумидлари ўз ифодасини топмоғи лозим. У давлатимиз фуқароларини улуғ мақсад йўлида қалбан бирлаштиришга қўмаклашиши лозим¹, деб кўрсатади Президентимиз Ислом Каримов. Шу билан бирга, бу мафкура халқимизда, ўзининг қудрати ва ҳимоясига суянган ҳолда умуминсоний кадриятларга асосланиб, жаҳон ҳамжамиятидаги тараққий этган давлатлар орасида тенг ҳуқуқли муносиб ўрин эгаллашга доимий интилиш ҳиссини тарбияламоғи керак.

Ҳар қандай жамият тараққиёти халқ дунёқарашини ҳисобга олмаса, тараққиёт асослари унинг маънавий кадриятларига, моддий манфаатларига мос келмаса, бундай жамият таъназулга учраши табиий. Шунинг учун ҳам у жамики инсоний фазилатларни такомиллаштириш учун зарур шароит яратишни асосий вазифа қилиб қўяди. Бу, бир томондан, мустақиллик шароитида эндигина шаклланаётган давлат сиёсатининг нечоғлиқ инсонпарварлигини кўрсатса, иккинчи томондан, давлат раҳбарининг сиёсий-маданий салоҳиятининг нечоғлиқ юксаклигини, халқ маънавий-руҳий эҳтиёжларини нақадар чуқур ўрганганлигини кўрсатади. Шу билан бирга, бу халқ ва ҳокимият интилишларининг муштараклигидан далолат беради.

¹ Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз. 8-том. — Т.: Ўзбекистон, 2000.—463-бет.

13-м о д д а . Ўзбекистон Республикасида демократия умуминсоний принципларга асосланади, уларга кўра инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни, қадр-қиммати ва бошқа дахлсиз ҳуқуқлари олий қадрият ҳисобланади.

Демократик ҳуқуқ ва эркинликлар Конституция ва бошқа қонунлар билан ҳимоя қилинади.

Бугунги Ўзбекистонда эркин фуқаролик жамияти барпо этилмоқда ва инсонпарвар демократик ҳуқуқий давлат қурилмоқда. Демократик ҳуқуқ ва эркинликлар Конституция ва қонунлар билан ҳимоя қилинади.

Инсон ҳуқуқ ва эркинликлари фақат миллий Конституция нормалари билангина кафолатланиб қолмасдан, улар жаҳон ҳамжамияти томонидан тан олинган халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этилган принциплари ва нормалари билан ҳам қўриқланади.

Конституция Ўзбекистонда эркин фуқаролик жамияти, яъни халқнинг ўзи бевосита бошқарадиган жамият ва инсонпарвар демократик ҳуқуқий давлат қуришни асосий мақсад қилиб қўяди. Жами дунёвий неъматлар орасида энг улуғи «инсон» деган гоя ушбу қоидада мужассамлаштирилган.

Инсонни улуғлаш, уни муҳофаза қилиш ва ҳар томонлама камол топтириш Конституциянинг асосий гоясига айлантирилган. Конституциямиз инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги халқаро ҳуқуқий меъёрлар асосида ишлаб чиқилган ва, айтиш мумкин-ки, уни янада тўлдирган. Масалан, Конституциянинг айнан мазкур моддаси фикримизга далил бўлади. Ушбу моддада Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясида эълон қилинган умуминсоний ҳуқуқлар олий қадрият даражасига кўтарилган. Маълумки, Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси инсонларнинг ажралмас ва дахлсиз ҳуқуқларини эълон қилиб, қуйидагиларни белгилайди: «Барча одамлар эркин, қадр-қиммат ва ҳуқуқларида тенг бўлиб туғилганлар» (1-модда); «Ҳар бир инсон яшаш, эркинлик ва шахсий дахлсизлик ҳуқуқига эгадир» (3-модда); «Ҳеч ким қулликда ёки қарамликда сақланиши мумкин эмас, қулчилик ва қул савдосининг барча турлари тақиқланади» (4-модда) ва ҳоказо. Конституциямизнинг 13-моддасида эса инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни, қадр-қиммати ва бошқа дахлсиз ҳуқуқлари олий қадрият ҳисобланади, дейилган. Бу Ўзбекистоннинг умумбашарий инсонпарварлик қоидаларига асосланган давлат эканлигини кўрсатади.

Ўзбекистонда инсон ҳуқуқларини унинг миллатига, динига, ижтимоий аҳволига, сиёсий ва бошқа эътиқодига қараб чеклашлар йўқ. Чунончи, Конституциянинг энг муҳим қисмларидан бўлган иккинчи бўлими инсон ва фуқароларнинг асосий ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчларига бағишланган. Олий ҳужжатнинг ўзига хос жиҳатларидан бири шундаки, у фақат фуқароларни, яъни давлатимизга мансуб кишиларнигина эмас, балки Ўзбекистонда истиқомат қилувчи барча инсонларнинг муқаддас ва дахлсиз ҳуқуқларини мустаҳкамлайди. Чунки бизда инсон ҳамма нарсадан муқаддас ва дахлсиздир. Қонундан ташқари ҳеч ким уни ҳуқуқларидан маҳрум этиши мумкин эмас.

Инсоннинг эркинлиги, шаъни, қадр-қиммати олий қадрият эканлиги Ўзбекистон Республикаси қонунлари билан ҳам кафолатланади. Ҳеч ким қулликка ёки асоратга солиниши, суднинг ҳукмисиз ёки прокурор рухсатисиз ўзбошимчалик билан қамоққа олиниши мумкин эмас. Ҳар бир инсон эркин бўлиб туғилади. Хоҳлаган жойида истиқомат қилиш ҳуқуқига эга. Лекин қаерда яшаса ҳам, ўша давлатнинг қонунларига итоат этишга мажбур.

Инсоннинг шаъни ва ор-номуси ҳам дахлсиз ҳисобланади. Ҳеч ким инсоннинг шахсий ёки оилавий ҳаётига ўзбошимчалик билан аралашини, оилавий сир-асрорларини ошкор қилиши, инсоннинг уй-жой дахлсизлигига тажовуз қилиши мумкин эмас. Инсонни камситиш, обрўсизлантириш, ҳақорат қилиш, таҳқирлаш қонунга хилоф хатти-ҳаракат ҳисобланади ва бундай ҳаракатлар учун қонун бўйича тегишли жавобгарлик белгиланган. Инсон ҳаётига тажовуз қилиш эса энг оғир жиноят ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасида ҳар қандай давлат органининг фаолияти инсон ва жамият фаровонлигига хизмат қилишга, уни юксалтиришга қаратилган. Давлат ўз вазифасини тегишли органлари орқали амалга оширад экан, ижтимоий адолат ва қонунийликка амал қилиши лозим. Демократик ҳуқуқий давлатнинг энг муҳим шартларидан бири инсон ва шахс манфаатларининг ҳамма нарсадан устунлигидир. Қонунийлик принципи деганда, аввало, қонунларнинг ва унинг асосида қабул қилинган бошқа ҳуқуқий ҳужжатларнинг давлат органлари, мансабдор шахслар, фуқаролар томонидан аниқ ва оғишмай бажарилиши лозимлиги тушунилади. Қонунийлик принципи қонунларни юридик ҳужжатлар тизимида олий кучга эга эканини, барча учун баробарлигини, жамият аъзоларининг барчаси учун мажбурийлигини англатади.

Инсон ҳуқуқларига доир давлат сиёсатида инсоннинг ҳуқуқ ва эркинликлари жамиятда қонунчилик асосида мустаҳкамланиб, иқтисодий, сиёсий, юридик, ташкилий кафолатлар тизими билан таъминлангандан кейингина амалга ошиши мумкинлиги масаласи муҳим ўрин эгаллайди.

Ўзбекистонда инсон ҳуқуқлари ва уларни амалда қўллаш — жамиятнинг иқтисодий ва ижтимоий тузуми, халқ ҳокимиятчилиги, маданий қадриятлар, давлатнинг, жамоат ташкилотлари ва партияларнинг бутун ташкилий фаолияти билан, шунингдек, турли хил юридик қоида ва меъёрлар тизими билан таъминланган.

Инсоннинг озодлиги ва шахсий дахлсизлиги унинг ўзбошимчалик билан ҳибсга олинishi ёхуд қамоқда сақланиши, бу — бирон-бир шахснинг қонунга асосланмаган ҳолда озодликдан маҳрум этилиши мумкин эмаслигини англатади. Шу маънода айбсизлик презумпцияси, шахснинг суд муҳокамасида адолатли ҳимоя ҳуқуқи билан таъминланиши мазкур қоидага амал қилишининг муҳим кафолати ҳисобланади. Шунингдек, башарти шахс ноқонуний, асоссиз ҳибсга олинса, қамоқда сақланса, давлат уни тегишли товон билан таъминлашга мажбур.

Шахснинг шаъни ва қадр-қиммати, унинг ҳаёти ва соғлиғи ёки шахсий эркинлиги такрорланмайдиган бойликдир. Инсон ҳуқуқлари ва озодлигини, ким томонидан бўлса-да, бузилишдан ҳимоя қилишда Ўзбекистон Республикаси Конституцияси кафолат рамзи бўлиб хизмат қилади.

Инсон ҳуқуқлари ва демократия сингари умумбашарий қадриятлар республикамизнинг миллий давлатчилик манфаатларига тўла мос келади.

14-модда. Давлат ўз фаолиятини инсон ва жамият фаронглигини кўзлаб, ижтимоий адолат ва қонунийлик принциплари асосида амалга оширади.

Ўзбекистон Конституциясида белгиланган мазкур қоида давлатимиз фаолиятининг энг асосий принципларини белгилаб беради. Бу жуда муҳимдир. Чунки давлат ўз фаолияти билан инсон ва жамият тақдирини белгилаши мумкин. Айниқса, ҳозирги вақтда жамият давлатсиз яшай олмаслиги ҳаммага аён бўлиб қолди.

Давлатимизнинг жамият ҳаётида тутган ўрнини белгилашда унинг вазифаларига, функцияларига алоҳида эътибор бериш керак. Давлатнинг қандай вазифаларни, функцияларни амалга

оширишига, бошқача қилиб айтганда, давлат фаолиятига қараб унинг моҳиятига баҳо берилади. Агар давлат ўз фаолиятини, аввало, инсон ва жамият манфаатларини ҳимоя қилишга қаратган бўлса, уни ижтимоий адолат ва қонунийлик принциплари асосида амалга ошириб борса, ундай давлатни адолатли, демократик дейиш мумкин. Зеро, демократик ҳуқуқий давлатнинг энг муҳим шартларидан бири инсон ва шахс манфаатларининг ҳамма нарсадан устунлигидир. Инсон ва жамият фаровонлиги эса айнан шахс манфаатларига мос тушади.

Конституциямиз ушбу моддасининг кафолатлари Ўзбекистон Республикасида айни вақтларда амалга оширилаётган чуқур ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ўзгаришлар, ислохотлар билан белгиланади. Бундай ислохотлардан кўзда тутилган энг асосий мақсад инсон ва жамият фаровонлиги эканлиги ҳеч кимга сир эмас. «Мақсадимиз аниқ, — деб таъкидлайди Президентимиз Ислам Каримов, — бозор ислохотларини янада чуқурлаштириш, кучли бозор инфратузилмасини яратиш, барқарор ва ўзаро мутаносиб, мустаҳкам иқтисодиётнинг муҳим шарти бўлган эркин иқтисодиёт тамойилларини жорий этишдан иборат»¹.

Умуман, Ўзбекистондаги ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий соҳадаги барча ўзгаришлар, ислохотлар фақат инсон ва жамият фаровонлигини кўзлаб амалга оширилмоқда. Бунда давлат бош ислохотчи сифатида майдонга чиқяпти. Давлатимиз раҳбарининг асарларида ҳам инсон учун муносиб турмуш ва иш шароитларини яратиш барча иқтисодий, демократик, сиёсий ислохотларнинг пировард мақсади эканлиги алоҳида уқтирилади. Шу сабабли Ўзбекистон давлати ишга лаёқатсиз кишиларни, ногиронларни, кўп болали оилаларни, қаровсиз қолган гўдакларни моддий ва ижтимоий жиҳатдан ҳар тарафлама қўллаб-қувватламоқда. Давлатимизнинг ижтимоий адолат принципи асосида фаолият юртиши айниқса шу йўналишда ёрқин намоён бўлади.

Конституциянинг 14-моддасида назарда тутилган меъёрнинг яна бир муҳим томони шундаки, унга кўра давлат ўз фаолиятини қонунийлик принципи асосида амалга оширади. Бу ҳуқуқий демократик давлатнинг энг асосий белгиларидан биридир.

Қонунийлик принципи деганда, аввало, қонунларнинг ва унинг асосида қабул қилинган бошқа ҳуқуқий ҳужжатларнинг давлат

¹ Каримов И.А. Биз танлаган йўл — демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. 11-том. — Т.: Ўзбекистон, 2003. — 21-бет.

органлари, мансабдор шахслар, фуқаролар томонидан аниқ ва очиқ бажарилиши лозимлиги тушунилади. Бу давлат тузумидаги демократизмнинг кўринишларидан бири бўлиб, ҳамманинг қонун олдида тенглигини ўрнатади. Қонунийлик принципи қонунларни юридик ҳужжатлар тизимида олий кучга эгаллигини, барча учун баробарлигини, жамият аъзоларининг барчаси учун мажбурийлигини англатади. Шу билан бирга, бу принцип фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари очиқ таъминланиши, фуқароларга нисбатан давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг қандайдир ўзбошимчаликка йўл қўймаслиги, фуқароларнинг жамият, давлат олдидаги мажбуриятлари қатъий бажарилиши лозимлигини ҳам назарда тутаяди. Бир сўз билан айтганда, қонунийлик принципи ўз мақсад ва моҳияти билан халқ манфаатларига хизмат қилади.

Қонунийликнинг асосий вазифаси мамлакатнинг ижтимоий ва давлат тузумини мустаҳкамлаш, бозор иқтисодиётига ўтиш учун мулкнинг турли шакллариغا кенг йўл очиш ва уларни қўриқлаш, фуқароларнинг ҳуқуқ, эркинликлари ва бурчларини мустаҳкамлашдир.

Жамиятда қонунийлик икки хил маънода: кенг ва тор маъноларда ишлатилади. Кенг маънода бажарилиши талаб қилинадиган барча қонун-қоидалар тушунилади. Буларга давлат томонидан чиқарилган конституциявий ва бошқа амалдаги қонунлар, барча норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар киради. Тор маънода олганда, қонунийлик давлат органларининг ўз фаолиятида қонунларга ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатларга амал қилишини кўзда тутаяди. Чунки Ўзбекистонда барча давлат органлари, мансабдор ҳамда юридик шахслар, жамоат бирлашмалари, фуқаролар Конституция ва қонунларга асосан иш кўриши лозимлиги Асосий Қонунда белгиланган.

Қонунийлик ҳуқуқий тартибот билан узвий боғлиқ бўлиб, у орқали амалга оширилади. Ҳуқуқий тартибот жамоат тартибининг бир қисми бўлиб, фақат ҳуқуқий нормаларнинг амалга оширилиши натижасида пайдо бўлади, кишилар ўртасидаги турли ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий воситалар орқали тартибга солади. Жамиятдаги ижтимоий муносабатлар ҳуқуқий муносабатлардан кенгроқ бўлиб, уларга ахлоқ, урф-одатлар ва бошқа турмуш қоидаларининг амалга оширилиши натижасида пайдо бўладиган ижтимоий муносабатлар киради. Кишилар ўртасидаги ёки фуқаролар билан давлат органлари ўртасидаги муносабатлар

ҳуқуқий тартибот, яъни ҳуқуқий нормалар орқали амалга оширилиб, қонунийлик мустаҳкамланади. Қонунийликнинг ўзига хос хусусиятлари унинг қуйидаги тамойилларида ифодаланadi:

1) Қонуннинг устунлиги ва ҳамма учун мажбурийлиги. Бу тамойилга асосан Ўзбекистоннинг барча қонунлари ва бошқа ҳуқуқий нормалари меъёрий характерда бўлиб, ҳуқуқ субъектлари уларга амал қилиши керак.

2) Қонунийликнинг ягоналиги тамойили. Бу эса Ўзбекистон ҳудудида қонунлар бир хилда тушунилиши ва қўлланишини, барча фуқароларнинг қонун олдида тенглигини билдиради.

3) Қонунийликнинг мақсадга мувофиқлик асосида бузилмаслиги тамойили. Республикамиз ҳудудида амалдаги қонунларни ва бошқа норматив ҳужжатларни аниқ бажариш ҳар бир давлат органи, жамоат бирлашмалари, мансабдор шахс ва фуқаролар учун шартдир. Аммо ҳаётда шундай кишилар ва раҳбарлар борки, улар ўзларининг қонунга хилоф хатти-ҳаракатларини, гўё қонуннинг эскириб қолганлиги билан ва бутунги кун талабларига жавоб бера олмаслиги билан ёхуд қонунда маҳаллий шароит ҳисобга олинмаган, деган баҳоналар билан оқлайдилар.

Башарти амалдаги қонунлар эскириб қолган бўлса, у белгиланган тартибда давлат ҳокимиятининг олий вакиллик органи — Олий Мажлис томонидан ўзгартирилади ёки бекор қилинади. Мамлакатимизда қонунларнинг ишлаб чиқилиши ва қабул қилиниши халқнинг тенг иштирокида, демократия асосида амалга оширилади. Қонун лойиҳаси устида олиб бориладиган ишларда шу қонун лойиҳасига бевосита тааллуқли бўлган шахслар, давлат органлари ва жамоат бирлашмалари кенг иштирок этади.

4) Қонунийликнинг аҳоли маданий даражаси билан боғлиқлиги. Қонунийлик аҳолининг маданий даражаси ва фуқароларнинг ҳуқуқий онги ва ҳуқуқий маданияти билан боғлиқ бўлади. Кишиларнинг ҳуқуқий онги қанча юқори бўлса, қонунни бузиш ҳоллари шунчалик кам бўлади.

5) Қонунийликни таъминлашда халқнинг иштироки. Ўзбекистонда халқ қонунийликни таъминлашда ва ҳуқуқий тартиботни мустаҳкамлашда фаол иштирок этади.

6) Қонунийликнинг демократия билан узвий боғлиқлиги. Қонунийлик демократия билан узвий боғлиқдир. Халқ давлат ҳокимиятини ўзи ишонч билдириб сайлаган депутатлари, Президент, ҳокимият ва бошқарув органлари орқали бошқаради. Қонунийлик демократик тартибларга бўйсунитишни талаб қилади, демок-

ратик тартиблар, ўз навбатида, қонунийликни мустаҳкамлаш ва ривожлантиришнинг асосий шартидир.

Қонунлар билан жамиятда кишилар ўртасидаги турли ижтимоий муносабатлар тартибга солинар экан, уларни ҳаётда тўғри қўллаш учун қонунийлик давлат томонидан белгиланган бўлиб, бу қонунийликнинг кафолати деб аталади.

Жамиятда қонунийлик ва ҳуқуқий тартибот фуқароларнинг қонуний хатти-ҳаракатлари билан, барча давлат органлари ва жамоат бирлашмаларининг қонунларга риоя қилишлари, улардан тўғри фойдаланишлари билан ўрнатилади. Ҳуқуқий тартиботга қонунларни тегишли тартибда амалга ошириш орқали эришилади. Шунинг учун ҳуқуқий тартибот жамият нормал ривожланишининг муҳим шарти ҳисобланади.

Қонунийлик ва интизом бир-бири билан узвий боғлиқдир. Қонунийлик давлат интизомининг асосидир. Давлат интизومي эса қонунийликни мустаҳкамлашни талаб қилади. Қаерда интизом бузилса, тартибсизлик бўлса, ўша ерда қонунчилик бузилади.

Худди шу ўринда қонунийлик принципининг таъминланишида давлатнинг вазифаси нимадан иборат, деган табиий савол туғилади. Бунда давлатнинг асосий вазифаси қонунлар ва ҳуқуқий ҳужжатларнинг юқори савияда ижро этилишини ташкил қилиш, қонунларни жамият тараққиёти даражасига мослаштириб бориш ва, ниҳоят, юқорида тилга олинган асосий принципларни ҳуқуқий жиҳатдан кафолатлаб беришдан иборатдир.

Шундай қилиб, Конституция бўйича давлат ўз фаолиятини ижтимоий адолат ва қонунийлик принциплари асосида амалга оширади. Бу эса унинг демократик моҳиятини намоён этади.

III боб

КОНСТИТУЦИЯ ВА ҚОНУННИНГ УСТУНЛИГИ

15-модда. Ўзбекистон Республикасида Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунларининг устунлиги сўзсиз тан олинади.

Давлат, унинг органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмалари, фуқаролар Конституция ва қонунларга мувофиқ иш кўрадилар.

Инсон ҳамда давлат фуқаросининг ҳуқуқ ва бурчлари, шунингдек, асосий институтлар ва тартиб-таомиллар мустаҳкам-

ланган расмий ҳужжат — Конституция ҳар қандай демократик жамият, давлат ва бошқарувнинг пойдевори, асос-негизидир.

Ҳар йили мамлакатимизда Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганлигининг қутлуғ санаси халқимиз томонидан кенг нишонланади. «Ана шу ўтган давр мобайнида халқимиз сиёсий тафаккури ва ақл-заковатининг кўзгуси бўлмиш Конституциямизнинг ҳаётий негизи нақадар мустақкам эканлигига, у бизнинг миллий қадриятларимиз ва айни пайтда умуминсоний талабларга ҳар томонлама мос келишига такрор ва такрор ишонч ҳосил қилдик»¹.

Конституция ва қонуннинг устунлиги ҳуқуқий давлатнинг асосий принципларидан биридир.

Авваламбор, Ўзбекистон мустақилликка эришганидан кейин ҳуқуқий давлат қуриш ва фуқаролик жамияти барпо этишни ўз олдига мақсад қилиб қўйди. Унда қонун ҳукмрон ҳисобланиб, ижтимоий турмуш асослари ва ривожланиш мезонлари қонун асосида яратилади. Мамлакатимиз Президенти И.Каримов таъкидлаганидек: «Қонуннинг устуворлиги — ҳуқуқий давлатнинг асосий принциpidир. У ҳаётнинг барча соҳаларида қонуннинг қатъиян ҳукмронлигини назарда тутати. Ҳеч бир давлат органи, ҳеч бир хўжалик юритувчи субъект, ижтимоий-сиёсий ташкилот, ҳеч бир мансабдор шахс, ҳеч бир киши қонунга бўйсунмиш мажбуриятдан халос бўлиши мумкин эмас»².

Устувор, ҳукмрон ва олий мақомга эга бўлган Конституция ва қонунлар давлатчиликнинг муҳим белгилари қаторига киради. Шунинг учун ҳам Ўзбекистонда ҳуқуқий давлат қуриш давлатнинг халқ олдига жавобгарлигини белгиловчи қонунийликнинг юридик асосларини, инсон ва фуқаролар ҳуқуқларининг устунлигига риоя қилиш механизмларини яратишдан бошланди. Қонунлар ва фармонларнинг, Вазирлар Маҳкамаси, вазирликлар, ҳокимлар ва бошқа мансабдор, юридик шахслар норматив ҳужжатларининг ва фуқаролар хатти-ҳаракатларининг Конституцияга мувофиқлиги қонунийликнинг бош мезонидир. Қонунийлик ҳуқуқнинг, яъни давлат, жамият ва фуқаролар реал ҳаётида қонуннинг намоён бўлишидир.

¹ Каримов И.А. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари, манфаатлари — олий қадрият. — Т.: Ўзбекистон, 2005. — 4-бет.

² Каримов И.А. Ўзбекистон — бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли // Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқдол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-том. — Т.: Ўзбекистон, 1996. — 321-бет.

Ўзбекистон Президенти бу хусусда сўз юритиб, шундай деганди: «Қонун устуворлигини таъминлаш, шахс, оила, жамият ва давлатнинг ҳуқуқ ва манфаатлари муҳофазасини кучайтириш, аҳолининг ҳуқуқий маданияти ва ҳуқуқий онгини ошириш, фуқароларни қонунга бўйсунтириш ва ҳурмат руҳида тарбиялаш — бу ривожланган бозор иқтисодиётига асосланган чинакам демократик, ҳуқуқий давлат ва эркин фуқаролик жамияти қуришнинг нафақат мақсади, балки унинг воситаси, энг муҳим шарт ҳисобланади»¹.

Бироқ, қонунийликни ҳуқуқ тизимининг ажралмас қисми, жамият ва давлат ҳаётининг алоҳида ҳолати, ҳуқуқий давлат фаолиятининг тартиби сифатида тушунишда ҳуқуқ нормалари (Конституция, қонунлар, қонуности ҳужжатлари, шунингдек, идоравий ҳужжатлар) мазмунининг тавсифи муҳим аҳамият касб этади. Қонунийликнинг мазмунини фақат шунчаки мавжуд қонунлар эмас, балки ҳуқуқий принциплар, умуминсоний юксак ғоялар ва қадриятлар, инсоннинг муҳим эҳтиёжлари ва манфаатлари, ижтимоий тараққиётнинг объектив йўналишларини ўзида мужассамлаштирган қонунлар ташкил этади.

Қонунийликнинг анъанавий талқини нуқтаи назаридан олиб қараганда, ҳуқуқнинг барча субъектлари қонунийликнинг ҳам субъектлари ҳисобланади. Бинобарин, мансабдор шахслар фуқаролар ва бошқа шахслар билан бир қаторда туради, яъни бу ўринда мансабдор шахс томонидан қонун бузилишининг хавфлилик даражаси оддий фуқаро томонидан қонун бузилишининг хавфлилик даражаси билан тенглаштирилади.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, биринчи чақириқ Олий Мажлиснинг тўртинчи сессиясида Президентимиз қонунийлик ва ҳуқуқ-тартиботни мустаҳкамлаш масалаларига эътиборни қаратиб, қуйидагиларни алоҳида қайд этиб ўтганди: «Биз Конституцияга ҳамда маданиятли ва демократик жамиятда қабул қилинган қонунлар, ахлоқий меъёрларга риоя қилишга асосланган ҳуқуқий давлат қуришимиз, деган гапларга кўникиб ҳам қолдик.

Албатта, ушбу меъёрлар бузиладиган давлат ҳуқуқий давлат бўла олмайди. Албатта, фуқаролари қонунни писанд қилмайдиган давлат ҳуқуқий давлат бўла олмайди.

¹ Каримов И.А. Адолат — қонун устуворлигида // Каримов И.А. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. 10-том. — Т.: Ўзбекистон, 2002. — 28-бет.

Аммо мен бугун ҳуқуқий давлатнинг энг асосий талаби — давлатимизда қонунларни амалга оширишга, қонунчиликни таъминлашга сафарбар этилган кишиларнинг уларни аниқ ва очиқ-очиқ ижро этишини талаб қилиш тўғрисида алоҳида гапирмоқчиман. Мен ҳокимият тузилмалари, ҳуқуқни муҳофаза этиш, суд ва назорат органларини назарда тутяпман»¹.

Қонунийлик мансабдор шахслар қонун талабларини тўлиқ бажариши, қонунбузарликларни аниқлаши, уларга барҳам бериши, поймол этилган ҳуқуқларни тиклаши ва айбдорларни юридик жавобгарликка тортишини назарда тутди. Шу сабабли, албатта, қонунийлик давлат қонунлари амал қилишини ҳимоялаш, шу жумладан фуқаролар, бошқа ҳуқуқ субъектларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилишнинг самарали механизми мавжудлиги билан тавсифланиши лозим.

16-модда. Мазкур Конституциянинг бирорта қонидаси Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқ ва манфаатларига зарар етказадиган тарзда талқин этилиши мумкин эмас.

Бирорта ҳам қонун ёки бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжат Конституция нормалари ва қондаларига зид келиши мумкин эмас.

Ҳар қандай давлатнинг конституцияси ва қонунлари унда яшайдиган халқларнинг хоҳиш-истаклари, орзу-умидлари ва руҳиятини акс эттириши лозим. Конституция ўз мазмуни билан, аввало, демократия, эркинлик ва адолат принципларини, ҳуқуқий давлат ғояларини, халқаро андоза ва меъёрларда мустақамланган инсон ҳамда фуқаронинг ҳуқуқ ва эркинликларини ифодалаши даркор.

Идоравий норма ижодкорлиги соҳасига татбиқан олиб қараганда, қонунийлик мазмунидаги энг муҳим жиҳат фақат унинг тўлиқлиги, бенуқсонлиги, зиддиятсизлиги кабилар билангина чекланмайди. Шу боис уни инсоннинг ажралмас ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш, ижтимоий адолатга эришиш, шахсий ва бошқа манфаатларни қўшиб олиб боришга йўналтирилган Конституция қондалари ва қонун нормаларида айнан акс эттирилган

¹ Каримов И.А. Бунёдкорлик — фаровон ҳаёт асоси // Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлидан. 4-том. — Т.: Ўзбекистон, 1996. — 184-бет.

ҳуқуқни изчил амалга ошириш ва гавдалантириш нуқтаи назаридан баҳолаш муҳим аҳамият касб этади.

Конституция ва қонунларга зид бўлган идоравий ҳужжатлар қабул қилиниши қонунийликнинг бузилишидир. Яқин ўтмишда, яъни бошқарувнинг маъмурий-буйруқбозлик тизими шароитида бундай амалиёт кенг тарқалган эди. У идоравий манфаатларга эришиш йўлида фуқароларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини камситиш билан боғлиқ бўларди. Шу маънода ва, умуман олганда, давлатимиз бошлиғининг: «Қонун ҳамма нарсадан устун туриши керак. Бизни узоқ вақт давомида қонунлар бору лекин уларга амал қилиш шарт эмас, деган руҳда тарбиялаб келишди... Мен учун энг муҳими — қонунийликни ҳурмат қилишдир»,¹ — деган сўзлари замирида улкан ҳақиқат ўз ифодасини топган. Зотан, мамлакатимизда қонунлар мукамаллиги ва изчиллигига эришиш, барча ҳуқуқий давлатлар қаторида қонун асосида яшашга ўрганиш энг муҳим ва долзарб масалалардан ҳисобланади. Айни пайтда қонунчилик асосларининг вужудга келтирилиши жамиятни ўзгартириш ва ислоҳ қилиш жараёнида катта аҳамият касб этади. Айниқса, юртимизда ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти барпо этилар экан, барча кишиларнинг қонунга риоя қилишлари муҳим принцип ҳисобланади.

Конституция принциплари ва нормаларининг олий юридик кучга эга эканлиги фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилишда ғоят муҳим аҳамиятга эга. Конституциямизнинг 15 ва 16-моддаларига биноан, Ўзбекистон Республикасининг барча қонунлари ва давлат органларининг бошқа ҳужжатлари Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси асосида ва унга мувофиқ тарзда қабул қилинади. Конституцияга зид бўлган қонунлар ва қонуности ҳужжатлар (шу жумладан, идоравий ҳужжатлар) юридик кучга эга бўлмайди. Аниқроқ айтганда, конституциявий қоидаларга, қонун нормаларига зид идоравий ҳужжатлар (буйруқлар, йўриқномалар, низом ва бошқалар)ни қабул қилиш қонунийликни бузишга киради. Шу сабабли барча давлат органларининг ҳуқуқни қўллаш амалиёти Конституцияга мувофиқ бўлиши лозим. Барча мансабдор шахслар, уларнинг даражаси ва мавқеидан қатъи назар, Конституция принциплари ва нормаларини бузганлик учун жавобгар бўладилар.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқдол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-том. — Т.: Ўзбекистон, 1996. — 141—142-бетлар.

Конституция нормаларини ҳимоя қилиш учун Конституциявий суд ташкил этилган (бу ҳақда Конституциянинг 108 ва 109-моддалари шарҳига қаранг).

Конституциямиз ривожланишнинг муҳим омили ҳисобланган бутун ҳуқуқ тизими, Ўзбекистон Республикаси қонунчилиги шаклланишининг тамал тоши бўлди, десак, асло янглишмаган бўламиз.

Асосий Қонунимиз қоидалари суд тизими, референдум, вакиллик органларига сайловлар, фуқаролар сайлов ҳуқуқларининг кафолатлари, маҳаллий ўзини ўзи бошқариш асослари тўғрисидаги қонунларда ҳамда халқ ҳокимиятчилигининг айрим институтлари ва шаклларини мустаҳкамловчи бошқа қонун ҳужжатларида, айниқса, фаол амалга оширилмоқда. Бу қонунлар жамият ҳаётини демократлаштиришда, конституциявий ҳуқуқ-тартиботни шакллантиришда, Конституциянинг устунлигини таъминлашда фоят муҳим аҳамият касб этади.

IV боб

ТАШҚИ СИЁСАТ

17-модда. Ўзбекистон Республикаси халқаро муносабатларнинг тўла ҳуқуқли субъектидир. Унинг ташқи сиёсати давлатларнинг суверен тенглиги, куч ишлатмаслик ёки куч билан таҳдид қилмаслик, чегараларнинг дахлсизлиги, низоларни тинч йўл билан ҳал этиш, бошқа давлатларнинг ички ишларига аралашмаслик қоидаларига ва халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этилган бошқа қоидалари ва нормаларига асосланади.

Республика давлатнинг, халқнинг олий манфаатлари, фаровонлиги ва хавфсизлигини таъминлаш мақсадида иттифоқлар тузиши, ҳамдўстликларга ва бошқа давлатлараро тузилмаларга кириши ва улардан ажралиб чиқиши мумкин.

Мустақиллик Ўзбекистон учун азалий орзу бўлган барча миллатлар ва халқлар билан тенг даражада ҳамкорлик ҳуқуқини берди. Бугунги кунда у халқаро ҳуқуқнинг тўлақонли субъекти сифатида шаклланди ва унинг халқаро майдондаги фаолияти кенгайиб бормоқда.

Халқаро ҳуқуқ субъектлари — халқаро ҳуқуқда белгиланган ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга халқаро ҳуқуқий муносабат-

лар иштирокчиларидир. Шунинг учун ҳам халқаро ҳуқуқнинг субъектлари халқаро муносабатларнинг иштирокчиси сифатида тан олинади ва ҳар бир субъектга берилган тенг ҳуқуқлик асосида фаолият кўрсатади. Тўла ҳуқуқли субъект сифатида тан олинган халқаро муносабатларнинг иштирокчилари халқаро ҳуқуқ томонидан эътироф этилган барча тамойиллар негизида вужудга келган ҳуқуқларнинг ҳамда мажбуриятларнинг эгаси сифатида намоён бўлади. Шу жумладан Ўзбекистон Республикаси ҳам халқаро ҳуқуқнинг барча нормаларига риоя этади ҳамда халқаро муносабатларда суверен ҳуқуқларга эгадир. Халқаро ҳуқуқ томонидан қатъий белгилаб қўйилган асосий принциплар БМТнинг Низомида акс этган. Унда кўрсатилишича, БМТ Низомида белгиланган принциплар ҳеч бир давлат томонидан якка тартибда ёки давлатларнинг ўзаро келишувларига биноан ўзгартирилиши мумкин бўлмаган олий тартибдаги мажбурият ҳисобланади. БМТнинг Низоми, 1970 йилдаги «Давлатлар ўртасидаги дўстона муносабатлар ва ҳамкорликка тегишли Халқаро ҳуқуқ принциплари тўғрисидаги Декларация», 1975 йилдаги ЕХҲКнинг Яқунловчи ҳужжатлари халқаро ҳуқуқнинг асосий тамойилларини белгилаб берувчи муҳим ҳужжатлар ҳисобланади. Халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этилган, асосий тамойиллари — ҳозирги замон халқаро ҳуқуқи бош мазмунини ифодаловчи ва унинг мақсадлари амалга ошишида муҳим аҳамият касб этувчи энг муҳим ва универсал мажбурий меъёрлардир. Мазкур тамойиллар умумий тинчлик ва халқаро хавфсизликни, халқлар эркинлиги ва мустақиллигини таъминлашнинг, давлатлар ўртасида нормал муносабатларни ривожлантириш, улар ўртасида ҳамкорликни, бир-бирини тушуниш ва ишончни мустаҳкамлашнинг ҳуқуқий асоси сифатида кўрилади.

Бугунги кунда Ўзбекистонни жаҳоннинг деярли барча мамлакатлари тан олди. Юздан ортиқ мамлакатлар билан дипломатик муносабатлар ўрнатилди. Бу давлатлар билан сиёсий, иқтисодий, илмий, техникавий ва бошқа соҳаларда алоқалар ривожланмоқда. Шунингдек, Ўзбекистон 1992 йилнинг 2 мартида халқаро ҳуқуқнинг тўла ҳуқуқли субъекти сифатида Бирлашган Миллатлар Ташкилотига аъзоликка қабул қилинди, Европада Хавфсизлик ва Ҳамкорлик Ташкилотининг Яқунловчи ҳужжатига имзо чекиб, Хельсинки шартномаси мажбуриятларига қўшилди. Мазкур шартномаларга қўшилиш Ўзбекистон тараққиётида янги

мазмунга эга бўлган муҳим босқични бошлаб берди. Бу эса сиёсий, иқтисодий, илмий ва маданий соҳаларда тенг ҳуқуқлилиқ асосида хорижий мамлакатлар билан фаол ҳамкорлик қилиш имкониятини вужудга келтирди.

Шуни таъкидлаш лозимки, мустақил Ўзбекистон Конституциясида илк маротаба ташқи сиёсатни тартибга солувчи норманинг киритилиши катта сиёсий ва ҳуқуқий аҳамиятга эга бўлди. Бу, ўз навбатида, Ўзбекистон жаҳон ҳамжамиятининг аъзоларидан бири сифатида қандай мақсадда ҳаракат қилишини белгилаб беради. Маълумки, собиқ шўролар даврида хом ашё базаси бўлиб келган Ўзбекистон мустақил ташқи сиёсат юритиш имкониятидан маҳрум эди. Худди шунинг учун Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислоҳ Каримов: «Ўзбекистон Республикаси учун мустақил ташқи сиёсат юритиш — давлат фаолиятининг давлат ва амалда қўлланилмаган йўналишларидан биридир. Яккаҳокимлиқ тизими шароитида Ўзбекистон халқаро майдонга тўғридан-тўғри ва очиқ чиқиш имкониятидан маҳрум этилган бўлиб, ўзининг ташқи сиёсий давлат идораларига эга эмас эди», дея таъкидлайди¹.

«Ташқи сиёсат» тушунчаси сиёсий институт сифатида давлат фаолиятининг халқаро ишлардаги умумий йўналишини, шунингдек, бошқа давлатлар ва халқаро ташкилотлар билан ўзаро алоқаларини ўз ичига олувчи мақсад ва воситаларни қамраб олади.

Ўзбекистон Республикасининг ташқи сиёсати Конституция-мизнинг принцип ва нормаларига, «Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномалари тўғрисида»ги, «Мудофаа тўғрисида»ги қонунларига, бошқа тегишли қонунларга, Ўзбекистон Республикасининг Ҳарбий доктринасига, Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг ҳамда Европада Хавфсизлик ва Ҳамкорлик Ташкилотининг принциплари ва мақсадларига, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан ратификация қилинган Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномалари ва битимларидан келиб чиқадиган мажбуриятларга асосланади.

Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида мустақамланган ташқи сиёсат борасидаги барча тамойиллар халқаро ҳуқуқнинг асосий қоидаларига тўла мувофиқдир. Ушбу моддада мамлакат ташқи сиёсати давлатларнинг суверен тенглиги тамо-

¹ Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли//Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. — Т.: 1993. — 49-бет.

йилига асосланиши белгилаб қўйилган. Чунки халқаро ҳуқуқ-тартиботни фақатгина давлатларнинг юридик жиҳатдан тенглигини тўлиқ ҳурмат қилиш асосидагина амалга ошириш мумкин. Ҳар бир давлат бошқа иштирокчилар суверенитетини ҳурмат қилишга мажбур. Бунинг маъноси шундан иборатки, ҳеч бир давлат ўзга давлатларнинг ҳудудларидаги қонунчилик, ижро ва суд ҳокимиятининг фаолиятига ҳамда ўша давлатнинг мустақил ташқи сиёсий фаолият юритишига аралашмаслиги ва ўз ташқи сиёсатини мустақил равишда юрита олиши лозим. Ушбу қоида БМТ Низомининг биринчи бўлим 2-моддасида ўз ифодасини топган. Унда шундай дейилади: «Ташкилот унга аъзо бўлган барча давлатларнинг суверен тенглиги тамойилига асосланади». Шундай қоидалар БМТ тизимидаги халқаро ташкилотлар низомларида, аксарият минтақалараро халқаро ташкилотларнинг низомларида, кўп томонлама ва икки томонлама давлатлараро ҳамда халқаро ташкилотлар томонидан тузилган ҳамкорлик келишувларида ҳамда халқаро ташкилотларнинг ҳуқуқий актларида, яъни Хельсинки Кенгашининг Яқунловчи ҳужжатлари, Париж ва Мадрид хартияларида ўз ифодасини топган.

Конституциянинг 17-моддасида белгиланган Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсатининг ҳуқуқий асосларини: Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги асослари тўғрисида»ги 1991 йил 31 августдаги қонуни, «Ташқи иқтисодий фаолият тўғрисида»ги 2000 йил 26 май янги таҳрирдаги қонуни, «Мудофаа тўғрисида»ги 2001 йил 11 май янги таҳрирдаги қонуни, «Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсий фаолиятининг асосий принциплари тўғрисида»ги 1996 йил 26 декабрдаги қонуни, «Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномалари тўғрисида»ги 1995 йил 22 декабрдаги қонуни, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 1995 йил 30 август Қарори билан қабул қилинган «Ўзбекистон Республикасининг Ҳарбий доктринаси» каби норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ташкил этади.

«Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги асослари тўғрисида»ги қонун ва юқорида тилга олинган бошқа ҳужжатларнинг қабул қилиниши Ўзбекистоннинг ўз ташқи сиёсатини мустақил амалга оширишига мустаҳкам замин яратди.

Мазкур қонунларнинг қабул қилиниши ўзбек халқининг дахлсиз ҳуқуқи — ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқини ўзи амалга оширишини белгилаб берди. Бу табиий ҳолдир, чунки давлатимизнинг миллий мустақилликни қўлга киритиши унинг нафақат

ички, балки ташқи сиёсий фаолиятини ҳам мустақил амалга оширишида муҳим белгилловчи омил бўлиб хизмат қилади.

Ўзбекистоннинг халқаро ҳуқуқнинг тўла ҳуқуқли субъекти экани халқаро ҳамжамият томонидан тан олинishi унинг Бирлашган Миллатлар Ташкилоти ва унинг ихтисослашган ташкилотларига, Европада Хавфсизлик ва Ҳамкорлик Ташкилоти каби бошқа халқаро ташкилотларга аъзо бўлиши ҳамда уларнинг фаолиятида қатнашишида яққол намоён бўлади. Бу хусусда Президент Ислон Каримов: «Ўзбекистоннинг давлат мустақиллигини қўлга киритганлиги ва у халқаро миқёсда тан олинганлиги шуни билдирадики, бундан буён республика мустақил ички ва ташқи сиёсатини олиб боради, ҳеч кимнинг воситачилигисиз ўзаро манфаатли муносабатларни ўрнатади. Республикани ҳақиқатан ҳам, унинг миллий манфаатларидан келиб чиққан ҳолда... юксалтириш амалда мумкин бўлиб қолди», — деган эди¹.

«Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллиги асослари тўғрисида»ги қонуннинг 13 ва 14-моддаларида Ўзбекистон Республикаси чет давлатлар билан дипломатик, консулик, савдо алоқалари ва бошқа алоқалар ўрнатиши, улар билан мухтор вакиллар айирбошлаши, халқаро шартномалар тузиши ҳамда халқаро ташкилотларнинг аъзоси бўлиши мумкинлиги, шу билан бир қаторда, Ўзбекистон Республикаси халқаро иқтисодий муносабатларнинг мустақил субъекти эканлиги, инвесторларнинг ҳуқуқларини белгилаши, ўзининг конвертация қилинадиган валюта жамғармасини, олтин ва бошқа захираларини яратиши, айирбошланадиган валютани сотиши ва сотиб олиши белгиланган.

«Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсий фаолиятининг асосий принциплари тўғрисида»ги қонунга биноан, Ўзбекистон Республикасининг ташқи сиёсати ва халқаро фаолияти Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг нормалари ва принципларига асосланиши ҳамда республика ташқи сиёсий фаолиятининг асосий принциплари қуйидагилардан иборатлиги белгиланади:

Ўзбекистон Республикаси давлатнинг, халқнинг олий манфаатлари, фаровонлиги ва хавфсизлигини таъминлаш мақсадида иттифоқлар тузиши, ҳамдўстликларга ва бошқа давлатлараро тузилмаларга кириши ва улардан ажралиб чиқиши мумкинлиги;

¹ Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиклол ва тараққиёт йўли.// Каримов И.А.Ўзбекистон: миллий истиклол, иқтисод, сиёсат, мафкура. — Т.: 1993. — 38-бет.

Ўзбекистон Республикаси ички ишларга аралаштириш, мустақилликни ва суверенитетни камситиш ҳамда давлатлараро муносабатларни мафкуралаштиришнинг ҳар қандай эҳтимолини истисно этувчи тенг ҳуқуқли ва ўзаро фойдали муносабатларни барча давлатлар билан йўлга қўйиши;

Бирлашган Миллатлар Ташкилоти, Европада Хавфсизлик ва Ҳамкорлик Ташкилоти ҳамда бошқа халқаро ташкилотлар ишида фаол иштирок этиш, Европа, Осиё ва жаҳон хавфсизлик тузилмаларига интеграциялашув Ўзбекистон Республикаси тегишли тузилмаларининг ташқи сиёсий фаолиятидаги энг муҳим вазифа эканлиги;

Ўзбекистон Республикаси мамлакатнинг барқарорлигини, собитқадам ривожланиши ва миллий хавфсизлигини таъминлаш имконини берадиган, Ўзбекистон Республикасининг жаҳон хўжалик алоқаларига ахборот, технология ва коммуникация жиҳатидан кириб боришига кўмаклашадиган давлатлараро тузилмаларга, шу жумладан, иқтисодий тузилмаларга устувор аҳамият бериши;

Ўзбекистон Республикаси ҳарбий-сиёсий блоklarда иштирок этмаслиги;

Ўзбекистон Республикаси минтақадаги ҳамда ундан ташқаридаги можароларнинг олдини олиш ва уларни бартараф этиш мақсадида ҳукуматлараро ва ҳукуматга қарашли бўлмаган тузилмаларнинг ишида фаол қатнашиши.

Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсий фаолиятини олиб боришда асосланадиган ҳужжатлардан яна бири бу — Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 1995 йил 30 августдаги 105-1-сон қарори билан қабул қилинган «Ўзбекистон Республикасининг Ҳарбий доктринаси» ҳисобланади.

Ҳарбий доктрина Ўзбекистон Республикаси муҳофаза сиёсатининг негизини ташкил этади ва у миллий хавфсизлик умумдавлат концепциясининг таркибий қисми бўлиб, ташқи сиёсат, давлатлараро муносабат масалаларига, уруш ва тинчлик муаммоларига мутлақо янгича ёндашувларга асосланади.

Ушбу доктринага асосан, Ўзбекистон Республикаси халқаро ва давлатлараро муаммоларни уруш йўли билан ҳал этишга қатъиян қарши чиқади ва жаҳон ҳамжамияти давлатлари ўртасида ҳарбий можаролар чиқишини превентив дипломатия воситасида бартараф қилишда фаол иштирок этишни, зиддиятларни кескинлаштирадиган сабабларга барҳам беришга ёки уларни енгишга куч-ғайрат сарфлашни ўз ташқи сиёсатининг асосий вазифаси, деб ҳисоблайди.

Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсий фаолиятини олиб боришда муҳим ўрин тутадиган қонунлардан яна бири «Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномалари тўғрисида»ги қонун ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси халқаро ҳамжамиятнинг ажралмас қисми сифатида халқаро муносабатларнинг тўла ҳуқуқли субъекти ҳисобланади.

Ташқи сиёсий фаолият олиб боришдаги асосий воситалардан бири халқаро шартномалар ҳисобланади. Республиканинг бир ёки бир неча давлат, халқаро ташкилот ёхуд халқаро ҳуқуқнинг бошқа субъектлари билан халқаро муносабатлар соҳасидаги ҳуқуқ ва мажбуриятларига доир тенг ҳуқуқли ва ихтиёрий келишуви халқаро шартнома, деб тан олинади.

Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномаларини тузиш, бажариш, тўхтатиш, тўхтатиб туриш ва денонсация қилиш тартиби «Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномалари тўғрисида»ги қонуни билан белгиланади.

Ўзбекистон Республикасининг «Ташқи иқтисодий фаолият тўғрисида»ги (янги таҳрири) қонуни ташқи сиёсат олиб боришда муҳим аҳамият касб этади. Ушбу қонун ташқи иқтисодий фаолиятни амалга ошириш билан боғлиқ муносабатларни тартибга солади. Унинг асосий функцияси — ташқи иқтисодий фаолиятни амалга оширишда Ўзбекистон Республикасининг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш, унинг иқтисодий суверенитети ва иқтисодий манфаатларини ҳимоя қилиш, миллий иқтисодиёт ривожини рағбатлантириш, мамлакат иқтисодиётининг жаҳон иқтисодий тизимида интеграциялашуви учун шарт-шароитлар яратишдан иборатдир.

Ўзбекистон Республикасининг «Мудофаа тўғрисида»ги (янги таҳрири) қонунига асосан, мудофаа деганда Ўзбекистон Республикасининг суверенитети, ҳудудий яхлитлигини, аҳолининг тинч ҳаёти ва хавфсизлигини ҳимоя қилишни таъминлашнинг сиёсий, иқтисодий, ҳарбий, ижтимоий-ҳуқуқий, ахборот, ташкилий ва бошқа тадбирлари мажмуи тушунилади.

Ушбу қонуннинг 4-моддасига асосан мудофаа соҳасидаги давлат сиёсатининг асосий принциплари қуйидагилардан иборат:

— бошқа давлатга қарши ҳарбий куч ишлатмаслик, тажовузнинг олдини олиш ва уни даф этиш, бироқ Ўзбекистон Республикасининг тегишли шартномалар билан боғланган давлатларга ёрдам кўрсатиш ҳоллари бундан мустасно;

- халқаро ҳуқуқ нормаларига мувофиқ равишда коллектив хавфсизлик тизимларида иштирок этиш;
- ҳарбий-сиёсий блокларда қатнашмаслик;
- ҳарбий қурилишнинг замонавий урушлар ва қуроли мижозларнинг хусусиятига монанд бўлиши;
- ядровий ва бошқа турдаги ялпи қирғин қуролларини ишлаб чиқаришни, қайта ишлашни, олишни, сақлашни, тарқатишни ва жойлаштиришни рад этиш;
- Қуроли Кучларнинг, иқтисодиётнинг, аҳолининг, ҳудуднинг тажовузни даф этишга доим шай туриши;
- мудофаанинг етарли даражада бўлиши;
- ҳарбий хизмат шарафли эканлигини таъминлаш.

Дипломатия ташқи сиёсатни амалга оширишнинг ўта муҳим воситаси ҳисобланади. Айнан ташқи сиёсат дипломатиянинг мақсад ва вазифалари, яъни ташқи сиёсатни амалга оширишда фойдаланиладиган шакллар, воситалар ва усуллар, амалий тадбирлар мажмуини намоён этади ҳамда белгилаб беради. Дипломатия билан бир қаторда давлатнинг иқтисодий, маданий ва бошқа муҳим алоқалари унинг ташқи сиёсати воситалари ҳисобланади.

Ўзбекистон ташқи сиёсатининг асосий мақсади давлат суверенитетини ҳимоя қилиш, ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини шакллантиришга ёрдам берувчи халқаро шароитларни яратиш, тинчлик, халқаро ва минтақавий хавфсизликни таъминлаш мақсадида барча давлатлар билан ўзаро манфаатли ҳамкорликни ўрнатишдан иборат.

Ўзбекистон Республикаси суверенитетини, хавфсизлигини, сиёсий ва иқтисодий эркинлигини мустаҳкамлашда, ижтимоий ва иқтисодий муаммоларни ҳал қилишда Ўзбекистон Республикасининг ташқи сиёсати муҳим аҳамият касб этади. Президентимиз томонидан: «Давлатимиз ташқи сиёсатининг маъно-мазмуни ва мақсади битта — у ҳам бўлса, Ўзбекистон манфаати ва яна бир бор Ўзбекистон манфаатидир. Биз миллий манфаатларимиз мос келадиган барча мамлакатлар билан фаол ҳамкорлик қилишга тайёرمиз. Айни пайтда халқаро ҳаётнинг муайян принциплар масалалари бўйича қарашларимизда тафовут бўлган давлатлар билан ҳам очиқ мулоқот олиб боришга ҳозир эканлигимизни билдираемиз», — дея таъкидланади¹.

¹ Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз — жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. — Т.: Ўзбекистон, 2005. — 58-бет.

Ўзбекистон мустақиллик йилларида халқаро алоқаларда бой тажриба тўплаган ҳолда, ўз мустақил ташқи сиёсатини юритиб, жаҳон ҳамжамиятига қўшилишнинг ўзига хос йўналишларини ишлаб чиқди, давлатлараро муносабатлардаги тамойиллар ва устувор йўналишларини белгилади ва уларнинг ривожланишини таъминлаш мақсадида тегишли чора-тадбирларни жадал суръатлар билан амалга ошириб келмоқда. Ўзбекистон Республикаси халқаро ҳуқуқнинг тенг ҳуқуқли субъекти сифатида халқаро ҳамжамиятда ўз обрў-эътиборига эга бўлиб, бир қанча ютуқларни қўлга киритмоқда.

Ташқи сиёсий ва иқтисодий алоқаларни янада ривожлантириш мақсадида Ўзбекистон қуйидаги асосий принципларга амал қилиб келяпти:

биринчидан, томонлар манфаатларини ҳар томонлама ҳисобга олган ҳолда, ўз миллий манфаатларининг устунлигини таъминлаш;

иккинчидан, тенг ҳуқуқлилиқ ва ўзаро манфаатдорлик ҳамда бошқа давлатларнинг ички ишларига аралашмаслик;

учинчидан, мафкуравий қарашларга қарам бўлмаган ҳамкорлик учун очиқлик, умуминсоний қадриятларни тан олиш, тинчлик ва хавфсизликни асраш;

тўртинчидан, халқаро ҳуқуқ нормаларининг ички ҳуқуқ нормаларидан устунлигини эътироф этиш;

бешинчидан, ташқи алоқаларни ҳам икки томонлама ҳамда кўп томонлама шартномалар асосида ривожлантириш.

Ўзбекистон жаҳон саҳнасида тинчликни сақлаш ҳамда ҳарбий қурол ишлатмаслик ташвиқотчиси сифатида ҳаракат қилмоқда. Маълумки, Ўзбекистон Марказий Осиёни нафақат ядровий, балки ҳар қандай бошқа оммавий қирғин қуроллари, чунончи, биологик ва кимё қуролларидан ҳам холи ҳудудга айлантириш ташаббуси билан чиқмоқда ҳамда ушбу мақсадларга эришиш йўлида тегишли чора-тадбирларни амалга оширяпти.

Ўзбекистон жаҳон ҳамжамияти ва давлатлараро хавфсизлик тизимида ўз ўрнини эгалламоқда. Халқаро ташкилотлар республика иқтисодиётини қайта қуришга қўмаклашадиган энг самарали ҳамкордирлар. Улар кредит олиш, хорижий сармояларни тўғридан-тўғри жалб этиш, республиканинг жаҳон бозорида олға силжишида беқиёс ёрдам кўрсатиши мумкин. Бундан ташқари, Ўзбекистоннинг халқаро ташкилотлардаги иштироки миллий хавфсизлигимизнинг, минтақада тинчлик ва барқарорликни сақ-

лашнинг гаровидир. Ўзбекистон Республикасининг Парламентлараро Иттифоққа кирганлиги ёш ўзбек давлатининг демократия ва парламентаризм ғояларига содиқлигидан далолат беради. Ўзбекистон, шунингдек, етакчи жаҳон молиявий-иқтисодий ташкилотлари таркибига ҳам кирди. Ўзбекистоннинг Шанхай Ҳамкорлик Ташкилоти тизимида минтақавий хавфсизликни таъминлаш ва тинчликни ўрнатувчилик ролига, унинг бутун дунёда вазмин ва ошқора юритаётган сиёсатига бутун жаҳон юқори баҳо бермоқда. Юртимизнинг МДҲ ва ЕвроОсиё иқтисодий ҳамкорлик ташкилотларига аъзо бўлиши, авваламбор, ягона бозорни ташкил этиш, иқтисодий соҳада ҳамкорликни жадаллаштириш, халқаро ва минтақавий тузилмалар тизимидаги муносабатларни юксалтиришга қаратилган.

Ҳозирги замон халқаро муносабатлари шаклан ва мазмунан мураккаблашиб бормоқда. Унда кечаётган воқелик бир вақтнинг ўзида қарама-қарши жараёнлар, турли хил ёндашувлар билан тавсифланиши мумкин. Бундай ҳолатда хавфсиз халқаро муносабатлар, шу тоифа муносабатлар тизими ҳуқуқ-тартиботининг кафолатланганлиги асосий омиллардан бири сифатида хизмат қилади. Негаки, хавфсизлиги кафолатланган халқаро муносабатларнинг бир маромда ривожланиши исботланган ҳолатдир. Шу ўринда бундай кафолат сифатида юрисдикция масаласини илгари суришимиз мумкин. Негаки, халқаро хавфсизлик ва ҳуқуқ-тартиботнинг кафолатлари икки хил — сиёсий ва ҳуқуқий бўлиши мумкин. Ҳуқуқий кафолатларнинг ичида эса юрисдикция масаласи шак-шубҳасиз муҳим ўринни эгаллайди.

Ҳозирда Ўзбекистон халқаро ҳамжамият доирасида амалда бўлган қатор халқаро ҳужжатларга қўшилди. 2007 йилга келиб Ўзбекистон Республикаси 900 дан ортиқ икки томонлама ва 170 дан ортиқ универсал ва минтақавий халқаро-ҳуқуқий ҳужжатларга қўшилди ва ратификация қилди. Ушбу ҳолат мазкур ҳужжатлар қоидаларини белгиланган муддат ва талаблар доирасида миллий-ҳуқуқий тизимга имплементация қилишни (татбиқ қилиш, сингдиришни) тақозо этади.

Ёш суверен давлат ҳуқуқий тизимининг, хусусан, қонунчилигининг ривожланиши халқаро ҳуқуқ билан ўзаро таъсир ва ўзаро боғлиқлик асосида амалга оширилади. Суверен давлатнинг норматив асоси шаклланишида халқаро ҳуқуқ нормаларининг тутган ўрни муҳимдир. У Ўзбекистон каби ёш давлатлар миллий ҳуқуқининг ривожланишига айниқса катта таъсир

кўрсатади. Шунинг учун ҳам, демократик тамойилларга асосланган фуқаролик жамияти қуришни ўз олдига мақсад қилиб олган мамлакатимиз, мустақилликка эришганининг дастлабки кунлариданоқ суд-ҳуқуқ соҳасида жиддий ислоҳотлар олиб бормоқда. Бугунга келиб Ўзбекистоннинг миллий қонунчилиги шаклланди ва у доимий равишда ривожланиб борапти. Миллий қонунчилик ривожланишида хорижий тажриба ва халқаро ҳуқуқ муҳим ўрин тутаяди. Чунки илғор хорижий ҳуқуқий тажрибани ўрганиш ва унинг биз учун энг мақбул бўлган қисмини қўллаш, шунингдек, барча давлатлар томонидан тан олиниб, Ўзбекистон ҳам қўшилган халқаро ҳужжатлар бизнинг ҳуқуқий тизимимизни бошқа ҳуқуқий тизимларга яқинлаштиради ва улар билан кенг миқёсда ҳамкорлик олиб бориш имкониятларини оширади.

Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида мустақамланган ташқи сиёсат борасидаги барча тамойиллар халқаро ҳуқуқнинг қуйидаги асосий қоидаларига тўла мувофиқдир.

Давлатларнинг суверен тенглиги тамойили. Халқаро ҳуқуқ-тартиботни фақатгина давлатларнинг юридик жиҳатдан тенглигини тўлиқ ҳурмат қилиш асосидагина ўрнатиш мумкин. Ҳар бир давлат бошқа иштирокчилар суверенитетини ҳурмат қилишга мажбур.

Суверен тенглик тамойилининг асосий ижтимоий моҳияти давлатларни иқтисодий, ижтимоий, сиёсий ва бошқа характердаги фарқларидан қатъи назар халқаро муносабатларда юридик жиҳатдан тенг иштирокини таъминлашдан иборат. Чунки давлатлар халқаро муносабатларнинг тенг ҳуқуқли қатнашчиларидир ва улар бир хил ҳуқуқ ҳамда мажбуриятларга эга.

1970 йилги Декларацияга асосан суверен тенглик принципи тушунчаси қуйидаги асосий қоидаларни ўз ичига олади:

- а) давлатлар юридик жиҳатдан тенгдирлар;
- б) ҳар бир давлат тўла суверенитетга хос бўлган ҳуқуқлардан тўлиқ фойдаланади;
- в) ҳар бир давлат бошқа давлатларни ҳуқуқ субъекти сифатида ҳурмат қилишга мажбур;
- г) ҳар бир давлатнинг яхлитлиги, ҳудудий ва сиёсий мустақиллиги дахлсиздир;
- д) ҳар бир давлат ўзининг сиёсий, ижтимоий, иқтисодий ва маданий тизимини эркин танлаш ва уларда мавжуд муносабатларни тартибга солиш ҳуқуқига эга;

е) ҳар бир давлат ўзининг халқаро мажбуриятларини тўлиқ ва виждонан бажариш ҳамда бошқа давлатлар билан тинчлик ва осойишталикда яшашга мажбурдир.

ЕХҲҚнинг 1975 йилги Якунловчи ҳужжатидан ўрин олган тамойиллар Декларациясига биноан, давлатларнинг суверен тенглиги принципи қуйидагиларни англатади:

– давлатлар ўз муносабатларида тарихий ва ижтимоий-сиёсий ривожланишлардаги фарқларни ҳурмат қилишлари лозим;

– йўналишлар ва қарашларнинг ҳар хиллиги, ички қонунлар ҳамда маъмурий қоидалар суверенитетга риоя қилиш йўлида ғов бўлмаслиги керак;

– ҳар бир давлат бошқа давлатлар билан муносабатини ўз хоҳишича ва халқаро ҳуқуққа мувофиқ белгилаш ва амалга ошириш ҳуқуқига эга;

– давлатлар халқаро ташкилотларга кириш, икки ёки кўп томонлама шартномаларга аъзо бўлиш ҳамда бетарафлик ҳуқуқларига эга.

Шундай қилиб, ҳар бир давлат суверен тенглик тамойилининг асосий қоидалари фақат давлат суверенитетини тақозо этибгина қолмай, балки уни ҳурмат қилишни ҳам талаб қилади. Давлатлар ўзаро муносабатларда бир-бирларининг тарихий ва ижтимоий-сиёсий ривожланишига, улардаги турли ёндашув ва қарашларнинг шаклланишига, ички қонун ва қоидаларини яратилишига, халқаро ҳуқуқ таъсирида бошқа давлатлар билан бўладиган муносабатларини ўз нуқтаи назари билан амалга оширишига тўсқинлик қилмаслиги лозим.

Давлатларнинг юридик жиҳатдан тенглиги уларнинг фактик жиҳатдан халқаро муносабатларда тенглигини билдирмайди. БМТ Хавфсизлик Кенгашининг аъзолари алоҳида ҳуқуқий ҳолатга эга эканлиги бунга мисол бўла олади. Муайян бир давлат, давлатлараро иттифоқлар ёки халқаро ташкилотлар томонидан яратилган нормалар бошқа давлатларга тазйиқ билан ўтказилиши мумкин эмас.

Халқаро ҳуқуқ субъектларини ҳар қандай халқаро ҳуқуқий муносабатлар тизимига киритиш фақатгина унинг эркинлигига асосан амалга оширилади.

Куч ишлатмаслик ва куч билан таҳдид қилмаслик тамойили. Халқаро ҳуқуқнинг куч ишлатмаслик ёки куч билан таҳдид қилмаслик тамойили ҳам мамлакатимиз Конституциясида ўз ифодасини топган.

Халқаро муносабатларда куч ишлатмаслик ёки куч билан таҳдид қилмаслик тамойили томонларнинг бошқа давлатларга қарши бевосита ёки билвосита куч ишлатишни ифодаловчи ҳар қандай ҳаракатлардан ўзини тийиб туришини англатади. Бу масала илк бор Иккинчи жаҳон уруши йилларида юзага келди ва халқларнинг урушдан кейин халқаро муносабатларни адолатли асосда ўрнатишга бўлган интилишлари ва умидларини акс эттирди. Бу объектив қонуният биринчи марта халқаро ҳуқуқ принципига айланди ва БМТ Низомида мустаҳкамлаб қўйилди.

БМТ Низомининг IV бўлим 2-моддасига асосан халқаро ҳуқуқ субъектлари куч ишлатмаслик ва куч билан таҳдид қилмаслик принципи асосида фаолият кўрсатишини ўз зиммасига олади-лар. БМТ Низомидаги меъёрга асосан қабул қилинган 1970 йилги халқаро ҳуқуқ принциплари тўғрисидаги Декларация ва Хельсинки Кенгашининг Яқунловчи ҳужжатлари бу принципни мазмунан бойитади.

Куч ишлатмаслик мажбурияти барча давлатларга тааллуқлидир, чунки халқаро хавфсизлик ва тинчликнинг сақланиши, нафақат БМТ га аъзо бўлган давлатларга, балки аъзо бўлмаган барча давлатларга ҳам ушбу тамойилга амал қилишни шарт қилиб қўяди.

БМТ Низомига мувофиқ, нафақат қуроли кучларнинг, балки ҳар қандай кучнинг ҳақ-ҳуқуқларга қарши қўлланилиши, яъни қурол ишлатмасдан қилинадиган зулм-зўравонликлар ҳам тақиқланади. «Куч» атамасига алоҳида урғу берилиб, куч ишлатишнинг тинчликка ўта катта хавф-таҳдид солиши эътироф этилади. Низомнинг 2-модда, 4-бандида, авваламбор, қуроли куч ишлатишнинг ман этилганлиги ҳақида сўз боради.

ЕХХҚнинг Яқунловчи ҳужжатида аъзо давлатларнинг «бошқа аъзо давлатни мажбурлаш мақсадида куч ишлатишнинг барча кўринишларидан тийилиши», «ҳар қандай иқтисодий мажбурлаш таъсиридан ўзини тийиб туриши» кераклиги тўғридан-тўғри кўрсатиб қўйилган. Буларнинг барчаси, шубҳасиз, ҳозирги замон халқаро ҳуқуқи нормалари томонидан ҳар қандай кўринишдаги ноқонуний куч ишлатиш қатъиян ман этилаётганидан далолат беради. БМТ Низомининг 42-47 ва 51-моддаларида қуроли кучни қонуний равишда қўллаш ҳолатлари ҳақида, 41-ва 50-моддаларида эса қуролсиз кучларнинг қонун доирасида қўлланилиши ҳақида айтиб ўтилган. Бу моддаларда қуйидаги усуллар санаб ўтилади: «иқтисодий муносабатлар, темир йўл, денгиз, ҳаво,

почта, телеграф, радио ва бошқа алоқа воситаларини тўла ёки қисман узиб қўйиш, дипломатик алоқаларни тўхтатиб қўйиш».

Низомда қуроли кучларни давлатлар томонидан икки ҳолатдагина, яъни ўзини ўзи мудофаа қилиш (51-модда) ва БМТ Хавфсизлик Кенгашининг қарорига асосан, дунё хавфсизлигига таҳдид, тинчлик, сулҳ бузилган ёки агрессия ҳолатларида (39 ва 42-моддалар) қонуний равишда қўллаш мумкинлиги таъкидланади.

Муайян давлатнинг ўзини ўзи мудофаа қилиши, шу давлатга қурол билан бостириб кирилганидагина ҳуқуқий асосга эга бўлади. Бир давлат бошқасига қарши иқтисодий ёки сиёсий чора кўрганида, биринчи давлатга қарши қуроли куч ишлатиш 51-моддага биноан тақиқланган.

Бундай вазиятларда ёки ҳатто қурол билан давлат ҳудудига бостириб кириш ҳолати намоён бўлганида, ҳимояланувчи давлат унга нисбатан тенг ўлчов тамойилига амал қилган ҳолда жавоб тадбирини қўллаши мумкин.

БМТ Низоми аниқ мажбурий чораларнинг тўла рўйхатини ўзида ифодаламаган. Шунга кўра, Хавфсизлик Кенгаши Низомда махсус санаб ўтилмаган бошқа чора-тадбирларни ҳам кўриши мумкин.

Куч ишлатмаслик тамойили, энг аввало, агрессив урушларнинг тақиқланишини кўзда тутаяди. Чунки маълум бир давлат томонидан қуроли куч ишлатилиши, аввало, агрессив уруш деб тан олинади ва халқаро жинойт сифатида давлатларнинг халқаро-ҳуқуқий жавобгарликка тортилишига, шунингдек, бунга айбдор шахсларнинг халқаро жинойт жавобгарликка тортилишига сабаб бўлади.

Агрессия ҳаракатлари Нюрнберг ва Токио халқаро ҳарбий трибуналларининг низомларида халқаро жинойтлар, деб юридик жиҳатдан таснифланган. Урушдан кейинги йилларда ушбу тамойилнинг мазмунига давлатларнинг агрессив урушларни ташвиқ қилмаслик мажбурияти ҳам киритилган.

Куч ишлатмаслик тамойилининг мазмунига кўра, халқаро ҳуқуқ меъёрларининг бузилиши орқали бошқа давлат ҳудудларини босиб олиш, куч ишлатиш билан боғлиқ репрессалия ҳаракатлари ман этилади, шу жумладан учинчи бир давлатга қарши агрессияни амалга оширмоқчи бўлган иккинчи давлат ихтиёрига фойдаланиш учун ўз ҳудудларини бериш, бошқа бир давлатдаги фуқаролар уруши ёки террористик ҳаракатларда иштирок этиш ёки ёрдам кўрсатиш, гиж-гижлашни уюштириш, бир давлат ҳудудига бостириб кириш учун қуроли тўдалар, мунтазам

кучлар, ёлланма жангари гуруҳларни ташкил этиш ёки бундай ҳаракатларни рағбатлантириш каби ҳаракатлар тақиқланади.

Давлат чегараларининг дахлсизлиги тамойили. Давлат чегаралари дахлсизлиги тамойили давлат хавфсизлигининг муҳим асосларидан бири ҳисобланади. Ушбу тамойил дастлаб собиқ СССРнинг ГФР билан 1970 йил 12 августда тузган шартномасида, сўнгра ПХР, ГДР ва ЧССРнинг ГФР билан тузган шартномаларида ҳуқуқий расмийлаштирилди. Шу вақтдан бошлаб чегараларнинг дахлсизлиги барча давлатлар учун юридик мажбурий бўлган халқаро ҳуқуқ нормасига айланди.

Чегараларнинг дахлсизлиги тамойили 1975 йилдаги Европада Хавфсизлик ва Ҳамкорлик Кенгашининг Яқунловчи ҳужжатида ифодаланди: «Иштирокчи давлатлар бир-бирларининг ва Европадаги барча давлатларнинг чегараларини бузилмас ҳамда дахлсиз дея қарайдилар ва шу боис ҳозир ҳам, келажақда ҳам бу чегараларга нисбатан ҳар қандай хавф солишга қаратилган ҳаракатдан ўзларини тийиб турадилар».

Давлат чегарасига хавф солиш — бу чегара чизиқларини ўзгартиришга, унинг юридик (ҳуқуқий) қонунийлиги ёки чегара чизигининг ҳолатини ўзгартиришга йўналтирилган бир томонлама хатти-ҳаракат, таҳдид ёки талабдир.

Шу боис бундай тамойилнинг эътироф этилиши ҳар қандай ҳудудий даъволардан воз кечиш демақдир, яъни ҳужжат матнида айтилганидек, давлатлар «аъзо давлатлардан исталган бирининг бутун ҳудуди ёки ундан бир қисмини эгаллаб олиш ёки бўлиб олишга қаратилган ҳар қандай талаб ёки ҳаракатдан ўзларини тийиб турадилар».

ЕХХТ иштирокчи давлатлари томонидан Европа давлатлари мавжуд чегараларининг эътироф этилиши халқаро-ҳуқуқий ҳолат бўлиб, унинг оқибатида муайян ҳуқуқий натижалар юзага келади. Мавжуд чегараларнинг халқаро ҳуқуқ асосида тан олиниши ҳудудий чегарага нисбатан давлатлараро битимга тенглаштирилади.

Чегаралар яхлитлиги тамойилини уч қоида асосида: биринчидан, халқаро ҳуқуқий меъёрларга мувофиқ юридик жиҳатдан белгиланган мавжуд чегараларнинг тан олиниши; иккинчидан, аynи вақтда ёки келажақда ҳар қандай ҳудудий даъволардан воз кечиш; учинчидан, ҳар қандай босқинчилик ҳаракатлари ва таҳдидлардан, жумладан, куч ишлатиш ёки куч билан таҳдид солишдан воз кечиш, деб изоҳлаш мумкин.

Чегараларнинг бузилмаслиги (яхлитлиги) тамойили халқаро ҳуқуқнинг анъанавий тамойили бўлган давлат чегаралари дахлсизлиги тамойилига жуда ўхшаш бўлиб, давлат чегаралари дахлсизлиги тамойилининг мазмун ва моҳияти давлатларнинг маълум жойдаги мавжуд чегара чизигига риоя қилиш мажбуриятларини ўз ичига олади, бу маълум жойдаги чегара чизигининг бемалол ўзгартирилиши ва тегишли рухсатсиз ёки қоидадан ташқари равишда уни кесиб ўтишга йўл қўймасликнинг олдини олади. Бу тамойил ҳар бир суверен давлатга ўз чегарасининг инсонлар ёхуд транспорт воситалари билан кесиб ўтилишини назорат қилиш ҳуқуқини беради.

Давлат чегараларининг яхлит (бузилмас)лиги принципи ва чегара дахлсизлиги принципи жўғрофий жиҳатдан фарқ қилади. 1975 йилдаги Яқунловчи ҳужжатга мувофиқ, чегараларнинг бузилмаслиги тамойили ушбу қайднома иштирокчилари ҳисобланган давлатлар, яъни Европа давлатлари, АҚШ ва Канадага нисбатан амал қилади. Чегара дахлсизлиги тамойили эса анча кенг доирада амал қилиб, умумий халқаро ҳуқуқ тамойили ҳисобланади ва бу ҳусусда махсус келишув-шартномалар бор-йўқлигидан қатъи назар ушбу тамойил барча қитъаларда амал қилади.

Давлатларнинг ҳудудий яхлитлиги тамойили. Давлатларнинг ҳудудий яхлитлиги тамойили БМТ Низоми қабул қилиниши билан ўз тасдиғини топган, лекин мазкур тамойилнинг ривожланиш жараёни давом этмоқда ва бу тамойилнинг номланиши охиригача ўз ечимини топгани йўқ. Шунинг учун ҳуқуқий адабиётларда ҳудудий яхлитлик, ҳудудий дахлсизлик, ҳудудий бутунлик ибораларини учратиш мумкин.

БМТнинг Низоми куч ишлатиш ёки куч билан таҳдид солиш давлатнинг ҳудудий яхлитлиги (дахлсизлик) ва ҳар қандай давлатнинг сиёсий мустақиллигига қарши қўлланишини тақиқлаб қўйган. Низомнинг 2-модда, 4-бандида бу тамойил алоҳида эслатиб ўтилмаган бўлса-да, унинг кўпгина элементлари мазмуни ўз аксини топган. Хусусан ҳар бир давлат:

биринчидан, бошқа давлатнинг миллий бутунлиги ва ҳудудий дахлсизлигини қисман ёки тўла бузилишига қаратилган ҳар қандай хатти-ҳаракатдан ўзини тийиб туриши керак;

иккинчидан, давлатнинг ҳудуди Низом қоидаларини бузиш орқали куч ишлатиш натижасида ҳарбий босиб олиш объекти бўлмаслиги лозим;

учинчиган, давлат ҳудуди куч билан таҳдид қилиш ёки уни ишлатиш натижасида бошқа давлат томонидан эгаллаб олиниш объекти бўлиши мумкин эмас.

1975 йилдаги ЕХХҚнинг Яқунловчи ҳужжатида ҳудудий яхлитлик тамойилига шундай таъриф берилади: «Аъзо-давлатлар ҳар бирининг ҳудудий яхлитлигини ҳурмат қилади ва бунга мувофиқ, БМТнинг Низоми мақсадларига мос келмайдиган ҳар қандай ҳаракатга, ҳар қандай аъзо давлатнинг ҳудудий яхлитлиги, сиёсий мустақиллигига қарши қаратилган ҳаракатларга қаршидир».

Яқунловчи ҳужжатга мувофиқ, давлатлар бир-бирларининг ҳудудий яхлитлигини ҳурмат қилиш мажбуриятини олиб, «БМТ Низоми мақсад ва тамойилларига мос келмайдиган ҳар қандай ҳатти-ҳаракатга қарши чиқишлари лозим». Бу ерда гап ҳудудий яхлитлик ёки дахлсизликка қарши ҳар қандай ҳатти-ҳаракат ҳақида бормоқда. Масалан, ҳудудий суверен давлатнинг рухсатсиз хорижий ҳудуддан ҳар қандай транспорт воситасининг транзит олиб ўтилиши нафақат чегара дахлсизлиги, балки давлат ҳудудининг дахлсизлигига ҳам хилофдир. Барча табиий захиралар давлат ҳудудининг таркибий қисмлари ҳисобланади, агар ҳудуд бутунлай дахлсиз бўлса, унинг қисмлари ҳам дахлсиз бўлиши лозим. Давлат ўзга мамлакат ҳудудидан фойдаланиши чоғида ушбу давлатнинг табиий шарт-шароитларига зарар етказмаслиги лозим.

Халқаро низоларни тинч йўл билан ҳал этиш тамойили. БМТ Низомининг 2-модда 3-бандига мувофиқ, «БМТнинг барча аъзолари халқаро низоларни халқаро тинчлик, хавфсизлик ҳамда адолатга хавф солмайдиган ҳолда тинч воситалар билан ҳал қиладилар».

Ушбу принцип қатор халқаро шартнома ва битимларда белгилаб қўйилган. Уларда уруш усулига мурожаат қилиш ҳуқуқи чегараланиб, халқаро низоларни тинч йўл билан ҳал этиш воситалари ривожлантирилган ва давлатлар зиммасига бундай воситаларни қўллаш мажбурияти юкланган.

БМТ Низомининг 33-моддасига мувофиқ, низо иштирокчиси бўлган тарафлар баҳсларни музокара, текширув, воситачилик, ярашиш, суд муҳокамаси, арбитраж, минтақавий органларга мурожаат этиш йўли билан ёки ўз хоҳишларига кўра бошқа тинчлик воситалари билан ҳал этишга ҳаракат қилишлари лозим.

Низоларни тинч йўл билан ҳал этиш тамойилининг таҳлили (ЕХХҚнинг Яқунловчи ҳужжати, Халқаро ҳуқуқ принциплари

тўғрисидаги 1970 йилги Декларация) шуни кўрсатадики, БМТ Низомини ривожлантирадиган ва тўлдирадиган бир қатор қоидаларни, жумладан:

— давлатларнинг «қисқа муддат ичида халқаро ҳуқуққа асосланган адолатли қарорга келиш учун барча чораларни кўриш» мажбуриятини;

— низо ҳал қилинмаётган ҳолларда «низоларни тинч йўл билан ҳал қилишнинг ўзаро келишилган йўлларини излашни давом эттириш» мажбуриятини;

— «халқаро тинчлик ва хавфсизликни таъминлашга таҳдид туғиладиган ва шу билан низони тинч йўл билан ҳал қилишни янада оғирлаштирадиган ҳар қандай ҳаракатлардан ўзини тийиш»ни сақлаб қолишга эришилди.

Амалиёт шуни кўрсатадики, кўпчилик давлатлар тинчлик воситалари тизимида энг қулай бўлган дипломатик музокаралар йўлини афзал кўради, чунки кўп масалалар дипломатик йўл билан ҳал этилиб келинмоқда.

Халқаро муносабатлар тараққиёти, сўнгги йилларда давлатларнинг музокара доирасидан чиқиб, низони ечишнинг бошқа қулай воситаларини яратиш, бу борада учинчи бир томонга ёки халқаро органларга мурожаат қилиш йўллари ҳам кенг очиб бермоқда. Кўпинча бундай ҳолатларда БМТ Халқаро судининг роли билан боғлиқ масалалар кўтарилади.

Бошқа давлатларнинг ички ишларига аралашмаслик тамойили. Ушбу тамойил халқаро муносабатларда умумий тамойил сифатида миллатларнинг ўз давлатчилиги учун курашишлари жараёнида, яъни буржуа-демократик инқилоблар даврида шаклланди. Илгариги даврларда ушбу тамойил бир оз чекланган равишда қўлланиларди, чунки халқаро ҳуқуқ кўп ҳолатларда давлатнинг ички ишларига турли хил аралашувлар, ҳаттоки қуроли аралашувларга ҳам йўл қўя олар эди. Бошқа давлатларнинг ички ишларига аралашмаслик тамойили ҳозирги нуқтаи назардан умумий шаклда БМТ Низомининг 2-модда, 7-бандида қайд этилган бўлиб, юқорида тилга олинган обрўли халқаро ҳужжатларда янада ойдинлаштирилган. БМТ Низомига мувофиқ БМТ ҳеч бир давлатнинг туб ички ваколатига кирувчи ишларга аралаштириш ҳуқуқига эга эмас. Бундай тақиқлаш нафақат БМТнинг ўзига, балки халқаро муносабатларнинг барча иштирокчиларига ҳам тааллуқлидир.

Халқаро ҳуқуқ давлатнинг ички сиёсий аҳволига тегишли масалаларни тартибга солмайди, шу боис ҳам давлат ёки халқаро

ташкilotларнинг муайян бир давлатнинг ички ваколатига оид ишларни ҳал этишга уриниши унинг ички ишига аралашув, деб баҳоланмоғи лозим.

Аммо БМТ Низомининг VII бобида бир истисно белгиланганки, унга мувофиқ дунё тинчлигига таҳдид, агрессия ҳолатларида мажбурий чоралар кўрилиши мумкин. Бундан шундай хулоса қилиш мумкинки, «ҳар қандай давлатнинг туб ваколатига кирувчи ишлар» соф ҳудудий муаммога кирмайди. Бу демак, маълум бир воқеа-ҳодиса, гарчи бирор давлат ҳудуди ичида содир бўлаётган бўлса-да, унинг ички ваколатига тегишли эмас, деб қаралиши мумкин. Масалан, БМТ Хавфсизлик Кенгаши бирор-бир давлат ҳудудида юз бераётган ҳодиса халқаро тинчлик ва хавфсизликка хавф солаяпти, деб ҳисобласа, у ҳолда воқеа ўша давлатнинг ички ишигина ҳисобланиб қолмайди ва БМТнинг ҳаракатлари ўша давлат ички ишларига аралашув, дея баҳоланмайди.

Аралашмаслик концепцияси давлатнинг ўз ички ваколатларига ҳар қандай масалаларни бемалол кирита олиши мумкинлигини билдирмайди. Давлатларнинг халқаро мажбуриятлари, жумладан, БМТ Низомидан келиб чиқадиган мажбуриятлари ушбу масаланинг ҳал этилишига тўғри ёндашув мезони ҳисобланади. Шарҳланаётган моддага асосан бизнинг мамлакатимиз ташқи сиёсати халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этилган бошқа қоидалари ва нормаларига асосланади. Улар жумласига инсон ҳуқуқларини ҳурмат қилиш тамойилини киритиш мумкин.

Инсон ҳуқуқларини ҳурмат қилиш тамойили. Инсон ҳуқуқларини ҳурмат қилиш тушунчаси 19-асрда пайдо бўлган бўлса-да, инсон ҳуқуқларини ҳурмат қилиш тамойили БМТ Низомининг қабул қилиниши билан вужудга келди.

БМТ Низомининг 1-моддасида ташкilot аъзолари орасидаги ҳамкорлик ҳақида сўз юритилиб, «инсон ҳуқуқлари ва барчанинг ирқи, жинси, тили ва динидан қатъи назар асосий ҳуқуқларининг ҳукумат томонидан рағбатлантирилиши ва ривожлантирилиши» таъкидланган.

БМТ Низомининг 55-моддасида айтилишича, БМТ қуйидагиларга кўмак беради:

а) халқларнинг ҳаёт даражасининг юксалишига, аҳолининг иш билан таъминланишига, иқтисодий ва ижтимоий тараққиёт ва ривожланишга;

б) инсон ҳуқуқлари ва барча учун тенг эркинликларнинг асосларини ирқи, жинси, тили ва динидан қатъи назар, умуммажбурий ҳурмат қилиш ва уларга риоя этилишига.

Низомда давлатларнинг ушбу тамойил бўйича мажбуриятлари умумий шаклда баён этилган бўлиб, ҳозирги вақтда давлатлар инсон ҳуқуқларига ҳурмат тамойилини мазмунан янада бойитишга ҳаракат қилишмоқда.

Ҳозирги замон халқаро ҳуқуқида бир умумий меъёр бўлиб, унга мувофиқ давлатлар ирқи, жинси, тили ва динидан қатъи назар барчанинг асосий ҳуқуқ ва эркинликларини ҳурмат қилмоқлари лозим.

Ушбу белгиланган мажбурият умумий характерга эга бўлиб, бу шуни англатадики, инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари барча давлатларда амал қилмоғи керак ва барча инсонларга нисбатан, уларни бирон-бир тарзда камситмай, ажратмай амалда бўлади. Бу соҳадаги халқаро ҳамкорликнинг мақсади — миллий қонунчиликни унификация қилиш эмас, балки давлатларнинг ўз миллий қонунчилигини ишлаб чиқиши учун бошланғич нуқта вазифасини ўташга хизмат қилувчи стандартларни яратишдир.

Шу тарзда, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг бевосита тартибга солиниши ва ҳимоя қилиниши, илгаригидек, ҳар бир давлатнинг ички иши бўлиб қолмоқда. Инсон ҳуқуқлари соҳасидаги халқаро нормалар кўпинча бевосита давлат ҳудудида қўлланиши мумкин эмас. Шунинг учун инсон ҳуқуқларига оид халқаро ҳуқуқий нормаларини миллий қонунчиликка имплементация қилиш йўли билан бажариш мумкин ва бу жараёни такомиллаштириш лозим.

Халқларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаши тамойили. Ҳар бир халқнинг ўз тараққиёт йўли ва шакллари эркин танлай олиш ҳуқуқининг сўзсиз ҳурмат қилиниши халқаро муносабатлардаги асосий тамойиллардан бири ҳисобланади. Бу ҳуқуқ халқларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаши тамойилида ўз аксини топган. БМТ Низомининг 1-моддаси 2-бандида БМТ фаолиятидаги муҳим қоидалардан бири — «Халқларнинг тенг ҳуқуқлилиги ва ўз тақдирини ўзи белгилаши тамойилига ҳурмат асосида миллатлараро дўстлик алоқаларини ривожлантиришдир» дейилган. Бугунги кунда ушбу тамойил мустамлака ва қарам мамлакатлардаги муаммоларни ҳал этиш чоғида асосий қоида ҳисобланади. (БМТ Низоми, XI—XIII боблар). Бунда ўз

тақдирини ўзи белгилашнинг субъекти давлатлар эмас, балки халқлар ҳисобланади.

Бу тамойилда халқларнинг мажбуриятлари эмас, балки ҳуқуқлари акс этган. Унинг рўёбга чиқиши турлича усулларда амалга ошиши мумкин. Бироқ ўз тақдирини ўзи белгилаш сепаратистик позицияда туриб, суверен давлатнинг ҳудудий яхлитлиги ва сиёсий бутунлигига зарар етказган ҳолда амалга оширилмаслиги лозим. Халқларнинг бундай ҳуқуқи унинг сиёсий мақомини ўзи белгилаш билан чамбарчас боғлиқдир.

Ўз тақдирини ўзи белгилаш халқларнинг ўз тарихий, жўғрофий, маданий, диний ва шу каби одат, анъана ва тасаввурларига мос келадиган тараққиёт йўлини танлаш ҳуқуқи, демакдир.

Ўзбекистон ўзининг ташқи сиёсий фаолиятида конституциявий тамойилларга ва халқаро ҳуқуқ қоидаларига амал қилган ҳолда жаҳон ҳамжамиятида ўзининг муносиб ўрнини эгалламоқда. Бугунги кунда Ўзбекистон халқаро сиёсий майдонда ўзининг салмоқли овози ва обрўсига эга. Шунга мувофиқ Президент И. Каримов Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузасида: «Бугун ҳеч муболағасиз, гурур ва ифтихор билан айтиш мумкинки, мустақилликка эришганимиздан буён ўтган тарихан қисқа давр ичида мамлакатимиз дунё ҳамжамиятида ўзининг муносиб ўрнини эгаллади», — дея асосли таъкидлади¹.

¹ Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз — жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. — Т.: Ўзбекистон, 2005. — 56-57-бетлар.

ИНСОН ВА ФУҚАРОЛАРНИНГ АСОСИЙ ХУҚУҚЛАРИ, ЭРКИНЛИКЛАРИ ВА БУРЧЛАРИ

Конституциямизнинг иккинчи бўлими муҳим институт — инсон ва фуқароларнинг асосий ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчларига бағишланган бўлиб, ушбу бўлимдаги V боб «Умумий қоидалар», VI боб «Фуқаролик», VII боб «Шахсий ҳуқуқ ва эркинликлар», VIII боб «Сиёсий ҳуқуқлар», IX боб «Иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқлар», X боб «Инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг кафолатлари», XI боб «Фуқароларнинг бурчлари» деб номланади ҳамда тегишли қоидаларни ифодалайди.

Конституциямизнинг V боби ушбу бўлимга оид умумий қоидаларни мустаҳкамлаган бўлиб, унда демократик ривожланиш йўлини танлаб олган давлатимизнинг инсон ҳуқуқлари масаласига доир сиёсатининг асосий қоидалари мустаҳкамланган. Ушбу бўлимнинг мазмуни ва моҳияти Конституциямизнинг 13-моддасида мустаҳкамланган инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни, кадр-қиммати ва бошқа дахлсиз ҳуқуқлари олий қадрият ҳисобланади, деган юксак инсонпарварлик принципига асосланади.

Маълум бир давлат ҳудудида яшаб турган инсон учун қайси давлатга мансублиги муҳим аҳамиятга эга. Ҳар бир инсоннинг ҳуқуқий мақоми унинг қаерда яшаётганлиги, қайси давлат фуқароси эканлиги каби ҳолатларга боғлиқ ҳолда шаклланади. Шу боис ҳам Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг иккинчи бўлими «Инсон ва фуқароларнинг асосий ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчлари» деб номланиб, унда «инсон» ва «фуқаро» мақоми алоҳида таърифланади. Ўзбекистон Конституциясининг ҳуқуқ ва эркинликларга бағишланган нормалари, агарда инсон ҳуқуқларини мустаҳкамлаётган бўлса, одатда «ҳар ким», «ҳеч ким», «ҳар бир шахс» каби иборалардан фойдаланилган. Агар Ўзбекистон фуқароси ҳуқуқлари ва мажбуриятлари мустаҳкамланаётган бўлса, «Ўзбекистон фуқаролари» деган атамадан фойдаланилган.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида мустақамланган инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг мазмуни 1948 йилда қабул қилинган Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси, 1966 йилда қабул қилинган Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги ва Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пактларнинг мазмунига мос келади.

Ўзбекистон Конституцияси инсониятнинг узоқ давом этган эркинлик ва тенглик учун кураши жараёнида шаклланган умуминсоний сиёсий-ҳуқуқий қадриятларга бўлган эътиқоди ва содиқлигини намойиш этиб, инсон ва фуқаро ҳуқуқ ва эркинликларини тизимли равишда мустақамлайди.

«Шахсий ҳуқуқ ва эркинликлар» бобида шахсни ҳимоя қилиш, шунингдек, унинг ҳаётини ижтимоий хавфли тажовузлардан муҳофаза қилиш ҳар бир демократик давлатнинг асосий вазифаларидан экани таъкидланади. Шахсий ҳуқуқ ва эркинликлар инсон ҳаётининг мазмуни бўлиб, кишининг жамиятдаги турмуши, яшаш тарзи ва фаолият кўрсатиш асосларини ифодалайди, унинг шахсий ҳаётини, хусусий эркинликларини турли хилдаги тажовузлардан ҳимоя қилади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг VIII боби сиёсий ҳуқуқларга бағишланган. Фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликлари тизимида унинг сиёсий ҳуқуқлари алоҳида ўрин эгаллайди, чунки бу ҳуқуқлар фуқароларнинг давлатни ва жамият ишларини бошқаришдаги иштироки билан боғлиқдир. Сиёсий ҳуқуқ ва эркинликлар сиёсий манфаатларга тегишли бўлган ҳамда шахснинг сиёсий жараён ва давлат ҳокимиятини амалга оширишда иштирок этиш имкониятларини ифодалайди.

«Иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқлар» деб номланган IX бобда фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини иқтисодий кафолатлаш давлатда амал қилиб турган иқтисодий тизим орқали намоеён бўлади. Ҳар бир мамлакатда шахснинг ижтимоий-иқтисодий ҳуқуқ ва эркинликлари унинг жамиятда эркин яшашини таъминлаш мақсадида мустақамланади. Бу бевосита шахсларнинг моддий манфаатларини ҳимоялаш ва уларни таъминлаш билан боғлиқдир. Давлат уларни амалга оширишга кўмаклашади, шариоит яратади.

«Инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг кафолатлари» деб номланган X бобда инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг кафолатларига тушунча берилган, уларнинг турлари ва кафолатларнинг ҳуқуқий асослари кўрсатилган. Кафолатнинг асосий ва-

зифаси сифатида фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини амалга ошириш жараёнида вужудга келадиган тўсиқларни бартараф этиш билан боғлиқ бўлган мажбуриятларнинг бажарилиши таъкидланади.

Конституциямизнинг XI боби 47–52 моддаларида фуқароларнинг бурчлари ўз аксини топган.

V боб

УМУМИЙ ҚОИДАЛАР

18-модда. Ўзбекистон Республикасида барча фуқаролар бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиб, жинси, ирқи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахси ва ижтимоий мавқеидан қатъи назар, қонун олдида тенгдирлар.

Имтиёзлар фақат қонун билан белгилаб қўйилади ҳамда ижтимоий адолат принципларига мос бўлиши шарт.

Инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқлари ичида фуқароларнинг тенглиги принципи алоҳида ўрин тутаяди. Фуқароларнинг тенглиги принципи халқимизнинг менталитетига, унинг инсонпарварлик руҳига, диний қадриятларимизга ҳам жуда мос келади. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов таъкидлаганидек, «Ўзбекистон фуқаролари, ўзларининг насл-насаби, ирқи, миллатидан ва бошқа ҳолатларидан қатъи назар, тенг ҳуқуққа эгадир. Конституциямиз Ўзбекистон фуқароси деб ҳисобланган барча миллат ва элатларнинг тиллари, урф-одатлари ва миллий анъаналари ҳурмат қилинишини кафолатлайди¹.

Конституциямизнинг 18-моддасида инсониятнинг, ўзбек халқининг асрлар давомида интилиб келган азалий қадрияти — яъни фуқароларнинг тенглиги мустаҳкамланган.

Инсонларнинг қонун олдида тенглиги тамойили уларнинг тенг ҳуқуқ ва мажбуриятлар соҳиби эканлигини англатади. Фуқароларнинг тенглиги — демократиянинг муҳим элементи ҳамда жаҳон конституциявий тараққиётининг муҳим тамойилларидан ҳисобланади. Бу тенглик фуқароларнинг давлат, қонун ва суд

¹ Каримов И.А. Буюк келажакимизнинг ҳуқуқий кафолати // Каримов И.А. Биздан озода ва обод Ватан қолсин. 2-том. — Т.: 1996. — 93–94-бетлар.

олдида расмий тан олинадиган тенглиги бўлиб, у ҳар бир давлат фуқароларининг жинси, ирқи, миллати, тили, келиб чиқиши, мулкӣ аҳволи, эгаллаб турган лавозими, турар жойи, динга муносабати, қарашлари, жамоат бирлашмаларига мансублиги ва бошқа ҳолатлардан қатъи назар тенг ҳуқуқ, эркинлик ва бурчларга эга эканлигини англатади.

Ҳуқуқий тенглик, бу, албатта, формал тенглиқдир, яъни расмий жиҳатдан тенг ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлишлиқдир. Таъкидлаш жоизки, тенг ҳуқуқлилик фақат тенг ҳуқуқ ва эркинликлар соҳиби бўлишни англатибгина қолмай, балки тенг мажбуриятларни ҳам зиммага олишни тақозо этади.

Инсонларнинг тенг ҳуқуқлилиги ўз ичига қатор элементларни олади:

– тенг ҳуқуқлилик нуқтаи назаридан инсоннинг ҳуқуқий мақоми ва фуқаронинг ҳуқуқий мақоми масаласини;

– инсонлар реал ҳаётда фарқланишидан қатъи назар тенг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлишини;

– инсонларнинг қонун ва суд олдида тенглигини ва б.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қонунда ва халқаро шартномаларда кўрсатилган ҳоллардан (истиснолардан) ташқари барча чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахсларга Ўзбекистон Республикаси фуқароси билан бир қаторда ҳуқуқ ва эркинликлар беради ва уларни кафолатлайди.

Шунга биноан, юқорида ҳам қайд этилган 18-модданинг 1-бандида мустаҳкамланган қоида таҳлили куйидагиларни кўрсатади:

– Ўзбекистон Республикаси фуқаролари Конституция билан Ўзбекистон фуқаролари учун кафолатланган тенг ҳуқуқ ва эркинликларга эгадирлар;

– Ўзбекистон фуқаролари, чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар (апатридлар) Ўзбекистонда ҳар кимга кафолатланадиган ҳуқуқ ва эркинликлардан фойдаланадилар.

Ўзбекистонда фуқароларнинг тенг ҳуқуқлилигини таъминлашнинг муҳим ҳуқуқий воситаси — тенг ҳуқуқлиликни бузганлик учун жиноий жавобгарликнинг мавжудлигидир. Ўзбекистон Республикасининг амалдаги Жиноят Кодексининг «Фуқароларнинг тенг ҳуқуқлилигини бузиш» — 141-моддасига мувофиқ, «Жинси, ирқи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахсий ёки ижтимоий мавқеига қараб, фуқароларнинг ҳуқуқларини бевосита ёки билвосита бузиш ёки чеклаш

ёхуд фуқароларга бевосита ёки билвосита афзалликлар бериш» жинойий ҳаракат ҳисобланиб, бундай ҳаракатларни содир этганлик учун энг кам ойлик иш ҳақининг эллик бараваригача миқдорда жарима ёки уч йилгача муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш ёхуд икки йилгача ахлоқ тузатиш ишлари билан жазоланади¹. Ушбу модданинг иккинчи бандида фуқароларнинг тенг ҳуқуқлигини бузиш зўрлик ишлатиб содир этилганлиги учун жинойий жавобгарлик белгиланган.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, Асосий Қонунимизда мустақкамланган фуқароларнинг тенглиги тамойилини бузганлик учун жуда жиддий жавобгарлик чоралари, жумладан, жинойий жавобгарлик ҳам белгилаб қўйилган. Бу эса фуқароларнинг тенглиги тамойилини амалга оширишнинг самарали қонуний кафолати ҳисобланади.

Маълумки, билим олиш ҳуқуқи инсонларнинг энг муҳим ҳуқуқларидан ҳисобланади. Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги қонунининг 4-моддасида: «Жинси, тили, ёши, ирқий, миллий мансублиги, эътиқоди, динга муносабати, ижтимоий келиб чиқиши, хизмат тури, ижтимоий мавқеи, турар жойи, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида қанча вақт яшаётганлигидан қатъи назар, ҳар кимга билим олишда тенг ҳуқуқлар кафолатланади», — деб мустақкамлаб қўйилган².

Бунинг маъноси шуки, Ўзбекистон фуқаролари ҳамда улар билан бир қаторда хорижий мамлакатлар фуқаролари, шунингдек, фуқаролиги бўлмаган шахслар ҳам амалдаги қонунчиликка ва халқаро нормаларга мувофиқ Ўзбекистон ҳудудида бемалол билим олиш ҳуқуқига эгадирлар.

Ўзбекистонда таълим тизими диндан ажратилган. Бироқ бу ҳолат фуқароларнинг дунёвий таълим олиш ҳуқуқи уларнинг динга бўлган муносабатидан қатъи назар таъмин этилишига тўсқинлик қилмайди. Бу қоида «Таълим тўғрисида»ги қонуннинг 7-моддасида мустақкамлаб қўйилган.

Фуқаролар таълим ва тарбия олишда тил танлаш ҳуқуқига эга бўлиб, бошқа миллат вакиллариининг ўз она тилларида, масалан, тожик, қozoқ, рус тилларида таълим олишлари таъминлана-

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси. — Т.: Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги. 2001. — 141-модда.

² Қаранг: Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида» ги Қонуни. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1997, № 9, 225-модда.

ди. Ўзбекистон Республикаси Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги Кодексининг 42-моддасида фуқароларнинг тарбия ва таълим беришда тилни эркин танлашдан иборат ҳуқуқларини бузиш, тилдан фойдаланишда тўсқинлик қилиш ва чеклаш каби ҳаракатлар учун маъмурий-ҳуқуқий жавобгарлик белгиланган¹.

Конституциямизнинг 31-моддасида: «Ҳамма учун виждон эркинлиги кафолатланади. Ҳар бир инсон хоҳлаган динга эътиқод қилиш ёки ҳеч қайси динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқига эга. Диний қарашларни мажбуран сингдиришга йўл қўйилмайди», – деб олий мақомда мустақкамлаб қўйилган. Мазкур конституциявий қоида ўзининг батафсил қонуний ифодасини «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги қонунда топган. Мазкур қонуннинг 3-моддасида юқоридаги конституциявий қоида батафсилроқ мустақкамланган бўлиб, унга кўра, «Виждон эркинлиги – фуқароларнинг ҳар қандай динга эътиқод қилиш ёки ҳеч қандай динга эътиқод қилмасликдан иборат кафолатланган конституциявий ҳуқуқидир.

Фуқаро ўзининг динга, динга эътиқод қилишга ёки эътиқод этмасликка, ибодат қилишда, диний расм-русумлар ва маросимларда қатнашиш ёки қатнашмасликка, диний таълим олишга ўз муносабатини белгилаётган пайтда уни у ёки бу тарзда мажбур этишга йўл қўйилмайди», деб мустақкамланган². Бу қоидаларнинг маъноси шуки, бирон-бир динга эътиқод қилиш ёки қилмаслик ҳар бир одамнинг виждонига ҳаволадир. Бу масалага ҳеч ким аралашishi ёки тазйиқ ўтказishi мумкин эмас.

Бироқ, таъкидлаш жоизки, юқоридаги қоидалардан ота-онанинг фарзандлари қайси эътиқодга мойил, боласи нималарга сифинаяпти, турли зарарли оқимларга кириб кетмаяптими каби масалаларда жавобгарлиги, масъулияти йўқ, деган хулоса келиб чиқмайди. Аксинча, улар фарзандларининг тўғри йўлга киришларига, диндор бўладиган бўлса, тўғри динга сифинишига масъулдирлар. Диний мутаассибликнинг, халқаро миқёсда диний экстремизмнинг ашаддийлашув жараёни бу масалани янада кескин тарзда кун тартибига қўймоқда.

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик ҳақидаги Кодекси. // Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. 1995, № 3, 6-модда.

² Қаранг: Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида Ўзбекистон Республикаси қонунининг янги таҳрири. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1998, № 5–6, 99-модда.

Юқорида қайд этилган қонуннинг 4-моддасида эса: «Ўзбекистон Республикаси фуқаролари динга муносабатидан қатъи назар қонун олдида тенгдирлар. Расмий ҳужжатларда фуқароларнинг динга муносабати кўрсатилишига йўл қўйилмайди. Фуқароларнинг динга муносабатига қараб уларнинг ҳуқуқларини ҳар қандай чеклаш ва уларга бевосита ёки билвосита имтиёзлар белгилаш, душманлик ва адоват уйғотиш ёхуд уларнинг диний ёки дахрийлик эътиқоди билан боғлиқ ҳис-туйғуларини ҳақоратлаш, диний зиёратгоҳларни оёқ ости қилиш қонунда белгиланган жавобгарликни келтириб чиқаради.

Ҳеч ким диний эътиқодини рўкач қилиб қонунда белгиланган мажбуриятларни бажаришдан бош тортишга ҳақли эмас. Қонунга мувофиқ бажарилиши мажбурий бўлган бир вазифани диний эътиқоди туфайли бошқаси билан алмаштиришга қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳоллардагина йўл қўйилади»¹, — деб мустаҳкамлаб қўйилган.

Бундан ташқари, сиёсий қарашлари ёки у ёхуд бу партиёга аъзолигига қараб фуқароларнинг ҳуқуқларини чеклаш қатъиян ман этилади ва бундай ҳаракат Конституцияга зиддир. Чунки Асосий Қонунимизнинг 34-моддасига биноан «Ўзбекистон Республикаси фуқаролари касаба уюшмаларига, сиёсий партиёларга ва бошқа жамоат бирлашмаларига уюшиш, оммавий ҳаракатларда иштирок этиш ҳуқуқига эгадирлар».

Сиёсий партиёларда озчиликни ташкил этувчи муҳолифатчи шахсларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қадр-қимматини ҳеч ким камситиши мумкин эмаслиги ҳам Конституциямизда ўзининг ҳуқуқий ифодасини топган.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, Ўзбекистон Республикаси қонунчилигида фуқароларнинг турли ҳуқуқларини амалга оширишда тенглигини таъминлашнинг тўла ҳуқуқий асослари мавжуд.

¹ Ўша жойда.

19-модда. Ўзбекистон Республикаси фуқароси ва давлат бир-бирига нисбатан бўлган ҳуқуқлари ва бурчлари билан ўзаро боғлиқдирлар. Фуқароларнинг Конституция ва қонунларда мустақамлаб қўйилган ҳуқуқ ва эркинликлари дахлсиздир, улардан суд қарорисиз маҳрум этишга ёки уларни чеклаб қўйишга ҳеч ким ҳақли эмас.

Шахс ва давлат ўртасидаги муносабат масаласи ҳам, инсоният тарихида давлат пайдо бўлибдики, мавжуддир. Ҳар қандай давлатда ҳам унинг ўз фуқаросига бўлган муносабати масаласи долзарб бўлиб келган.

Европада XVII—XVIII асрларда содир бўлган буржуа инқилоблари жараёнида шакланган инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги қарашлар тизими давлат ва индивид ўртасидаги муносабат масаласида катта бурилиш ясади. Уларга кўра, давлат инсонларнинг туғилиши биланоқ эга бўладиган ажралмас ва бўлинмас ҳуқуқларини тан олиши ва уларни ҳар қандай тажовуздан ҳимоя қилиши лозим.

Давлатнинг моҳияти ҳам унинг инсон ҳуқуқларини қанчалик ҳимоя этиши ёки эга билиши даражасига боғлиқ ҳолда белгиланади. Бундай қарашлар Гроций, Джон Локк, Монтескье, Гумбольд ва Спинозаларнинг асарларида ўзининг янги талқинини топган ва Мустақиллик Декларацияси (АҚШ), Ҳуқуқлар тўғрисидаги Билль (Англия), Инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқлари Декларацияси (Франция) каби ҳужжатлар мазмунига айланган. Ушбу ҳужжатлар давлат ва фуқаро ўртасидаги муносабатни бутунлай янгича тушунишга, яъни «давлат билан фуқаро ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятлар тизими орқали боғланган бўлиб, ўзаро масъулдир», деган қоидага асосланган.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И. Каримовнинг Конституциямизда «Жамики дунёвий неъматлар ичида энг улуғи — инсон деган фикрни илгари сурдик ва шу асосда «фуқаро — жамият — давлат» ўртасидаги ўзаро муносабатнинг оқилона ҳуқуқий ечимини топишга интилдик»¹, деб таъкидлашига тўла асос мавжуд, чунки инсонни улуғлаш руҳи Ўзбекистон Конституциясининг бутун мазмун-моҳиятига сингдирилгандир. Конституциянинг 14-моддасида: «Давлат ўз фаолиятини инсон ва жа-

¹ Каримов. И.А. Ўзбекистон келажаги буюк давлат. // Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқдол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-том. — Т.: Ўзбекистон, 1996. — 124-бет.

мият фаровонлигини кўзлаб, ижтимоий адолат ва қонунийлик принциплари асосида амалга оширади», — дейилган.

Айни пайтда Ўзбекистон фуқаросига ҳам муайян мажбуриятлар юклатилган ва бу мажбуриятларнинг бажарилишини давлат талаб этади, зарур ҳолда бажарилишини таъминлайди ҳам.

Конституциямизнинг 19-моддасининг иккинчи қисмида фуқароларнинг Конституция ва қонунларда мустақамлаб қўйилган ҳуқуқ ва эркинликлари дахлсизлиги, улардан суд қарорисиз маҳрум этишга ёки уларни чеклаб қўйишга ҳеч ким ҳақли эмаслиги мустақамланган. 20-моддада эса фуқаролар ўз ҳуқуқларини амалга оширишда бошқа шахсларнинг, давлат ва жамиятнинг қонуний манфаатлари, ҳуқуқлари ва эркинликларига путур етказмасликлари шартлиги таъкидланган.

Ўзбекистон Конституциясида ва амалдаги қонунчиликда ҳуқуқ ва эркинликларни чеклаш ҳоллари ва асослари кўрсатилган бўлиб, бунда инсонийлик, адолат ҳамда эркинликнинг доираси ва ўлчо-ви нуқтаи назаридан баъзи ҳолларда ҳуқуқ ва эркинликлар чекланиши кўрсатилган.

Бундай чеклашларнинг асослари инсон ҳуқуқлари бўйича юқорида бир неча бор тўхталган халқаро ҳуқуқий ҳужжатларда ҳам мустақамланган. Масалан, Конституциямизнинг 29-моддасида мустақамланган сўз, фикрлаш эркинлиги фақат давлат сири ва бошқа сирларга тааллуқли бўлган тақдирдагина қонун билан чекланиши мумкин, деб таъкидланган. Фуқароларнинг ўз ижтимоий фаолликларини амалга оширишлари фақат хавфсизлик нуқтаи назаридангина ҳокимият органлари томонидан тўхталиши ёки тақиқланиши мумкинлигини Конституциямизнинг 33-моддаси мустақамлайди.

Конституциямиз Ўзбекистон фуқароларига жамоат бирлашмаларига уюшиш ҳуқуқини бериш билан бир қаторда (34-модда), 57 — моддада: «Конституциявий тузумни зўрлик билан ўзгартиришни мақсад қилиб қўювчи, республиканинг суверенитети, яхлитлиги ва хавфсизлигига, фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларига қарши чиқувчи, урушни, ижтимоий, миллий ва диний адоватни тарғиб қилувчи, халқнинг соғлиги ва маънавиятига тажовуз қилувчи, шунингдек, ҳарбийлаштирилган бирлашмаларнинг, миллий ва диний руҳдаги сиёсий партияларнинг ҳамда жамоат бирлашмаларининг тузилиши ва фаолияти тақиқланади» деб муайян чеклашларни киритган.

Бу чеклашлар давлат ва жамият хавфсизлигини, аҳолининг соғлиғи ва маънавиятини муҳофаза этиш каби эзгу мақсадлардан келиб чиққан ҳолда ўрнатилгандир. Ўзбекистоннинг кўплаб жорий қонунларида ҳам муайян чеклашлар мавжуд бўлиши улар жамият манфаатларига мос келиши билан изоҳланади.

Ўзбекистон Республикасининг 1998 йил 25 декабрда қабул қилинган «Реклама тўғрисида»ги қонунида реклама фаолиятини олиб бориш бошқа шахсларнинг ҳуқуқ ва эркинликларига зарар етказмаслигининг кафолатлари мустаҳкамланган. Масалан, реклама тайёрловчи ва тарқатувчиларнинг фақат вояга етганларга мўлжалланган ёки вояга етмаганларнинг олиши ёхуд истеъмол қилиши тақиқланган маҳсулотни вояга етмаганлар истеъмол қилаётган ёки ундан фойдаланаётган тасвир туширилган рекламани кўрсатиши ман этилади.

Шунингдек, вояга етмаганларни маҳсулот олишга ёки реклама қилинаётган маҳсулотни олишни илтимос қилиб учинчи шахсларга мурожаат этишга даъват қилувчи реклама ҳам тақиқланади. Яна ҳақиқий ёки ўйинчоқ қуролдан фойдаланилган реклама ҳам ман этилади.

Ушбу қонунда нотўғри реклама, яъни ноаниқлиги, икки хил маънони англатиши, бўрттириб юбориши, яшириб кетиши оқибатида, рекламани тарқатиш вақти, жойи ва усулига нисбатан қўйилган талабларни ва қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа талабларни бузиши натижасида рекламадан фойдаланувчиларни чалғитувчи, шахсларга, шунингдек, давлатга зарар ва маънавий зарар етказиши мумкин бўлган реклама нотўғри (инсофсиз, билатуриб ёлғон) реклама ҳисобланиб, у тақиқланади.

Ушбу қонун билан яна яширин реклама, яъни истеъмолчининг идрокига унинг ўзи англамаган ҳолда таъсир ўтказадиган, шу жумладан махсус видеоиловалардан (қўш овозли ёзувдан) фойдаланиш йўли билан ҳамда бошқа усуллар билан таъсир ўтказадиган реклама ҳам тақиқланади. Қонуннинг 14-моддаси 2-бандига кўра, яширин рекламадан радио-теле-, видео-, аудио- ва кино маҳсулотда, шунингдек, бошқа маҳсулотда фойдаланишга ва уни ўзга усуллар билан тарқатишга йўл қўйилмайди¹.

Бундан ташқари жамоат тинчлигини сақлаш нуқтай назаридан фавқулодда ҳолат ва ҳарбий ҳолат шароитида ҳам муайян

¹ Ўзбекистон Республикасининг «Реклама тўғрисида»ги қонуни.//Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1999, № 1.

ҳуқуқлар жамиятнинг умум манфаати юзасидан чекланиши мумкин.

Хулоса қилиб айтганда, давлат фуқароларнинг тенглигини таъминлашда ижтимоий адолат принципига амал қилиб, маълум категорияга мансуб фуқароларга имтиёзлар бериш ҳамда аҳолининг юқори даромадди қисмига юқори ставкали солиқ солиш ва ялпи ижтимоий даромадни адолатли қайта тақсимлаш орқали жамиятда ижтимоий мувозанатга эришади.

20-модда . Фуқаролар ўз ҳуқуқ ва эркинликларини амалга оширишда бошқа шахсларнинг, давлат ва жамиятнинг қонуний манфаатлари, ҳуқуқлари ва эркинликларига путур етказмасликлари шарт.

Шахс муайян жамиятда яшар экан, у ўша жамиятнинг қонун-қоидаларига бўйсунуши, жамиятнинг бошқа аъзолари ҳуқуқ ва эркинликларини тан олиши лозим. Шахснинг мутлақ эркин бўлиши хаёлий орзу холос, эркинлик категорияси нисбий тушунчадир, бир шахснинг эркинлик доираси иккинчи шахснинг эркинлик доираси бошланган жойда тугайди.

Жамиятда белгиланган мазмунли ва адолатли қонун-қоидаларга риоя қилган шахс эркиндир, унга нисбатан на жамиятнинг, на давлатнинг ва на фуқаронинг даъвоси бор. Жамиятдаги мавжуд тартиботларни тан олмайдиган, яшаш қоидаларини бузадиган одам эркин эмас, зеро у қилмишлари учун жавоб бериши керак.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят Кодексида (VII боб) фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларига қарши жиноятлар ва уларни содир этганлик учун жиноий жазо чоралари белгиланган. Масалан, 142-моддада фуқароларнинг турар жойи дахлсизлигини бузганлик учун, 143-моддада эса хат-ёзишмалар, телефонда сўзлашув, телеграф хабарлари ёки бошқа хабарларнинг сир сақланиши тартибини бузганлик учун, 144-моддада фуқароларнинг мурожаатлари тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузганлик учун, 145-моддада виждон эркинлигини бузганлик ва бошқа ҳаракатлар учун жиноий жавобгарлик ўрнатилган.

Берилган имтиёзлар фуқароларни фарқлаш деб тушунилмаслиги учун, улар, юқорида таъкидланганидек, ижтимоий адолат принципига мос келиши керак. Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг 6-моддаси 2-бандида таъкидланганидек: «Меҳнат соҳасида меҳнатнинг муайян турига хос бўлган талаблар

ёки давлатнинг юқорироқ ижтимоий ҳимояга муҳтож бўлган шахслар (аёллар, вояга етмаганлар, ногиронлар ва бошқалар) тўғрисида алоҳида ғамхўрлиги билан боғлиқ фарқлашлар камситиш деб ҳисобланмайди».

Фуқароларнинг Конституцияда мустаҳкамлаб қўйилган ҳуқуқ ва эркинликлари дахлсиз бўлиб, бу ҳуқуқ ва эркинликлар фақат суд қарори билангина чекланиши ёки фуқаро улардан маҳрум этилиши мумкин.

Айтиш жоизки, давлат ва фуқаронинг ўзаро масъуллиги — бу инсонларнинг демократия учун кураши ҳамда жаҳон демократик тараққиётининг узоқ давом этган эволюцияси маҳсулидир. Зотан, кишилиқ жамияти тарихи фақат фуқаронинг мажбуриятлари ҳамда жавобгарлигини тан оладиган давлат тузумларининг кўлаб ва турлича шакллари ўз саҳифаларида муҳрлаган.

Янги Конституциямизнинг энг муҳим хусусияти шундан иборатки, унда: «Давлат органлари ва мансабдор шахслар жамият ҳамда фуқаролар олдида масъулдирлар», — дейилган, яъни фуқаролар манфаатининг устунлиги қонуний равишда мустаҳкамланган ва кафолатланган.

Собиқ тоталитар тузум шароитида бундай фикрни ҳеч ким ҳаёлига ҳам келтира олмас эди. Бугун эса «инсон, унинг ҳаёти, эрки, шаъни, қадр-қиммати ва бошқа ҳуқуқ ҳамда эркинликлари муқаддас бўлиб, давлат ҳимоясидадир»¹.

Ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти тўғрисидаги ғоялар тизимида давлат ва фуқаронинг ўзаро масъуллиги тамойили муҳим ўрин тутаети. Ҳуқуқий давлатнинг асосий белгиларидан бири — давлат ва фуқаро ўртасидаги муносабатнинг ҳуқуқий шакли мавжудлиги, яъни давлат ва фуқаронинг ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятлар ҳамда ўзаро жавобгарликка асосланган муносабатининг мавжудлиги ҳисобланади.

Ҳозирги кунда давлат ва фуқаро ўртасида ўзаро масъуллик тамойили демократик тараққиёт йўлидан кетаётган барча давлатлар конституцияларида мустаҳкамланган. Конституция ва қонунлар давлат ва фуқаронинг ўзаро эркинлиги ва масъулияти доирасини белгилаб беради ва кафолатларини таъминлайди. Демократик тузум шароитида қонун фақат фуқаролар, ҳокимият таъсири остидагилар учун мажбурий бўлмай, балки қонун

¹ Каримов. И.А. Буюк келажакимизнинг ҳуқуқий кафолати // Каримов И.А. Биздан озода ва обода Ватан қолсин. 2-том. — Т.: Ўзбекистон, 1996. — 94—95-бетлар.

чиқарувчи, ижро этувчи, суд ҳокимияти ва уларнинг мансабдор шахслари учун ҳам мажбурийдир. Кишилиқ тарихида ўтган тузумларда (деспотия, тирания) фақат фуқаролар зиммасида асосан мажбурият бўлган бўлса, энди ҳам давлатда, ҳам фуқароларда ўзаро мажбурият ҳамда ўзаро ҳуқуқлар мавжуддир ва улар орқали бу икки субъект ўзаро боғлангандир.

Демократик давлатда фуқаро фақат зиммасига мажбуриятлар юклатилган субъект бўлмай, балки давлатнинг фуқаролар олдидаги мажбуриятларига мос келадиган ҳуқуқларга ҳам эга. Масалан, унинг бепул умумий таянч таълимни олиш ҳуқуқи давлатнинг аҳолига бепул умумий таълим олишини таъминлаш мажбурияти билан боғлиқдир. Конституция ўзида инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини кафолатлаш орқали, айти пайтда, давлат томонидан ушбу ҳуқуқларни таъминлаш мажбуриятини ҳам конституциявий мустаҳкамлайди.

Конституция асосида чиқарилган бундай қонун ҳужжатларида фақат давлат ва фуқароларнинг ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятлари белгиланиб қолмасдан, балки уларни амалга оширишнинг усул ва йўллари, воситалари ҳам мустаҳкамланади. Бунда давлатнинг аниқ ваколатли органлари ҳамда мансабдор шахсларининг муайян соҳада (масалан, таълим, соғлиқни сақлаш, ижтимоий ҳимоя ва ҳ.к.) фуқароларнинг ҳуқуқ ёки эркинликлари ҳамда мажбуриятларини амалга оширишдаги фаолият йўналишлари, ташкилий шакллари мустаҳкамланади.

Конституция ва қонунларда ҳуқуқ ва эркинликларни муҳофаза этиш механизми ҳам мустаҳкамланади. Масалан, фуқаролар бузилган ҳуқуқни тиклаш мақсадида судга мурожаат қилиш ҳуқуқига эга. Конституциямизнинг 44-моддасида: «Ҳар бир шахсга ўз ҳуқуқ ва эркинликларини суд орқали ҳимоя қилиш, давлат органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмаларининг ғайриқонуний хатти-ҳаракатлари устидан судга шикоят қилиш ҳуқуқи кафолатланади», — деб мустаҳкамлаб қўйилган. Ушбу конституциявий қоида Ўзбекистон Республикасининг «Давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг ғайриқонуний хатти-ҳаракати ёки қарори устидан судга мурожаат қилиш тўғрисида»ги, «Фуқароларнинг мурожаатлари тўғрисидаги» ҳамда бошқа қонун ҳужжатлари билан батафсил тартибга солинади ва кафолатланади.

Бу конституциявий қоида 1995 йил 30 августда янги таҳрирда қабул қилинган «Фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини

бузадиган хатти-ҳаракатлар устидан судга шикоят қилиш тўғрисида»¹ги қонунда ўзининг батафсил ифодасини топган.

Маълумки, фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларини чеклайдиган мажбурлов чоралари устидан суд назоратининг ишончли механизми мавжудлиги инсон ҳуқуқларини таъминлашда жуда катта аҳамиятга эга. Юқорида таъкидланганидек, Конституциямизнинг 19-моддасида фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари дахлсизлиги, улардан суд қарорисиз маҳрум этишга ёки уларни чеклаб қўйишга ҳеч ким ҳақли эмаслиги ёзиб қўйилган.

Айни пайтда жиноят-процессуал қонунчилигининг айрим нормаларида мустаҳкамланган қоидалар Конституциямизнинг 44-моддасида мустаҳкамланган фуқароларнинг судга мурожаат қилиш ҳуқуқининг амалга ошишини муайян тоифа шахслар учун ноаниқроқ қилиб қўйган эди.

Бу масалага ойдинлик киритиш учун процессуал қонунчиликнинг тегишли нормаларига бир назар ташлайлик. Ўзбекистон Республикаси ЖПКнинг «Жиноят иши қўзғатиш тўғрисидаги қарор устидан шикоят қилиш» тўғрисидаги 338-моддасида: «Прокурорнинг жиноят иши қўзғатиш тўғрисидаги қарори устидан юқори турувчи прокурорга шикоят қилиниши мумкин. Суриштирувчи ёки суриштирув органи бошлиғининг, терговчининг иш қўзғатиш тўғрисидаги қарорининг прокурор томонидан бекор қилиниши устидан ҳам худди шундай тартибда шикоят қилиниши мумкин.

Суриштирувчининг, суриштирув органи бошлиғининг, терговчининг иш қўзғатишни рад қилиш тўғрисидаги қарори устидан прокурорга, прокурорнинг иш қўзғатишни рад қилиш тўғрисидаги қарори устидан юқори турувчи прокурорга, суднинг ажрими устидан эса юқори судга мурожаат қилиниши мумкин»²лиги мустаҳкамланган.

358-моддада терговчининг ва прокурорнинг ҳаракатлари ҳамда қарорлари устидан шикоят бериш тартиби «Терговчининг ҳаракатлари ва қарорлари устидан шикоят тергов бўлинмаси бошлиғига ва ишни тергов қилишда қонунларга риоя этилиши устидан назорат олиб бораётган прокурорга берилади.

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1995. № 9: 183-бет.

² Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессуал кодекси. — Т.: Адолат. 1995. — 166-бет.

Прокурорнинг ҳаракатлари ва қарорлари устидан шикоят юқори турувчи прокурорга берилади» тарзида мустақамлангандир.

Ушбу нормалар билан Конституциямизнинг 44-моддаси ўрта-сидаги узилишни бартараф этиш масаласи бугунги кунда долзарб бўлиб, унга давлатимиз раҳбари жиддий эътибор қаратди. И. Каримов «бошқа демократик давлатлар каби Ўзбекистонда ҳам шахсни ушлаб туриш, ҳибсга олиш, шунингдек, бошқа процессуал мажбурий чораларини қўллаш учун санкция бериш ҳуқуқларини ҳам судларга ўтказиш керак» лигини¹ таъкидлади.

Мажбурий чораларни қўллашга санкция беришнинг судларга ўтказилиши — шахс дахлсизлиги ҳуқуқини таъминлашни кучайтиришга, суд ҳокимиятининг нуфузини кўтаришга хизмат қиладди.

VI боб

ФУҚАРОЛИК

21-модда. Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида ягона фуқаролик ўрнатилади.

Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги, унга қандай асосларда эга бўлганликдан қатъи назар, ҳамма учун тенгдир.

Қорақалпоғистон Республикасининг фуқароси айти вақтда Ўзбекистон Республикасининг фуқароси ҳисобланади.

Фуқароликка эга бўлиш ва уни йўқотиш асослари ҳамда тартиби қонун билан белгиланади.

Дунё ҳамжамиятидан ўзининг муносиб ўрнини эгаллашга ҳаракат қилаётган Ўзбекистон Республикаси миллий ҳуқуқ тизимини бунёд этар экан, миллий давлатчилик рамзларидан бири бўлган фуқаролик институтига алоҳида эътибор қаратди.

Фуқароликнинг ҳуқуқий асосларини яратишда асосий эътибор, албатта, халқаро ҳуқуқ томонидан умум эътироф этилган тамойилларга қаратилган. Дунёвий, ҳуқуқий, демократик тамойилларга асосланган давлат қуриш ва фуқаролик жамияти барпо

¹ Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатимизни модернизация ва ислоҳ этишдир. — Т.: Ўзбекистон, 2005. — 49–50-бетлар.

этиш мазмунида, унинг манбаи ва фаол аъзоси ҳисобланган фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинлиги, манфаати, инсоний кадриятлари устуворлигини белгилаш ва таъминлаш бош қоида сифатида мамлакатимиз томонидан эътироф этилди.

Ўзбекистонда миллий ва халқаро ҳуқуқий нормалар заминида «Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги тўғрисида»ги қонун ҳам қабул қилинди¹.

Мазкур қонунда фуқароликка оид масалаларга жуда катта масъулият билан ёндашилганлиги яққол намоён бўлади. Чунки конституциявий-ҳуқуқий муносабатларнинг негизида фуқаролик ҳуқуқий ҳолатига доир масалаларнинг тўғри ва ижобий ҳал этилгани ётади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг бир неча жойида инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқий мақомини белгиловчи нормалар мустаҳкамлаб қўйилгани ҳам фуқаролик институтига давлат томонидан ўта жиддий аҳамият берилганини кўрсатади. Зеро, ҳар бир демократик давлат фаолиятининг мазмуни, аввало, ўз фуқаролигига эга бўлган шахсларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари, қонуний манфаатларини ҳимоя қилишдан иборатдир.

Фуқаролик ҳолатига тегишли асосий тамойилларнинг конституциявий мустаҳкамланиши оқибатида фуқароларнинг давлат билан мустаҳкам ҳуқуқий муносабатига асос солинди. Конституциямизда ягона фуқаролик, барча фуқароларнинг қонун олдида тенглиги, барча инсонларнинг тенг ҳуқуқлилиги, давлат ўз фуқароларининг ҳимоячиси эканлиги каби тамойиллар ўрнатилганки, бу, ўз навбатида, фуқароларнинг давлат ҳокимияти билан бўладиган муносабатларида ўзаро ҳурмат ва масъулият билан ёндашувини тақозо этади.

Фуқаролик ҳолати билан боғлиқ муаммолар ечимини топишга қаратилган ҳуқуқий асосларнинг яратилишида мамлакатимиз Президенти И.Каримовнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашларининг таъсири ва аҳамияти алоҳида тилга олинади. Айниқса, унинг ягона фуқаролик принципини ўрнатишга дахлдор бўлган қуйидаги ғояси ниҳоятда муҳим аҳамият касб этади: «Умум эътироф этилган қоидага кўра, ҳар бир шахс фақат бир давлатнинг фуқароси бўла олади. Бу ўринда шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, баъзи бир давлатларнинг айрим сиёсий раҳбарлари муайян бир мил-

¹ Қаранг: «Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги тўғрисида»ги қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1992. № 9.

лат вакилларига икки фуқаролик ҳуқуқини бериш масаласини олға сурмоқдалар. Бунда айрим миллатга мансуб шахсларнинг ҳуқуқларини тўлароқ ҳимоя этишни кўзда тутмоқдалар. Аслида уларнинг мақсади бошқа — бизнинг ички ишларимизга аралаш-шиш, бизнинг мустақиллигимизни чеклаш, бизга шу йўл билан яна тазйиқ ўтказишга уринишдир»¹.

Давлат ва фуқаро ўртасидаги ўзаро боғлиқлик, авваламбор, кишилиқ жамиятининг ривожланиши замида юзага келди. Инсонларнинг ўз ҳуқуқ ва эркинликлари борасидаги кураши оқибатида фуқаролик ғояси пайдо бўлди ва бугунги кунга келиб ҳам фуқароликка оид мақом билан боғлиқ муносабатлар долзарб ҳисобланиб, давлат ва жамият даражасида муҳокама қилиб келинади.

Фуқаролик мақоми асосида давлат ва шахс муносабатларининг моҳияти очиб берилади. Фуқаролик мақомига эга бўлган шахслар давлат билан муайян ҳуқуқ ва бурчлар ила узвий, мустақкам муносабат ўрнатар экан, ушбу муносабатларда ҳар икки томон учун манфаатлар уйғунлиги тан олинади. Бугунги кунда ҳам ушбу муносабатлар халқаро миқёсда тобора мураккаб тус олмоқдаки, бунга мисол қилиб, мамлакат ташқарисида ҳам давлатлар томонидан ўз фуқароларининг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш билан боғлиқ масалаларни келтириш мумкин. Шундай экан, фуқаролик институтини ўрганиш ўзининг долзарблигини ва аҳамиятини йўқотмайди.

Инсонлар кишилиқ жамиятининг илк давлариданоқ жамиятда ўз ўрнини топишга ҳаракат қилар экан, у жамият аъзоси сифатида ижтимоий муносабатлардаги ўз мавқеи ва ҳуқуқий мақомини англашга ҳам уринган. Сиёсий-ҳуқуқий онгининг юксалиши оқибатида, ўз ҳуқуқ ва эркинликларини тиклаш борасидаги курашлари натижаси ўлароқ, озод ва эркин шахсга айланган жамият аъзолари мавжуд давлат ҳокимиятига ҳам таъсир ўтказиб борди.

Кишилиқ жамиятининг ривожланган даврида халқаро умум эътироф этилган нормалар устуворлиги тан олина бошлади. Бу даврга келиб фуқаролик тушунчаси кенг моҳият касб этди, аксарият давлатларда фуқароликка оид нормалар халқаро ҳуқуқ талабларига мос равишда ривожлантирилди. Фуқаролик тушунча-

¹ Бу ҳақда батафсилроқ қаранг: *Каримов. И.А.* Буюк келажакимизнинг ҳуқуқий кафолати. // Биздан озод ва обод Ватан қолсин. 2-том. — Т.: Ўзбекистон, 1996. — 95-бет.

си деярли барча давлатлар томонидан бир хил мазмунда тавсифланди.

Фуқаролик, одатда, инсоннинг ҳуқуқий мақомини англатувчи тушунча бўлиб, ҳуқуқий атама сифатида Европадаги буржуа инқилоблари даврида вужудга келди. Ушбу даврдан бошлаб «фуқаро» тушунчаси озод ва эркин шахс маъносига қўлланилиб, халқаро ҳуқуқ нормаларида «гражданин» термини билан юритилди.

Фуқаролик — шахснинг муайян давлат билан мустаҳкам, узвий сиёсий-ҳуқуқий муносабатини англатувчи тушунчадир.

Мамлакатимиз қонунчилигига мувофиқ, Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги шахс билан давлатнинг доимий сиёсий-ҳуқуқий алоқасини белгилайди ҳамда бу алоқа уларнинг ўзаро ҳуқуқлари ва бурчларида ифодаланadi.

Ушбу муносабатлар Конституция ва қонунлар асосида ҳуқуқий жиҳатдан мустаҳкамланган бўлиб, унга кўра давлат ва шахс ўзаро маълум ҳуқуқ ҳамда мажбуриятларни ўз зиммаларига олади. Давлат ва шахснинг ўзаро манфаатларидан келиб чиқувчи ушбу муносабат, бир томондан, иттифоқ характерига эга, иккинчидан, зарурий ижтимоий ҳодиса сифатида намоён бўлиб, ҳар икки томоннинг ҳам манфаатларини қамраб олади.

Давлат ва шахс ўртасидаги муносабатларда энг кўп намоён бўладиган ҳолат фуқаролик мақоми билан изоҳланади. Муайян давлатнинг ўз фуқаролигига эга бўлган шахсга нисбатан муносабати ўзга давлат фуқароси ёки фуқаролиги бўлмаган шахсларга нисбатан муносабатидан фарқ қилади. Яъни ҳар бир давлат шу давлат фуқаролигига эга шахслар учун ижтимоий соҳанинг барча тармоқларида маълум ҳуқуқ ва эркинликларнинг мавжудлигини эътироф этади. Шу билан бирга давлат ўзининг шаклланиши ва фаолиятини амалга ошириш борасидаги барча ҳаракатларида ўз фуқароларининг бевосита ёки билвосита иштирокини ёқлаб чиқади. Бу ҳолатда чет эл фуқаролари ёки фуқаролиги бўлмаган шахслар иштироки мақсадга мувофиқ, деб топилмайди. Давлат ҳокимияти фақат ўз фуқаролигига тегишли шахслардан ташкил топади.

Давлат юрисдикцияси¹ фақат ўз фуқаролигига мансуб шахсларга нисбатангина тўлиқ жорий этилади. Фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари давлат томонидан кафолатланади, яъни давлат

¹ Лотинча *jurisdictio* — суд муҳокамаси; суд округи маъноларини англатади. Одатда, кенгрок маънода давлат ҳуқуқий фаолиятининг доираси ёки, бошқача қилиб айтганда, ушбу фаолиятнинг соҳаси ва предмети (худудий доираси) ҳам айнан юрисдикция деб аталади.

Ўз фуқаролигига мансуб шахсларнинг ҳимоячиси сифатида майдонга чиқади.

Фуқаролар ҳам, ўз навбатида, шу мамлакат давлат ҳокимияти томонидан белгиланган тартиб-қоидаларга бўйсунди, унинг фаолиятида фаол иштирок этишга, давлат ҳокимиятини ҳурмат қилишга, унинг қонуний талабларини бажаришга масъулдир.

Давлат ўз фуқаролигига эга шахсларни ҳуқуқий ҳимоя қилиш билан бирга, фуқаролар ҳам, ўз навбатида, шу давлатнинг мустақиллигини, ҳудудий яхлитлигини ҳамда миллий манфаатларини ҳимоя қилишлари лозим.

Фуқаролик тушунчаси орқали давлат тушунчасига ҳам ойдинлик киритилади. Давлатнинг давлат деб тан олинишида фуқаролик институти муҳим роль ўйнайди. Давлатнинг энг муҳим белгиларидан бири — унга мансуб бўлган шахслар, яъни фуқаролик мақомига эга инсонларнинг мавжудлигидир. Давлат ҳокимиятининг асосий мақсади ва фаолиятининг мазмуни жамият ва фуқаролар манфаатларини ҳимоя қилишдан иборат бўлиб, давлат улар олдида масъулдир.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунларида фуқаролик мақоми билан бирга фуқаролик мақомидан қатъи назар бошқа шахсларнинг ҳам ҳуқуқий мақоми белгилаб қўйилган.

Ўзбекистон ҳудудида фуқароликка эга бўлмаган шахслар, чет эл фуқароси бўлган шахслар ҳам истиқомат қилиб келмоқда. Уларнинг ҳуқуқий ҳолати ҳам Конституция ва қонунлар билан тартибга солиниб, мамлакатимиз ҳудудида улар ҳам маълум ҳуқуқ ва эркинликдан фойдаланадилар ҳамда белгиланган муайян мажбуриятларни бажаришлари лозим.

Конституциямизнинг иккинчи бўлимида инсон ва фуқароларнинг асосий ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчлари ҳуқуқий жиҳатдан мустаҳкамлаб қўйилган. Ушбу бўлимнинг тегишли боб ҳамда моддаларида бевосита фақат фуқароларга тегишли қоидалар аниқ кўрсатиб қўйилган. Бир вақтнинг ўзида ҳам фуқароларга, ҳам фуқаролигидан қатъи назар барча шахсларга нисбатан эътироф этилган ҳуқуқ ва эркинликларни мустаҳкамлашда «ҳар ким», «ҳеч ким», «инсон», «ҳар бир шахс», «ҳамма», «ҳар бир инсон» каби тушунчалардан фойдаланилган. Бундан англаш мумкинки, инсонларнинг табиий ҳуқуқ ва эркинликлари туркумига тааллуқли ҳуқуқий мақомдан республикамизда истиқомат қилаётган барча инсонлар, фуқаролик ҳолатидан қатъи назар, тенг фойдаланадилар. Ўзбекистон Республикаси фуқаролигига эга

бўлган шахсларга инсонларнинг табиий ҳуқуқ ва эркинликлари билан бирга сиёсий ҳуқуқ ва эркинликлар ҳам тегишли эканлиги эътироф этилган.

«Фуқаро» тушунчасига инсоннинг ҳуқуқий ҳолатини белгиловчи юридик атама сифатида қаралади. Инсонларнинг ҳуқуқий ҳолатидаги фарқлар унинг фуқароликка эга ёки фуқароликка эга эмаслиги, чет эл фуқароси эканлиги, кўп фуқароликка эгаллик каби ҳолатлар билан изоҳланади. Бу ҳолат ҳар бир давлатнинг миллий қонунчилигида, яъни уларнинг тарихий ривожланиш хусусиятлари, миллий анъаналари, урф-одатлари ва бошқа омиллардан келиб чиқиб, ўзига хос тарзда ифода этилган.

Ўзбекистон Республикаси умум эътироф этилган халқаро ҳуқуқ қоидаларига содиқлигини намоён этиб, ўз халқининг азалий орзу-мақсадларини рўёбга чиқариш баробарида юртимизда истиқомат қилаётган барча кишиларнинг ҳуқуқий ҳолатини, уларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда мажбуриятларининг ҳуқуқий жиҳатдан мустақамланишига ўз Конституциясининг қуйидаги муҳим тамойиллари асосида катта эътибор бермоқда: «...давлат органлари ва мансабдор шахслар жамият ва фуқаролар олдида масъулдирлар» (2-модда), «Ўзбекистон Республикаси ўз ҳудудида истиқомат қилувчи барча миллат ва элатларнинг тиллари, урф-одатлари ва анъаналари ҳурмат қилинишини таъминлайди, уларнинг ривожланиши учун шароит яратади» (4-модда), «Халқ давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаидир. Ўзбекистон Республикасида давлат ҳокимияти халқ манфаатларини кўзлаб ва Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ҳамда унинг асосида қабул қилинган қонунлар ваколат берган идоралар томонидангина амалга оширилади» (7-модда), «Ўзбекистон халқини миллатидан қатъи назар, Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари ташкил этади» (8-модда), «Давлат, унинг органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмалари, фуқаролар Конституция ва қонунларга мувофиқ иш кўрадилар» (15-модда), «Конституциянинг бирорта қоидаси Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқ ва манфаатларига зарар етказадиган тарзда талқин этилиши мумкин эмас» (16-модда), «...Республика давлатнинг, халқнинг олий манфаатлари, фаровонлиги ва хавфсизлигини таъминлаш мақсадида иттифоқлар тузиши, ҳамдўстликларга ва бошқа давлатлараро тузилмаларга кириши ва улардан ажралиб чиқиши мумкин» (17-модда) ва ҳ.к.¹.

¹ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Ўзбекистон. – Т.: 2003.

Ҳар бир инсоннинг узвий ҳуқуқларидан бири «фуқаролик» мақомини олишга бўлган ҳуқуқи ҳисобланади. Шунинг учун ҳам барча демократик давлатларда инсонларнинг фуқаролик мақомига эга бўлиш асослари ҳуқуқий жиҳатдан мустаҳкамлаб қўйилган. Ўзбекистон Республикасининг 1992 йил 2 июлда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикаси фуқаролиги тўғрисида»ги Қонунининг 1-моддасига биноан, ҳар бир кишининг Ўзбекистон Республикасининг фуқароси бўлиш ҳуқуқи эътироф этилган, яъни «ҳеч ким фуқароликдан ёки фуқароликни ўзгартириш ҳуқуқидан маҳрум қилиниши мумкин эмас» деган тамойил мустаҳкамланган¹. Ушбу тамойил халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этилган қонидаси асосида фуқаролик институтининг аҳамиятини ошириш баробарида бежиз мустаҳкамлаб қўйилмаган.

Ўзбекистон Республикаси фуқаролигини олиш асослари ҳар бир инсон учун тенглик асосида белгиланган. Бунга қўшимча Ўзбекистон Республикасида фуқароликни олиш тартиби ниҳоятда либерал тарзда белгиланганлигини эслатиб ўтамиз.

Фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари давлат томонидан муҳофаза қилиниб, уларнинг дахлсизлиги тамойили амалда бўлишини таъминлаш давлат олдидаги масъулиятдир. Суд ҳокимиятининг қабул қилган қарорига асосланган ҳоллардагина ваколатли идоралар фуқаронинг ҳуқуқ ва эркинлигини чеклаши мумкин. Ушбу тамойил Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясининг бош қоидаларида баён қилиниб, унга кўра, инсонларнинг конституция ва қонун орқали эътироф этилган ҳуқуқлари бузилган ҳолларда, нуфузли миллий судлар томонидан бу ҳуқуқларнинг самарали тикланишига бўлган ҳуқуқи мустаҳкамлаб қўйилган.

Фуқаролар томонидан ўз ҳуқуқ ва эркинликларини амалга оширишда бошқа шахсларнинг, давлат ва жамиятнинг қонуний манфаатлари, ҳуқуқлари ва эркинликларига путур етказмаслик тамойили конституцияда белгиланар экан, бундан бош мақсад қилиб, аввало, инсонларнинг ҳуқуқ ва эркинликларининг кенг қамровли ҳуқуқий муҳофазаси ва кафолатини таъминлаш кўзланган. Зеро, ҳар бир ўзини ҳурмат қилган, ўзлигини англаган инсон бошқа шахсларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда қонуний манфаатларини ҳурмат қилиши зарур. Бинобарин, жамият ва

¹ «Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги тўғрисида»ги Қонун // Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1992, № 9.

давлат даражасида ушбу тамойилнинг амалда бўлишини таъминлаш нафақат муайян давлат, балки дунё ҳамжамияти олдида ҳам улкан масъулият ҳисобланади. Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясининг 1-моддасида таъкидланганидек, «инсонларга ақл ва виждон ато қилинган, шунинг учун ҳам улар бир-бирларига нисбатан биродарларча муносабатда бўлишлари лозим»¹. Ушбу тамойилнинг мазмун ва моҳиятидан келиб чиқиб, ҳар бир давлат ҳокимияти инсонларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини қонун асосида чегаралаши мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг барча ҳудудида ягона фуқароликнинг ўрнатилиши алоҳида тамойил сифатида Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 21-моддасида мустақкамлаб қўйилган². Ягона фуқароликнинг мазмуни шундаки, Ўзбекистон фуқаролигига эга шахсларнинг бошқа давлатлар фуқаролигига эгаллиги ёки уларнинг икки фуқаролиги ёхуд кўп фуқаролиги давлатимиз ҳокимияти томонидан тан олинмайди ва шу маънодаги ҳуқуқий оқибат келтириб чиқармайди. Ўзбекистон фуқаролигига эга шахс фақат Ўзбекистон фуқароси, деб ҳисобланади, мабодо унинг бошқа давлат фуқаролигини олганлиги маълум бўлиб қолса, бу ҳолат унга нисбатан Ўзбекистон фуқаролигининг тўхтатилишига асос бўлиши мумкин.

Ягона фуқаролик тамойилининг ўрнатилиши миллий давлатчиликни мустақкамлашга хизмат қилиб, Ўзбекистоннинг миллий манфаатларини ҳимоя қилишга қаратилган ҳаракат, деб тан олинади. Чунки икки фуқаролик ҳамда кўп фуқароликка оид масалалар давлатлараро муносабатларга салбий таъсир этиши мумкин, бундан ташқари давлат ва жамият олдидаги масъуллик, мажбурият масалалари, масалан, солиқ масаласи, ҳарбий мажбурият, ватанга содиқлик каби кўплаб ҳолатлар бўйича тушунмовчиликлар келиб чиқиши мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги, унга қандай асосларда эга бўлганлигидан қатъи назар, ҳамма фуқаролар учун тенглиги тамойили дунё ҳамжамияти томонидан қўллаб-қувватланаётган гоя сифатида Бош Қомусимизда эътироф этилган. Демак, Ўзбекистон фуқаролигини олган ҳар бир фуқаро шу мамлакат

¹ Всеобщая декларация прав человека // Узбекистан и международные договоры по правам человека (Сборник международных договоров по правам человека, к которым присоединилась Республика Узбекистан). — Т.: Адолат, 1998. — С. 9.

² Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. — Т.: Ўзбекистон, 2008.

фуқароларига тегишли барча сиёсий, ижтимоий, иқтисодий ҳуқуқ ва эркинликлардан фойдаланишда тенг ҳуқуқлидир. Масалан, Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясининг 21-моддасида «ҳар бир инсон ўз мамлакатада давлат хизматига киришда тенг ҳуқуққа эга» мазмунидаги қоида мустаҳкамланган. Аммо энг демократик мамлакатлардан бири ҳисобланган АҚШда мамлакат президентлигига номзодлик ҳуқуқи, фақат туғилишига кўра Америка Қўшма Штатлари фуқаролигига эга шахсларга берилиши АҚШ Конституциясида белгилаб қўйилган¹.

Демак, ушбу тамойилнинг миллий ҳуқуқимиздан ўрин олиши, бизнинг Конституциямизда халқаро ҳуқуқ нормаларининг тўлиқ акс этганидан далолат беради. Ўзбекистон Республикасининг фуқаролигини олиш асослари қонунда мустаҳкамланиб, ушбу асосларга мувофиқ, республика фуқаролигини қабул қилган шахс Конституция ва қонунда эътироф этилган барча ҳуқуқ ва эркинликлардан фойдаланишда ҳамда мажбуриятларни бажаришда тенг ҳуқуқлидир. Ушбу қоида Конституциямизнинг 18-моддасида белгиланган асосий тамойилнинг узвий давоми ҳисобланади².

Фуқаролик институтига тегишли яна бир асосий қоидалардан саналган «Қорақалпоғистон Республикасининг фуқароси айна вақтда Ўзбекистон Республикаси фуқароси ҳисобланади» мазмунидаги тамойил конституциявий тузумни ва миллатлараро дўстликни мустаҳкамлашда катта маънога эга.

Унинг мазмунидан, биринчи, Қорақалпоғистон Республикасининг давлат суверенитети, иккинчи, Қорақалпоғистон фуқаролиги мақоми эътироф этилганлигини англаймиз.

Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг ҳуқуқлари, эркинликлари ҳамда мажбуриятларига тегишли барча нормалар Қорақалпоғистон Республикаси фуқароси ҳуқуқий мақомини ҳам ўзида мужассам этади.

Ўзбекистон Республикасининг «Мустақиллик декларацияси» ва «Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги асослари тўғрисида»ги илк ҳужжатларида Қорақалпоғистон Республикасининг суверенитети, ҳудудий яхлитлиги ва мустақиллиги эътироф этилиб, Конституциямиздаги алоҳида нормалар асосида мус-

¹ Конституции зарубежных государств: Учебное пособие /Сост. проф. В.В. Маклаков. — 2-е изд., исправ. и доп. — М.: Издательство БЕК. 1999. — С. 554.

² Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. — Т.: Ўзбекистон, 2008.

таҳкамлаб қўйилган. Ушбу нормаларнинг узвий давоми Қорақалпоғистон Республикаси фуқаролигига тегишли қонунларда ўз аксини топган.

Умум эътироф этилган халқаро ҳуқуқ нормаларида давлат ҳудудидаги фуқаролиги бўлмаган шахсларни фуқароликка олишга ундовчи қоидалар мавжуд. Шунинг учун ҳам ҳар бир давлатда албатта ҳуқуқий тартибга солиниши зарур бўлган фуқаролик институтининг таркибий қисми — фуқароликка эга бўлиш ва уни йўқотиш асосларининг қонун даражасига кўтарилиши ўта муҳим ҳисобланади. Фуқароликка эга бўлишдан ҳар бир инсон манфаатдор бўлганидек, фуқаролик институтини ривожлантиришдан ҳам ҳар бир давлат манфаат кўради. Шунга асосан, Ўзбекистон Республикасида ҳам фуқароликка эга бўлиш ва уни йўқотиш асослари қонун билан белгиланиши тамойили Конституция-мизда мустаҳкамлаб қўйилган. Миллий қонунчилигимизда фуқаролик ҳолатини тан олиш фаолияти билан шуғулланувчи давлат ҳокимияти органлари ва мансабдор шахслар доираси, фуқароликка эга бўлиш ва уни йўқотиш асослари «Ўзбекистон Республикаси фуқаролиги тўғрисида»ги Қонунда батафсил белгилаб қўйилган¹. Ушбу қонунда Ўзбекистон Республикаси фуқаролигини олиш асослари ва тартиби халқаро ҳуқуқ нормалари талаби даражасида ифода этилган.

Жумладан, мазкур қонунда Ўзбекистон Республикаси фуқаролигини олиш тартиби, Ўзбекистон Республикаси фуқаролигининг тўхтатилиш тартиби, ота-оналарнинг фуқаролиги ўзгарганда ва фарзандликка олинганда болаларнинг фуқаролиги масаласи, фуқаролик тўғрисидаги ишларни юритувчи республика давлат органлари ва улар ваколатларининг доираси, фуқаролик масалаларига оид ариза ва тақдимномаларни кўриб чиқиш тартиби, мазкур масалага оид қарорларнинг ижроси, мансабдор шахсларнинг фуқаролик масалаларига оид ноқонуний хатти-ҳаракатлари устидан шикоят қилиш тартиби, шунингдек, мамлакатимизнинг фуқаролик масалалари бўйича халқаро ва давлатлараро шартномаларда кўзда тутилган муносабатлари тартибга солинган².

Қонунга мувофиқ, чет элларда яшаётган, ўқиш ёки хизмат сафари ва бошқа асослар билан у ерда ҳозир бўлган Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари Ўзбекистон Республикасининг

¹ «Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги тўғрисида»ги Қонун // Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1992, № 9.

² Ўша жойда.

ҳимояси ва ҳомийлигидан фойдаланадилар. Ўзбекистон Республикасининг дипломатик ваколатхоналари ва консуллик муассасалари, шунингдек, уларнинг мансабдор шахслари ўзлари борган мамлакат қонунлари билан, Ўзбекистон Республикаси ва унинг фуқароси борган давлат қатнашаётган шартномалар ҳамда халқаро нормалар билан бериб қўйилган ҳамма ҳуқуқлардан тўла фойдаланиш имкониятига эга бўлишлари учун чоралар кўрилади, уларнинг ҳуқуқлари ва қонун билан муҳофаза қилинадиган манфаатлари белгиланган тартибда ҳимоя қилинади, зарур ҳолларда эса Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг бузилган ҳуқуқларини тиклаш чоралари кўрилади.

Қонуннинг 11-моддасида фуқаролиги бўлмаган шахслар туншунчасига аниқлик киритилган¹. Унга кўра, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида яшаб тургани ҳолда Ўзбекистон Республикаси фуқароси бўлмаган ва чет давлат фуқаролигига мансублигини исботлайдиган далиллари бўлмаган шахслар фуқаролиги бўлмаган шахслар, деб ҳисобланади.

Фуқароликни қабул қилиш, ўзгартириш ва йўқотиш асослари ҳар бир давлатнинг ички қонунчилиги — Конституциялар, фуқаролик тўғрисидаги қонунлар ва бошқа қонуности актларида мустаҳкамлаб қўйилади.

Жумладан, «Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги тўғрисида»ги Қонуннинг 12-моддасида шахсларнинг Ўзбекистон Республикаси фуқаролигини олиш асослари қуйидагича белгиланган:

туғилганда;

фуқароликка қабул қилиниши натижасида;

Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномаларида назарда тутилган асослар бўйича;

қонунда назарда тутилган бошқа асослар бўйича².

Туғилган пайтида ота-онаси Ўзбекистон Республикаси фуқароси бўлган бола, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ёхуд ундан ташқарида туғилган бўлишидан қатъи назар, республикамиз фуқароси ҳисобланади.

Ота-онасининг фуқаролиги ҳар хил бўлиб, улардан бири бола туғилган пайтида Ўзбекистон Республикаси фуқароси бўлган

¹ «Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги тўғрисида»ги Қонун // Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1992, № 9.

² «Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги тўғрисида»ги Қонун // Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1992, № 9.

қуйидаги ҳолларда: биринчидан, агар у Ўзбекистон Республикаси ҳудудида туғилган бўлса; иккинчидан, агар у Ўзбекистон Республикаси ҳудудидан ташқарида туғилган бўлсаю, ота-онаси ёки уларнинг бири шу вақтда Ўзбекистон Республикасида доимий истиқомат жойига эга бўлса, бола Ўзбекистон Республикасининг фуқароси ҳисобланади. Агар ота-онасининг фуқаролиги ҳар хил бўлиб, улардан бири бола туғилган пайтда Ўзбекистон Республикасининг фуқароси бўлган бўлса, агар бу вақтда ота-она Ўзбекистондан ташқарида доимий истиқомат жойига эга бўлган бўлсалар, Ўзбекистон Республикасидан ташқарида туғилган боланинг фуқаролиги ота-онанинг ёзма тарзда ифодаланган келишуви билан белгиланади. Ота-онасидан бири бола туғилган пайтда Ўзбекистон Республикаси фуқароси бўлган, бошқаси эса фуқаролиги йўқ шахс бўлган ёхуд номаълум бўлган тақдирда, бола қаерда туғилган бўлишидан қатъи назар, у Ўзбекистон Республикаси фуқароси ҳисобланади. Онанинг фуқаролиги бўлмаган боланинг отаси белгиланиб, у Ўзбекистон Республикаси фуқароси бўлса, 14 ёшга етмаган бола, қаерда туғилган бўлишидан қатъи назар, Ўзбекистон Республикасининг фуқароси ҳисобланади.

Қонуннинг 15-моддасида фуқаролиги бўлмаган шахслар фарзандларининг Ўзбекистон Республикаси фуқаролигини олиш тартиби белгиланган. Масалан, фуқаролиги бўлмаган, Ўзбекистон Республикасида доимий истиқомат жойига эга бўлган шахсларнинг Ўзбекистон Республикаси ҳудудида туғилган боласи Ўзбекистон Республикаси фуқароси ҳисобланади. Ота-онаси номаълум бўлган ва Ўзбекистон ҳудудида яшаётган бола Ўзбекистон Республикаси фуқароси ҳисобланади¹.

Ўзбекистон Республикаси фуқаролигига ижтимоий келиб чиқиши, ирқи ва миллатидан, жинси, маълумоти, тилидан, динга муносабатидан, сиёсий ва бошқа эътиқодларидан қатъи назар чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар ҳам ўз илтимосномаларига кўра қабул қилиниши мумкин. Ўзбекистон Республикасининг фуқаролигига қабул қилиш шартлари қуйидагилардан иборат:

биринчидан, чет эл фуқаролигидан воз кечиш; иккинчидан, сўнгги беш йил давомида Ўзбекистон Республикаси ҳудудида доимий яшаганлик. Мазкур қоидалар Ўзбекистон Республикаси-

¹ «Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги тўғрисида»ги Қонун // Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1992, № 9.

нинг фуқароси бўлиш истагини билдирган шахсларга, башарти улар шу ерда туғилган ва ҳеч бўлмаса ота-онасидан бири, бува-си ёки бувиси Ўзбекистон Республикаси ҳудудида туғилганлигини ва бошқа давлатларнинг фуқароси эмаслигини исботласа, та-аллуқли бўлмайди; учинчидан, қонуний тирикчилик манбаларининг мавжудлиги; тўртинчидан, Ўзбекистон Республикасининг Конституциясини тан олиш ва бажариш. Алоҳида ҳоллардагина Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарорига биноан Ўзбекистон Республикаси олдидаги буюк хизматлари ёки фан, техника ва маданият соҳасидаги катта ютуқлари бўлган, шунингдек, Ўзбекистон Республикасини қизиқтирадиган касб ёхуд малакага эга бўлган айрим шахсларга нисбатан ушбу талаблар ҳисобга олинмаслиги мумкин.

Агар шахс Ўзбекистон Республикасининг конституциявий тузумини зўрлик ишлатиб ўзгартиришни ёқлаб чиқаётган бўлса; Ўзбекистон Республикасининг конституциявий тамойилларига зид бўлган партиялар ва ўзга ташкилотларга аъзо бўлса; Ўзбекистон Республикасининг қонунларига мувофиқ жазоланадиган хатти-ҳаракатлар учун озодликдан маҳрум этилган ва жазони ўтаётган бўлса, ушбу асослар унинг Ўзбекистон Республикаси фуқаролигига қабул қилиш тўғрисидаги илтимосномасини рад этишга асос бўлади.

Ўзбекистон Республикаси фуқаролигининг тугатилиши асослари Қонуннинг 19-моддасида қуйидаги ҳолларда, яъни: биринчидан, Ўзбекистон Республикаси фуқаролигидан чиқиш оқибатида; иккинчидан, Ўзбекистон Республикаси фуқаролигини йўқотиш оқибатида; учинчидан, Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномаларида назарда тутилган асосларга биноан; тўртинчидан, қонунда кўзда тутилган бошқа асосларга биноан амалга оширилиши белгиланган¹. Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси фуқаролигининг тўхтатилиши Қорақалпоғистон Республикаси фуқаролигининг тўхталишига олиб келади.

Ўзбекистон Республикаси фуқаролигидан чиқиш эркиндир. Ўзбекистон Республикаси фуқаролигидан чиқиш шахснинг илтимосномасига кўра амалга оширилади. Агар Ўзбекистон Республикаси фуқаролигидан чиқишни илтимос қилувчи шахс давлат олдидаги мажбуриятларини ёки фуқароларнинг ёхуд давлат

¹ «Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги тўғрисида»ги Қонун // Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1992, № 9.

ва жамоат ташкилотларининг муҳим манфаатлари билан боғлиқ мулкӣ мажбуриятларини бажармаган бўлса, унинг Ўзбекистон Республикаси фуқаролигидан чиқиши рад этилиши мумкин. Бундан ташқари, агар Ўзбекистон Республикаси фуқаролигидан чиқишни илтимос қилувчи шахс айбланувчи сифатида жиноий жавобгарликка тортилган ёхуд унга нисбатан қонуний кучга кирган ва ижро этилиши зарур бўлган суд ҳукми мавжуд бўлса ёки шахснинг Ўзбекистон Республикаси фуқаролигидан чиқиши Ўзбекистон Республикаси давлат хавфсизлиги манфаатларига зид бўлса, у ҳолда унинг Ўзбекистон Республикаси фуқаролигидан чиқишига йўл қўйилмайди.

Ўзбекистон Республикаси фуқаролигини йўқотиш асослари Қонуннинг 21-моддасида қуйидагича белгиланган: биринчидан, шахс чет давлатда ҳарбий хизматга, хавфсизлик хизмати идораларига, полицияга, адлия идораларига ёки давлат ҳокимияти ва бошқарувининг бошқа идораларига ишга кирганлиги натижасида; иккинчидан, агар чет элда доимий яшовчи шахс беш йил давомида узрли сабабларсиз консулик ҳисобига турмаган бўлса; учинчидан, агар Ўзбекистон Республикаси фуқаролиги ёлгонлиги шак-шубҳасиз маълумотлар ёки сохта ҳужжатларни тақдим этиш натижасида олинган бўлса, Ўзбекистон Республикасининг фуқаролигини йўқотишга олиб келади¹. Бу ҳолат Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони билан расмийлаштирилади ва Фармон чиққан кундан бошлаб Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги йўқотилган ҳисобланади.

Одатда, ота-оналарининг фуқаролиги ўзгарганлиги натижасида уларнинг ҳар иккаласи Ўзбекистон Республикаси фуқаролигига ўтганида ёки ҳар иккаласи Ўзбекистон Республикаси фуқаролигидан чиққанида, ўз навбатида, уларнинг 14 ёшга тўлмаган болаларининг фуқаролиги ҳам ўзгаради. Агар боланинг ота-онасидан бири маълум бўлса, ана шу ота ёки онанинг фуқаролиги ўзгарганида 14 ёшга тўлмаган боланинг фуқаролиги ҳам тегишли суратда ўзгаради.

Фарзандликка олинаётган боланинг Ўзбекистон Республикаси фуқаролигини олишига оид масала қонуннинг 26-моддасида ҳал этилган². Фарзандликка олинган тақдирда, боланинг Ўзбе-

¹ «Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги тўғрисида»ги Қонун // Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1992, № 9.

² Уша жойда.

кистон Республикаси фуқаролиги сақланиб қолиниши қондаси эса қонуннинг 27-моддасида белгиланган¹.

22-м о д д а . Ўзбекистон Республикаси ўз ҳудудида ҳам, унинг ташқарисида ҳам ўз фуқароларини ҳуқуқий ҳимоя қилиш ва уларга ҳомийлик кўрсатишни кафолатлайди.

Конституциямизнинг мазкур моддасида белгиланган тамойил давлат ҳокимиятининг ҳар бир фуқаро олдида масъуллигини ҳамда мажбурият олганлигини билдиради. Ўзбекистон Республикаси Конституциясидаги бош ғоялардан бири давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг ҳар бир фуқаро олдидаги масъуллиги ҳисобланади. Ушбу ғоянинг узвий давоми фуқаролар қаерда бўлишидан қатъи назар, уларнинг ҳуқуқлари ва манфаатлари ҳар доим давлатимиз ҳимоясида эканлигини белгиловчи тамойилдир.

Ўзбекистон фуқароси қаерда бўлмасин, ўз фуқаролигини сақлаб қолиш ҳуқуқига эга. Ўзбекистон фуқаролари чет элда вақтинча ёки доимий яшаётганлигидан қатъи назар ўз фуқаролик ҳуқуқий мақомини сақлаб қолади ҳамда Ўзбекистон Республикаси ҳимоясида бўлади. Ушбу қоида 1966 йил 19 декабрдаги Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пактда акс этган принципларга тўла мос келади. Жумладан, унда «ушбу пактда иштирок этувчи ҳар бир давлат ўз ҳудудидаги ва ўз юрисдикциясида бўлган шахсларни мазкур пактда эътироф этилган ҳуқуқларини ҳеч бир айирмачиликсиз, жумладан, ирқи, терисининг ранги, жинси, тили, дини, сиёсий ёки бошқа эътиқодидан, миллий ёки ижтимоий келиб чиқиши, мулкый аҳволи, туғилиши ёки ўзга ҳолатидан қатъи назар ҳурмат қилиш ва таъминлаш мажбуриятини олади», деб кўрсатилган.

Ўзбекистон Республикаси фуқаролигига мансублик масаласи мустақиллик ва давлат суверенитети эълон қилиниши билан, суверен давлат белгиларидан бири — фуқаролик институтининг ҳуқуқий асосларини зудлик билан мустаҳкамлаш заруратини ўзида ифодалайди. Ўзбекистон фуқаролиги ҳуқуқий мақомига кимлар эга эканини алоҳида тамойил асосида белгилаб қўйиш зарурати туфайли «Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги

¹ «Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги тўғрисида»ги Қонун // Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1992, № 9.

тўғрисида»ги Қонуннинг 4-моддасида «Ўзбекистон Республикаси фуқаролигига мансублик» қоидаси ўз аксини топди. Ушбу қоидага мувофиқ, қуйидаги шахслар:

Ўзбекистон Республикасида доимий яшаб турган ҳамда бошқа давлатларнинг фуқароси бўлмаган ҳамда Ўзбекистон Республикаси фуқароси бўлиш истагини билдирган шахслар ижтимоий ҳолатидан қатъи назар; давлат йўлланмаси билан Ўзбекистон Республикасидан ташқарида ишлаётган, ҳарбий хизматни ўтаётган ёки ўқиётган шахслар, агар улар Ўзбекистон Республикасининг ҳудудида туғилган бўлсалар ёки доимий яшаганликларини исбот қилган бўлсалар, бошқа давлатларнинг фуқароси бўлмасалар ва ушбу қонун кучга кирганидан кейин кечи билан бир йил ичида Ўзбекистон Республикасининг фуқароси бўлиш истагини билдирган бўлсалар; ушбу қонунга мувофиқ Ўзбекистон Республикасининг фуқаролигини олган шахслар Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари бўладилар¹.

Мазкур қонуннинг 5-моддасида Ўзбекистон Республикасининг фуқаролигини тасдиқловчи ҳужжатларга эгалик қилиш тартиби белгиланган. Унга мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси фуқаросининг паспорти, паспорт олингунга қадар эса — туғилганлик тўғрисидаги гувоҳнома ёки шахснинг фуқаролигига доир маълумотлар бўлган ўзга ҳужжат — Ўзбекистон Республикасининг фуқаролигини тасдиқловчи ҳужжатлар деб кўрсатилган². Ўзбекистон Республикаси фуқароси паспорти ва туғилганлик тўғрисидаги гувоҳнома намуналарини, уларни бериш тартиби ва шартларини белгилаш Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси зиммасига юкланган. Ана шу вазифаларни амалга ошириш мақсадида қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1994 йил 23 декабрдаги «Ўзбекистон Республикасида паспорт тизими тўғрисидаги Низом»ни амалга кириштириш ҳақида»ги Фармони ва Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 27 декабрда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикаси фуқароларига паспортлар, хорижий шахсларга, фуқаролиги бўлмаган шахсларга яшаш гувоҳномалари ва фуқаролиги бўлмаган шахс гувоҳномалари бериш ҳамда

¹ «Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги тўғрисида»ги Қонун // Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1992, № 9.

² Ўша жойда.

алмаштиришни ташкил этиш тўғрисида»ги қарори катта аҳамиятга эга бўлди.

Никоҳдан ўтишда ва уни бекор қилишда фуқароликнинг сақланиб қолиши фуқаролик институти тамойили сифатида «Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги тўғрисида»ги Қонуннинг 6-моддасида ўз аксини топган. Маълумки, оила қуриш ва никоҳдан ўтиш масалаларига оид халқаро умум эътироф этилган қоидалар шахсларнинг бу соҳадаги ҳуқуқ ва эркинликларини кафолатлайди ҳамда рағбатлантиради. 1966 йил 19 декабрдаги Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пактнинг 23-моддаси оила, эркак ва аёл никоҳи ва уни тузишда ҳамда бекор қилинаётган вақтда эр-хотин ҳуқуқи ва мажбурияти тўғрисидаги қоидаларни ўзида ифодалайди¹. Модомики, никоҳдан ўтишда фуқаролик ҳуқуқий ҳолати муаммо келтириб чиқармас экан, никоҳ тузиш ва уни бекор қилиш ҳолатлари фуқароликнинг ўзгаришига олиб келмайди. Ўзбекистон Республикаси қонунчилиги эр-хотиндан бирининг фуқаролиги ўзгариши иккинчисининг фуқаролиги ўзгаришига олиб келмаслигини мустаҳкамлайди. Бунинг мазмуни шундаки, мабодо эр-хотиндан бири ўз фуқаролигини ўзгартирса, иккинчиси ўзининг хоҳишига кўра ўз фуқаролигини танлаш ҳуқуқини сақлаб қолади.

Чет элда яшовчи шахсларнинг Ўзбекистон Республикаси фуқаролигини сақлаб қолиш тамойилининг мазмунидан шуни англаш лозимки, Ўзбекистон фуқароси хорижий давлатларда қанча муддат доимий яшашидан қатъи назар, фуқаролик ҳуқуқий мақомидан (аввалги модда шарҳида келтирилган, қонунда белгиланган айрим тартиб ва талаблар бундан мустасно!) маҳрум этилиши мумкин эмас.

Ўзбекистон Республикаси фуқаросини чет давлатга топширишга йўл қўймаслик тамойили ушбу қонуннинг 8-моддасида мустаҳкамлаб қўйилган². Ўзбекистон фуқароларини чет давлатга топширишга (экстрадиция) йўл қўймаслик тамойили, мазмунан ўзга давлатларнинг ҳудудида, уларнинг қонунларида белгиланган жиноятларни содир этган республикамик фуқароларига

¹ Международный пакт о гражданских и политических правах // Узбекистан и международные договора по правам человека (Сборник международных договоров по правам человека, к которым присоединилась Республика Узбекистан). — Т.: Адолат, 1998.

² «Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги тўғрисида»ги Қонун // Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1992, № 9.

нисбатан билдирган талаби асосида вужудга келган фаолиятига берилган рад жавобни англатади. Фақат Ўзбекистон Республикаси томонидан тузилган халқаро шартномаларда бошқача тартиб белгиланмаган ҳолатлар бўйича ушбу тамойил амалда бўлади. Ўзбекистон фуқаросининг чет давлатда амалга оширган жиний ҳаракатига Ўзбекистон ҳукумати бефарқ қарамайди, албатта. Чет элда жиноят содир қилган Ўзбекистон Республикаси фуқароси ўз қилмишига яраша жазо олиши муқаррар.

Ўзбекистон Республикаси фуқаросининг чет давлат фуқаролигига мансублигини тан олмаслик тамойили ушбу қонуннинг 10-моддасида эътироф этилган¹. Бундан шуни англаш мумкинки, Ўзбекистон фуқаролигига эга шахсларнинг бошқа давлатларнинг фуқаролигига ҳам эга бўлиш ҳолатлари амалиётда учраб туради. Икки фуқаролик ёки кўп фуқаролик билан боғлиқ масалаларнинг оқибатида муаммолар юзага келишининг олдини олиб ҳамда ягона фуқаролик тамойилининг амалда бўлишини таъминлаш мақсадида ушбу тамойил ўрнатилган ҳамда амал қилиб келмоқда.

Фуқаролиги бўлмаган шахсларнинг ҳуқуқий ҳолатига аниқлик киритиш мақсадида, кимлар бундай шахслар эканлигини ушбу қонуннинг 11-моддасидаги тамойил белгилаб берган². Ушбу тамойил Ўзбекистон Республикаси ҳудудида яшаб тургани ҳолда Ўзбекистон Республикаси фуқароси бўлмаган ва ўзининг чет эл фуқаролигига мансублигини исботловчи далилларга эга бўлмаган шахслар фуқаролиги бўлмаган шахслар, деб ҳисобланишини билдиради.

23-м о д д а . Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги чет эл фуқароларининг ва фуқаролиги бўлмаган шахсларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари халқаро ҳуқуқ нормаларига мувофиқ таъминланади. Улар Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, қонунлари ва халқаро шартномалари билан белгиланган бурчларни адо этадилар.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг ушбу моддасида фуқаролик институти билан боғлиқ ҳуқуқий мақомга эга бўлган чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар-

¹ «Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги тўғрисида»ги Қонун // Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1992, № 9.

² Ўша жойда.

нинг мақомига оид қоидалар ўрнатилган. Мазкур моддага биноан, чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахсларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари халқаро ҳуқуқ нормаларига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси давлат ҳокимияти органлари, идоралари ҳамда мансабдор шахслари томонидан таъминланади. Ўзбекистон Республикаси барча демократик давлатлар қатори ўз ҳудудидаги чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахсларнинг қонуний манфаатларини ҳимоя қилади. Уларга тегишли шахсий, иқтисодий, ижтимоий, маданий ҳуқуқ ва эркинликларни ноқонуний чеклашга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ. Шу билан биргаликда, улар ҳам, ўз навбатида, Ўзбекистон халқи, унинг миллий қонунчилиги ҳамда халқаро шартномаларда белгиланган бурчларни бажаришга мажбурдирлар. Чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар Ўзбекистон Республикаси қонунлари талабларини тўлиқ бажариши, олинadиган даромадларидан солиқ тўлаши, жамият ва давлат манфаатларига зид хатти-ҳаракатларни амалга оширмаслиги, атроф муҳитни асраб авайлаши, халқимизнинг миллий қадриятлари, урф-одатларини ҳурмат қилиши лозим.

Қонунда фуқаролик масалаларига оид қарорларни ижро этувчи орган ва идоралар аниқ белгилаб қўйилган. Ўзбекистон Республикасида доимий яшовчи шахсларга нисбатан фуқаролик масалаларига оид қарорларнинг ижроси Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги ва унинг тегишли идоралари, фуқаролик ҳолатини қайд этиш бўлимлари, чет элда яшовчи шахсларга нисбатан эса Ўзбекистон Республикасининг Ташқи ишлар вазирлиги, тегишли дипломатия ваколатхоналари ва консулик муассалари зиммасига юклатилган.

Ўзбекистон Республикаси фуқаролигини олган шахсларга Ўзбекистон Республикасининг ички ишлар идоралари ёки дипломатик ваколатхоналар ёхуд консулик муассасалари томонидан қонунда белгиланган тартибда Ўзбекистон Республикасининг фуқароси паспорти топширилади. 16 ёшга етмаган болаларнинг ҳужжатларига уларнинг Ўзбекистон Республикаси фуқаролигига мансублиги ёзиб қўйилади.

Ўзбекистон Республикасида яшаб турган, лекин Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги тўхтатилган, бошқа давлат фуқароси бўлмаган шахсларга ички ишлар идораси томонидан фуқаролиги бўлмаган шахсларга мўлжалланган истиқомат гувоҳномаси берилади.

Қонуннинг 43-моддаси фуқароликка оид масалаларга доир қарорларнинг ижросини назорат қилишни тартибга солади¹. Унга мувофиқ, Ўзбекистон Республикасининг фуқаролигига оид масалаларга доир қарорлар ижроси Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Фуқаролик масалалари Комиссияси томонидан, шунингдек, бошқа ваколатли идоралар томонидан ўз ҳуқуқлари доирасида назорат этилади.

Фуқаролик масалаларига оид аризаларни қабул қилишдан асоссиз бош тортганлик, аризани кўриб чиқиш муддатини бузганлик, шунингдек, мансабдор шахсларнинг фуқаролик тўғрисидаги ишларни кўриб чиқиш тартибини ва фуқаролик масалаларига оид қарорларни ижро этиш тартибини бузадиган бошқа ноҳақ хатти-ҳаракатлари хусусида улар бўйсунадиган юқори мансабдор шахсга ёки судга қонунда белгиланган тартибда шикоят қилиниши мумкин. Вужудга келган ноқонуний хатти-ҳаракатлар устидан шикоят қилиш тартиби Ўзбекистон Республикасининг 1995 йил 30 августда қабул қилинган «Фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини бузадиган хатти-ҳаракатлар ва қарорлар устидан судга шикоят қилиш тўғрисида»ги қонунида батафсил белгилаб қўйилган².

VII боб

ШАХСИЙ ҲУҚУҚ ВА ЭРКИНЛИКЛАР

24-м о д д а . Яшаш ҳуқуқи ҳар бир инсоннинг узвий ҳуқуқидир. Инсон ҳаётига суиқасд қилиш энг оғир жиноятдир.

Шахснинг яшаш ҳуқуқи — бу инсоннинг туғилиши билан вужудга келувчи, унинг биологик мавжудлигини таъминловчи ҳамда давлат томонидан муҳофаза этилувчи ҳуқуқ.

Конституцияда яшаш ҳуқуқининг мустақкамланиши, ўз навбатида, давлат томонидан уни кўриқлаш ва ҳимоя қилишнинг кучли механизми яратилишини талаб қилади. Бу тадбирлар на-

¹ «Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги тўғрисида»ги Қонун // Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгазининг Ахборотномаси, 1992, № 9.

² «Фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини бузадиган хатти-ҳаракатлар ва қарорлар устидан судга шикоят қилиш тўғрисида»ги Қонун // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1995, № 9.

фақат жиноятчиликнинг олдини олиш ёки жиноятга қарши курашиш натижасидаги ҳуқуқни ҳимоя қилиш фаолиятини, балки ижтимоий соҳада ҳам инсон ҳаётининг таъминланишини ўз ичига олмоғи лозим.

Инсоннинг табиий ҳуқуқи (яшаш ҳуқуқи) ва уни ҳимоя қилиш давлат ҳамда барча жамоат тузилмалари фаол ҳаракатларининг кенг доирасини, ҳар бир инсон турмушининг хавфсиз ижтимоий ва табиий муҳитини, турмуш шароитини ўз ичига олади¹.

Конституцияда мустаҳкамланиб, кафолатланган инсон ва фуқароларнинг яшаш ҳуқуқи жорий қонунларда ривожлантирилади ва амалиётда давлат органларининг ташкилий фаолияти орқали таъминланади.

Инсон ҳаёти ҳақида ғамхўрлик қилиш унинг дунёга келишидан анча аввалроқ бошланмоғи лозим. Ушбу масалаларни ижобий ҳал қилиш, унинг ҳуқуқий пойдеворини яратиш билан бир қаторда кенг кўламли чора ва тадбирларни амалга ошириш кўзда тутилади. Бу борада Ўзбекистонда давлат томонидан оналик ва болаликни муҳофаза қилишга, қўлаб-қувватлашга алоҳида эътибор берилмоқда. Қатор давлат дастурлари ишлаб чиқилиб, ҳаётга татбиқ этилганки, уларнинг бош мақсади болалар ўлимининг олдини олиш, экологияни яхшилаш, жисмонан соғлом авлодни тарбиялаш учун ижтимоий шароитлар яратиш, она ва боланинг фаровон турмуши учун зарур моддий ва маънавий асосларни яратишни кўзлайди. Президентимиз томонидан 2005 йилнинг «Сиҳат ва саломатлик йили» деб эълон қилиниши келажақда мамлакатимиз фуқароларининг баркамол, соғлом бўлишига хизмат қилувчи омилардан биридир. Шунингдек, Ўзбекистоннинг ушбу соҳадаги саъй-ҳаракатлари қаторига ёш авлодни соғлом қилиб тарбиялаш учун биринчи нишонлар қаторида «Соғлом авлод учун» ордени таъсис этилганини, у оналик ва болаликни муҳофаза қилишдаги алоҳида хизматлари учун муносиб инсонларни тақдирлашни назарда тутганини мисол қилиш мумкин.

Инсон ҳаётининг меҳнат жараёнида изчиллигини ва соғлиғини сақлаш, хавфсизлигини таъминлашга қаратилган ҳамда санитар-гигиеник ва даволаш, профилактик, ташкилий, ижтимоий-иқтисодий тизимнинг қонуний таъминоти юртимизда яшаш ҳуқуқи кафолатларининг самарали йўлга қўйилганидан далолат беради.

1 Инсон ҳуқуқлари: Олий ўқув юртлари учун ўқув қўлланма. Ҳ.Б. Бобоев, А.Х. Саидов, Ш.Ш. Шораҳметов ва бошқ. – Т.: Ўзбекистон, 1997.

Ўзбекистон Республикасининг 1993 йил 6 майдаги «Меҳнатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонунида¹ меҳнатни муҳофаза қилиш борасида давлат сиёсати, ходимнинг ҳаёти ва соғлиғи қорхонанинг ишлаб чиқариш фаолияти натижаларидан устунлиги тамойили мустаҳкамланганида, шунинг учун ҳам экологик хавфсиз меҳнат шароитининг яратилиши, махсус кийим ва пойабзал, хусусий ҳимоя тадбирлари, воситалари, даволаш-профилактика, овқатларнинг бепул берилиши ва бошқа фаолиятларнинг амалга оширилиши, биринчи навбатда, кишиларнинг яшашга бўлган конституциявий ҳуқуқларини таъминлашга бўлган эътибор, дея қаралмоғи лозим.

Яшаш ҳуқуқи кафолатларини таъминлаш мақсадида давлатимиз томонидан фуқароларнинг соғлиғини сақлашга жиддий эътибор берилмоқда. Бунинг учун мамлакатимизда соғлиқни сақлашнинг ягона тизими яратилган бўлиб, у давлат, хусусий ва бошқа тизимларни ўз ичига олади. Фуқароларнинг соғлиқни сақлаш соҳасидаги муносабатлари Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 29 августдаги «Фуқароларнинг соғлиғини сақлаш тўғрисида»ги қонун², мазкур қонун асосида қабул қилинган қонун ҳужжатлари, шунингдек, Қорақалповистон Республикаси қонунлари ҳамда Ўзбекистон қўшилган Халқаро шартномалар билан тартибга солинади.

Инсонларнинг яшаш ҳуқуқини таъминлаш ва муҳофаза қилишда жиноят ҳуқуқи қонунчилиги ҳам муҳим ўрин эгаллайди. Жиноят қонунчилиги инсон ҳаётини муҳофаза қилишга доир мукамал жиний ҳуқуқий чоралар тизимига эга. Масалан, Жиноят кодекси махсус қисмининг 1/4 га яқин нормалари бевосита фуқароларнинг ҳаётига зиён етказганлик учун у ёки бу даражада жавобгарликни кўзда тутади³.

Конституция асосида яратилган Ўзбекистон Республикасининг Жиноят қонунчилиги инсонларнинг ижтимоий сифатлари ёки ҳар қандай биологик хусусиятларга эга бўлишидан қатъи назар, уларнинг соғлиғини ҳимоялашни ўз олдига бирламчи мақсад

¹ Ўзбекистон Республикасининг «Меҳнатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги Қонуни //Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгагининг Ахборотномаси, 1993, № 5.

² Ўзбекистон Республикасининг «Фуқароларнинг соғлиғини сақлаш тўғрисида»ги Қонуни //Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996, № 9.

³ Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси //Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгагининг Ахборотномаси, 1995, № 1.

қилиб қўйган. Ҳар бир инсоннинг, у ёш гўдак ёки қария, жисмонан соғлом ёки ногирон, ақли расо ё норасо бўлишидан қатъи назар, ҳаёти ва соғлиғи энг олий қадрият эканлиги конституциявий даражада мустақкамланган.

Ҳар бир инсон ва унинг ҳаёти жамиятнинг ажралмас элементи сифатида ижтимоий қадриятдир. Шунинг учун инсон ўлимига сабаб бўладиган ҳар қандай қилмиш қонунда ижтимоий хавfli жиноятлар қаторига киритилган.

Жиноятлар ичида энг хавfliси инсонни яшаш ҳуқуқидан маҳрум этадиган одам ўлдириш жинояти ҳисобланиб, бу қилмиш ғайриқонуний тарзда бир кишини иккинчи киши томонидан қасддан ҳаётдан маҳрум қилиш, деб тушунилади.

Бундай жиноятлар Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг қуйидаги моддаларида мустақкамланган:

1) енгиллаштирувчи ёки оғирлаштирувчи ҳолатларсиз қасддан одам ўлдириш (ЖК 97-моддаси 1-қисми);

2) жавобгарликни оғирлаштирадиган ҳолатларда қасддан одам ўлдириш (ЖК 97-моддаси 2-қисми);

жавобгарликни енгиллаштирувчи ҳолатларда қасддан одам ўлдириш:

3) кучли руҳий ҳаяжонланиш ҳолатида қасддан одам ўлдириш (ЖК 98-моддаси);

4) онанинг ўз чақалоғини қасддан ўлдириши (ЖК 99-моддаси)¹.

Жиноят қонунчилиги қасддан одам ўлдириш жинояти билан бир қаторда одам ўлимига олиб келган қасддан ёки эҳтиётсизлик орқасидан содир этилган жиноятлар учун ҳам жинoий жавобгарлик белгилайди.

Шахс ҳаётига қарши қаратилмаган бир қатор жиноятлар оқибатида қасддан ёки эҳтиётсизлик орқасида инсоннинг ҳаётдан маҳрум бўлиши оқибатлари юз бериши мумкин. Масалан, вазиятни беқарорлаштириш ёки давлат органлари томонидан қарор қабул қилинишига таъсир кўрсатиш ёхуд сиёсий ёки бошқа ижтимоий тўсқинлик қилиш мақсадида давлат ёки жамоат арбоби ёхуд ҳокимият вакилининг ҳаётига суиқасд қилиш Жиноят кодексининг 155-моддасида кўзда тутилган терроризм жинояти сифатида баҳоланади.

¹ Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси // Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1995, № 1.

Бу жойда тасодифан ҳозир бўлган кишиларнинг ўлимига сабаб бўлган ҳолатлар ҳам терроризм жараёнида юз берган, деб баҳоланмоғи лозим.

Терроризм одам ўлишига, бошқа оғир оқибатларнинг келиб чиқишига сабаб бўлса, айбдорлар Жиноят кодекси 155-моддасининг 3-қисми билан жавобгарликка тортиладилар.

Жиноят кодексида ҳаётга тажовуз қилиш натижасида ўлимга сабаб бўлган жиноятлар қилмишнинг ҳуқуқий моҳияти, ижтимоий хавфлилик даражаси ва характеридан келиб чиқиб, содир этилган ҳар бир жиноятга алоҳида жавобгарлик белгиланиши кўзда тутилади.

«Жиноий жазоларнинг либераллаштирилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг Жиноят, Жиноят-процессуал кодекслари ҳамда Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексга ўзгартишлар ва қўшимчалар киритиш ҳақида»ги Ўзбекистон Республикаси қонуни¹ инсон ва фуқароларнинг шахсий ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш соҳасидаги муҳим қадамлардан бири бўлди.

Мамлакатда амалга оширилаётган жамият ва давлат ҳаётини демократик жиҳатдан янада янгилаш, мамлакатни модернизация қилиш борасидаги ислоҳотларнинг моҳияти ва мазмуни, суд-ҳуқуқ тизимини либераллаштириш бўйича олиб борилаётган ишларнинг натижалари, жазо тури сифатида ўлим жазоси бекор қилиниши ҳамда унинг умрбод ёки узоқ муддатга озодликдан маҳрум этиш жазоси билан алмаштирилиши зарурлигини тақозо этди.

2005 йилнинг 1 августида инсоннинг яшаш ҳуқуқини эълон қилувчи ва мустақкамловчи халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этилган принциплари ва нормаларидан, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қоидаларидан келиб чиққан ҳолда, шунингдек, жиноий жазоларни янада либераллаштириш борасида аниқ чора-тадбирларни амалга ошириш мақсадида, Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикасида ўлим жазосини бекор қилиш тўғрисида»ги Фармони эълон қилинди².

¹ «Жиноий жазоларни либераллаштирилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг Жиноят, Жиноят-процессуал кодекслари ҳамда Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексга ўзгартишлар ва қўшимчалар киритиш ҳақида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, — 2001, № 9—10, 166-модда.

² Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикасида ўлим жазосини бекор қилиш тўғрисида»ги Фармони // Халқ сўзи. 2005, 2 август.

25-м о д д а . Ҳар ким эркинлик ва шахсий дахлсизлик ҳуқуқига эга. Ҳеч ким қонунга асосланмаган ҳолда ҳибсга олиниши ёки қамоқда сақланиши мумкин эмас.

Эркинлик ва шахсий дахлсизлик ҳуқуқи бу — ҳар бир инсон туғилиши билан қўлга киритадиган, ҳар ким эркин, ўз ихтиёри бўйича ҳаракат қилиши, ўзганинг шахсий эркинлиги ва дахлсизлигига зиён етмайдиган тарзда юриш-туришни танлаш имкони-ни берувчи ҳуқуқдир.

Шахснинг эркинлиги жамиятдаги ахлоқ меъёрлари доирасидан чиқмаслиги ва қонун асосида бўлиши керак, яъни шахс ҳар қандай ҳаракатни қонун ва қонун ҳужжатларида ман этилмаган ва ҳуқуқий кўрсатмаларга зид келмаган тақдирда, амалга ошириши мумкин.

Конституциянинг 20-моддасига кўра, «Фуқаролар ўз ҳуқуқ ва эркинликларини амалга оширишда бошқа шахсларнинг, давлат ва жамиятнинг қонуний манфаатлари, ҳуқуқлари ва эркинликларига путур етказмасликлари шарт». Бунда, биринчи навбатда, инсон манфаатларининг устуворлиги таъкидланганини кўрамиз. Бундан ташқари, мамлакатимизнинг ҳар бир фуқароси бутун умри давомида давлат ҳимоясида эканлигини яхши англамоғи даркор.

Ўз навбатида, шахсий эркинлик дахлсиздир. Шахс дахлсизлигини давлат ва унинг ҳокимият тузилмалари томонидан таъминланадиган шахс эркинлигининг кафолати сифатида тушуниш лозим. Бугун «инсон, унинг ҳаёти, эрки, шаъни, қадр-қиммати ва бошқа ҳуқуқ ҳамда эркинликлари муқаддас бўлиб, давлат ҳимоясидадир. Ўзбекистон давлати ҳам фуқароларнинг манфаатлари ва эркинликларини республика ҳудудида ва унинг ташқарисида ҳимоя қилиш мажбуриятини ўз зиммасига олади»¹.

Ҳозирги замон ривожланган демократик давлатларида ҳеч бир инсон суднинг махсус қарорисиз ёки прокурорнинг рухсатисиз ҳибсга олиниши ва қамоқда сақланиши мумкин эмас. Жиноят қилганликда айбланиб, ушлаб турилган ёки қамоқда сақланаётган шахслар айрим давлатларда гаров эвазига суд ҳукмига қадар озодликда юриши мумкин. Бу ҳолат ҳам инсоннинг эркинлик ва шахсий дахлсизлигини таъминлашга қаратилган чоралардан бири ҳисобланади.

¹ Каримов И.А. Буюк келажакимизнинг ҳуқуқий кафолати. // Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. 2-том. — Т.: Ўзбекистон, 1996. — 95-бет.

Ўзбекистон Республикасида ҳам суд-ҳуқуқ тизимини ислоҳ қилиш давомида, Президентимиз таъкидлаганларидек, «суд-ҳуқуқ тизими қурилишининг мутлақо янги Концепцияси амалда жорий этилди» ҳамда «жиной ва процессуал қонунчилигимизнинг дастлабки тергов ва судгача бўлган жараён устидан суд назоратини кучайтириш билан боғлиқ айрим қоидаларини қайтадан кўриб чиқиш зарурати вужудга келди»¹.

Суд-ҳуқуқ тизимини либераллаштириш давомида жиноят қонунчилигидаги жиноятлар таснифи қайтадан кўриб чиқилди ва ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноятлар кўлами кенгайтирилди. «Натижада жазони манзил колонияларда ўтаётган шахсларнинг улуши қамоқда сақланаётганлар сонига нисбатан анча кўпайди. Яъни, 1990 йилда манзил колонияларда жазони ўтаётган шахслар маҳбусларнинг умумий сонига нисбатан 7 фоиз бўлган бўлса, бугунги кунда бу рақам 21 фоизни ташкил этмоқда. Ҳозирги вақтда Ўзбекистонда ҳар 100 минг аҳолига нисбатан қамоқдагилар сони 158 кишини ташкил этади. Айни пайтда ушбу кўрсаткич, масалан, АҚШда — 715, Россияда — 584, Украинада — 416, Қозоғистонда — 386, Қирғизистонда — 390, Эстонияда — 339 кишидан иборат»².

Шахсий эркинлик ва дахлсизлик тўғрисидаги конституциявий нормалар жиноят-процессуал қонунчилигида ривожлантирилди. Масалан, Жиноят—процессуал кодексининг 18-моддаси 2-қисмида: «Ҳеч ким суд қарорига асосланмай ёки прокурор санкциясиз ҳибсга олиниши ёки қамоқда сақланиши мумкин эмас»³, — деб белгиланган. Унинг 3-қисмида эса судья ва прокурор қонунга хилоф равишда озодликдан маҳрум этилган ёки қонун ёхуд суд ҳукмида назарда тутилганидан ортиқ муддат ҳибсда ушлаб турилган ёки қамоқда сақланган ҳар қандай шахсни дарҳол озод қилиши шартлиги қатъий белгиланган. Кодекснинг 220-моддасига биноан, ушлаб туриш жиноятни содир этишда гумон қилинаётган шахсни унинг жиноий фаолият билан шуғулланишига барҳам бериш, қочиб кетиши, далилларни яшириши

¹ Каримов И.А. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. 13-том. — Т.: Ўзбекистон, 2005. — 184-бет.

² Ўша жойда.

³ Ўзбекистон Республикасининг Жиноят процессуал кодекси.//Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1995. № 2, 5-модда.

ёки йўқ қилиб юборишининг олдини олиш мақсадида, қисқа муддатга озодликдан маҳрум қилишдан иборатдир.

Жиноят-процессуал ушлаб туришнинг асосий мақсади ва моҳияти — эркинликни чеклашнинг вақтинчалигидир. Қонунга мувофиқ инсон эркинлигини қисқа вақтга чеклаш фақат ушланган шахснинг жиноятга ҳақиқатан ҳам алоқадорлиги ёки алоқадор эмаслигини аниқлаш мақсадида амалга оширилади.

Ушлаб туриш асосларининг қатъий тартибда белгилаб қўйилиши ҳозирги замон қонунчилигида устувор бўлиб, шахснинг ҳуқуқ, эркинлик ва қонуний манфаатларининг яна бир кафолатланиш шакли ҳисобланади.

Шахсни қонунга хилоф равишда ушлаб туриш ва ҳибсга олиш қонуний ёки қонунга хилоф эканлигини аниқлаш учун ЖК 234-моддасининг 1-қисмига кўра шахс эркинлигини қисқа муддатга чеклаш учун асос бўлган ҳолатларни ҳар томонлама таҳлил этиш талаб қилинади¹.

Шундай қилиб, ушлаб туриш асосларининг қонунда аниқ белгиланиши ягона мақсадни, яъни шахснинг ноқонуний равишда ушланишининг олдини олишни кўзлайди. Шу мақсадда ЖПКнинг 220–235-моддаларида ушлаб туришнинг жиноий-процессуал тартиби белгиланган².

ЖПК 226-моддаси 1-қисмида ушлаб туриш, ушланган шахс милицияга ёки ҳуқуқни муҳофаза қилувчи бошқа органга келтирилган вақтдан бошлаб етмиш икки соатдан ортиқ давом этиши мумкин эмаслиги белгиланган.

ЖПК 237-моддаси мазмунига кўра, жиноятни содир қилишда гумон қилинган ва ушлаб турилган шахсни ҳеч қандай шартларсиз қўйиб юбориш учун унинг шахсини тасдиқловчи ҳужжат асос бўлади.

Ушлаб турилган шахсни озод қилиш учун асослар қаторига жиноят содир қилишда гумоннинг тасдиқланмаганлиги ҳам киради (ЖПК 234-моддаси, 1-қисми 1-банди). Жиноят кодексининг 234-моддаси 1-қисмида шахснинг айбсизлигини олдиндан била туриб, ноқонуний ушлашга сабабчилар учун жавобгарлик белгиланган. Улар суриштирувчи, терговчи, прокурор бўлиши мумкин.

¹ Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси //Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1995. № 1, 3-модда.

² Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодекси.//Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1995. № 2, 5-модда.

Судьянинг олдиндан била туриб, адолатсиз ҳукм, ҳал қилув қарори ёки ажрим чиқариши ҳам унинг тегишли жавобгарликка тортилиши учун сабаб бўлади.

Ҳибсга олиш жиноий жазо ҳисобланмай, одил судловни таъминлаш учун кўмаклашувчи процессуал мажбурлов чораси бўлиб, у энг охирги заруриятда қўлланиладиган усул ҳисобланади. Ҳибсга олиш эҳтиёт чораси сифатида айбланувчи ёки судланувчининг суриштирувдан, дастлабки терговдан ва суддан бўйин товлашининг олдини олиш, унинг бундан кейинги жиноий фаолиятининг олдини олиш, унинг иш бўйича ҳақиқатни аниқлашга халал берадиган уринишларига йўл қўймаслик, ҳукмнинг ижро этилишини таъминлаш мақсадида қўлланилади.

Суд-ҳуқуқ тизимини янада либераллаштириш, инсоннинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларини чеклаш билан боғлиқ процессуал мажбурлов чораларини қўллашга санкция бериш ҳуқуқи судларга босқичма-босқич ва изчил ўтказилишини таъминлаш мақсадида, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг фуқароларни суд орқали ҳимоя қилиш ҳуқуқини белгиловчи 19, 25 ва 44-моддаларига мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 8 августдаги «Қамоққа олишга санкция бериш ҳуқуқини судларга ўтказиш тўғрисида»ги Фармонида¹ жиноят содир этишда гумон қилинаётган ёки айбланаётган шахсларни қамоққа олишга санкция бериш ҳуқуқи 2008 йил 1 январидан эътиборан судлар ваколатига ўтказилиши белгиланди.

Инсон эркинлиги ва шахсий дахлсизлигининг бузилиши ҳар бир шахснинг судга шикоят билан мурожаат қилиш ҳамда бузилган ҳуқуқларини тиклаш ва унинг талабларини қондириш ҳуқуқини келтириб чиқаради. Ушбу ҳуқуқни амалга ошириш тартиблари Ўзбекистон Республикасининг 1995 йил 30 августдаги «Фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини бузадиган ҳаракатлар ва қарорлар устидан судга шикоят қилиш тўғрисида»ги қонуни² билан тартибга солинади. Модомики, жамиятимизда

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Қамоққа олишга санкция бериш ҳуқуқини судларга ўтказиш тўғрисида» ги Фармони // Халқ сўзи. 2005, 9 август.

² Ўзбекистон Республикасининг «Фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини бузадиган ҳаракатлар ва қарорлар устидан судга шикоят қилиш тўғрисида»ги Қонуни// Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотнома-си, 1995, № 9.

инсон манфаатлари устувор экан, фуқаролар ҳақ-ҳуқуқини тиклаш учун судга мурожаат этиш ҳуқуқларидан фойдаланишлари лозим.

26-модда . Жиноят содир этганликда айбланаётган ҳар бир шахснинг иши судда қонуний тартибда, ошкора кўриб чиқилиб, унинг айби аниқланмагунча у айбдор ҳисобланмайди. Судда айбланаётган шахсга ўзини ҳимоя қилиш учун барча шароитлар таъминлаб берилади.

Ҳеч ким қийноққа солиниши, зўравонликка, шафқатсиз ёки инсон қадр-қимматини камситувчи бошқа тарздаги тазйиққа дучор этилиши мумкин эмас.

Ҳеч кимда унинг розилигисиз тиббий ёки илмий тажрибалар ўтказилиши мумкин эмас.

Ушбу моддада кўрсатилган конституциявий ҳуқуқларни тушуниш учун *айбсизлик презумпцияси* (яъни, айби исбот қилинмагунча шахсни айбсиз деб фараз қилиш) нима эканлигини билиб олиш зарур.

Айбсизлик презумпцияси Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 26-моддасида мустаҳкамланган бўлиб, унинг мазмуни қуйидагиларда кўринади:

1) шахснинг айби исбот қилинмагунга қадар, у айбсиз деб топилади;

2) гумон қилинувчи, айбланувчи ёки судланувчи айбини исбот қилиш фақат ваколатга эга тегишли давлат органлари томонидан амалга оширилади, яъни шахс ўз айбсизлигини исботлаб беришга мажбур эмас;

3) агар барча гумонлар исботланмаса, бунда бу гумонлар гумон қилинувчи, айбланувчи ёки судланувчи фойдасига ҳал этилади;

4) шахс фақат суднинг ҳукми, қарорига биноангина айбдор, деб топилади ва қонунда кўзда тутилган жавобгарликка тортилиши мумкин.

Айбсизлик презумпциясининг жиноят-процессуал жиҳатдан принциплари ЖПКнинг 23-моддасида мустаҳкамланган¹. Ушбу принципнинг моҳияти шундаки, гумон қилинувчи, айбланувчи

¹ Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодекси //Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1995. № 2.

ёки судланувчининг айбини исботлаш жараёнида қонунда ўрнатилган тартибда муайян жиноятни айнан мазкур шахс содир этганлигини ёки содир этмаганлигини исбот қилиш ва зарур ҳолларда давлат мажбурлов чоралари орқали унга жиноий жазо чораларини қўллашдан иборат.

ЖПКнинг 85-моддасига мувофиқ шахснинг айбдорлигини исбот қилиш ишни қонуний, асосланган ва адолатли ҳал қилиш учун аҳамиятга эга бўлган ҳолатлар тўғрисидаги ҳақиқатни аниқлаш мақсадида далилларни тўплаш, текшириш ва баҳолашни ўз ичига олади. Шахснинг айбдорлигини белгилашда нафақат исботлаш тартиб-қоидаларига риоя қилиш, балки жиноят учун жавобгарлик ва унинг асослари етарлича мавжуд бўлиши керак.

Бундай умумий асос — ЖКнинг 16-моддаси 2-қисмида белгиланган жиноят таркибининг барча аломатлари мавжуд бўлган қилмишни содир этиш жавобгарликка тортиш учун асос бўлади. Бу умумий асос икки жиҳатни, яъни далилий ва ҳуқуқий асосларни ўз ичига олади.

Шахсни жиноий жавобгарликка тортиш учун **далилий асос** шахс томонидан содир этилган қилмиш ҳисобланади. Қилмиш қонунда кўзда тутилган барча белгиларга эга бўлганида, яъни унда жиноят таркиби мавжуд бўлганида жиноят ҳисобланади. Демак, жиноий жавобгарликнинг **ҳуқуқий асоси** Жиноят кодексида кўзда тутилган бўлиши керак.

Фақат содир этилган қилмиш белгилари билан қонунда кўрсатилган белгиларининг бир-бирига тўла мос келиши давлатнинг ваколатли органларига айбдор шахсни жиноий жавобгарликка тортиш бўйича ўзларининг ҳуқуқ ва бурчларини амалга ошириш имконини беради. Аммо дастлабки тергов пайтидаёқ қилмишга (ҳаракат ёки ҳаракатсизликка) жиноят содир этилганлик сифатида баҳо берилиши ҳали якуний баҳо эмас. Шу боис фақат суд, суд-тергов жараёнидагина шахснинг содир этилган жиноятда айбли ёки айбсиз эканлиги белгиланади ва бу ҳақда якуний фикр суднинг айблов ёки оқлов хулосасида аниқ кўрсатилади.

Шахснинг айбдорлигини исботлаш суриштирув ва тергов органларига юклатилган, бу вазифа гумон қилинувчи, айбланувчи ва судланувчига тегишли эмас. Масалан, ЖПКнинг 23-моддаси, 2-қисмида гумон қилинувчи, айбланувчи ёки судланувчи ўзининг айбсизлигини исботлаб бериши шарт эмас, деб белгиланади. Бу уларнинг ҳуқуқи, ундан ўзи мустақил равишда ёки ҳимоячиси орқали фойдаланиши мумкин. Гумон қилинувчи, айбланувчи ёки

судланувчининг ўз айбсизлиги ҳақида далил келтира олмаслиги уни айбдор деб топиш учун далил бўла олмайди.

Айбланувчи зиммасига кўрсатув бериш, шунингдек, ўзининг айбдор эмаслиги ёки ишнинг бошқа бирор ҳолатларини исботлаш мажбурияти юкланиши мумкин эмаслиги (ЖПК 46-моддаси 3-қисми) ҳамда гумон қилинувчи зиммасига кўрсатув бериш, шунингдек, ўзининг жиноятга алоқадор эмаслигини ёки ишнинг бошқа бирор ҳолатларини исботлаш мажбурияти юкланиши мумкин эмас (ЖПК 48-моддаси 3-қисми), деган қоидалар жиноят-процессуал қонунчилигининг қатор меъёрларида ўз аксини топган.

Агар ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар айблов учун етарли далилларни тўплай олмасалар, у ҳолда шахс айбсиз, деб топилиши керак. Айбдорликка оид барча шубҳалар, башарти уларни бартараф этиш имкониятлари тугаган бўлса, гумон қилинувчи, айбланувчи ёки судланувчининг фойдасига ҳал қилиниши лозим. Бу қоида ҳам жиноий, ҳам жиноий-процессуал қонунларни қўллашда татбиқ этилиши лозим.

Айбсизлик презумпцияси принципи билан бир қаторда, одил судловни амалга оширишда жиноят ишларининг судда ошкора кўрилиши тамойили ҳам диққатга сазовордир.

Одил судловга бўлган ҳуқуқ – фуқаролар томонидан уларнинг бузилган ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини суд тартибида тиклашни талаб этган ҳуқуқидир.

Суд ишларини ошкора кўриш ҳар қандай шахсга суд залида иштирок этиш ва суднинг фаолиятини кузатиш имконини беради, шу билан бирга унинг бориши ва натижаларини оммавий ахборот воситалари орқали ёритишга шароит яратади.

Гумон қилинувчи, айбланувчи ва судланувчи шахсан ўзи ёки ҳимоячи (адвокат) ёрдамида ҳимояланиш ҳуқуқига эга. Юридик ёрдам кўрсатиш, жумладан, жиноят ишларида ҳимояни амалга ошириш учун адвокатлик институти фаолият кўрсатмоқда.

Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 27 декабрдаги «Адвокатура тўғрисида»ги Қонунига мувофиқ адвокатларнинг ҳуқуқ ва бурчлари ҳамда уларнинг ўз фаолиятларини ташкил этиш тартиблари белгиланган¹.

Конституция қийнаш, зўравонлик, шафқатсизлик ёки инсон қадр-қимматини камситувчи бошқа тарздаги тазйиққа солишни ман этади. Бу қоида жиноят қонунчилигида ўз ривожини топган.

¹ Ўзбекистон Республикасининг «Адвокатура тўғрисида»ги Қонуни //Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1997, № 2, 50-модда.

Масалан, Жиноят кодексининг 7-моддаси жиноят ҳуқуқининг инсонпарварлик тамойилини таъкидлаб, жазо ва бошқа ҳуқуқий чоралар жисмоний азоб бериш ёки киши қадр-қимматини камситиш мақсадини кўзламайди, деб эътироф этади.

Ўзбекистон Республикаси 1995 йил 31 августда 1984 йил 10 декабрдаги «Қийноқ ҳамда муомала ва жазолашнинг қаттиқ шафқатсиз, инсонийликка зид ёки қадр-қимматни камситувчи турларига қарши халқаро конвенция»га¹ қўшилди. Ушбу конвенцияда юқорида баён этилган таъриф қонуний чоралар қўллаш натижасида пайдо бўладиган оғриқ ва азобларга тааллуқли эмаслиги алоҳида таъкидланади. Қийноқларга солиш, шафқатсиз ёки инсоннинг қадр-қимматини таҳқирлайдиган ҳар қандай ҳаракат жиноят қонунчилиги бўйича жиноят сифатида талқин этилади. Бундай ҳаракатлар қаторига ҳокимият ёки мансаб ваколати доирасидан четга чиқиш (ЖКнинг 206-моддаси), қийноққа солиш ва бошқа шафқатсиз, ғайриинсоний ёки қадр-қимматни камситувчи муомала ҳамда жазо турларини қўллаш (ЖК 235-моддаси)² учун жавобгарлик белгилангани ва бошқа қоидаларни мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси шахснинг розилигисиз тиббий ёки илмий тажрибалар ўтказишни ҳам шахснинг қадр-қимматига бўлган тажовуз, деб баҳолайди. Шу боис ҳеч кимнинг устида, унинг кимлигидан қатъи назар, бирон-бир илмий тадқиқот объекти сифатида ёки бошқа мақсадларда тажрибалар ўтказилишига йўл қўйилмайди.

27-модда. Ҳар ким ўз шаъни ва обрўсига қилинган тажовузлардан, шахсий ҳаётига аралашидан ҳимояланиш ва турар жойи дахлсизлиги ҳуқуқига эга.

Ҳеч ким қонун назарда тутган ҳоллардан ва тартибдан ташқари бировнинг турар жойига кириши, тинтув ўтказиши ёки уни кўздан кечириши, ёзишмалар ва телефонда сўзлашувлар сирини ошкор қилиши мумкин эмас.

Мазкур моддада мустаҳкамланган нормалар Ўзбекистон Республикаси халқининг шахсий ҳуқуқ ва эркинликларини янада тўлиқ таъминлашга қаратилган қоидалардан ҳисобланади.

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1995, № 9, 205-модда.

² Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси //Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1995, № 1, 3-модда.

Шахс шаъни деганда, шахс юриш-туришига нисбатан ўзга шахсларнинг берган маънавий-ахлоқий баҳоси тушунилади.

Қадр-қиммат – шахснинг жамиятдаги ўрнига, шахсий хусусиятларига, қобилиятларига, дунёқарашига қараб ўзини ўзи ички баҳолашидир.

Ушбу конституциявий қоида шахснинг шаъни ва қадр-қиммати; шахсий номулкий ҳуқуқларини қўриқлаш ва ҳурмат қилиш; шахсий ҳаёт ва уй-жой дахлсизлигини таъминлашга хизмат қилади. Шаън ва қадр-қиммат фақат инсонга хос сифат бўлиб, у инсоннинг туғилганидан қўлга киритадиган ажралмас ва бошқаларга ўтказиб бўлмайдиган ҳуқуқи ҳисобланади, яъни маънавий дунёсини тавсифлайдиган номоддий бойликлардан ҳисобланади.

Шахс шаъни ва қадр-қимматини ҳимоя қилиш ҳуқуқининг эълон қилингани Ўзбекистон Республикасининг ҳуқуқ тизими инсон ҳуқуқлари соҳасида халқаро стандартларни эътироф этганини билдириб, Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясининг 12-моддасида белгиланган шахс номуси ва шаъни дахлсизлиги, шунингдек, Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пакт (1966 йил 19 декабрь) нинг 17-моддаси 1-қисмида «Ҳеч кимнинг шахсий ва оилавий ҳаётига ўзбошимчалик ёки ноқонуний тарзда аралashiш, унинг уй-жойи дахлсизлигига ёки ёзишмалари сирлари дахлсизлигига ўзбошимчалик билан ёки ноқонуний тарзда тажовуз қилиш ва унинг ор-номуси ва шаънига тажовуз қилиши мумкин эмас»¹ деб мустаҳкамланган меъёрларнинг узвий давоми сифатида намоён бўлади.

Ўзининг сифатларига маънавий-ахлоқий баҳо бериш доим шахсий бўлиб, субъектив характерга эга. Шу боис у ижтимоий фикр билан мос келиши ёки мос келмаслиги мумкин. Шунга қарамаздан, шахснинг қадр-қиммати, шахсни ички ўзини ўзи баҳолаш мезони ва жамиятнинг унга берган баҳоси ўзаро бири-бирига боғланган мезонлардандир. Шунинг учун ҳам инсоннинг шаън ва қадр-қиммати катта ижтимоий аҳамиятга эга бўлиб, қонун томонидан ҳимоя қилинади.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 100-моддасига биноан², фуқаро ўзининг шаъни, қадр-қимматига ёки ишчанлик обрўсига путур етказувчи маълумотлар юзасидан, ба-

¹ Ўзбекистон Республикаси ва инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро шартномалар/ Масъул муҳаррир А.Х.Саидов. – Т.: Адолат, 2002. – 61-бет.

² Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси //Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996, 2-илова.

шарти бундай маълумотларни тарқатган шахс уларнинг ҳақиқатга тўғри келишини исботлай олмаса, суд йўли билан раддия талаб қилишга ҳақлидир.

Шундан келиб чиқиб, фуқаро ўз шаъни ва қадр-қимматини ҳимоя қилиш талабини қондириши учун ўз шаъни, қадр-қиммати ёки ишчанлик обрўсига путур етказилган маълумотларда қуйидаги ҳолатлар мавжуд бўлиши керак:

- 1) ҳақиқатан обрўсига путур етказилган бўлса;
- 2) маълумотларнинг ёлғонлиги аниқланса;
- 3) маълумот ҳақиқатан тарқатилган бўлса.

Шаъни ва қадр-қимматига путур етказилган фуқаро ушбу маълумотларни раддия қилиш билан бир қаторда, унинг тарқатилиши натижасида ўзига етказилган зиён ва маънавий зарарни қоплаш талабини қўйиши мумкин.

Қонун фуқароларнинг шаъни ва қадр-қимматини қасддан таҳқирлаш ҳаракатларини маъмурий ҳуқуқбузарлик ёки жиноят сифатида баҳолайди. Бундай ҳолларда айбдор туҳмат ёки ҳақорат қилганлиги учун маъмурий ёки жиноий жавобгарликка тортилиши мумкин.

Туҳмат деганда, бошқа бир шахсни шарманда қилувчи уйдирмаларни била туриб, ёлғондан тарқатиш тушунилади. Туҳмат тушунчаси Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекснинг 40-моддаси¹ ва Жиноят кодексининг 139-моддасида² баён этилган.

Шахснинг шаъни, қадр-қимматини қасддан беҳаё тарзда таҳқирлаш ҳаракатлари маъмурий чора қўлланилгандан кейин ҳам такрорланса, ушбу ҳаракат учун жиноий жазо қўлланилишига асос бўлади, ушбу модда ҳар кимнинг шахсий ҳаётига аралашидан ҳимояланиш ҳуқуқини мустаҳкамлайди, шахсий ҳаётни қўриқлашни ҳуқуқий мустаҳкамлайди. Шахсий ҳаётни қўриқлаш ҳуқуқи фуқаронинг субъектив шахсий номулкий ҳуқуқи ҳисобланади. Бундай ҳуқуқий меъёрлар қонунда кўзда тутилган ҳолларидан бошқача тарзда жамият аъзоларининг шахсий ҳаётига аралашининг олдини олишни белгилаб беради.

Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пактда ҳар бир инсон ўз ҳаётига турли аралашув ёки тажовузлардан

¹ Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекси // Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1995, № 3. – 6-модда.

² Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси // Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1995, № 1, 3-модда.

қонун орқали ҳимоя қилиниш ҳуқуқига эга эканлиги белгилаб қўйилган.

Шахсий ҳаётни муҳофаза қилиш, қўриқлаш ҳуқуқи инсон ҳуқуқлари соҳасидаги халқаро талаблардан бири ҳисобланади. Шахсий ҳаёт доирасини юридик ўлчовлар орқали аниқлаш ва белгилаб бериш мушкул иш. Чунки унда пайдо бўладиган муносабатлар, асосан, ахлоқ меъёрлари ёки умум эътироф қилинган хулқ-атвор қоидалари сифатида намоён бўлади. Шу билан бирга, ушбу муносабатларнинг айримларини ҳуқуқий қўриқлаш ва тартибга солиш талаб қилинади. Чунки бу фуқароларнинг, қолаверса, бутун жамиятнинг манфаатларига мос келади.

Шахсий ҳаёт дахлсизлиги — шахснинг туғилиши билан вужудга келадиган ва ҳеч кимнинг аралашшига йўл қўйилмайдиган инсоннинг ҳаётий турмуш тарзидир.

Конституция қоидаларининг мустаҳкамланиши ва ривожлантирилиши фуқаролик, жинсий, маъмурий ва бошқа ҳуқуқ соҳаларига доир ҳуқуқий меъёрларда ўз аксини топган. Масалан, «Адвокатура тўғрисида»ги Қонуннинг 9-моддасига мувофиқ адвокат адвокатлик сирини сақлашга мажбурдир¹. Шундай қилиб, адвокатга, адвокатура ходимлари ва мансабдор шахсларга адвокатлик сирини предметини ташкил этадиган маълумотларни ошкор этиш ва ушбу маълумотлардан ўзларининг ҳамда учинчи шахснинг манфаатлари йўлида фойдаланиш ман этилади.

«Нотариат тўғрисида»ги Қонуннинг 6-моддасига биноан эса, нотариусга, нотариал ҳаракатларни бажарадиган мансабдор шахсларга уларнинг хизмат вазифасини бажаришлари орқали маълум бўлган нотариал ҳаракатлар мазмунидаги маълумотларни, ҳаттоки, ўз меҳнат шартномалари бекор бўлганидан сўнг ҳам, ошкор қилиш ман этилади².

Бажарилган нотариал ҳаракатлар ҳақидаги маълумот фақат унга ёки унинг номидан, ёхуд унинг топшириғига биноан нотариал ҳаракатларни бажарган шахсларга берилиши мумкин.

Конституцияга мувофиқ Ўзбекистон Республикасида ҳеч ким қонунда кўрсатилмаган ҳолларда шахснинг рухсатсиз турар жойига кириши, тинтув ўтказиши ёки уни кўздан кечириши мумкин эмас. Фақат прокурорнинг рухсати билан жиноятга алоқа-

¹ Ўзбекистон Республикасининг «Адвокатура тўғрисида»ги Қонуни //Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1997, № 2.

² Ўзбекистон Республикасининг «Нотариат тўғрисида»ги Қонуни //Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1997, № 2, 48-модда.

дорлиги мавжуд, деб гумон қилинаётган турар жойда юқоридаги хатти-ҳаракатларни амалга ошириш мумкин.

Фуқароларнинг шахсий алоқа воситаларидан фойдаланишларида дахлсизлик ҳуқуқининг маъноси шундаки, қонунда тўғридан-тўғри кўзда тутилган ҳолатлардан ташқари ҳеч кимнинг шахсий иродасига зид ҳолда унинг ёзишмалари, телефон сўзлашувлари, телеграф маълумотлари билан танишишга ҳақи йўқ. Фуқароларнинг шахсий ҳаётини қўриқлаш мақсадидагина маълум ҳуқуқий-меъорий воситалар орқали хат ёзишмалари, телефон сўзлашувлари, телеграф маълумотларининг сир сақлаш доираси, ахборотларнинг мазмуни ёки уларнинг бор-йўқлиги ёхуд қайси тилда, ким билан гаплашилгани, кимни чақиргани ҳақидаги маълумотлар билан танишиш мумкин. Шахсий ахборотнома билан танишиш фақат тегишли ваколатга эга тор доирадаги шахслар томонидан қонунда кўзда тутилган мезон ва тартиблар асосида амалга оширилади.

Жиноий иш бўйича тўпланган далиллар, жиноий иш учун аҳамиятга молик хабарларни олиш мумкинлиги телефон ва бошқа сўзлашув қурилмалари орқали олиб бориладиган сўзлашувларни эшитиб туриш учун етарли даражада асос бўлиб хизмат қилади. Гумон қилинувчи, айбланувчи, судланувчининг телефон ва бошқа сўзлашув қурилмалари орқали олиб бориладиган сўзлашувларини эшитиб туриш суриштирувчи ёки терговчи томонидан прокурорнинг санкциясига кўра амалга оширилади. Шунингдек, бундай ҳаракатлар суд ажримига кўра ҳам амалга оширилиши мумкин.

28-модда. Ўзбекистон Республикаси фуқароси республика ҳудудида бир жойдан иккинчи жойга кўчиш, Ўзбекистон Республикасига келиш ва ундан чиқиб кетиш ҳуқуқига эга. Қонунда белгиланган чеклашлар бундан мустаснодир.

Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясининг 13-моддасида баён қилинишича:

1. Ҳар бир инсон ҳар бир давлат доирасида эркин юриш ва яшаш жойи танлаш ҳуқуқига эга.

2. Ҳар бир инсон ҳар қандай мамлакатдан, хусусан, ўз мамлакатидан чиқиб кетиш ва ўз мамлакатига қайтиб келиш ҳуқуқига эга¹.

¹ Инсон ҳуқуқлари: Олий ўқув юртлари учун ўқув қўлланма. Ҳ.Б. Бобоев, А.Х.Саидов, Ш.Ш. Шораҳметов ва бошқ. —Т.: Ўзбекистон, 1997. — 186-бет.

Юқорида келтириб ўтилган моддадан кўриниб турибдики, ҳар бир инсоннинг яшаш жойини танлаш ва кўчиб ўтиш ҳуқуқи умумжаҳон миқёсида тан олинган табиий ҳуқуқлар қаторига киради.

Фуқароларнинг бир жойдан иккинчи жойга кўчиш, келиш ва ундан чиқиб кетиш ҳақидаги Конституцияда берилган модда мутлақ хусусиятга эга бўлиб, шахсий номулкий ҳуқуқни ташкил қилади. Мана шу ҳуқуққа мувофиқ, ҳар бир шахс ўз хоҳиши билан давлатимиз ҳудудида бир жойдан иккинчи жойга кўчиб ўтиши, ундан чиқиб кетиши ва қайтиб келиши мумкин. Қонунда кўрсатилган чеклашлар бундан мустаснодир.

Ўзбекистон Республикаси фуқаролари, чегара ҳудудларига кириш ҳолларидан ташқари, мамлакатимиз ҳудудида бир жойдан иккинчи жойга кўчишлари мумкин.

Фуқароларимизнинг чет элга чиқиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1995 йил 6 январдаги «Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг чет элга чиқиш тартиби ва Ўзбекистон Республикаси дипломатик паспорти тўғрисидаги қоидаларни тасдиқлаш» ҳақидаги қарорида ўз ифодасини топган. Фуқаронинг чет элга шахсий, жамоат ишлари билан, доимий яшашга, сайёҳ сифатида, ўқишга, ишга, даволанишга ва хизмат сафарига чиқиши унинг эркин ҳуқуқи эканлиги қайд этилган.

Шуни айтиш жоизки, алоҳида тоифадаги фуқароларнинг чет элга чиқишида маълум миқдордаги асосланган чеклашлар мавжуд.

Жумладан, ички ишлар идоралари қуйидаги тоифадаги шахсларнинг чет элга чиқиш ҳуқуқини рад этиши мумкин:

- 1) давлат сирини бўлган маълумотлардан хабардор бўлган шахсларга — бу ҳолат бекор бўлгунга қадар;
- 2) шартнома мажбуриятлари амал қилаётган шахсларга нисбатан — бу ҳолатлар тугагунга қадар;
- 3) жиноий иш қўзғатилган шахсларга нисбатан — ишни кўриб чиқиш тугагунга қадар;
- 4) ўта хавфли рецидивист, деб танилган шахсларга нисбатан — судланганлиги олиб ташлангунга қадар;
- 5) устидан маъмурий назорат ўрнатилган шахсларга нисбатан — маъмурий назорат тугагунга қадар;
- 6) суд томонидан юклатилган мажбуриятни бажармасдан юрган шахсларга — мажбуриятни бажаргунга қадар;

- 7) ўзи ҳақида ёлгон маълумотлар берган шахсларга;
 8) суд томонидан фуқаролик даъвоси эълон қилинган шахсларга — иш якунлангунга қадар;
 9) чақирув бўлинмасига ёзилган ва ҳарбий хизматга чақириладиган шахслар — муддатли ҳарбий хизматни ўтагунга қадар ёки ундан қонунга мувофиқ озод этилгунга қадар.

«Фуқароларнинг мурожаатлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни (янги таҳрири)нинг 18-моддасига мувофиқ, фуқаролар чет элга чиқиш ҳуқуқининг рад этилганлиги ҳақида тегишли юқори давлат идораларига шикоят қилишлари мумкин ва бу идоралар шикоятга бир ойгача бўлган муддат мобайнида жавоб беришга мажбурдирлар, агарда фуқаролар тегишли давлат органларининг қарорларидан норози бўлсалар, судга шикоят қилишлари мумкин.

29-модда. Ҳар ким фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқига эга. Ҳар ким ўзи истаган ахборотни излаш, олиш ва уни тарқатиш ҳуқуқига эга, амалдаги конституциявий тузумга қарши қаратилган ахборот ва қонун билан белгиланган бошқа чеклашлар бундан мустаснодир.

Фикр юритиш ва уни ифодалаш эркинлиги фақат давлат сири ва бошқа сирларга тааллуқли бўлган тақдирдагина қонун билан чекланиши мумкин.

Фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлиги демократик давлатдагина мавжуд бўладиган ва кафолатланадиган ҳуқуқлардир. «Мен, — деб ёзган эди Спиноза, — демократияни шунинг учун афзал кўраманки, у табиат ҳар кимга инъом этган эркинликка энг кўп яқинлашади»¹.

Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясининг 19-моддасига мувофиқ, «Ҳар бир инсон эътиқод эркинлиги ва уни эркин ифода қилиш ҳуқуқига эга; бу ҳуқуқ ҳеч бир тўсиқсиз ўз эътиқодига амал қилиш эркинлигини ҳамда ахборот ва роъларни ҳар қандай восита билан, давлат чегараларидан қатъи назар, излаш, олиш ва тарқатиш эркинлигини ўз ичига олади».

Демократик жамиятда ҳар ким ўз эътиқодига асосланган ҳолда, жамият, давлат ҳаёти ва ижтимоий-сиёсий муаммоларга доир

¹ Беленький М. Спиноза. — М.: 1964, — С. 202.

фикр ва мулоҳазаларини эркин баён қилиш ҳуқуқига эга. Ҳар ким маълум ҳодиса ва ҳужжатларга ўзининг шахсий баҳосини бериши, ҳокимият ва бошқарув муассасалари, оддий фуқаролар ва мансабдор шахсларнинг фаолиятидаги камчиликларни ва етишмовчиликларни танқид қилиш ҳуқуқига эга.

Фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлиги, барча маълумотларни қидириш, олиш ва тарқатиш ҳуқуқи фуқароларга давлат идоралари, жамоат бирлашмалари, корхона ва ташкилот ҳамда муассасаларга таклиф ва ариза ёки шикоят билан мурожаат қилиш орқали жамоат ва давлат фаолиятини бошқаришда фаол қатнашиш имконини беради.

Фикрлаш эркинлиги — бу сўз эркинлиги орқали амалга ошириладиган ва ўз фикрини эркин сўзлаш ҳамда шу фикрларни бошқа шахсларнинг эътиборига ҳавола қилишдир.

Инсон ва фуқароларнинг фикрлаш ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқи сўз эркинлиги орқали, яъни уларни очиқ тарзда изҳор қилиш ҳамда бошқа шахсларга етказиш орқали амалга оширилади. Сўз эркинлиги кўпроқ оммавий ахборот воситалари орқали амалга оширилиб, улар Ўзбекистон Республикасининг «Оммавий ахборот воситалари тўғрисида»ги қонунида белгиланган. Унда ҳар бир шахснинг сўз эркинлиги, оммавий ахборот воситаларида чиқиш, ўз фикри ва эътиқодини ошқора баён этиш ҳуқуқлари ўз ифодасини топган.

Ўзбекистонда ахборотни тўплаш, жамлаш, қайта ишлаш, узатиш, фойдаланиш ва рухсат этилмаган танишувдан сақлаш, шунингдек, ахборот тизимларини, маълумотлар базалари ва банкларини, ахборотларни қайта ишлаш ва узатишнинг бошқа тизимларини яратиш, жорий этиш ҳамда бошқа муносабатлар Ўзбекистон Республикасининг «Ахборотлаштириш тўғрисида»ги (1993 й.) Қонунига мувофиқ белгиланади.

Давлат сирларини ошкор қилиш, сиёсий ва иқтисодий мустақилликка, давлатнинг мудофаа қудратига, давлат ва жамиятнинг бошқа ўта муҳим манфаатларига зарар етказиши мумкин бўлган ахборотларни тарқатиш тақиқланади.

Ўзбекистон Республикасининг «Давлат сирларини сақлаш тўғрисида»ги (1993 й.) Қонунида давлат сирлари тоифалари аниқланган ва улар ҳақидаги маълумотларни олиш ва тарқатиш тақиқланган.

30-модда. Ўзбекистон Республикасининг барча давлат органлари, жамоат бирлашмалари ва мансабдор шахслари фуқароларга уларнинг ҳуқуқ ва манфаатларига дахлдор бўлган ҳужжатлар, қарорлар ва бошқа материаллар билан танишиб чиқиш имкониятини яратиб бериши лозим.

Ўзбекистонда фуқароларнинг ҳужжатлар билан танишиб чиқиш ҳуқуқи Конституциянинг тегишли моддаларидан ташқари, асосан фуқаролик, хўжалик ва меҳнат ҳуқуқи нормаларида белгиланган.

Ўзбекистон Республикасининг «Фуқароларнинг мурожаатлари тўғрисида»ги Қонуни (янги таҳрири) фуқароларнинг давлат органларига, жамоат бирлашмаларига, мулкчилик шаклидан қатъи назар корхона, муассаса ва ташкилотларга мурожаат қилиш ҳуқуқини ифода этувчи асосий қоидаларни, шунингдек, фуқароларнинг мурожаатларини кўриб чиқиш тартиби ва муддатларини белгилайди.

Мазкур қонуннинг 3—4-моддаларига мувофиқ: «Ўзбекистон Республикаси фуқаролари давлат органларига аризалар, таклифлар ва шикоятлар билан мурожаат этиш ҳуқуқига эга.

Фуқароларнинг мурожаат этиш ҳуқуқидан фойдаланишлари бошқа шахсларнинг, жамият ва давлатнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларига путур етказмаслиги керак.

Хорижий давлатларнинг фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар Ўзбекистон Республикаси давлат органларига ушбу қонунга мувофиқ мурожаат этиш ҳуқуқига эга.

Фуқаролар томонидан фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларига мурожаат этиш соҳасидаги муносабатлар ушбу қонунда белгиланган тарзда тартибга солинади.

Фуқароларнинг мурожаатлари, агар қонунларда уларни кўриб чиқишнинг бошқача тартиби белгиланган бўлса, ушбу қонунга мувофиқ кўриб чиқилмайди.

Фуқароларнинг мурожаатлари оғзаки ёки ёзма шаклда киритилади. Фуқароларнинг оғзаки ва ёзма мурожаатлари бир хил аҳамиятга эга. Фуқароларнинг мурожаатлари яқка тартибда ёки жамоа томонидан берилиши мумкин»¹.

¹ Ўзбекистон Республикасининг «Фуқароларнинг мурожаатлари тўғрисида»ги Қонуни. — Т.: Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги, 2004. — 24 — 25-бетлар.

Фуқаролар очик суд мажлисида, агарда уларнинг ҳуқуқ ва манфаатларига тегишли бўлган ишлар кўриб чиқиладиган бўлса, ҳужжатлар, қарорлар ва бошқа материаллар билан танишиб чиқишга ҳақлидирлар.

Конституция томонидан фуқароларга берилган ҳуқуқ ва манфаатларга оид бўлган ҳужжат ҳамда материаллар билан танишиш ҳуқуқига кўра, ҳужжат ва материаллар қайси фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларига ҳамда манфаатларига тегишли бўлса, ўша фуқароларгина ушбу ҳужжат ва материаллар билан танишиб чиқишлари мумкин.

31-модда. Ҳамма учун виждон эркинлиги кафолатланади. Ҳар бир инсон хоҳлаган динга эътиқод қилиш ёки ҳеч қайси динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқига эга. Диний қарашларни мажбуран сингдиришга йўл қўйилмайди.

Виждон эркинлиги — инсоннинг ажралмас ҳуқуқларидан биридир. Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясининг 18-ва 19-моддаларида виждон эркинлиги масаласи ўз ифодасини топган.

Виждон эркинлиги масаласида Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси ва Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пактда қуйидаги ҳолатлар акс этган:

- ўз хоҳишига кўра маслакка ёки динга эга бўлиш;
- тушунчага ва динга эга бўлиш;
- ўз маслаги ва динини ўзгартириш;
- динга ва маслакка бир ўзи, биргалиқда эътиқод қилиш, оммавий ёки шахсий тартибда динни ўрганиш ва сиғиниш;
- диний расм-русум ва тоат-ибодат маросимларини ўтказиш;
- ота-оналарга ёки қаровчиларга ўз тушунчаларига амал қилган ҳолда, ўзларининг болаларини диний ва маънавий жиҳатдан тарбиялашини таъминлаш.

Конституциямизда виждон эркинлиги масаласига бағишланган модданинг ўрин эгаллаши муҳим ижобий аҳамиятга эга. Мамлакатимизда виждон эркинлиги ва диний эътиқод эркинлиги масалалари Асосий Қонунимиз, «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги Қонун (янги таҳрири) ва бошқа қонунчилик ҳужжатлари билан тартибга солинади. Тилга олинган Қонуннинг 3-моддасида белгиланишича, виждон эркинлиги — фуқа-

роларнинг ҳар қандай динга эътиқод қилиш ёки ҳеч қандай динга эътиқод қилмасликдан иборат кафолатланган конституциявий ҳуқуқидир. Фуқаро ўзининг динга, динга эътиқод қилишга ёки эътиқод этмасликка, ибодат қилишда, диний расм-русумлар ва маросимларда қатнашиш ёки қатнашмасликка, диний таълим олишга ўз муносабатини белгилаётган пайтда уни у ёки бу тарзда мажбур этишга йўл қўйилмайди.

Вояга етмаган болаларни диний ташкилотларга жалб этиш, шунингдек, уларнинг ихтиёрига, ота-оналари ёки уларнинг ўрнини босувчи шахслар ихтиёрига зид тарзда динга ўқитишга йўл қўйилмайди.

Динга эътиқод қилиш ёки ўзга эътиқодлар эркинлиги миллий хавфсизликни ва жамоат тартибини, бошқа фуқароларнинг ҳаёти, саломатлиги, ахлоқи, ҳуқуқи ва эркинлигини таъминлаш учун зарур бўлган даражадагина чекланиши мумкин.

Чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар Ўзбекистон Республикаси фуқаролари билан тенг равишда виждон эркинлиги ва диний эътиқод эркинлиги ҳуқуқидан фойдаланадилар ҳамда «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги Қонун ҳужжатларини бузганлик учун қонунда белгиланган тарзда жавобгар бўладилар.

Демак, табиий ва демократик ҳуқуқлардан ҳисобланадиган виждон эркинлиги масаласи Конституция ва қонунларимизда ўз аксини топган ва мустаҳкамланган.

VIII боб

СИЁСИЙ ҲУҚУҚЛАР

32-модда. Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари жамият ва давлат ишларини бошқаришда бевосита ҳамда ўз вакиллари орқали иштирок этиш ҳуқуқига эгадирлар. Бундай иштирок этиш ўзини ўзи бошқариш, референдумлар ўтказиш ва давлат органларини демократик тарзда ташкил этиш йўли билан амалга оширилади.

Шарҳланаётган моддада фуқароларнинг жамият ва давлат ишларини бошқаришда бевосита ҳамда ўз вакиллари орқали иштирок этиш ҳуқуқи ўз ифодасини топган.

Фуқароларнинг давлат ва жамият ишларини бошқаришда иштирок этиш ҳуқуқи ҳуқуқий-демократик давлатнинг муҳим принципларидан бири ҳисобланади. Чунки, **биринчидан**, давлат ва жамият ишларини бошқаришда иштирок этиш ҳуқуқи сиёсий ҳуқуқлар тизимида алоҳида ўрин эгаллайди.

Иккинчидан, бу ҳуқуқлар фуқароларнинг жамият ва давлат ишларини бошқаришдаги иштироки билан боғлиқ бўлиб, ўз табиатига кўра инсон туғилганиданоқ эга бўладиган ва узвий ҳисобланган асосий шахсий ҳуқуқлардан фарқли ўлароқ, давлат фуқаролигига эга бўлиши билан боғлиқдир. Бу фарқлар Конституцияда шахсий ҳуқуқлар «ҳар ким», сиёсий ҳуқуқлар «фуқаролар» деб аниқ йўналтирилганлигида ўз ифодасини топган.

Конституциямизда фуқароларнинг давлат ва жамият ишларини бошқаришда иштирокини амалга ошириш шакллари ифодаланган.

Фуқароларнинг давлат ва жамият ишларини бошқаришда бевосита иштирок этиш ҳуқуқи Ўзбекистон Республикаси фуқаролари жамият ва давлат ишларини бошқаришда сайлов ва референдумларда бевосита қатнашишлари ва ўз овозларини беришларида намоён бўлади.

Фуқароларнинг давлат ва жамият ишларини бошқаришда ўз вакиллари орқали иштирок этиш ҳуқуқи эса олий ва маҳаллий вакиллик органларига сайлайдиган ўз вакиллари орқали давлат ва жамият ишларини бошқаришда қатнашишларини ифодалайди. Мамлакатимизда босқичма-босқич олиб борилаётган изчил ислохотлар ҳам бевосита фуқароларимизнинг жамият ва давлат ишларини бошқаришда иштирокини кафолатлашга қаратилган. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Президенти ташаббуси билан киритилиб, Олий Мажлис Қонунчилик палатаси томонидан қабул қилинган ҳамда Сенат томонидан маъқулланган «Давлат бошқарувини янгилаш ва янада демократлаштириш ҳамда мамлакатни модернизация қилишда сиёсий партияларнинг родини кучайтириш тўғрисида»ги Конституциявий қонун ҳам фуқароларимизни сиёсий партиялар орқали жамият ва давлат ишларида фаол иштирок этишларини мустаҳкамлаб берди.

Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариши — фуқароларнинг Конституция ва қонунлар билан кафолатланадиган, уларнинг ўз манфаатларидан, ривожланишнинг тарихий хусусиятларидан, шунингдек, миллий ва маънавий қадриятлардан, маҳаллий урф-одатлар ва анъаналардан келиб чиққан ҳолда маҳаллий аҳамиятга

молик масалаларни ҳал қилиш борасидаги мустақил фаолияти-дир¹. Ўзини ўзи бошқариш бу бевосита фуқароларнинг жамият ишларини бошқаришдаги иштирокининг кафолати бўлиб хизмат қилади. Чунки фуқаролар ўзлари истиқомат қиладиган ҳудудда фуқаролар йиғини раиси (оқсоқоли) ва унинг маслаҳатчиларини сайлаш орқали фуқаролар йиғинини шакллантиришда ва унинг фаолиятини бошқаришда қатнашадилар.

Давлат органларини демократик тарзда ташкил этиш ге-йилганда давлат бошлиғининг ўз лавозимига эга бўлиши, парла-ментни ҳамда суд ҳокимиятини шакллантиришни фуқаролар-нинг бевосита ёки билвосита иштироки орқали амалга ошириш тушунилади.

Ўзбекистон фуқаролари сайловлар орқали ўз хоҳиш-ирода-ларини амалга ошириб, ўзлари сайлаган вакиллари орқали дав-лат ҳокимиятини бошқаришда иштирок этадилар.

Демократиянинг асосий шаклларидан бири бу — давлат ва жамият ҳаётининг муҳим муаммоларининг умумхалқ муҳокама-сида ўз ечимини топиши — референдум ҳисобланади. Референ-дум атамаси латин тилидаги «Referendum» сўзидан олинган бўлиб, «хабар берилиши лозим бўлган», деган маънони англатади. Унинг ҳозирги моҳияти фуқароларнинг давлат ва жамият ҳаётида бе-восита иштирок этишини билдиради.

Референдумнинг сайловлардаги овоз беришдан фарқи шун-даки, у бирон-бир шахс мандатига юридик куч бермай, балки муайян масалани ҳал қилишга қаратилади. Конституция ва қонун-ларда белгиланган қоидалар асосида референдум орқали қабул қилинган қарор халқ иродаси ҳисобланади ва унинг юридик аҳамияти, одатда, парламент томонидан қабул қилинган қонун ва қарорлардан устун бўлади. Референдумда қабул қилинган қарорлар фуқароларнинг қўйилган муайян масалага тасдиқлов-чи ёки рад қилувчи жавоби шаклида қабул қилинади.

Сайловчиларнинг овоз беришини баъзан плебисцит деб ҳам аталади (лотинча plebiscitium — халқ қарори). Ҳуқуқий жиҳат-дан референдум ва плебисцит ўртасида ҳеч қандай фарқ йўқ, улар тўлиқ синонимлардир. Бироқ стилистик фарқ мавжуд бўлиб, жамият ва давлат ҳаётининг энг муҳим масалаларига доир ре-

¹ «Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни//Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ах-боротномаси, 1999, № 5, 110-модда.

ферендум қоида тариқасида плебисцит деб аталади. Масалан, фуқароларни овоз бериш йўли билан ҳал қилинадиган тегишлилик жиҳатидан баҳсли ҳудудлар мақоми ҳақидаги, бошқарув шакли ҳақидаги, давлат бошлиғи ҳақидаги масалалар кўриладиган референдум расмий ёки норасмий равишда плебисцит деб аталади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 9-моддасида мустаҳкамланганидек: «Жамият ва давлат ҳаётининг энг муҳим масалалари халқ муҳокамасига тақдим этилади, умумий овозга (референдумга) қўйилади. Референдум ўтказиш тартиби қонун билан белгиланади»¹.

Референдум Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида ўтказилади ва у сайловлар билан бир қаторда халқ иродасининг бевосита ифодасидир. Референдумда қабул қилинган қарорлар олий юридик кучга эга бўлиб, фақат референдум йўли билан бекор қилиниши ёки ўзгартирилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг референдумда иштирок этиши ихтиёрийдир. Ўз хоҳиш-иродасини умумий, тенг ва тўғридан-тўғри билдириши асосида яширин овоз бериш йўли билан ўтказилади, фуқаролар хоҳиш-иродасининг назорат қилинишига йўл қўйилмайди.

Фуқароларни референдумда иштирок этишга ёки иштирок этмасликка мажбур қилиш ва хоҳиш-иродасини эркин билдиришига таъсир кўрсатишга ҳеч ким ҳақли эмас. Референдумга тайёргарлик кўриш ва уни ўтказиш очиқ ва ошкора амалга оширилади. 1994 йил 5 май куни қабул қилинган «Фуқароларнинг сайлов ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида»ги қонунга кўра, сайловчилар ўз хоҳиш-иродаларини эркин билдириш ҳуқуқига эга бўлиб, уни назорат этишга йўл қўйилмайди, фуқаролар вакиллик органларига кўрсатилган номзодларни ёқлаб ёки уларга қарши ташвиқот юритиш ҳуқуқига эгадирлар². Қонунга кўра, сайловчилар қаерда бўлишларидан қатъи назар, уларга референдумларда, сайловларда бевосита қатнашиш ҳуқуқи кафолатланади.

¹ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. —Т.: Ўзбекистон, 2008. 5-бет.

² Ўзбекистон Республикасининг «Фуқароларнинг сайлов ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида»ги Қонуни// Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1994, № 5, 127-модда.

33-модда. Фуқаролар ўз ижтимоий фаолликларини Ўзбекистон Республикаси қонунларига мувофиқ митинглар, йиғилишлар ва намойишлар шаклида амалга ошириш ҳуқуқига эгадирлар. Ҳокимият органлари фақат хавфсизлик нуқтаи назаридангина бундай тадбирлар ўтказилишини тўхтатиш ёки тақиқлаш ҳуқуқига эга.

Сиёсий ҳуқуқлар тизимида фуқароларнинг ўз фаолликларини митинг ва намойишлар тарзида амалга ошириш тажрибаси аслида Фарб давлатлари, жумладан, АҚШ, Буюк Британия, Франция, Италия, Россия, Германия ва бошқа давлатларнинг миллий анъаналарига хос тадбирлар ҳисобланади.

Митинг бу — сиёсий масалалар муҳокамаси учун йиғилган жамоа йиғилишидир.

Йиғилиш бу — ёпиқ иморатда ёки бирор хонада ўтказиладиган, маълум бир масалаларни муҳокама қилиш ва қарор қабул қилиш учун йиғилган шахсларнинг мажлисидир. Мажлис шаклидаги йиғилишлар мажлис ташкилотчилари томонидан иштирокчилар сонини чегаралаш учун танланиши мумкин, лекин бу йиғилишларнинг асосий моҳиятини белгиламайди.

Намойиш бу — ижтимоий-сиёсий норозиликнинг очиқ кўриниши бўлиб, намойишчиларнинг у ёки бу масала бўйича оммавий тарздаги очиқ муносабатларидир. Намойиш, асосан, митинг билан бошланади ва тамом бўлади¹.

Давлат фуқароларнинг бу ҳуқуқини амалга ошириш мақсадини кўзда тутиб, уларга биноларни, майдонларни ва кўчаларни бериш, ахборотларни кенг тарқатиш, оммавий ахборот воситаларидан фойдаланиш имконияти билан таъминлайди.

Ҳокимият органлари фақат хавфсизлик нуқтаи назаридангина бундай тадбирлар ўтказилишини тўхтатиш ёки тақиқлаш ҳуқуқига эга, дейилганда ўтказиладиган митинг, йиғилиш, намойишларнинг фуқаролар, давлат ва жамият хавфсизлигига таъсир қиладиган, оммавий тартибсизликлар келиб чиқишига сабаб бўладиган тақдирда ёхуд хавфсизликка таҳдид соладиган бошқа ҳолларда ҳокимият органлари томонидан тўхтатилиши, тақиқланиши тушунилади.

Хорижий мамлакатлар, хусусан, ГФР, Дания, Исландия, Испания ва Грецияда очиқ ҳавода ўтказиладиган йиғилишлар

¹ Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий ҳуқуқи. ТДЮИ. — Т.: Молия, 2002. — 271—272-бетлар.

тартибсизликлар келтириб чиқаради ёки хавфсизликка таҳдид солади, деб полиция томонидан тақиқлаб қўйилиши мумкин.

Ҳокимият органлари митинг, йиғилиш ва намойишларнинг йўналишларини белгилайди ҳамда уларнинг бошланиш ва тугаш вақтини назорат қилади. Йиғилишлар, митинг ёки намойишлар уюштириш ёхуд ўтказиш тартиблари уларнинг ташкилотчиси томонидан бузилса, улар Ўзбекистон Республикасининг амалдаги маъмурий ва жиноят қонунчилигида белгиланган жавобгарликка тортиладилар. Тинч йиғилишлар давлат ва жамият, оммавий тартиб, аҳоли соғлиғи, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини кўзлаш мақсадларида чекланиши мумкин. Амалдаги қонунчиликда, йиғилиш, митинг ва намойишлар тартибини бузганлик учун маъмурий ва жиноий жавобгарлик белгиланган.

Ўзбекистон Республикасида амалга ошириладиган ислохотларнинг бош мақсади мамлакатимизда инсонпарвар демократик ҳуқуқий давлат барпо этишдир. Бу эса республикаимизда кечаётган сиёсий-ҳуқуқий жараёнларнинг шиддат билан ривожланиши шароитида ижтимоий муносабатларнинг шаклланиши ва уларни ҳуқуқий тартибга солинишини тақозо этади.

Ҳар қандай ҳуқуқий демократик давлатнинг асосий вазифаси эса, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлашдан иборат. Бу борада фуқароларнинг сиёсий ҳуқуқ ва эркинликларини, жумладан, фуқароларнинг ўз ижтимоий фаолликларини Ўзбекистон Республикаси қонунларига мувофиқ митинглар, йиғилишлар ва намойишлар шаклида амалга ошириш ҳуқуқларининг таъминланиши муҳим аҳамият касб этади.

34-модда. Ўзбекистон Республикаси фуқаролари касаба уюшмаларига, сиёсий партияларга ва бошқа жамоат бирлашмаларига уюшиш, оммавий ҳаракатларда иштирок этиш ҳуқуқига эгадирлар.

Сиёсий партияларда, жамоат бирлашмаларида, оммавий ҳаракатларда, шунингдек, ҳокимиятнинг вакиллик органларида озчиликни ташкил этувчи мухолифатчи шахсларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва кадр-қимматини ҳеч ким камситиши мумкин эмас.

Шарҳланаётган модданинг биринчи қисмига мувофиқ, Ўзбекистонда фуқаролар касаба уюшмаларига, сиёсий партияларга ва бошқа жамоат бирлашмаларига уюшиш, оммавий ҳаракатларда қатнашиш ҳуқуқига эгадирлар. Ушбу конституциявий ҳуқуқ

фуқароларнинг сиёсий ҳуқуқлари ҳисобланиб, улар жорий қонунларда янада батафсил ифодасини топган.

Касаба уюшмалари кўнгилли жамоат ташкилоти бўлиб, ҳам ишлаб чиқариш, ҳам ноишлаб чиқариш соҳаларидаги фаолият турига қараб, ўз аъзоларининг меҳнат ва ижтимоий-иқтисодий ҳуқуқлари ҳамда манфаатларини ҳимоя қилиш учун муштарак манфаатлар билан боғланган меҳнаткашларни бирлаштиради¹. Барча меҳнаткашлар, аynи вақтда, олий ва ўрта махсус ўқув юрталарида таълим олаётган шахслар ҳеч қандай тафовутсиз ўз хоҳишларига кўра ва олдиндан ижозат олмай туриб, ихтиёрий равишда касаба уюшмалари тузиш ҳуқуқига эга. Шунингдек, уставларга риоя этиш шарти билан касаба уюшмаларига кириш ҳуқуқига эгадирлар. Касаба уюшмалари, номидан кўриниб турибдики, мустақил ташкилот бўлиб, корхона, муассаса, ташкилот ва бошқа меҳнат, ўқув юрти жамоаларида ходимларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларининг ҳимоячиси ҳисобланади. Шу маънода улар ўз фаолиятида давлат бошқаруви идораларидан, сиёсий ва бошқа жамоат ташкилотларидан мустақилдирлар. Муҳими, касаба уюшмаларининг ҳуқуқларини чеклайдиган ёки шу ҳуқуқларнинг амалга оширилишига тўсқинлик қиладиган тарздаги ҳар қандай аралашув ман этилади. Фуқароларнинг касаба уюшмаларига аъзолиги ёки аъзо эмаслиги улар орасида бирон-бир ижтимоий-иқтисодий, сиёсий тафовутни келтириб чиқармайди.

Касаба уюшмаларининг мамлакатимиздаги юқори органи — Ўзбекистон Касаба уюшмалари Федерацияси Кенгашидир. Касаба уюшмалари қонун ҳужжатларини ишлаб чиқишда (масалан, меҳнат ва ижтимоий масалаларга оид таклифлар билан давлат бошқаруви идораларига чиқишга ҳақлидирлар, аynи вақтда давлат бошқаруви идоралари айнан шу соҳага дахлдор қонун ҳужжатларини Ўзбекистон Касаба уюшмалари Федерацияси Кенгашини камида бир ҳафта олдин хабардор этган ҳолда қабул қилдилар), меҳнат ҳуқуқларини ҳимоя қилишда, жамоа шартномаларини тузишда ва уни маъмурият томонидан бажарилишини назорат қилишда, ижтимоий ҳимоя масалаларида, меҳнат низоларини кўриб чиқишда қатнашадилар.

¹ Ўзбекистон Республикасининг «Касаба уюшмалари, уларнинг ҳуқуқлари ва фаолиятининг кафолатлари тўғрисида»ги Қонуни.//Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1992, № 9.

Сиёсий партиялар Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг қарашлар, манфаатлар ва мақсадлар муштараклиги асосида тузилган, давлат ҳокимияти органларини шакллантиришда жамият муайян қисмининг сиёсий иродасини рўёбга чиқаришга интилувчи ҳамда ўз вакиллари орқали давлат ва жамоат ишларини идора этишда қатнашувчи кўнгилли бирлашмасидир¹. Сиёсий партиялар фаолияти фуқароларнинг хоҳиш-иродасини эркин билдириш, партияга ихтиёрий равишда кириш ва ундан чиқиш, аъзоларнинг тенг ҳуқуқлилигига, ўзини ўзи бошқаришга, қонунийлик ва ошкораликка асосланади. Амалдаги қонунчилик конституциявий тузумни зўрлик билан ўзгартиришни мақсад қилиб қўювчи, Ўзбекистон Республикаси суверенитети, яхлитлиги ва хавфсизлигига, фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларига қарши чиқувчи, урушни, ижтимоий, миллий, ирқий ва диний адоватни тарғиб қилувчи, халқнинг соғлиғи ва маънавиятига тажовуз қилувчи, миллий ва диний руҳдаги сиёсий партияларни тузиш ва уларнинг фаолият кўрсатишини тақиқлайди. Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси фуқароси бир пайтнинг ўзида фақат битта сиёсий партияга аъзо бўлиши мумкин. Партияга мансублик фуқароларнинг ҳуқуқларини чеклашга ёки уларга муайян имтиёзлар ёки устунликлар беришга олиб келмайди. Судьялар, прокурорлар ва прокуратура терговчилари, ички ишлар органлари, миллий хавфсизлик хизмати ходимлари, ҳарбий хизматчилар, хорижий давлатларнинг фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар сиёсий партияларга аъзо бўла олмайдилар. Шунингдек, қонунчилик Ўзбекистон Республикаси Президенти республика барча фуқароларининг ҳуқуқ ва эркинликларига риоя қилинишининг кафили сифатида президентлик ваколатларини бажариш муддати давомида сиёсий партияга аъзоликни ёки унда иштирок этишни тўхтатиб туриши ёхуд бутунлай тўхтатиши шартлигини белгилайди.

Давлат сиёсий партияларнинг нормал фаолият кўрсатишида барча партияларга тенг имкониятлар яратиб беради. Сиёсий партиялар ўз уставларига мувофиқ фаолият олиб бораётган бўлсалар, давлат органларининг, улар мансабдор шахсларининг сиёсий партиялар фаолиятига аралашувига, аynи вақтда сиёсий партияларнинг ҳам давлат органлари ва мансабдор шахслар ишига

¹ Ўзбекистон Республикасининг «Сиёсий партиялар тўғрисида»ги Қонуни//Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1997, № 2.

аралашувига йўл қўйилмайди. Сиёсий партиялар фаолиятининг асосий мақсади — президентлик, давлат ҳокимияти органларига бўлиб ўтадиган сайловларда иштирок этиб, ҳокимиятга интилишдан иборатдир.

Бугунги кунда мамлакатимиз сиёсий майдонида қуйидаги партиялар фаолият олиб бормоқда: Ўзбекистон Халқ демократик партияси, «Адолат» социал-демократик партияси, «Миллий тикланиш» демократик партияси, «Фидокорлар» миллий демократик партияси, Тадбиркорлар ва ишбилармонлар ҳаракати — Ўзбекистон Либерал-демократик партияси. Улар парламент қуйи палатаси — Қонунчилик палатасига ўтказилган сўнги сайловлардаги иштирокида қўлга киритган ўринлар сони¹ қуйидагичадир: ЎзХДП — 28 та, «Адолат» — 10 та, «Миллий тикланиш» — 12 та, «Фидокорлар» — 18 та, ЎзЛиДеП — 41 та.

Шарҳланаётган моддада фуқароларнинг «...бошқа жамоат бирлашмаларига уюшиш» ҳуқуқи ҳам мустаҳкамланган. Ўзбекистон Республикасининг «Жамоат бирлашмалари тўғрисида»² ги қонунига кўра, сиёсий партиялар ва касаба уюшмалари билан бир қаторда, оммавий ҳаракатлар, хотин-қизлар, ёшлар ва болалар ташкилотлари, ветеранлар ва ногиронлар ташкилотлари, илмий-техникавий, маданий-маърифий, спорт ва бошқа кўнгилли жамиятлар, ижодий уюшмалар, юртдошлар уюшмалари, ассоциациялар ҳам жамоат бирлашмалари ҳисобланади. Улар — «Камолот», «Камалак», «Тадбиркор аёл» ташкилотлари, «Маҳалла», «Нуроний», «Sen yolg'iz emassan», Болалар спортини ривожлантириш, «Шаҳидлар хотираси» хайрия жамғармалари, Ёзувчилар, Бастакорлар, Журналистлар уюшмалари, Судьялар ассоциацияси, спорт федерациялари, Ўзбекистонда фаолият кўрсатаётган миллий-маданий марказлар каби юзлаб жамоат бирлашмаларидир. Фуқаролар ўз қизиқишлари, соҳалари, манфаатларидан келиб чиқиб, ушбу жамоат бирлашмалари фаолиятида иштирок этишлари мумкинлигини юқоридаги норма белгилайди.

Конституция ушбу нормасининг диққатга сазовор томони шундаки, у сиёсий партияларда, жамоат бирлашмаларида, оммавий ҳаракатларда, шунингдек, ҳокимиятнинг вакиллик органларида озчиликни ташкил этувчи муҳолифатчи шахсларнинг ҳуқуқлари, эр-

¹ Ушбу ўринлар сонига Қонунчилик палатасининг бўшаб қолган жойлари-га ўтказилган сўнги сайловлардаги натижалар ҳам акс этган.

² Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1991, № 4.

кинликлари ва қадр-қимматини ҳеч ким камситиши мумкин эмаслигини белгилайди. Ушбу қоида халқаро ҳуқуқ нормаларига ҳам тўла мос келади. Зеро, Конституциянинг муқаддимасидаёқ «Ўзбекистон халқи халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этилган қоидалари устунлигини тан олганлиги» ёзиб қўйилган. Қолаверса, Конституциянинг 13-моддасига кўра, Ўзбекистон Республикасида демократия умуминсоний принципларга асосланади, уларга кўра инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни, қадр-қиммати ва бошқа дахлсиз ҳуқуқлари олий қадрият ҳисобланади.

35-модда . Ҳар бир шахс бевосита ўзи ва бошқалар билан биргаликда ваколатли давлат органларига, муассасаларига ёки халқ вакилларига ариза, таклиф ва шикоятлар билан мурожаат қилиш ҳуқуқига эга.

Аризалар, таклифлар ва шикоятлар қонунда белгиланган тартибда ва муддатларда кўриб чиқилиши шарт.

Ушбу моддада белгиланган норма фуқаролар сиёсий ҳуқуқларининг таркибий қисми бўлмиш шахсларнинг давлат органларига, муассасаларига ёки халқ вакилларига мурожаат қилиш қоидаларини белгилайди. Унга кўра, ҳар бир шахс ўзини қизиқтирган ёки манфаатдор бўлган масалаларда яқка ўзи ёки кўплашиб ваколатли давлат органларига, муассасаларга ва халқ вакилларига ариза, таклиф ва шикоятлар билан мурожаат қилишга ҳақлидир.

Аввалги моддалар шарҳида таъкидланганидек, мамлакатимизда давлат ва инсон манфаатларида устуворлик инсонга берилган. Шу маънода, фуқароларнинг мурожаат қилишдек субъектив ҳуқуқларини рўёбга чиқаришни ҳам давлат ўз қонун ҳужжатларида мустаҳкамлаб қўйди. Соҳани тартибга солувчи махсус ҳужжат — «Фуқароларнинг мурожаатлари тўғрисида»ги қонун 1994 йил 6 майда қабул қилиниб, 2002 йил 13 декабрда унинг янги таҳрири тасдиқланди¹.

Конституциянинг ушбу нормасидан Ўзбекистонда истиқомат қилувчи барча фуқаролар — Ўзбекистон Республикаси фуқаролари, чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар ҳам фойдаланишлари мумкин. Энг муҳими, фуқароларнинг ушбу ҳуқуқларини амалга ошириши бошқа шахсларнинг, давлат ва

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2003, № 1.

жамиятнинг қонуний манфаатлари, ҳуқуқлари ва эркинликларига путур етказмаслиги керак.

Ариза — фуқароларнинг ўз ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини рўёбга чиқаришда ёрдам кўрсатиш тўғрисидаги илтимоси баён этилган мурожаатидир. Масалан, ишга жойлашиш ҳақидаги, моддий ёрдам кўрсатиш ҳақидаги, сиёсий партияга аъзоликка қабул қилиш тўғрисидаги, олий ўқув юртига кириш тўғрисидаги, хорижий мамлакатга кириш-чиқиш визаларини очиш ҳақидаги мурожаатлар ариза тарзида бўлади.

Таклиф — фуқароларнинг давлат ва жамият фаолиятини тақомиллаштиришга доир тавсияларини ўз ичига олган мурожаатидир. Масалан, қонунларни тақомиллаштиришга доир, акциядорлик жамияти фаолиятини ривожлантиришга доир акциядорнинг мурожаатлари таклиф кўринишида бўлади.

Шикоят — фуқароларнинг бузилган ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини тиклаш тўғрисидаги талаби баён этилган мурожаатидир. Масалан, биринчи инстанция жиноят-судлов ёки фуқаролик-судлов ишларининг якуний ҳужжати ҳисобланган ҳукм ёки ҳал қилув қароридан норози бўлган тараф ёки улар қонуний вакиллариининг юқори инстанция судига апелляция ёхуд кассация тартибда йўллайдиган мурожаатлари шикоят орқали амалга оширилади.

Мурожаатларда фуқаронинг фамилияси, исми, отасининг исми, яшаш жойи, ариза, таклиф ёки шикоятнинг моҳияти баён этилган, ёзма шаклдаги мурожаатлар мурожаат этувчининг имзоси билан тасдиқланган бўлиши лозим. Борди-ю, ушбу маълумотлар кўрсатилмаса ёки мазкур маълумотлар сохта бўлса, имзоланмаган бўлса, бундай мурожаатлар аноним ҳисобланади ва улар кўриб чиқилмайди. Фуқароларнинг юқоридаги талабларга жавоб берувчи мурожаатлари албатта қабул қилиниши ва кўриб чиқилиши керак. Қонунчиликка кўра, фуқароларнинг таклифлари тушган кундан эътиборан бир ойгача бўлган муддат ичида кўриб чиқилади, қўшимча ўрганишни талаб этадиган таклифлар бундан мустасно ва бу ҳақда таклиф киритган шахсга ўн кунлик муддат ичида маълум қилинади. Ариза ёки шикоятлар масалани моҳиятан ҳал этиши шарт бўлган давлат органига тушган кундан эътиборан бир ойгача бўлган муддат ичида, қўшимча ўрганишни ва текширишни талаб этмайдиган ариза ёки шикоятлар эса ўн беш кундан кечиктирмай кўриб чиқилади. Ариза ёки шикоятни кўриб чиқиш учун текшириш ўтказиш, қўшимча материал-

лар талаб қилиб олиш ёки бошқа чора-тадбирлар кўриш зарур бўлган ҳолларда, ариза ёки шикоятни кўриб чиқиш муддати тегишли давлат органи раҳбари томонидан истисно тариқасида узоғи билан бир ойга узайтирилиши мумкин ва бу ҳақда ариза ёки шикоят берган шахсга маълум қилинади.

Шуни ҳам айтиш керакки, фуқаронинг тухмат ва ҳақоратдан иборат ариза, таклиф ёки шикоят берганлиги қонунда белгиланган жавобгарликка сабаб бўлади. Жумладан, Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси 139-моддасига кўра, тухмат қилиш, яъни била туриб бошқа шахсни шарманда қиладиган уйдирмалар тарқатиш, шундай ҳаракатлар учун маъмурий жазо қўлланилганидан кейин содир этилган бўлса, энг кам ойлик иш ҳақининг эллик бараваригача миқдорда жарима ёки икки йилгача ахлоқ тузатиш ишлари билан жазоланади¹.

Тухмат:

- а) оғир ёки ўта оғир жиноят содир этишда айблаб;
- б) оғир оқибатлар келиб чиқишига сабаб бўлган ҳолда;
- в) хавfli рецидивист томонидан;
- г) ғаразғўйлик ёки бошқа паст ниятларда қилинса, уч йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади².

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 140-моддасига кўра, ҳақорат қилиш, яъни шахснинг шаъни ва қадр-қимматини беодоблик билан қасддан таҳқирлаш, башарти, шундай ҳаракатлар учун маъмурий жазо қўлланилгандан кейин содир этилган бўлса, энг кам ойлик иш ҳақининг эллик бараваригача миқдорда жарима ёки бир йилгача ахлоқ тузатиш ишлари билан жазоланади³.

Ҳақорат қилиш:

- а) жабрланувчини ўз хизмат ёки фуқаролик бурчини бажариши муносабати билан боғлиқ ҳолда;
- б) хавfli рецидивист томонидан ёки тухмат қилганлиги учун илгари судланган шахс томонидан қилинган бўлса, энг кам ойлик иш ҳақининг юз бараваридан юз эллик бараваригача миқдорда жарима ёки икки йилдан уч йилгача ахлоқ тузатиш ишлари ёхуд олти ойгача қамоқ билан жазоланади⁴.

¹ Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 2001 йил 29 августдаги таҳририда.

² Ўша жойда.

³ Ўша жойда.

⁴ Ўша жойда.

Шунингдек, бу ҳол ҳуқуқбузардан жабр чеккан томонга фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик тартибида маънавий зарарни ундиришга ҳам асос бўлади.

Маънавий зарар уни етказувчининг айби бўлган тақдирда, зарар етказувчи томонидан қопланади. Шунингдек, қуйидаги ҳолларда маънавий зарар уни етказувчининг айбидан қатъи назар, қопланади:

– зарар фуқаронинг ҳаёти ва соғлиғига ошиқча хавф манбаи томонидан етказилган бўлса;

– зарар фуқарога уни қонунга хилоф тарзда ҳукм қилиш, қонунга хилоф тарзда жиноий жавобгарликка тортиш, эҳтиёт чораси сифатида қамоққа олишни ёки муносиб хулқ-атворда бўлиш ҳақида тилхат олишни қонунга хилоф тарзда қўлланиш, қонунга хилоф тарзда маъмурий жазо қўлланиш ва қонунга хилоф тарзда ушлаб туриш натижасида етказилган бўлса;

– зарар ор-номус, қадр-қиммат ва ишчанлик обрў-эътиборини ҳақоратловчи маълумотларни тарқатиш туфайли етказилган бўлса ва қонунда назарда тутилган бошқа ҳолларда.

Маънавий зарар пул билан қопланади. Маънавий зарарни қоплаш миқдори жабрланувчига етказилган жисмоний ва маънавий азобларнинг хусусиятига, шунингдек, айб товон тўлашга асос бўлган ҳолларда зарар етказувчининг айби даражасига қараб суд томонидан аниқланади. Бунда оқилоналик ва адолатлилик талаблари эътиборга олиниши лозим.

Жисмоний ва маънавий азобларнинг хусусияти маънавий зарар етказилган ҳақиқий ҳолатлар ва жабрланувчининг шахсий хусусиятлари ҳисобга олинган ҳолда суд томонидан баҳоланади.

Маънавий зарар тўланиши лозим бўлган мулкий зарардан қатъи назар қопланади.

IX боб

ИҚТИСОДИЙ ВА ИЖТИМОЙ ҲУҚУҚЛАР

36-модда . Ҳар бир шахс мулкдор бўлишга ҳақли.

Банка қўйилган омонатлар сир тутилиши ва мерос ҳуқуқи қонун билан кафолатланади.

Жамиятнинг иқтисодий негизи ундаги мулкчилик муносабатларига асосланади. Шу сабабли мулк нафақат юридик мазмунга,

балки иқтисодий маънога ҳам эга. Кишилар меҳнати билан яратилган ёки табиат томонидан инсонларга «инъом этилган» бойликлар ҳар доим мулк бўлиб келган. Мулк эгаси бўлиш ёки бўлмаслигига қараб, кишиларнинг жамиятдаги мавқеи, аниқроғи, ижтимоий-иқтисодий мақоми белгиланади. Мулккий муносабатларсиз иқтисодий муносабатлар, ишлаб чиқариш жараёни ўз мазмунига эга бўлмайди.

Мулк, биринчидан, кишининг ашёга нисбатан эгалик ҳис-туйғуси билан боғлиқ, иккинчидан, ушбу ашё хусусида кишилар ўртасида вужудга келадиган муносабатдир. Демак, бир сўз билан айтганда, мулк ашё ва унга нисбатан эгалик ҳисси билан боғлиқ муносабатдир.

Шарҳланаётган ушбу норма мазмунан Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясининг 17-моддасига тўла мувофиқ.

Мустақилликнинг дастлабки даврларигача республикаimiz аҳолисининг аксарият қатлами тасавурида давлат тасарруфидан ташқари бўлган мулк шакли ҳисобланган хусусий мулк эксплуатация қилувчи синф қўлидаги қурол сифатида намоён бўларди.

Мустақиллик даврида амалга оширилган ислоҳотлар, бир қатор қонун ҳужжатларининг қабул қилиниши бу тасаввур нотўғри эканлигини, мулк кишиларга энг яқин турувчи тушунча эканини исботлаб берди. Бозор муносабатлари шароитида хусусий мулкнинг афзал жиҳатлари намоён бўла бориши, хусусий мулкдорлар синфининг кенгайиб бориши ҳамда бозор муносабатларининг асосий қонуни ҳисобланган талаб ва тақлиф рақобатнинг хусусий мулк базасида амалда бўлиши хусусий мулк мақомининг тубдан ўзгаришига олиб келди.

Гарчи мулк бўйича дастлабки ҳуқуқий ислоҳотлар 1990 йил 31 октябрдаги Ўзбекистон Республикасининг «Мулкчилик тўғрисида»ги қонуни қабул қилиниши натижасида бошланган бўлсада, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг қабул қилиниши ва унда мулкдорларнинг ҳуқуқлари Бош қонун даражасида кафолатланиши тарихий воқеа бўлди.

Мулкдорнинг мулкка бўлган ҳуқуқи Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 164-моддасида назарда тутилган бўлиб, унга асосан шахснинг ўзига қарашли мол-мулкка ўз хоҳиши билан ва ўз манфаатларини кўзлаб эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш, шунингдек, ўзининг мулк ҳуқуқини, ким томонидан бўлмасин, ҳар қандай бузишни бартараф этишни талаб қилиш ҳуқуқига эгадир. Мулк ҳуқуқи мuddатсиздир.

Конституциянинг шарҳланаётган моддасида ҳар бир шахс мулкдор бўлишга ҳақли эканлиги назарда тутилган. Ҳар бир шахс ибораси мулк ҳуқуқининг субъектларини ўзида намоён этади.

ФКнинг 168-моддасига асосан фуқаролар, юридик шахслар ва давлат мулк ҳуқуқининг субъектларидир.

Мол-мулк мулк ҳуқуқи асосида бир шахсга ёки икки ва ундан ортиқ шахсларга қарашли бўлиши мумкин.

Мол-мулк фуқаро, юридик шахс ёки давлатнинг мулки бўлишига қараб мулк ҳуқуқини, мол-мулкка эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ҳамда уни тасарруф этиш ҳуқуқини вужудга келтириш ва бекор қилиш хусусиятлари қонун ҳужжатлари билан белгилаб қўйилади.

Конституцияда белгиланган шахс ибораси фуқаролик ҳуқуқининг барча субъектларини ўзида мужассам этувчи атама ҳисобланади. Мулк ҳуқуқи субъектлари ичида марказий ўринни фуқаролар ташкил этади.

Демак, шахс деганда, жисмоний шахслар (яъни, Ўзбекистон Республикаси фуқаролари, бошқа давлатларнинг фуқаролари, фуқаролиги бўлмаган шахслар), юридик шахслар (мулкчилик шаклидан қатъи назар, Ўзбекистон Республикасида рўйхатдан ўтган юридик шахслар, Ўзбекистон Республикасида фаолият юритаётган хорижий юридик шахслар, қўшма корхоналар) тушунилади. Шунингдек, айна вақтда, давлат (Ўзбекистон Республикаси, хорижий давлатлар) ҳам мулк ҳуқуқининг субъекти бўлиши мумкин.

Конституцияда мулкдорлар доираси чегараланмаган, шунингдек, унинг миқдори бўйича ҳам чегара ўрнатилмаган. Ҳар бир шахс қонун йўл қўйган доирада унинг эгаси бўлиши мумкин.

Қонун йўл қўйган доира деганда, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, жорий қонунлар ва қонун ости ҳужжатлари, халқаро шартнома, битим ва конвенциялар, урф-одат нормаларида белгиланган қоидалар назарда тутилмоқда. Шунингдек, қонун ҳужжатлари мулкдорлар томонидан эгалик қилинувчи мулклар тоифасини ҳам маълум доирага солган. Масалан, фуқаро ва юридик шахслар эгалик қилиши мумкин бўлмаган, фақат давлат тасарруфида бўладиган мол-мулклар мулкдори фақат Ўзбекистон Республикаси ва унинг маъмурий-ҳудудий тузилмалари бўлиши мумкин.

Мулк дахлсиздир ва қонун билан қўриқланади.

Мулкнинг дахлсизлиги мулкдорга қарши турган барча субъектлар томонидан мулк ҳуқуқи бузилишидан ўзларини сақлашидан иборатдир.

Мулқдорнинг мол-мулкини олиб қўйишга, шунингдек, унинг ҳуқуқларини чеклашга фақат қонунларда назарда тутилган ҳоллардагина йўл қўйилади.

Мулқдорлик унга тегишли бўлган мулк шаклига нисбатан эгаллик қилиш, ундан фойдаланиш ва тасарруф этиш имкониятидан келиб чиқади.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 167-моддасида мулкнинг икки шакли — хусусий ва оммавий шакли мавжуд эканлиги белгиланган.

Давлат мулк шакллари ривожлантириш учун зарур ҳуқуқларнинг тенглигини таъминлайди ва унинг ҳимоя қилинишини кафолатлайди. Мулк шакллари бундай туркумлаштириш учун мулк субъекти мақоми ва мол-мулк режимининг узвий бирлиги асосий мезон ҳисобланади. Ўз навбатида хусусий мулк шакли қуйидаги кўринишларда (турларда) намоён бўлади:

а) якка шахсга (индивидга) тегишли мулк (фуқаролар мулки);
б) нодавлат юридик шахслар мулки.

Оммавий мулк таркибига қуйидагилар киради:

а) Ўзбекистон Республикаси мулки;
б) маъмурий-ҳудудий тузилмалар мулки (муниципал мулк).

Давлат мулкдорнинг қўлидаги мулкнинг ўзгалар томонидан чегараланишини тақиқлайди.

Лекин мулкдорнинг ўз тасарруфидаги мулкдан фойдаланиш жараёнида айрим чекловлар мавжуд.

ФКнинг 172-моддасига асосан, мулкдорнинг ўз ҳуқуқларини амалга ошириши бошқа шахсларнинг ҳуқуқларини ва қонун билан қўриқладиган манфаатларини бузмаслиги шарт.

Қонунларда назарда тутилган ҳолларда, шартларда ва доирада мулкдор бошқа шахслар унинг мол-мулкidan чекланган тарзда фойдаланишига йўл қўйишга мажбур.

Мулқдор ўзининг устунлик мавқеини суиистеъмол қилишга, бошқа шахсларнинг ҳуқуқларини ва қонун билан қўриқладиган манфаатларини камситадиган ўзга ҳаракатларни қилишга ҳақли эмас.

Мулқдор ўз ҳуқуқини амалга оширганида фуқароларнинг соғлиғига ва атроф муҳитга зарар етказилишининг олдини олиш чораларини кўришга мажбур.

Айни вақтда шуни ҳам айтиш керакки, мол-мулкни сақлаш, уни тасодифан nobud бўлиш ёки бузилиш хавфидан асраш ҳам асосан мулкдор зиммасида бўлади. Мулк ҳуқуқи мутлақ ва дахл-

сиз бўлиб, унга бўлган ҳуқуқ фақат ўзига тегишли эканлигини билдиради. Шунга кўра, у ўз хоҳишини ким томонидан бўлма-син, ҳар қандай бузишни бартараф этиш талаби билан чиқишга ҳақлидир. Айни вақтда мулк ҳуқуқи муддатсиз бўлиб, у қонуний асосларда мулкдорга ўтгандан бошлаб, токи ўлимига қадар ёхуд ўзининг эрк-иродасига боғлиқ ҳолда ушбу давр мобайнида унга тегишли ҳисобланади. Аммо етарли қонуний асослар мавжуд бўлганда суд тартибида ундирув унинг мажбуриятлари ижроси юзасидан мол-мулкига қаратилиш ҳоллари ҳам учрайди. Бундай ҳолларда мол-мулк мулкдорнинг эрк-иродасига боғлиқ бўлмаган ҳолда ундан олиб қўйилади.

Бугунги кунда амалга оширилаётган ислохотларнинг замирида юртимизда кичик ва ўрта бизнес соҳибларини кўпайтириш, мулкдорлар синфини шакллантириш, уларнинг халқаро меҳнат тақсимотига фаол интеграциялашувини таъминлаш, пировардида чет эл сармоясини юртимизга кенг жалб қилиш масалалари ётибди. Шу маънода хусусий мулк билан боғлиқ энг муҳим қондан-ни билдириш ўринли бўларди. Бугунги кунда хусусий мулк бўлган мол-мулкнинг миқдори ва қиймати чекланмайди. Демак, қонун йўл қўйган асосларда, тартибда фуқаролар чекланмаган мол-мулк соҳиблари бўлиши мумкин.

Иқтисодий ҳуқуқлар орасида банкларда жамғармалар (омонат) га эга бўлиш алоҳида аҳамият касб этади. Бугунги кунда бу соҳада фуқароларга кенг имкониятлар берилган. Фуқаронинг банкка омонат қўйиши билан боғлиқ муносабатлар «банк омонати шартномаси» билан тартибга солинади. Муомалага лаёқатли ҳар бир фуқаро ўз номига ёки учинчи шахс номига омонат очиши мумкин. Унинг ёши, фуқаролиги, жинси, ижтимоий аҳволи, диний рутбаси, миллати, тилидан қатъи назар, бу ўринда тафовут йўқ. Шунини айтиш керакки, омонат жалб қилиш ҳуқуқига фақат қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда лицензия берилган банкларгина эга бўладилар. Шартнома, албатта, ёзма шаклда бўлиши лозим. Омонатчига омонат дафтарчасининг ёки жамғарма (депозит) сертификатининг берилганлиги шартноманинг тузилганлигини билдиради. Омонат талаб қилиб олингунча ёки шартномада кўзда тутилган муддатда қайтариш шarti билан тузилиши мумкин. Иккала ҳолда ҳам омонатчи фуқаро бўлганда банк у талаб қилиши биланоқ омонат суммасини ёки унинг бир қисмини бериши шарт. Банк омонатчига омонат суммаси учун шартномада белгиланадиган миқдорда фоизлар тўлайди. Банк

омонати суммасига фоизлар омонат банкка тушган куннинг эртасидан бошлаб, токи у омонатчига қайтарилган ёки бошқа асосларга кўра омонатчининг ҳисоб варағидан ўчирилган кундан олдинги кунгача ёзилади. Омонатчининг ҳисоб варағи хатланганлиги оқибатида банк ушбу ҳисоб варақдаги пул маблағларидан фойдалана олмаган давр учун фоизлар ёзилмайди.

Энг муҳими, банкка қўйилган омонатлар сир тутилади. Ўзбекистон Республикасининг «Банк сирини тўғрисида»¹ ги қонунига кўра, банк сирини ташкил этувчи маълумотлар хизмат вазифасини бажариши муносабати билан ўзига ишониб топширилган ёки маълум бўлиб қолган ёхуд мазкур қонунда белгиланган тартибда тақдим этилган шахслар томонидан (бу шахслар — прокуратура, суд, тергов ва суриштирув идоралари ходимлари, суд ижрочиларидир) бу маълумотларнинг ошкор қилиниши ёки улардан шахсий мақсадда ёинки учинчи шахсларнинг манфаатлари йўлида фойдаланилиши тақиқланади. Банк сирини муҳофаза этиш банк томонидан кафолатланади. Банк сирини ташкил этувчи маълумотлар прокуратура, тергов ва суриштирув органларига мазкур банк мижозига нисбатан қўзғатилган жиноят иши мавжуд бўлган тақдирда, етказилган зарар ундириб олинишини ёки унинг мол-мулки хатланишини таъминлаш мақсадида терговчи ёки суриштирувчининг асослантирилган қарорига биноан прокурор санкцияси билан тақдим этилади. Шунингдек, банк сирини билан боғлиқ маълумотлар суд, суд ижрочиси ва давлат солиқ хизмати идораларига уларнинг ёзма сўровига асосан қонун ҳужжатларига мувофиқ равишда берилади.

Фуқароларнинг иқтисодий ҳуқуқларидан яна бири — бу мерос ҳуқуқидир. Ўзбекистонда ҳар бир инсон мерос қолдириш ҳуқуқига эга эканлиги Ўзбекистон Конституцияси томонидан кафолатланади. Мерос ҳуқуқига оид фуқароларнинг мулкий муносабатлари фуқаролик қонунчилиги нормалари билан тартибга солинади.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексига биноан, мерос қолдирувчининг ўлгунига қадар мерос қолдириш ҳуқуқи сақланиб қолади. Фуқаролар, яъни мерос очилишида шу уйда яшаган шахслар, фарзандлар, қариндош-уруғлар меросхўрлар ҳисобланади.

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2003, № 9—10.

Мерос олиш (меросхўрлик) мулк ҳуқуқини вужудга келтирувчи асослардан бири бўлиб, унга кўра, мулкдорнинг ҳаётлик вақтида топган, қўлга киритган, унинг шахси билан боғлиқ бўлмаган барча мол-мулк, ҳуқуқлар ва, айтилиши мумкин, мажбуриятларнинг бошқа шахсларга мулк ҳуқуқи асосида (эгаллаш, фойдаланиш ва тасарруф қилиш) ўтишини билдиради.

Ворислик васият ва қонун бўйича амалга оширилади. Қонун бўйича ворислик васият мавжуд бўлмаса ёхуд бутун мероснинг тақдирини белгиламаса, шунингдек, ФҚда белгиланган бошқа ҳолларда амалга оширилади.

Мерос фуқаронинг ўлими ёки унинг суд томонидан вафот этган, деб эълон қилиниши оқибатида очилади.

Мерос қолдирувчининг охириги доимий яшаб турган жойи мероснинг очилиш жойи ҳисобланади.

Мерос очилган пайтда ҳаёт бўлган фуқаролар, шунингдек, мерос қолдирувчининг ҳаётлик пайтида ҳомила ҳолида бўлган ва мерос очилгандан кейин тирик туғилган болалари васият ва қонун бўйича меросхўр бўлишлари мумкин.

Мерос очилган пайтда тузилиб бўлган юридик шахслар, шунингдек, давлат ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ҳам васият бўйича меросхўр бўлишлари мумкин.

Фуқаронинг ўзига тегишли мол-мулкни ёки бу мол-мулкка нисбатан ҳуқуқини вафот этган тақдирда тасарруф этиш хусусидаги хоҳиш-иродаси васият деб эътироф қилинади.

Васиятнома шахсан тузилиши лозим. Васиятноманинг вакил орқали тузилишига йўл қўйилмайди.

Фуқаро ўзининг барча мол-мулкни ёки унинг муайян қисмини қонун бўйича меросхўрлар доирасига кирадиган, шунингдек, кирмайдиган бир ёки бир неча шахсга, шу билан бирга юридик шахсларга, давлатга ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларига васият қилиши мумкин.

Васият қилувчи қонун бўйича меросхўрлардан биттасини, бир нечасини ёки ҳаммасини изоҳ бермаган ҳолда меросдан маҳрум қилишга ҳақли. Қонун бўйича меросхўрни меросдан маҳрум этиш, агар васиятномадан бошқа ҳол келиб чиқмаса, бу васият қилувчининг тақдим этиш ҳуқуқи бўйича ворислик қиладиган авлодларига нисбатан татбиқ этилмайди.

Мерос қонун ва васият қилиш орқали қолдирилади. Ҳар бир шахс ўзининг васиятномасини ҳар қандай вақтда ўзгартириши ёки бекор қилиши мумкин. Васиятномани ўзгартириш ёки бе-

кор қилиш ҳолатларида, бу ҳақда нима учун ўзгартиргани ёки бекор этганини кўрсатиши шарт эмас.

Мерос қолдирувчи ҳар қандай мол-мулк тўғрисидаги фармойишни ўз ичига оладиган васиятнома тузишга ҳақли.

Мерос қолдирувчи васият қилаётган пайтида ўзига тегишли бўлмаган мол-мулк тўғрисидаги фармойишни ўз ичига оладиган васиятнома тузишга ҳақли. Агар мерос очилган пайтга келиб, бундай мол-мулк унга тегишли бўлиб қолса, тегишли фармойиш ҳақиқий ҳисобланади.

Нотариус, васиятномани тасдиқловчи бошқа мансабдор шахс, шунингдек, васият қилувчининг ўрнига васиятномани имзолаган фуқаро мерос очилгунга қадар васиятноманинг мазмунига, унинг тузилиши, бекор қилиниши ёки ўзгартирилишига дахлдор маълумотларни ошкор қилишга ҳақли эмас.

Васиятнома бўлмаган ҳолларда қонун бўйича ворислик юзага келади. Фуқаролик қонунчилигига асосан меросхўрлар қонун бўйича навбатма-навбат мерос олиш йўли билан меросга эга бўладилар. Фуқаролик кодекси бўйича меросхўрларнинг беш даражаси белгиланган бўлиб, улар қонунга асосан меросни тенг миқдорда бўлиб олишади. Меросхўрларнинг беш даражаси — бу қонун бўйича ворисликнинг навбати деганидир. Қонун бўйича биринчи навбатдаги ворислар — мерос қолдирувчининг болалари (шу жумладан фарзандликка олинган болалари), эри (хотини) ва ота-онаси (фарзандликка олувчилар), шунингдек, мерос қолдирувчининг вафотидан кейин туғилган болалари ҳам. Қонун бўйича иккинчи навбатдаги ворислар — мерос қолдирувчининг туғишган ҳамда она (ота) бир ота (она) бошқа ака-укалари ва опа-сингиллари, шунингдек, унинг ҳам ота, ҳам она тарафдан бобоси ва бувиси. Учинчи навбатдаги ворислар — мерос қолдирувчининг туғишган амакиси, тоғаси, аммаси ва холаси, тўртинчи навбатдаги ворислар — мерос қолдирувчининг олтинчи даражагача (олтинчи даража ҳам шунга киради) бўлган бошқа қариндошларидир. Бунда яқинроқ қариндошлар узоқроқ қариндошларга нисбатан мерос олишда имтиёзли ҳуқуққа эга бўладилар. Қонун бўйича бешинчи навбатдаги ворислар — мерос қолдирувчининг меҳриятга қобилиятсиз боқимларидир.

Қонун бўйича ворисликда фарзандликка олинган шахс ва унинг авлодлари, бир тарафдан, фарзандликка олувчи шахс ва унинг қариндошлари, иккинчи тарафдан, туғишган қариндошларга тенглаштириладилар.

Фарзандликка олинганлар ва уларнинг авлодлари фарзандликка олинган шахснинг ота-онаси ҳамда бува-бувилари, ака-укалари, опа-сингиллари вафот этганидан кейин қонун бўйича мерос олмайдилар.

Фарзандликка олинган шахснинг ота-онаси ҳамда бува-бувилари, ака-укалари, опа-сингиллари фарзандликка олинган шахс ва унинг авлодлари вафот этганидан кейин қонун бўйича мерос олмайдилар.

Қонун бўйича ворисларнинг ҳар бир навбати аввалги навбатдаги меросхўрлар бўлмаган, меросдан четлаштирилган, меросни қабул қилмаган ёхуд ундан воз кечган тақдирда ворислик ҳуқуқига эга бўлади.

Давлат қонун бўйича мерос олиш ҳуқуқини кафолатлайди.

37-модда . Ҳар бир шахс меҳнат қилиш, эркин касб танлаш, адолатли меҳнат шaroитларида ишлаш ва қонунда кўрсатилган тартибда ишсизликдан ҳимояланиш ҳуқуқига эгадир.

Суд ҳукми билан тайинланган жазони ўташ тартибидан ёки қонунда кўрсатилган бошқа ҳоллардан ташқари мажбурий меҳнат тақиқланади.

Ушбу ҳуқуқ Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясининг 23-моддасига тўла мос келади. Миллий қонунчилик тизимида мазкур норма бир қатор қонун ҳужжатлари — Меҳнат кодекси¹, «Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисида»²ги, «Меҳнатни муҳофаза қилиш тўғрисида»³ги қонунларда ҳам ўз ифодасини топган.

Жорий қонунчиликка кўра, барча фуқаролар меҳнат қилиш ҳуқуқига эга бўлиш ва улардан фойдаланишда тенг имкониятларга эгадирлар. Жинси, ёши, ирқи, миллати, тили, ижтимоий келиб чиқиши, мулкӣ ҳолати ва мансаб мавқеи, динга бўлган муносабати, эътиқоди, жамоат бирлашмаларига мансублиги, шунингдек, ходимларнинг ишчанлик қобилиятларига ва улар меҳнатининг натижаларига алоқадор бўлмаган бошқа жиҳатларига

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996, № 1-илова.

² Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1998, № 5—6.

³ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1993, № 5.

қараб меҳнатга оид муносабатлар соҳасида ҳар қандай чеклашларга ёки имтиёзлар белгилашга йўл қўйилмайди ва булар камситиш деб ҳисобланади.

Меҳнат соҳасида меҳнатнинг муайян турига ҳос бўлган талаблар ёки давлатнинг юқорироқ ижтимоий ҳимоясига муҳтож бўлган шахслар (аёллар, вояга етмаганлар, ногиронлар ва бошқалар) тўғрисидаги алоҳида фамхўрлиги билан боғлиқ фарқлашлар камситиш деб ҳисобланмайди.

Меҳнат соҳасида ўзини камситилган деб ҳисоблаган шахс камситишни бартараф этиш ҳамда ўзига етказилган моддий ва маънавий зарарни тўлаш тўғрисидаги ариза билан судга мурожаат қилиши мумкин.

Айни вақтда ҳар бир шахснинг меҳнат ҳуқуқларини ҳимоя қилиш кафолатланади. Ҳар бир ходим:

- ўз меҳнати учун қонун ҳужжатларида белгиланган энг кам ойлик иш ҳақидан оз бўлмаган миқдорда ҳақ олиш;

- муддатлари чегараси белгиланган иш вақтини ўрнатиш, бир қатор касблар ва ишлар учун иш кунини қисқартириш, ҳар ҳафталик дам олиш кунлари, байрам кунлари, шунингдек, ҳақ тўланадиган йиллик таътиллار бериш орқали таъминладиган дам олиш;

- хавфсизлик ва гигиена талабларига жавоб берадиган шароитларда меҳнат қилиш;

- касбга тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш;

- иш билан боғлиқ ҳолда соғлиғига ёки мол-мулкига етказилган зарарнинг ўрнини қоплаш;

- касаба уюшмаларига ҳамда ходимлар ва меҳнат жамоаларининг манфаатларини ифода этувчи бошқа ташкилотларга бирлашиш;

- қариганда, меҳнат қобилиятини йўқотганда, боқувчисидан маҳрум бўлганда ва қонунда назарда тутилган бошқа ҳолларда ижтимоий таъминот олиш;

- ўзининг меҳнат ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, шу жумладан суд орқали ҳимоя қилиш ва малакали юридик ёрдам олиш;

- жамоаларга доир меҳнат низоларида ўз манфаатларини қувватлаш ҳуқуқига эгадир.

Шуни ҳам эслатиш керакки, унумли ва ижодий меҳнат қилишга бўлган ўз қобилиятларини тасарруф этиш ва қонун ҳужжатлари билан тақиқланмаган ҳар қандай фаолият билан шуғулланиш ҳар кимнинг мутлақ ҳуқуқидир. Ихтиёрий равишда иш би-

лан банд бўлмаслик жавобгарликка тортиш учун асос бўлмайди. Ҳар ким иш берувчига бевосита мурожаат қилиш ёки меҳнат органларининг бепул воситачилиги орқали иш жойини эркин танлаш ҳуқуқига эгадир.

Амалдаги қонун ҳужжатларига кўра, корхоналардаги, ҳар бир иш жойидаги меҳнат шароити меҳнатни муҳофаза қилиш стандартлари, қоида ва меъёрлари талабларига мувофиқ бўлиши лозим. Маъмурият корхонада меҳнатнинг соғлом ва хавфсиз шароитларини таъминлаши, ишлаб чиқаришнинг хавfli ва зарарли омиллари ус-тидан назорат ўрнатиши ва бу ҳақда ўз вақтида ходимларни хабардор қилиб туриши шарт. Меҳнат шароити зарарли ва хавfli ишлаб чиқаришларда, шунингдек, ўта нохуш ҳароратли ёки ифлосла-нишлар билан боғлиқ шароитларда бажариладиган ишларда меҳнат қилувчиларга давлат бошқаруви идоралари белгиланган меъёрларда махсус кийим, пойабзал ва бошқа шахсий ҳимоя воситалари, ювиш ва дезинфекциялаш воситалари, сут ёки унга тенглашадиган бошқа озиқ-овқат маҳсулотлари, парҳез овқат бепул берилади. Шуниси ҳам эътиборлики, корхоналарнинг ходимлари Ўзбекистон Респуб-ликаси қонунларида белгиланган тартибда ва шартлар билан бахт-сиз ҳодисалар ва касб касалликларидан мажбурий суғурта қили-нишлари шарт қилиб белгиланган. Қонунларимиз ходимларнинг айрим тоифаларига (чунончи, хотин-қизлар, ёшлар, меҳнат қоби-лияти чекланганлар) янада қулайроқ меҳнат шароитларини ярата-ди. Масалан, меҳнат шароити ноқулай ишларда, ер ости ишларида аёллар меҳнати тақиқланади (айрим санитария ёки маиший хизмат кўрсатиш ишларидан ташқари), аёлларнинг улар учун мумкин бўлмаган нормадаги юк кўтаришлари ва ташишлари ман этилади. Шунингдек, бундай талаблар ходимлар ўн саккиз ёшга етмаган бўлса ҳам қўлланилади.

Маъмуриятнинг айби билан ишлаб чиқаришдаги бахтсиз ҳоди-са ёки касб касаллиги натижасида меҳнат қобилиятини тўлиқ ёки қисман йўқотган ходимга корхона Ўзбекистон Республикаси қонунларида белгиланган тартиб ва миқдорда бир марта бери-ладиган нафақа тўлайди ҳамда соғлиққа етказилган шикаст учун товон тўлайди. Бир марта бериладиган нафақа миқдори жамоа шартномасида белгиланади ва у жабрланувчининг бир йиллик маошидан кам бўлмаслиги керак. Шунингдек, ишлаб чиқариш-даги бахтсиз ҳодиса оқибатида ходим вафот этган тақдирда кор-хона тегишли ҳуқуққа эга бўлган шахсларга моддий зарарни қонунларда белгиланган тартиб ва миқдорларда қоплайди.

Меҳнат кодексининг 9-моддаси меҳнат соҳасидаги давлат бошқаруви, меҳнат тўғрисидаги қонун ҳужжатларига риоя этилишини текшириш ва назорат қилишга бағишланган бўлиб, унга асосан, меҳнат соҳасидаги давлат бошқарувини Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги ва унинг ҳудудий органлари амалга оширади.

Меҳнат тўғрисидаги қонун ҳужжатларига ва меҳнатни муҳофаза қилиш қоидаларига риоя этилишини текшириш ва назорат қилишни қуйидагилар амалга оширади:

1) шунга махсус вакил қилинган давлат органлари ва уларнинг инспекциялари;

2) касаба уюшмалари.

Давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари меҳнат тўғрисидаги қонун ҳужжатларига риоя этилишини текширишни қонунда белгиланган тартибда амалга оширадilar.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида меҳнат тўғрисидаги қонунларнинг аниқ ва бир хил ижро этилиши устидан назорат олиб бориш Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори ва унга бўйсунувчи прокурорлар томонидан амалга оширилади.

Аҳолининг меҳнатга лаёқатли қатламини иш билан таъминлаш давлат томонидан кафолатланади. Ўзбекистон Республикасининг «Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисида»ги қонунининг 5-моддасига асосан аҳолини иш билан таъминлаш соҳасидаги давлат сиёсати қуйидаги принципларга асосланади:

меҳнат қилиш ва ишни эркин танлаш ҳуқуқини амалга оширишда барча фуқароларга жинси, ёши, ирқи, миллати, тили, ижтимоий келиб чиқиши, мулкый аҳволи ва мансаб мавқеидан, динга муносабати, эътиқодидан, жамоат бирлашмаларига мансублигидан, шунингдек, ходимларнинг ишчанлик жиҳатларига ҳамда улар меҳнатининг натижаларига боғлиқ бўлмаган бошқа ҳолатлардан қатъи назар, тенг имкониятларни таъминлаш;

кишиларнинг меҳнат ва тадбиркорлик ташаббусларини қўллаб-қувватлаш ва рағбатлантириш, уларда меҳнат қилиш ва ҳаёт кечиришда муносиб шароитларни таъминлайдиган унумли ва ижодий меҳнат қобилиятини ривожлантиришга кўмаклашиш;

меҳнат қилишнинг ихтиёрийлиги;

иш билан таъминланиш соҳасида ижтимоий кафолатлар бериш ва аҳолини ишсизликдан ҳимоя қилишни таъминлаш;

ижтимоий ҳимояга ўта муҳтож ва иш топишда қийналаётган фуқаролар учун мавжуд иш жойларини сақлаб қолаётган ва янги иш жойларини яратаётган иш берувчиларни рағбатлантириш;

иш билан таъминлаш соҳасидаги тадбирларни иқтисодий ва ижтимоий сиёсатнинг бошқа йўналишлари билан мувофиқлаштириш;

аҳолини иш билан таъминлаш чора-тадбирларини ишлаб чиқиш, амалга ошириш ва уларнинг бажарилишини назорат қилишда давлат органлари, касаба уюшмалари, ходимларнинг вакиллик органлари ва иш берувчиларнинг ўзаро ҳамкорлиги;

аҳолини иш билан таъминлаш муаммоларини ҳал қилишда давлатлараро ҳамкорлик.

Давлат иш билан таъминлаш турини, шу жумладан, турли меҳнат режимидаги ишни танлаш эркинлигини, ишга қабул қилишни қонунга хилоф равишда рад этишдан ва меҳнат шартномасини ғайриқонуний равишда бекор қилишдан ҳимояланишни, мақбул келадиган иш танлаш ва ишга жойлашишга бепул ёрдам беришни, ҳар кимга касбга ва ишга эга бўлишда, меҳнат қилиш ва иш билан таъминланиш шарт-шароитларида, меҳнатга ҳақ тўлашда, хизмат поғонасидан юқорилаб боришда тенг имкониятлар яратишни, янги касбга (мутахассисликка) бепул ўқитишни, маҳаллий меҳнат органларида ёки уларнинг йўлланмаси билан бошқа ўқув юртларида стипендия тўлаб малакасини оширишни, бошқа жойдаги ишга қабул қилинганда сарф қилинган моддий харажатлар учун қонун ҳужжатларига мувофиқ компенсация тўлашни, ҳақ тўланадиган жамоат ишларида қатнашиш учун муддатли меҳнат шартномалари тузиш имкониятини кафолатлайди.

Аҳолини ишсизликдан ҳимоялаш мақсадида давлатимиз қатор ислохотларни амалга оширмоқда. Масалан, қишлоқ жойлардаги иш билан банд бўлмаган аҳолини уйда маҳсулотлар ишлаб чиқариш, хизматлар кўрсатиш ишларини бажаришга жалб этиш учун иш берувчиларга реал рағбатлар яратиш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Йирик саноат корхоналари билан касаначиликни ривожлантириш асосидаги ишлаб чиқариш ва хизматлар ўртасида кооперацияни кенгайтиришни рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида» 2006 йил 5 январдаги ПФ-3706-сон Фармони ва уни амалга ошириш юзасидан Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланган «Касаначилик тўғрисида»ги Низом қабул қилинди.

**38-модда. Ёлланиб ишлаётган барча фуқаролар дам олиш ҳуқуқига эгадирлар. Иш вақти ва ҳақ тўланадиган меҳнат таъти-
лининг муддати қонун билан белгиланади.**

Ушбу норма Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясининг 24-моддаси, Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғри-
сидаги 1966 йилги Халқаро пактнинг 7-моддаси қоидаларига тўла
мос келади. Ўзбекистон бугунги кунда Халқаро Меҳнат Ташки-
лотининг тенг ҳуқуқли аъзоси ҳисобланиб, у томонидан ишлаб
чиқилган конвенция ва тавсияларни оғишмай бажариб келмоқ-
да. Жумладан, мамлакатимизда ҳам иш вақтининг нормал муд-
дати ҳафтасига қирқ соатдан ошмаслиги белгиланди. Қонунла-
римизда олти кунлик иш ҳафтасида ҳар кунги ишнинг мудда-
ти — етти соатдан, беш кунлик иш ҳафтасида эса — саккиз соатдан
ошмаслиги нормаланган. Шунингдек, ўн саккиз ёшга тўлмаган
ходимлар учун — ҳафтасига ўттиз олти соатлик (16—18 ёшли-
ларга), йигирма тўрт соатлик (15—16 ёшлиларга), 1 ва 2-гуруҳ
ногирони бўлган ходимлар учун — ҳафтасига ўттиз олти соат-
лик, ноқулай меҳнат шароитларидаги ишларда банд бўлган хо-
димлар учун — ҳафтасига ўттиз олти соатлик, алоҳида тусга эга
бўлган ишлардаги ходимлар (тиббиёт ходимлари, педагоглар)
учун — ҳафтасига ўттиз олти соатдан ошмайдиган иш вақтининг
қисқатирилган муддатлари ҳам белгиланган.

Ходимнинг розилиги билан уни иш вақтидан ташқари иш-
ларга ҳам жалб қилиш мумкин. Иш вақтидан ташқари ишнинг
муддати ҳар бир ходим учун сурункасига икки кун давомида
тўрт соатдан (меҳнат шароити оғир ва зарарли ишларда — бир
кунда икки соатдан) ва йилига бир юз йигирма соатдан ортмас-
лиги керак.

Барча ёлланиб ишловчилар дам олиш ҳуқуқига эгадирлар. Дам
олиш ҳуқуқи ходим меҳнат вазифаларини бажаришдан холи
бўлган ва бундан у ўз ихтиёрига кўра фойдаланиши мумкин бўлган
вақт билан изоҳланади.

Меҳнат муносабатларида дам олиш тушунчаси ўз ичига та-
наффуслар, дам олиш ва байрам кунлари, шунингдек, меҳнат таъ-
тилларини қамраб олади.

Ходимга иш куни (смена) давомида дам олиш ва овқатланиш
учун танаффус берилиши керак, бу танаффус иш вақтига кири-
тилмайди. Танаффус бериш вақти ва унинг аниқ муддати ички
меҳнат тартиби қоидаларида, смена графикларида ёки ходим

билан иш берувчи ўртасидаги келишувга биноан белгилаб қўйилади. Ишлаб чиқариш шароитига кўра дам олиш ва овқатланиш учун танаффус бериш мумкин бўлмаган ишларда иш берувчи ходимга иш вақтида овқатланиб олиш имкониятини таъминлаши шарт. Бундай ишларнинг рўйхати, овқатланиш тартиби ва жойи ички меҳнат тартиби қоидаларида белгилаб қўйилади.

Меҳнат тўғрисидаги қонунлар ва бошқа норматив ҳужжатлар билан иш куни (смена) давомида бошқа танаффуслар ҳам белгилаб қўйилиши мумкин. Ишнинг тугаши билан кейинги куни (сменада) иш бошланиши ўртасидаги кундалик дам олиш вақтининг муддати ўн икки соатдан кам бўлиши мумкин эмас.

Барча ходимларга дам олиш кунлари (ҳар ҳафталик узлуксиз дам олиш) берилади. Беш кунлик иш ҳафтасида ходимларга ҳафтада икки дам олиш куни, олти кунлик иш ҳафтасида эса, бир дам олиш куни берилади. Ўзбекистон Республикаси ҳудудида умумий дам олиш куни якшанбадир.

Дам олиш кунларида ишлатиш тақиқланади. Иш берувчининг фармойиши бўйича айрим ходимларни дам олиш кунлари ишга жалб этишга алоҳида ҳоллардагина, жамоа шартномасида, агар у тузилмаган бўлса, иш берувчи томонидан касабга уюшмаси қўмитаси ёки ходимларнинг бошқа вакилик органи билан келишиб белгиланган асослар бўйича ва тартибда йўл қўйилади ҳамда дам олиш кунларида бажарилган иш учун компенсация ва ҳақ тўлаш амалга оширилади.

Шунингдек, Ўзбекистонда байрам кунлари барча фуқаролар дам оладилар. 1 январь — Янги йил байрами; 8 март — Хотинқизлар куни; 21 март — Наврўз байрами; 9 май — Хогира ва қадрлаш куни; 1 сентябрь — Мустақиллик куни; 8 декабрь — Конституция куни; Рўза ҳайит (Ийд ал — Фитр) диний байрамининг биринчи куни; Қурбон ҳайит (Ийд ал — Адҳа) диний байрамининг биринчи куни байрам кунларидир.

Барча ходимларга, шу жумладан ўриндошлик асосида ишлаётган ходимларга дам олиш ва иш қобилиятини тиклаш учун иш жойи (лавозими) ва ўртача иш ҳақи сақланган ҳолда йиллик меҳнат таътиллари берилиши кафолатланади. Йиллик меҳнат таътиллари (асосий ва қўшимча) ўн беш иш кунидан кам бўлмаган — қирқ саккиз иш кунидан ортиқ бўлмаган муддатни ташкил қилади. Шунингдек, ходимларга ижтимоий таътиллار ҳам (туғиш таътиллари, болаларни парваришлаш таътиллари, ўқиш билан боғлиқ таътиллار, ижодий таътиллари) берилади.

39-модда. Ҳар ким қариганда, меҳнат лаёқатини йўқотганда, шунингдек боқувчисидан маҳрум бўлганда ва қонунда назарда тутилган бошқа ҳолларда ижтимоий таъминот олиш ҳуқуқига эга.

Пенсиялар, нафақалар, ижтимоий ёрдам бошқа турларининг миқдори расман белгилаб қўйилган тирикчилик учун зарур энг кам миқдордан оз бўлиши мумкин эмас.

Мамлакатимизда аҳолининг ижтимоий ночор қатламлари манфаатлари муҳофаза қилинишига алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Мустақил Ўзбекистонда ижтимоий таъминот ҳамда ижтимоий муҳофаза қилиш давлат органлари тизими тамомила қайта қурилди, ижтимоий ҳимоянинг янги шакллари жорий этилиши билан бирга, уни амалга оширувчи давлат органлари ваколатлари қайта кўриб чиқилди, бу соҳадаги ваколатларнинг муайян қисми нодавлат ташкилотларга, биринчи навбатда, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларига ўтказила бошланди.

«Кишиларни ижтимоий ҳимоялаш ва уни кафолатлашнинг кучли, таъсирчан механизми бўлгандагина бозор иқтисодиётига собитқадамлик билан ўтишни таъминлаш, таркибий қайта қуришни амалга ошириш, ижтимоий-сиёсий барқарорликни сақлаган ҳолда ишлаб чиқариш муносабатларини тубдан ислоҳ қилиш мумкин»¹.

Конституциянинг шарҳланаётган ушбу нормаси Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясининг 25-моддаси нормаларига тўла мос келади. 25-моддада таъкидланишича, ҳар бир инсон ўзи ва оиласининг сихат-саломатлиги ва фаровонлигини асраш учун зарур бўлган турмуш даражасига, шу жумладан озиқ-овқат, либос, уй-жой, тиббиёт, парвариш ва зарур ижтимоий хизмат ҳуқуқига ҳамда ишсиз қолганда, бетоблигида, ногиронлигида, бева бўлиб қолганида, қариганида ёки ўзига боғлиқ бўлмаган ҳолатларга кўра тирикчилик учун маблағи бўлмай қолганида таъминланиш ҳуқуқига эгадир.

Қолаверса, юртимизда қадим-қадимдан аср синовларига дош бериб келаётган боқий қадриятларимиз ҳам бор. Бу — саховат, меҳр-мурувват, кам таъминотли оилаларга, кишиларга давлат ва жамоатчиликнинг алоҳида эътибори ҳисобланади. Бу анъаналар бозор муносабатларига ўтиш жараёнида ҳам давом этмоқда. Зеро,

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқдол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-том. — Т.: Ўзбекистон, 1996. — 119-бет.

барча замонларда кўмакка муҳтожларнинг бўлиши ҳам табиий-дир.

Пенсиялар, нафақалар ва бошқа моддий-ижтимоий ёрдамни ташкил қилиш асосан давлат тузилмаларининг зиммасида. Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг конституциявий ҳуқуқлари ва эркинликларининг муҳим йўналишларидан бири вояга етмаганлар, болаликдан ногиронлар, меҳнатга қобилиятсизлар ва қариялар ҳамда ёлғиз кексаларнинг ҳуқуқлари давлат ҳимоясига олинганлигидадир. Бу вазифани амалга ошириш тегишли қонунлар, Президент фармонлари ва Ҳукумат қарорларида ўз аксини топди.

Конституциянинг ушбу нормаси Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодексига, «Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»¹ ги, «Фуқароларнинг жамғариб бориладиган пенсия таъминоти тўғрисида»² ги қонунларида ва бошқа қонун ҳужжатларида ҳам тўлдирилган ҳолда ўз ифодасини топган. Уларга кўра, Ўзбекистон Республикасида ҳар ким қариганда, меҳнат лаёқатини йўқотганда, боқувчисидан маҳрум бўлганда ва қонунларда назарда тутилган бошқа ҳолларда ижтимоий таъминот олиш ҳуқуқига эгадир.

Жумладан, «Ўзгалар парваришига муҳтож ёлғиз пенсионерларни ижтимоий ҳимоялаш юзасидан қўшимча тадбирлар тўғрисида» 1991 йил 29 майда қабул қилинган Президент Фармони³ да бу тоифа ёлғиз пенсионерларнинг турмуш даражаси пастлиги ҳисобга олиниб, уларнинг ижтимоий жиҳатдан ҳимояланишини таъминлаш мақсадида бир қанча имтиёзлар берилди.

Ногиронларнинг тўлақонли ҳаёт кечиришлари, жамият ҳаётида фаол қатнашишларига имкон бериш ва қулай шароитлар яратиш мақсадида «Ўзбекистон Республикасида ногиронларни ижтимоий ҳимоя қилиш тўғрисида» 1991 йил 18 ноябрда қонун қабул қилинди. 1991 йил декабрь ойида «Эркин нарх белгиланиши муносабати билан аҳолини ижтимоий ҳимоя қилишга доир тадбирлар тўғрисида» ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони эълон қилинган эди. Бу тадбирлар ҳақиқатда ҳам ижтимоий муҳтож бўлган шахсларга нисбатан татбиқ этиб келинди.

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1993, № 9.

² Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2004, № 12.

³ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1991, № 7.

Кўп болали ва кам таъминланган оилаларни ижтимоий қўллаб-қувватлашни кучайтириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Болали оилаларга давлат ижтимоий ёрдам тизимини такомиллаштириш тўғрисида» 1994 йил 16 июндаги 871-сон Фармони қабул қилинди ва мазкур Фармонни бажариш юзасидан Вазирлар Маҳкамасининг «Болали оилаларга давлат ижтимоий ёрдам тизимини такомиллаштиришга оид чора-тадбирлар тўғрисида»ги 1994 йил 20 июнда 308-сон қарори чиқди. Шунингдек, Вазирлар Маҳкамасининг «Кам таъминланган оилаларни ижтимоий ҳимоя қилишни ташкил этиш масалалари тўғрисида» 1994 йил 24 августдаги 434-сон қарори, «Болаликдан ногиронларга, қарияларга ва меҳнатга қобилиятсиз фуқароларга нафақалар тайинлаш ва тўлаш тартиби тўғрисида» 1994 йил 29 июнда 319-сон қарорлари қабул қилинди ҳамда шу тоифа аҳолига нафақалар тайинлаш ва тўлаш жорий қилинди.

Таъкидлаш жоизки, Ўзбекистон Республикаси Конституциясида илк бор фуқароларнинг ижтимоий таъминот соҳасидаги ҳуқуқлари баён этиб берилди. Аввалги Конституцияда фуқароларнинг фақат моддий таъминот олиш ҳуқуқи — пенсиялар ва нафақалар билан таъминланиш ҳуқуқигина айtilган эди. Янги Конституцияда эса пенсиялар, нафақалар билан бирга, ижтимоий таъминотнинг бошқа турлари ҳам назарда тутилади. Айни вақтда уларнинг миқдори Ўзбекистон Республикасида белгилаб қўйилган тирикчилик учун зарур энг кам миқдордан оз бўлиши мумкин эмас.

1993 йил 3 сентябрда қабул қилинган «Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги қонуннинг 2-моддасига асосан давлат пенсияларининг қуйидаги турлари мавжуд:

- ёшга доир пенсия;
- ногиронлик пенсияси;
- боқувчисини йўқотганлик пенсияси.

Фуқаролар пенсия олиш ҳуқуқи пайдо бўлганидан сўнг ис-талган пайтда пенсия тайинлашни сўраб мурожаат этишлари мумкин. Давлат пенсияларининг турли хилларини олиш ҳуқуқига эга бўлган фуқароларга уларнинг ўзлари танлаган битта пенсия тайинланади.

Ёшга доир пенсия олиш ҳуқуқига, маълумки, эркаклар — 60 ёшга тўлганда ва иш стажлари камида 25 йил бўлганда, аёллар —

55 ёшга тўлганда ва иш стажлари камида 20 йил бўлган тақдирда эга бўладилар.

Бундан ташқари, Вазирлар Маҳкамаси тасдиқлайдиган рўйхатларга мувофиқ, фуқароларнинг айрим тоифалари имтиёзли шартларда пенсия олиш ҳуқуқига эгадирлар.

Боқувчисини йўқотганлик пенсияларини олиш ҳуқуқига вафот этган боқувчининг қарамоғида бўлган меҳнатга қобилиятсиз оила аъзолари эгадир. Бунда фарзандларга ва белгиланган шахсларга пенсия, улар боқувчининг қарамоғида турган-турмаганидан қатъи назар, тайинланади.

Марҳумнинг қарамоғида турмаган ота-онаси ва эри (хотини) ҳам, кейинчалик кун кечирриш учун зарур маблағ манбаидан маҳрум бўлиб қолсалар, пенсия олиш ҳуқуқига эга бўладилар. Вафот этганлар оилаларига тааллуқли ҳамма қоидалар бедарак йўқолганларнинг оилаларига ҳам, агар боқувчининг бедарак йўқолганлиги белгиланган тартибда тасдиқланган бўлса, тегишли равишда жорий қилинади.

Марҳумнинг бирон турдаги пенсия олаётган оила аъзолари, агар марҳумнинг ёрдами улар учун доимий ва асосий кун кечирриш маблағининг манбаи ҳисобланган бўлса — боқувчисини йўқотганлик пенсиясига ўтиш ҳуқуқига эгадирлар.

«Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги қонунга мувофиқ, тўланадиган пенсияларга солиқ солинмайди.

Соҳадаги янгиликлардан бири шундаки, эндиликда фуқаролар жамғариб бориладиган пенсия таъминоти тизимида ҳам иштирок этишлари мумкин. Унга кўра, Ўзбекистон Республикаси фуқаролари, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида доимий яшовчи чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар жамғариб бориладиган пенсия таъминоти олиш ҳуқуқига эгадирлар.

40-модда. Ҳар бир инсон малакали тиббий хизматдан фойдаланиш ҳуқуқига эга.

Шарҳланаётган мазкур модда бетакрор ҳуқуқий қадрият ҳисобланиб, унинг асосий вазифаси баркамол авлодни етиштириш, ҳам жисмонан соғлом, ҳам руҳан тетик инсонни тарбиялаш, шакллантиришдан иборат. Зеро, соғлом танда соғ ақл бўлади. Ана шундай шахсгина мустақиллик бунёдкори бўла олади. Истиқдол йилларида мамлакатимизда ривожланишнинг ҳар бир йили алоҳида ном билан аталаётгани соҳалар ривожига янада залвор бағишламоқда.

Аҳолининг соғлиғини сақлаш, унинг саломатлигини таъминлаш мақсадида бир қатор қонун ҳужжатлари қабул қилинди. Бу соҳада ҳатто давлат дастурлари («Соғлом авлод»¹, «Сиҳат-саломатлик йили»², «Ҳомийлар ва шифокорлар йили»³) ҳам қабул қилинди.

Шунингдек, ОИТС билан касалланишнинг олдини олиш тўғрисида (14.06.1991 й.), Фуқаролар соғлиғини сақлаш тўғрисида (29.08.1996 й.), Аҳолини сил касаллигидан муҳофаза қилиш тўғрисида (11.05.2001 й.) қонунлар қабул қилинди.

Ўзбекистон Республикасида соғлиқни сақлашнинг давлат, хусусий ва бошқа тизимлари йиғиндисидан иборат ягона соғлиқни сақлаш тизими амал қилади.

Давлат соғлиқни сақлаш тизимининг даволаш-профилактика муассасалари аҳолига давлат томонидан кафолатланган бепул тиббий ёрдам кўрсатади. Бепул тиббий ёрдам кўрсатиш ҳажми ва тартиби қонун ҳужжатлари билан белгиланади.

Давлат томонидан кафолатланган тиббий ёрдам ҳажмининг белгиланганидан ортиқча тиббий ва бошқа хил хизматлар кўрсатиш қўшимча хизматлар ҳисобланиб, улар учун аҳоли томонидан белгиланган тартибда ҳақ тўланади.

1996 йил 29 августда қабул қилинган «Фуқаролар соғлиғини сақлаш тўғрисида»⁴ ги қонунга кўра, Ўзбекистон Республикаси фуқаролари соғлиқни сақлаш борасида дахлсиз ҳуқуққа эгадирлар.

Давлат ёши, жинси, ирқи, миллати, тили, динга муносабати, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахсий ва ижтимоий мавқеидан қатъи назар фуқаролар соғлиғи сақланишини таъминлайди.

Давлат фуқароларда касалликларнинг ҳар қандай шакллари борлигидан қатъи назар, уларнинг камситишлардан ҳимоя қилинишини кафолатлайди. Ушбу қонунда бузишда айбдор бўлган шахслар қонунда белгиланган тартибда жавобгар бўладилар.

Фуқаролар соғлиққа таъсир этувчи омиллар ҳақида, шу жумладан яшаш ҳудудининг санитария-эпидемиология жиҳатидан хотиржамлиги тўғрисида, овқатланишнинг оқилона нормалари хусу-

¹ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йил 15 февралдаги 46-сон Қарори.

² Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2005 йил 25 январдаги 30-сон Қарори.

³ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 23 январдаги 266-сон Қарори.

⁴ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2004, № 12.

сида, товарлар, ишлар, хизматлар, уларнинг хавфсизлиги, санитария нормалари ва қоидаларига мувофиқлиги тўғрисида ўз вақтида ва аниқ ахборот олиш ҳуқуқига эга.

Ҳуқуқлари бузилган тақдирда бемор ёки унинг қонуний вакили бевосита даволаш-профилактика муассасасининг раҳбари ёки бошқа мансабдор шахсига, юқори бошқарув органига ёки судга шикоят билан мурожаат қилиши мумкин.

Ҳар бир фуқаро ўз соғлиғининг ҳолати тўғрисида маълумот, шу жумладан текшириш натижалари, қандай касали борлиги, қандай ташхис қўйилганлиги, касалликнинг бундан буён қандай кечишига оид тахминлар, даволаш усуллари ва бу усуллар билан боғлиқ хавф-хатар, тиббий аралашувнинг эҳтимол тутилган турлари ва уларнинг оқибатлари, амалга оширилган даволашнинг натижалари тўғрисидаги маълумотларни олиш ҳуқуқига эга.

Фуқаронинг тиббий ҳужжатларида акс этган маълумотлар шифокорлик сири ҳисобланади. Фуқаронинг тиббий ёрдам сўраб мурожаат қилганлиги, унинг соғлиғининг ҳолати, касаллигига қўйилган ташхис хусусидаги ҳамда уни текшириш ва даволаш давомида олинган бошқа маълумотлар шифокор сирини ташкил этади.

Амалдаги қонунларимиз фуқароларнинг соғлиғига етказилган зарарни қоплашни ҳам ҳуқуқий тартибга солади. Фуқароларнинг соғлиғига зарар етказилган ҳолларда айбдорлар жабрланганлар кўрган зарар ўрнини қонун ҳужжатларида белгиланган ҳажм ва тартибда қоплашлари шарт.

Ғайриқонуний хатти-ҳаракатлардан жабр кўрган фуқароларга тиббий ёрдам кўрсатишга сарфланган маблағлар уларнинг соғлиғига етказилган зарар учун жавобгар бўлган жисмоний ва юридик шахслардан ундирилади.

Тиббиёт ва фармацевтика ходимлари ўз касб-кор вазифаларини малакали бажармаганликлари оқибатида фуқароларнинг ҳаёти ва соғлиғига зарар етган ҳолларда етказилган зарар ўрни қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда қопланади.

41-модда. Ҳар ким билим олиш ҳуқуқига эга.

Бепул умумий таълим олиш давлат томонидан кафолатланади.

Мактаб ишлари давлат назоратидадир.

Ўзбекистон Республикаси Конституциянинг ушбу шарҳланаётган моддаси Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясининг 26-моддасига тўла мос келади. Мамлакатимизда амалга оширилаётган ислохотлар замирида соғлом, баркамол эртанги кун эгала-

рини — янги авлодни тарбиялаш, улфайтириш вазифаси ётибди. Шу маънода таълим соҳасидаги амалга оширилаётган ислоҳотлар бугунги кунда бутун жаҳон жамоатчилиги эътибори ва эътирофига тушганлиги ҳам бежиз эмас.

Кадрлар тайёрлаш миллий дастури бу соҳада амалга оширилаётган ислоҳотларнинг янги босқичини бошлаб берди. Бугунги кунда миллий дастур талабларини тўла рўёбга чиқариш, меҳнат бозорини ривожлантириш асосий вазифа қилиб қўйилган.

Давлат фуқароларнинг билим олиш ҳуқуқларини рўёбга чиқариш учун етарлича шарт-шароит яратмоқда. Замонавий илмий-педагогик ўқитиш услублари таълимни сифат жиҳатдан боийитмоқда.

Таълим республикамизда ижтимоий тараққиёт соҳасида устувор деб эълон қилинган ва таълим соҳасидаги давлат сиёсатининг асосий тамойиллари қуйидагилардан иборат:

- таълим ва тарбиянинг инсонпарвар, демократик характерда эканлиги;

- таълимнинг узлуксизлиги ва изчиллиги;

- умумий ўрта, шунингдек, ўрта махсус, касб-ҳунар таълимининг мажбурийлиги;

- ўрта махсус, касб-ҳунар таълими йўналишини: академик лицейда ёки касб-ҳунар коллежида ўқишни танлашнинг ихтиёрийлиги;

- таълим тизимининг дунёвий характерда эканлиги;

- давлат таълим стандартлари доирасида таълим олишнинг ҳамма учун очиқлиги;

- таълим дастурларини танлашга ягона ва табақалаштирилган ёндашув;

- билимли бўлишни ва истеъдодни рағбатлантириш;

- таълим тизимида давлат ва жамоат бошқарувини уйғунлаштириш.

Мактабгача таълим бола шахсини соғлом ва етук, мактабда ўқишга тайёрланган тарзда шакллантириш мақсадини кўзлайди. Бу таълим олти-етти ёшгача оилада, болалар боғчасида ва мулк шаклидан қатъи назар бошқа таълим муассасаларида олиб борилади.

Умумий ўрта таълим бошланғич таълим (I—IV синфлар) ва умумий ўрта таълим (I—IX синфлар)ни ўз ичига олади.

Бошланғич таълим умумий ўрта таълим олиш учун зарур бўлган саводхонлик, билим ва кўникма асосларини шакллантиришга қаратилгандир. Мактабнинг биринчи синфига болалар олти-етти ёшидан қабул қилинади.

Умумий ўрта таълим билимларнинг зарур ҳажмини беради, мустақил фикрлаш, ташкилотчилик қобилияти ва амалий тажриба кўникмаларини ривожлантиради, дастлабки тарзда касбга йўналтиришга ва таълимнинг навбатдаги босқичини танлашга ёрдам беради.

Болаларнинг қобилияти, истеъдодини ривожлантириш учун ихтисослаштирилган мактаблар ташкил этилиши мумкин.

Ўрта махсус, касб-ҳунар таълими олиш мақсадида ҳар ким умумий ўрта таълим асосида академик лицейда ёки касб-ҳунар коллежида ўқишнинг йўналишини ихтиёрий равишда танлаш ҳуқуқига эга. Академик лицейлар ва касб-ҳунар коллежлари эгалланган касб-ҳунар бўйича ишлаш ҳуқуқини берадиган ҳамда бундай иш ёки таълимни навбатдаги босқичда давом эттириш учун асос бўладиган ўрта махсус, касб-ҳунар таълими беради. Академик лицей ўқувчиларнинг интеллектуал қобилиятларини жадал ўстиришни, уларнинг чуқур, табақалаштирилган ва касб-ҳунарга йўналтирилган билим олишини таъминлайдиган уч йиллик ўрта махсус ўқув юртидир. Касб-ҳунар коллежи ўқувчиларнинг касб-ҳунарга мойиллиги, маҳорат ва малакасини чуқур ривожлантиришни, танланган касблар бўйича бир ёки бир неча ихтисос олишни таъминлайдиган уч йиллик ўрта касб-ҳунар ўқув юртидир.

Олий таълим юқори малакали мутахассислар тайёрлашни таъминлайди.

Олий маълумотли мутахассислар тайёрлаш олий ўқув юртра-рида (университетлар, академиялар, институтлар ва олий мактабнинг бошқа таълим муассасаларида) ўрта махсус касб-ҳунар таълими асосида амалга оширилади.

Олий таълим икки босқичга: давлат томонидан тасдиқланган намунадаги олий маълумот тўғрисидаги ҳужжатлар билан далилланувчи бакалаврият ва магистратурага эга.

Бакалаврият олий таълим йўналишларидан бири бўйича пухта билим берадиган, ўқиш муддати камида тўрт йил бўлган таянч олий таълимдир.

Магистратура аниқ мутахассислик бўйича бакалаврият негизда камида икки йил давом этадиган олий таълимдир.

Фуқаролар иккинчи ва ундан кейинги олий маълумотни шартнома асосида олишга ҳақлидирлар.

Олий ўқув юртидан кейинги таълим жамиятнинг илмий ва илмий-педагогик кадрларга бўлган эҳтиёжини таъминлашга қаратилгандир. Олий ўқув юртидан кейинги таълим олий ўқув юртра-

ри ва илмий-тадқиқот муассасаларида (аспирантура, адъюнктура, докторантура, мустақил тадқиқотчилик) олиниши мумкин.

Илмий ва илмий-педагогик кадрларни тайёрлаш, илмий даражалар ва унвонлар бериш тартиби қонун ҳужжатларида белгиланади.

Кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш касб билимлари ва кўникмаларини чуқурлаштириш ҳамда янгилашни таъминлайди. Кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш тартиби Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланади.

Болалар ва ўсмирларнинг яқка тартибдаги эҳтиёжларини қондириш, уларнинг бўш вақти ва дам олишини ташкил этиш учун давлат органлари, жамоат бирлашмалари, шунингдек, бошқа юридик ва жисмоний шахслар маданий-эстетик, илмий, техникавий, спорт ва бошқа йўналишларда мактабдан ташқари таълим муассасаларини ташкил этишлари мумкин.

Мактабдан ташқари таълим муассасаларига болалар, ўсмирлар ижодиёти саройлари, уйлари, клублари ва марказлари, болалар-ўсмирлар спорт мактаблари, санъат мактаблари, мусиқа мактаблари, студиялар, кутубхоналар, соғломлаштириш муассасалари ва бошқа муассасалар киради.

Мактабдан ташқари таълим муассасаларининг фаолият кўрсатиш тартиби қонун ҳужжатларида белгилаб қўйилади.

Бир сўз билан айтганда, юртимизда кишиларнинг билим олиш ҳуқуқининг мазмунини рўёбга чиқариш, реализация қилиш учун ҳамма шароитлар яратилган. Таълим соҳаси билан боғлиқ яна бир гап шуки, таълим муассасалари ҳисобланган мактаб ишлари ҳам давлат назоратидадир. Кимлар, нима ҳақида, қандай шакл-услугларда таълим-тарбия бераётгани ҳақида давлатнинг қайғуриши бежиз эмас. Чунки биз фарзандларимизни миллий истиқлол руҳида тарбиялашимиз, ўзимизга муносиб ўринбосарлар тайёрлашимиз лозим.

42-модда. Ҳар кимга илмий ва техникавий ижод эркинлиги, маданият ютуқларидан фойдаланиш ҳуқуқи кафолатланади.

Давлат жамиятнинг маданий, илмий ва техникавий ривожланишига ғамхўрлик қилади.

Шарҳланаётган модда ўз мазмунига кўра, Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясининг 27-моддасига ҳамоҳангдир. Унда ҳар бир инсон жамиятнинг маданий ҳаётида эркин иштирок этиш, санъатдан баҳраманд бўлиш, илмий тараққиётда қатнашиш ва

унинг неъматларидан фойдаланиш ҳуқуқига эгаллиги, ҳар бир инсоннинг ўзи муаллифи бўлган илмий, адабий ёки бадий асарлар юзасидан маънавий-маданий манфаатлари ҳимоя қилиниш ҳуқуқига эгаллиги таъкидланган.

Конституцияда белгиланган ижод эркинлиги ҳар томонлама кафолатлангандир. Ижодкор ўзи хоҳлаган мавзу бўйича асар яратиш, бу асарларни чоп этишга ҳақли. Ижодкор ўз асарига нисбатан қатор шахсий ва мулкӣ ҳуқуқларга эга. Бу ҳуқуқлар қонунларда мустаҳкамланган. Ижодий асарлардан фойдаланувчиларнинг барчаси ижодкорнинг шахсий ва мулкӣ ҳуқуқларига қатъий риоя қилишлари лозим. Бировнинг ижодий асарларини ўзлаштириш, ундан берухсат фойдаланиш, нашр этганлик учун қонунларда жиноий, маъмурий, фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик белгиланган.

Инсон ижодий фаолияти маҳсуллари жумласига фан, адабиёт, санъат асарлари, ихтиро, фойдали моделлар ва саноат намуналари, селекция ютуқлари, ЭҲМ дастурлари, интеграл микро-схемалар топологиялари, асарларнинг ижролари ва шу кабилар киради. Юқоридаги объектлар интеллектуал мулк объектлари ҳисобланади. Уларнинг ҳар бирини яратиш, фойдаланиш ва ҳуқуқий муҳофаза қилиш бўйича мамлакатимизда бир қатор қонунлар қабул қилинган. Ижодкор зиёлиларнинг қонуний ҳуқуқ ва манфаатлари суд орқали ҳимоя қилинади.

Мамлакатимизда кутубхоналар, театрлар, музейлар, радио ва телевидениенинг кенг тармоқлари фаолият кўрсатмоқда. Бу эса ҳар бир фуқаронинг адабиёт, санъат ва фан ютуқларидан кенг баҳраманд бўлишига имкон беради.

Юртимиздаги ижодкор зиёлилар турли ижодий уюшмаларга бирлашганлар. Масалан, Фанлар академияси, Бадий академия, Ёзувчилар уюшмаси, Бастакорлар уюшмаси ва шу кабилар муайян ихтисос бўйича ижодкорларнинг жамоат бирлашмалари ҳисобланади. Бу уюшмалар ҳам ижодкор зиёлиларга баркамол ўлмас асарлар яратишда шарт-шароитлар вужудга келишини таъминламоқда.

Маълумки, инсон тафаккури, ақли ва ижоди ҳар қандай тараққиётнинг, юксалишнинг асосий манбаи ҳисобланади. Бинобарин, ўз ривожини тўғрисида қайғурадиган ҳар қандай жамият ижод эркинлигига кенг йўл очиб бериши, барча кишилар фан, адабиёт, санъат асарларидан ҳеч қандай тўсқинликларсиз баҳраманд бўлишига имконият яратиб бериши лозим. Бунинг энг муҳим шаклла-

ридан бири — ижод эркинлиги ҳуқуқий асосларини мустаҳкамлаб қўйишдир. Шу маънода Конституциянинг шарҳланаётган моддаси мамлакатимизда фан, адабиёт, санъат равнақини таъминлаш орқали тараққиётнинг узлуксизлигини таъминлашнинг ўзига хос юридик кафолати бўлиб хизмат қилади.

Иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқлар инсон ҳуқуқларининг таркибий қисми ҳисобланиб, уни амалга ошириш ҳар бир шахснинг ўзига боғлиқ. Бугунги кунда кучли давлатдан — кучли фуқаролик жамияти сари қадам қўяётган бир пайтимизда ушбу ҳуқуқларни билиш ва уларни удалаш аини муддаодир.

Х боб

ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ ВА ЭРКИНЛИКЛАРИНИНГ КАФОЛАТЛАРИ

43-модда . Давлат фуқароларнинг Конституция ва қонунларда мустаҳкамланган ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлайди.

Фуқароларнинг Конституция ва қонунларда мустаҳкамланган ҳуқуқ ва эркинликларини амалга оширишни давлат томонидан таъминлашга ёрдам берадиган воситалар, усуллар ва шарт-шароитлар мажмуи кафолат тушунчасини беради. Кафолатлашнинг асосий мақсади, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини амалга ошириш жараёнида вужудга келадиган тўсиқларни бартараф этиш билан боғлиқ бўлган мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлашдир. Умуман олганда, «кафолат» сўзининг луғавий маъноси бу — масъулиятни, жавобгарликни ўз зиммасига олган ҳолда ишонтириш, таъминлашни англатади.

Кафолатларни мазмунан қуйидагича туркумлаш мумкин:

1. Юридик (ҳуқуқий)
2. Ижтимоий-сиёсий (мафкуравий)
3. Ижтимоий-иқтисодий (моддий)

Фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлашда **юридик** кафолатлар алоҳида ўрин тугиб, бошқа барча кафолат турлари юридик жиҳатдан тартибга солиниши тақозо этилади. Юридик кафолат фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларининг қонунлар асосида ҳуқуқий жиҳатдан кафолатланишидир. Юридик

кафолатларнинг реал амалга ошиши фақат демократик режим шароитида кузатилади.

Юридик кафолатлар қуйидагиларни ўз ичига олади:

– фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини бузиши мумкин бўлган ҳаракатларни тақиқлаш ва чегаралашнинг юридик меъёрларини мустаҳкамлаш;

– фуқароларнинг ўз ҳуқуқ ва эркинликларини ҳеч қандай тўсиқсиз амалга оширишларида давлат идоралари ва мансабдор шахслар масъуллигини белгилаш;

– тажовуздан ҳимоя этилишни, мустаҳкамлашни таъминловчи махсус меъёрлар (шикоят қилиш ҳуқуқи, судга мурожаат қилиш ҳуқуқи) мавжудлиги;

– ҳуқуқни бузганлик учун юридик жавобгарликнинг белги-ланганлиги (мулкий, интизомий, маъмурий, жиноий).

Ўзбекистон Республикасида фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркин-ликларини махсус кафолатлаш Конституция асосида қабул қилин-ган қонунлар орқали ҳам амалга оширилади. Ушбу қонунларга: «Ахборот олиш кафолатлари ва эркинлиги тўғрисида»ги, «Ахбо-рот эркинлиги принциплари ва кафолатлари тўғрисида»ги, «Ад-вокатлик фаолиятининг кафолатлари ва адвокатларнинг ижти-мой ҳимояси тўғрисида»ги, «Фуқаролар сайлов ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида»ги, «Чет элик инвесторлар ҳуқуқлари-нинг кафолатлари ва уларни ҳимоя қилиш чоралари тўғрисида»- ги, «Касаба уюшмалари, уларнинг ҳуқуқлари ва фаолиятининг кафолатлари тўғрисида»ги, «Фуқароларнинг банклардаги омон-натларини ҳимоялаш кафолатлари тўғрисида»ги, «Тадбиркорлик ва тадбиркорлар фаолиятининг кафолатлари тўғрисида»ги ва бошқа қонунларни мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

Ижтимоий-сиёсий кафолатлар давлатда амал қилиб турган сиёсий тизим орқали намоён бўлади. Фуқаролар ҳуқуқ ва эр-кинликларининг ижтимоий-сиёсий кафолатланиши қуйидагилар-га бевосита боғлиқ:

– мамлакат миқёсида олиб борилаётган давлат сиёсатининг мақсадига;

– сиёсий плюрализм даражасига;

– жамиятдаги мавжуд сиёсий мафкураларнинг мазмун-мо-ҳиятига;

– инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ҳолатига;

– оммавий ахборот воситаларининг фаолиятига.

Ижтимоий-иқтисодий кафолатлар жамиятда вужудга келган ишлаб чиқариш муносабатлари мазмуни ҳамда иқтисодий тизим-нинг аҳволига боғлиқ бўлади. Ўзбекистон бозор муносабатларига

асосланган кўп укладли иқтисодийга таянадиган ҳуқуқий демократик ва фуқаролик жамиятини барпо этмоқда. Ўзбекистон Республикаси иқтисодий тизими — бу давлат иқтисодий ҳаётининг асосини қамраб олиб, мавжуд бўлган мулк шаклларининг хусусиятини, ижтимоий йўналишга қаратилган ишлаб чиқариш мақсадини, ижтимоий маҳсулотнинг адолатли тақсимооти тамойилини ва халқ хўжалигини бошқариш асосларини белгилаб берадиган мулкрий муносабатлардан иборат. Фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини иқтисодий кафолатлаш давлатда амал қилиб турган иқтисодий тизим орқали намоён бўлади.

Иқтисодий кафолатларга:

- адолатли истеъмол саватининг давлат томонидан расмий равишда мустаҳкамланиши;
- ойлик иш ҳақининг энг кам миқдорининг белгиланиши;
- давлат томонидан аҳолининг кам таъминланган қатламнинг, вояга етмаганлар ва ногиронларнинг ижтимоий ҳимояланиши;
- барча мулк шаклларининг тенглиги ҳамда фуқароларнинг мулкрий ҳуқуқларининг таъминланиши киради.

44-модда. Ҳар бир шахсга ўз ҳуқуқ ва эркинликларини суд орқали ҳимоя қилиш, давлат органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмаларининг ғайриқонуний хатти-ҳаракатлари устидан судга шикоят қилиш ҳуқуқи кафолатланади.

Ушбу конституциявий ҳуқуқий норма Ўзбекистон Республикасининг 1995 йил 30 августда қабул қилинган «Фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини бузадиган хатти-ҳаракатлар ва қарорлар устидан судга шикоят қилиш тўғрисида»ги қонунда тўла ривожлантирилган.

Ҳар бир фуқаро давлат органлари, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, жамоат бирлашмалари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ёки мансабдор шахсларнинг ғайриқонуний хатти-ҳаракатлари (қарорлари) билан ўз ҳуқуқлари ёки эркинликлари бузилган деб ҳисобласа, шикоят билан судга мурожаат қилиш ҳуқуқига эга.

Ўзбекистон Республикасининг 2000 йил 14 декабрдаги «Судлар тўғрисида»ги (янги таҳрири) қонунига кўра, фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда манфаатларини ҳар қандай тажовузлардан ҳимоя қилиш суд органларининг вазифаси қилиб белгиланган. Шунингдек, Ўзбекистон Республикасининг «Прокуратура-

ра тўғрисида»ги (янги таҳрири) қонунининг 4-моддасига кўра, прокуратура органлари фаолиятининг асосий йўналишларидан бири фуқаронинг ҳуқуқ ҳамда эркинликларини таъминлашга қаратилган қонунлар ижроси устидан назорат қилиш, деб мустаҳкамлаб қўйилган.

Ғайриқонуний хатти-ҳаракатлар дейилганда фуқароларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларига путур етказадиган хатти-ҳаракатлар тушунилади.

Шикоят деганда фуқароларнинг бузилган ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини тиклаш тўғрисидаги талаби баён этилган мурожаатларини тушунамиз.

Судга шикоят қилиш ҳуқуқи – фуқаролар томонидан уларнинг бузилган ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини суд тартибда тиклашни талаб этадиган ҳуқуқидир.

«Фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини бузадиган хатти-ҳаракатлар ва қарорлар устидан судга шикоят қилиш тўғрисида»ги қонунга биноан давлат органлари, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, жамоат бирлашмалари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ва мансабдор шахсларнинг судга шикоят қилишга лойиқ коллегиял ёки яқка тартибдаги хатти-ҳаракатлари (қарорлари) жумласига:

- а) фуқаронинг ҳуқуқлари ва эркинликларини бузган;
- б) фуқаронинг ҳуқуқ ва эркинликлари рўёбга чиқишига мо-нелик туғдирган;
- в) фуқаро зиммасига қонунга хилоф равишда қандайдир мажбурият юклатилишига сабаб бўлган хатти-ҳаракатлар (қарорлар) киради.

Фуқаро ўз ҳуқуқ ва эркинликларини бузадиган хатти-ҳаракатлар (қарорлар) устидан шикоят билан бевосита судга ёки бўйсунув тартибда юқори турувчи органга ёхуд мансабдор шахсга мурожаат қилиш ҳуқуқига эга.

Берилган шикоятни тегишли давлат органи, мансабдор шахс бир ойлик муддатда кўриб чиқиши шарт. Агар фуқаронинг шикоятини қаноатлантириш рад қилинган бўлса ёки у шикоят берган кундан бошлаб бир ой мобайнида жавоб олмаган бўлса, судга шикоят билан мурожаат қилишга ҳақли.

Шикоятни ҳуқуқ ёки эркинликлари бузилган фуқаро ёки унинг вакили, шунингдек, фуқаронинг илтимосига кўра жамоат бирлашмасининг, меҳнат жамоасининг ваколат берилган вакили бериши мумкин. Шикоят фуқаронинг хоҳишига қараб ё у яшайдиган жойдаги судга ёки орган жойлашган ердаги, ёхуд хатти-ҳара-

катлари (қарорлари) устидан шикоят қилинаётган мансабдор шахснинг иш жойидаги судга берилади.

Мазкур қонунга биноан судга шикоят билан мурожаат қилиш учун қуйидаги муддатлар белгиланади:

– фуқаро ўз ҳуқуқлари ва эркинликлари бузилганлигидан хабар топган кундан бошлаб уч ой;

– фуқаро юқори турувчи орган, мансабдор шахснинг шикоятни қаноатлантиришни рад этиш ҳақидаги ёзма билдиришини олган кундан бошлаб бир ой;

– агар фуқаро ўз шикоятига ёзма жавоб олмаган бўлса, шикоят берганидан кейин бир ой муддат ўтган кундан бошлаб бир ой.

Шикоят беришнинг узрли сабабларга кўра ўтказиб юборилган муддати суд томонидан тикланиши мумкин.

Шикоятни кўриб чиқиш натижалари бўйича суд қарор чиқаради. Суд шикоятнинг асослигини аниқлагач, устидан шикоят берилган хатти-ҳаракатни (қарорни) қонунга хилоф деб топади, фуқаронинг талабларини қаноатлантириш мажбуриятини юклайди ёки унинг бузилган ҳуқуқ ва эркинликларини ўзгача йўл билан тиклайди.

Агар устидан шикоят берилган хатти-ҳаракатни (қарорни) суд фуқаронинг ҳуқуқлари ва эркинликларини бузмайдиган қонуний хатти-ҳаракат (қарор) деб топса, у шикоятни қаноатлантиришни рад этади. Суднинг қарори устидан қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда юқори судга шикоят берилиши мумкин.

Суднинг қонуний кучга кирган қарори барча давлат органлари, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, жамоат бирлашмалари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, мансабдор шахслар ҳамда фуқаролар учун мажбурий ва уни бажариш шарт.

Суднинг қарори хатти-ҳаракатлари (қарорлари) устидан шикоят берилган орган ёки мансабдор шахсга, шунингдек, фуқарога, қарор қонуний кучга киргач, кечи билан ўн кун ичида юборилади. Қарор бажарилганлиги ҳақида судга ва фуқарога суд қарори олинган кундан бошлаб кечи билан бир ой ичида хабар қилиниши шарт.

45-м о д д а . Вояга етмаганлар, меҳнатга лаёқатсизлар ва ёлғиз кексаларнинг ҳуқуқлари давлат ҳимоясидадир.

Ўзбекистон Республикасида аҳолининг кам таъминланган ва ижтимоий ҳимояга муҳтож алоҳида қисмини давлат ўз ҳимоя-

сига олган. Бу эса ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиёти-ни шакллантириш ҳамда ижтимоий давлат барпо этиш каби стратегик мақсадларни амалга оширишнинг салмоқли асоси ҳисобланади.

Вояга етмаганлар – бу Ўзбекистон Республикаси ҳудудида яшовчи ўн саккиз ёшга тўлмаган жисмоний шахслар бўлиб, улар ёшига кўра, муомалага лаёқатсиз ёки қисман лаёқатли бўлиши мумкин.

Меҳнатга лаёқатсизларга – жисмоний нуқсонлари мавжудлиги туфайли меҳнат қобилиятини йўқотган жисмоний шахслар киради.

Ёлғиз кексалар – деганда ўзгалар парваришига муҳтож, меҳнат лаёқатини тўла ёки қисман йўқотган ҳолда ўз боқувчисига эга бўлмаган шахслар тушунилади.

Бу соҳада қабул қилинган қатор норматив ҳужжатларни ҳукуматимизнинг ижтимоий соҳада олиб бораётган одилона сиёсатининг маҳсули сифатида баҳолашимиз керак. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2002 йил 25 январда «Аҳолининг ижтимоий ҳимояга муҳтож қатламларини аниқ йўналтирилган тарзда қўллаб-қувватлашни кучайтириш тўғрисида»ги Фармони қабул қилинди¹. Унда болали оилаларга ижтимоий ёрдамнинг аниқ берилишини кучайтириш, аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш борасидаги чора-тадбирларни рўёбга чиқариш мустақамланди. Фармонда иш стажининг тўлиқ пенсия тайинлаш учун талаб этиладиган миқдоридан ортиқ қисмини ҳисоблаб чиқишдаги мавжуд чеклашлар 2002 йил 1 январдан бошлаб бекор қилинганлиги ва бола икки ёшга тўлгунга қадар уни парвариш қилиш бўйича оналарга (ишлайдиган ва ишламайдиган) бериладиган ойлик нафақалар миқдори 2002 йилнинг 1 февралдан бошлаб энг кам иш ҳақининг 170 фоизи, 2003 йилнинг 1 январидан бошлаб эса 200 фоизи миқдорида белгиланганлиги мустақамланган². Бу ҳужжат асосида «Ишлаётган оналарга болани икки ёшга тўлгунгача парвариш қилиш бўйича ҳар ойлик нафақа тайинлаш ва тўлаш тартиби тўғрисида»ги³ ҳамда «Ишламайдиган оналарга бола икки ёшга етгунга қадар уни пар-

¹ Ўзбекистон Республикаси қонунлар тўплами. 2002, № 2.

² Ўзбекистон Республикаси қонунлар тўплами. 2002, № 2.

³ Ўзбекистон Республикаси вазирликлари, давлат қўмиталари ва идораларининг меъёрий ҳужжатлари ахборотномаси. 2002, № 5.

вариш қилганлиги учун ойлик нафақа тайинлаш ва тўлаш тартиби тўғрисида»ги Низомлар ишлаб чиқилди¹.

2007 йилда қабул қилинган «Ижтимоий ҳимоя йили» Давлат дастурига мувофиқ, 2007 йил 19 мартда Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш тизими янада такомиллаштириш ва мустаҳкамлашга оид чора-тадбирлар тўғрисида»ги Фармони эълон қилинди. Унда ижтимоий хизмат кўрсатиш тизими ходимлари меҳнатини рағбатлантириш ва ҳақ тўлаш механизмини такомиллаштириш, аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш муассасаларининг моддий-техника базасини мустаҳкамлаш, жисмоний ривожланиш имконияти чекланган ва жисмоний нуқсонлари бўлган шахслар учун ихтисослаштирилган коллежларда ногирон-ўқувчиларнинг бепул овқатланишини жорий этиш белгилаб қўйилди.

Шунингдек, 16 ёшгача болалари бўлган ва умумтаълим мактабларида, академик лицейларда ва касб-ҳунар коллежларида таълим олаётган 16 ёшдан 18 ёшгача болалари бўлган оилаларга нафақа тайинлаш ва тўлаш тартибини белгилашни кўзда тутган «Вояга етмаган болалари бўлган оилаларга нафақалар тайинлаш ва тўлаш тўғрисида»ги Низом ишлаб чиқилди².

Нафақа ота-оналардан бирининг шахсий аризаси асосида 6 ой муддатга тайинланади ва тўланади, ушбу муддат тугагач, аризачи янги муддатга нафақа тўлашни давом эттириш тўғрисида ариза билан мурожаат қилиш ҳуқуқига эга. Нафақа ҳар ойда тўланади. Олинган нафақалардан солиқ ундирилмайди³.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Оила кодексида биноан, ота-она вафот этганда, улар ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум этилганда, уларнинг ота-оналик ҳуқуқи чекланганда, ота-она муомалага лаёқатсиз деб топилганда, улар касал бўлганда, ота-она узок муддат бўлмаганда, ота-она болаларни тарбиялаш ёки уларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилишдан бўйин товлаганда, шу жумладан ота-она тарбиялаш, даволаш муассасалари ва аҳолини ижтимоий ҳимоялаш муассасаси ва шунга ўхшаш бошқа муассасадаги ўзининг боласини олишдан бош тортганда, болалар ота-она қарамогидан маҳрум бўлган бошқа ҳолларда, шунингдек, вояга етган, суд томонидан муомалага лаёқатсиз ёки

¹ Ўзбекистон Республикаси вазирликлари, давлат қўмиталари ва идораларининг меъёрий ҳужжатлари ахборотномаси. 2002, № 5.

² Ўзбекистон Республикаси қонулар тўплами. 2002, № 2.

³ Ўша жойда.

муомала лаёқати чекланган деб топилган шахсларга нисбатан уларни таъминлаш, тарбиялаш ва уларга таълим бериш мақсадида, шунингдек, уларнинг шахсий ва мулкӣ ҳуқуқлари ва манфаатларини ҳимоя қилиш учун васийлик ёки ҳомийлик белгилади. Бу жараёни амалга ошириш тартиби юзасидан «Васийлик ва ҳомийлик тўғрисида»ги махсус низом ишлаб чиқилди.

Республиканинг ижтимоий соҳада олиб бораётган сиёсати ёши улур, кекса фуқароларимизни ҳам назардан четда қолдиргани йўқ. Уларга ғамхўрлик кўрсатиш кўламини ошириш ҳамда ижтимоий муҳофаза қилиш, моддий ва маънавий қўллаб-қувватлашни янада кучайтириш мақсадида 2002 йил Ўзбекистон Республикасида «Қарияларни қадрлаш йили» деб эълон қилинди. Шу муносабат билан Вазирлар Маҳкамаси томонидан 2002 йил 24 январда «Қарияларни қадрлаш йили» давлат дастури қабул қилинди.

Ёлғиз кексалар, пенсионер ва ногиронларни аниқ ижтимоий муҳофаза қилишни янада кучайтириш, уларнинг турмуш даражасини ошириш, ижтимоий хизмат кўрсатиш тизимини такомиллаштириш ва янги ижтимоий технологияларни жорий этиш асосида уларнинг ижтимоий таъминотга бўлган эҳтиёжларини яна ҳам тўлиқроқ қондириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 7 сентябрда «2007 – 2010 йилларда ёлғиз кексалар, пенсионерлар ва ногиронларни аниқ ижтимоий муҳофаза қилиш ва уларга ижтимоий хизмат кўрсатишни янада кучайтириш чора-тадбирлари Дастури тўғрисида»ги қарори эълон қилинди. Унда ёлғиз кексалар, пенсионер ва ногиронларни даволаш-профилактика хизмати билан қамраб олишни кенгайтириш, уй-жой, маиший шароитларини яхшилаш, «Саховат» ва «Мурувват» уйлари, санаторийларнинг моддий-техника базасини яхшилаш, ижтимоий хизмат кўрсатишнинг янги шакллари, усул ва технологияларини татбиқ этиш каби устувор вазифалар белгилаб олинди.

46-м о д д а . Хотин-қизлар ва эркалар тенг ҳуқуқлидирлар.

Хотин-қизлар ва эркалар тенглиги — уларнинг тенг ҳуқуқ ва мажбуриятлар соҳиби эканлигини англатади. Хотин-қизлар ва эркалар тенглиги — демократиянинг муҳим элементиدير. Бу тенглик фуқароларнинг давлат, қонун ва суд олдида расмий тан олинадиган ҳуқуқий тенглиги бўлиб, у ҳар бир фуқаронинг қайси жинсга мансублигидан қатъи назар тенг ҳуқуқ ва эркинликка эга эканлигини англатади.

«Аёллар билан эркакларнинг тенг ҳуқуқлилигини таъминлаш учун давлат кенг миқёсда қўшимча тадбирларни амалга оширмоқда. Давлат аёлларга билим олиш, касб эгаллаш, меҳнат қилиш, унга ҳақ олиш, сиёсий ҳаётда фаол иштирок этиш учун эркаклар билан тенг имкониятлар яратиш билан бирга, аёлларнинг оиладаги ўрни, жисмоний имкониятларини ҳисобга олиб, уларга меҳнат қилишда, соғлиғини мустаҳкамлашда яхши шароитлар ва имтиёзлар яратиб бериши ҳам зарурдир. Чунки тенг имконият ва қўшимча шароит, имтиёзлар ўрнатиш билангина аёлларнинг тенг ҳуқуқлилиги таъминланиши мумкин. Бундан ташқари, оиладаги ишларнинг асосий қисми аёллар зиммасига тушади, бунинг натижасида аёллар ўзларининг тўла ҳуқуқлилиги имкониятидан фойдалана олмайдилар. Шунинг учун давлат аёллар билан эркакларнинг тенглигини эълон қилар экан, буни таъминлаш учун аёлларни қўшимча равишда моддий ва маънавий рағбатлантириш чораларини кўрмоқда»¹.

Ўзбекистон Республикасида хотин-қизларга бериладиган эътибор миллий қонунчилигимизда ҳам ўз аксини топмоқда. Жумладан, «Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлисига сайлов тўғрисида»ги (янги таҳрирда) 2003 йил 29 августда қабул қилинган қонунда сиёсий партиялар томонидан депутатликка қўйиладиган номзодларнинг 30 фоизи хотин-қизлардан бўлиши мустаҳкамланди.

Республика Хотин-қизлар қўмитасининг, хотин-қизлар жамоат ташкилотларининг аёллар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, уларнинг мамлакатимиз ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаётида тўлақонли иштирок этишини таъминлаш, хотин-қизлар ҳамда ёшларнинг маънавий ва интеллектуал савиясини юксалтириш борасида олиб бораётган ишлари самарадорлигини ошириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2004 йил 25 майда «Ўзбекистон Хотин-қизлар қўмитаси фаолиятини қўллаб-қувватлаш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги Фармони қабул қилинди. Унда мазкур қўмита ва унинг жойлардаги бўлинмаларининг энг муҳим вазифалари ва йўналишлари замон талабларига жавоб берадиган тарзда белгиланди.

Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодексига қўшимча 228'-модда киритилиб, уч ёшга тўлмаган болалари бор, бюджет

¹ Қайюмов. Р. Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий ҳуқуқи. — Т.: Адолат, 1998. — 181-бет.

ҳисобидан молиявий жиҳатдан таъминланадиган муассасалар ва ташкилотларда ишлаётган аёлларга меҳнатга тўланадиган ҳақи қаматирмасдан, иш вақтининг ҳафтасига ўттиз беш соатдан ошмайдиган қисқартирилган муддати белгиланди ҳамда камида йигирма йиллик иш стажи бўлган аёллар элик тўрт ёшга тўлганда пенсия олиш ҳуқуқига эга бўдилар.

Шунингдек, ишловчи аёлларнинг юқори малакали меҳнатини рағбатлантириш, уларнинг даромадларини ошириш ҳамда оилада, давлат ва жамият қурилишида хотин-қизларнинг ролини кучайтириш, уларнинг ҳуқуқий, ижтимоий, иқтисодий ва маънавий манфаатларини ҳимоя қилиш тизимини такомиллаштириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1999 йил 17 мартда «Хотин-қизларнинг ижтимоий муҳофазасини кучайтиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги Фармони қабул қилинди. Унга кўра, аёллар ёшга доир пенсияга чиққандан кейин ўрта ва кичик тиббиёт ходимлари, провизорлар, ногирон болаларнинг интернат уйлари, «Меҳрибонлик» уйлари тарбиячилари, шунингдек, кутубхоначилар сифатида ишлашни давом эттираётган ва пенсияга чиқиш олдида мазкур мутахассисликлар бўйича камида ўн йил стажга эга бўлган ҳолларда улар пенсияни тўлиқ миқдорда олиш ҳуқуқига эга бўдилар.

XI боб

ФУҚАРОЛАРНИНГ БУРЧЛАРИ

47-модда . Барча фуқаролар Конституцияда белгилаб қўйилган бурчларни бажарадилар.

Фуқароларнинг асосий бурчлари Конституция ва бошқа қонунларда ўз ифодасини топган бўлиб, уларда фуқаролар Конституцияга риоя қилиш билан бирга, ундаги ҳар қандай қоидалар бузилишининг олдини олиши, бошқа шахсларнинг қадр-қимматини ҳурмат қилишга мажбур эканлиги ўз ифодасини топган.

Маълумки, **ҳуқуқ** шахсга табиат, жамият, давлат томонидан бериладиган ўз ҳаракатининг тури ва меъёрини танлаб олиш имконияти бўлса, **бурч** жамият ва давлат томонидан белгиланган ва ҳуқуқий нормаларда ўз аксини топган талабларни бажариш заруриятидир. Бундан ташқари бурчнинг ўзига хос жиҳатлари бўлиб, улар қуйидагиларда намоён бўлади. Бурч, асосан, қоидалардан, ахлоқий нормалардан келиб чиқади, **мажбурият** эса ак-

сар ҳолларда шартнома ва битимлардан келиб чиқади; бурч шахс туғилгандан то умрининг охирига қадар давом этади, мажбурият эса шартноманинг амал қилиш давригача бўлади; шунингдек, бурч давлат ва жамият томонидан белгиланиб, унинг бажарилиши талаб этилади. Бурч ва мажбурият бажарилмаган тақдирда кўриладиган чора-тадбирлар турличадир. Бурч бажарилмаганда ҳуқуқий таъсир чоралари қўлланилади.

Бурч — кишининг бирор шахс, оила, жамоа, эл-юрт, Ватан олдидаги мажбуриятини англатувчи ахлоқий тушунча. Бурчда объектив муносабатлар ифодаланади. Яъни у жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий ва ахлоқий негизлари билан белгиланади. Бурчнинг ўзига хос хусусиятлари мавжуд бўлиб, у инсоннинг ички кечинмалари, ташқаридан туриб назорат қилинмайдиган мураккаб руҳий ҳолатини ифодалайди. Бурч иймон-эътиқод, онглик, ҳалоллик, виждон каби тушунчалар билан чамбарчас боғлиқ. Бурч қандай вазифа, кимнинг олдидаги мажбурият эканлигига қараб турлича бўлади (миллий бурч, ижтимоий бурч, умуминсоний бурч ва бошқалар). Ижтимоий ва шахсий бурч, оилада ота-оналик бурчи, фарзандлик бурчи ва бошқа бурчлар бор. Бурч нисбий тушунча. У ижтимоий тараққиёт жараёнида мазмунан бойиб, шаклан ўзгариб боради. Ҳозирги шароитда инсоннинг табиат ва авлодлар олдидаги бурчи янгича мазмун касб этиб бормоқда. Оилавий бурч эса жамият олдида турган мақсадлар билан янада уйғунлашмоқда. Бизда она-Ватанга, халққа хизмат қилиш энг улуғ ва шарафли бурч ҳисобланади.

Хулоса қиладиган бўлсак, бурч Ўзбекистон давлати томонидан белгиланиб, Конституцияда мустаҳкамланган ҳар бир фуқаро бажариши шарт бўлган, бажармаслик эса жавобгарликка олиб келадиган хатти-ҳаракатлар ва яшаш тарзи қоидаларидан иборат. Бурч ижтимоий зарурият бўлиб, уларнинг бажарилиши бутун жамият манфаатлари учун зарурдир.

Фуқаролар Конституция ва қонунларга риоя этишга, бошқа кишиларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари, шаъни ва қадр-қимматини ҳурмат қилишга, Ўзбекистон халқининг тарихий, маънавий ва маданий меросини авайлаб-асраш, қонун билан белгиланган солиқлар ва йиғимларни тўлаш, Ватанни ҳимоя қилиш каби бурчларини адо этишга мажбурдирлар.

48-м о д д а . Фуқаролар Конституция ва қонунларга риоя этишга, бошқа кишиларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари, шаъни ва қадр-қимматини ҳурмат қилишга мажбурдирлар.

Бу ўринда Юртбошимиз И.Каримовнинг қуйидаги фикрларини таъкидлаш жоиздир: «Инсоннинг конституциявий ҳуқуқ ва бурчларини билиши инсоннинг конституциявий ҳуқуқларининг таъминланишини кафолатлайди. Биз одамлардаги эски тузум психологиясини ўзгартиришимиз ва янги ҳуқуқий онгни шакллантиришимиз лозим, инсон англасинки, эркинлик бу бурч масъулиятидир»¹.

Асосий Қонунда белгиланганидек, Ўзбекистон Республикаси фуқаролари ва давлат бир-бирига нисбатан бўлган ҳуқуқлари ва бурчлари билан ўзаро боғлиқдир. Ҳар бир фуқаро қонун олдида тенгдир ва бошқа шахсларнинг миллати, тили, дини ва эътиқодини ҳурмат қилиши шарт.

Конституциямизнинг 18-моддасига мувофиқ, барча фуқаролар бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиб, жинси, ирқи, дини, ижтимоий мавқеидан қатъи назар, қонун олдида тенгдирлар.

Ҳар бир давлат ўз жамияти учун лозим бўлган қонунларини ўзи яратади. Уни яратишда, аввалги моддалар шарҳида таъкидланганидек, кенг жамоатчилик бевосита (референдум орқали) ёки билвосита (қонун лойиҳаларининг умумхалқ муҳокамасида қатнашиш орқали) иштирок этади.

Демак, қонунлар бутун жамиятдаги ижтимоий муносабатларни тартибга солади ва халқнинг хоҳиш-иродасини ифода этади, турли сиёсий кучлар, ижтимоий табақалар, гуруҳлар манфаатларининг ўзаро муросасини таъминлайди. Ўзбекистон фуқароларидан бошқа шахсларнинг ҳуқуқларини ва қонуний манфаатларини ҳурмат қилиш, жамият манфаатларига зид хатти-ҳаракатларга нисбатан муросасиз бўлиш, жамоат тартибини сақлаш талаб этилади.

Конституция ва қонунларга риоя қилмаслик давлат томонидан белгиланган қоидаларнинг ҳуқуқий меъёрлари бузилишига олиб келади.

Кишиларнинг шаъни ва қадр-қимматини пастга урадиган, унинг обрўсига путур етказадиган ғайриқонуний ҳаракатлар учун

¹ Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш — давр талаби. 5-том. — Т.: Ўзбекистон, 1997. — 120-бет.

юримдик чоралар белгиланган, ушбу масалаларнинг суд орқали ҳал қилиниши кўрсатилган.

Ўзининг шаъни, қадр-қиммати ёки ишчанлик обрўсига путур етказувчи маълумотлар тарқатилган фуқаро бундай маълумотлар рад этилишини, шунингдек, уларни тарқатиш оқибатида етказилган зарарлар ва маънавий зиённинг ўрнини қоплашни талаб қилишга ҳақлидир.

49-модда . Фуқаролар Ўзбекистон халқининг тарихий, маънавий ва маданий меросини авайлаб асрашга мажбурдирлар. Маданий ёдгорликлар давлат муҳофазасидадир.

Ўзбекистон халқининг тарихий, маданий ва маънавий бойликларини, маданий ёдгорликларини эҳтиёт қилиш ва сақлаш ҳар бир фуқаронинг бурчидир. Тарихий, маънавий ва маданий меросимиз объектлари сирасига музейлар ва музей бойликлари, бошқа бадиий қадриятлар (тарих ва маданият ёдгорликлари, давлат фондлари, шу жумладан китоб, кино, фото ва фоноҳужжатларнинг давлат фондлари), архивлар ва илмий-тадқиқот муассасаларининг фондлари киради.

Она юртимиз Ўзбекистон заминидаги архитектура ёдгорликлари, тарихий-маданий ҳудуд ва объектлар, бадиий ва мусиқий асарлар, халқ оғзаки ижодиёти ўзбек халқининг ўзлигини англашига, дунёга танилишига хизмат қилади. Ота-боболаримиздан қолган бундай буюк меросни биз авайлаб-асраб келгуси авлодларга етказиш учун масъулдиримиз.

Президент И. Каримов биринчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг биринчи сессиясида сўзлаган нутқида: «Ноёб тарихий ёдгорликларни сақлаш ва таъмирлаш, ўзбек халқи яратган ва миллий бойлик бўлган санъат асарларини излаб топиш, уларни Ўзбекистонга қайтариш маънавият дастуримизнинг муҳим бўлагини ташкил этади. Бу миллий бойлик бизга ота-боболаримиздан мерос бўлиб қолган. Бинобарин, биз ҳам уни кўз қорачиғидай асраб-авайлашимиз ва фарзандларимизга мерос қилиб қолдиришимиз керак», — деб таъкидлаганди.

Ватанимиз мустақилликка эришгач, мамлакатимиз ҳудудидаги дунё цивилизацияси ривожланишида катта ўрин тутган, ўнлаб асрлар давомида шаклланган тарихий шаҳарлар, 10 мингдан ортиқ меъморий ва тарихий обидаларни (уларнинг 6113 таси давлат муҳофазасига олинган, шу жумладан: меъморчилик обидала-

ри — 2164, археологик обидалар — 3186, монументал санъат ёдгорликлари — 763 та) авайлаб сақлаш, ҳисобга олиш, ўрганиш, уларни таъмирлаб, келажак авлодларга етказиш, дунёга олиб чиқиб тарғиб қилишдек эзгу мақсадлар йўлида чинакам тарихий ишлар амалга оширилди. Жумладан, «Мерос» давлат дастурининг қабул қилиниши, Амир Темур таваллудининг 660 йиллигини, Хива ва Бухоро шаҳарларининг 2500 йиллик юбилеи, Имом ал-Бухорий таваллудининг 1225 йиллигини, Аҳмад ал-Фарғоний таваллудининг 1200 йиллигини, Термиз шаҳрининг 2500 йиллигини, Имом Абу Мансур ал-Мотуридий таваллудининг 1130 йиллигини, Бурхониддин ал-Марғинович таваллудининг 910 йиллигини, Алишер Навоий таваллудининг 560 йиллигини, Абдуллоҳиқ Фиждувоний таваллудининг 900 йиллигини, Қарши шаҳрининг 2700 йиллигини, Самарқанд шаҳрининг 2750 йиллигини, Марғилон шаҳрининг 2000 йиллигини нишонлашга доир кўплаб қарорлар қабул қилиниши ва уларнинг тўла-тўқис адо этилиши миллатимизнинг ўзлигини англашида, ёшларимизнинг ўтмиши шарафли халқнинг, беқийёс улўф зотларнинг фарзанди эканини идрок этишида ниҳоятда муҳим роль ўйнади.

Мамлакатимиздаги мавжуд маданият ёдгорликларини босқичма-босқич реставрациялаш (қайта таъмирлаш) ва консервациялаш (асл ҳолатда сақлаш) юзасидан тасдиқланган дастурлар асосида бу саъй-ҳаракатлар мунтазам давом этмоқда.

Ушбу дастурлар ижроси натижасида мустабид тузум даврида ярим хароба аҳволга келиб қолган оламга машҳур Самарқанддаги XIV—XV аср ёдгорликлари — Амир Темур мақбараси, Регистон ансамбли, Бибихоним масжиди, Бухородаги X—XII аср ёдгорликлари — Сомонийлар мақбараси, Калон масжиди, Мир Араб мадрасаси, Арк девори, Шаҳрисабздаги XIV—XV асрлар ёдгорликлари — Оқсарой арки, Дорус-Саодат мажмуаси, Хивадаги XIV—XVII асрлар ёдгорликлари — Паҳлавон Маҳмуд мақбараси, Тош ҳовли, Кўқондаги Худоёрхон ўрдаси, Қаршидаги Кўк Гумбаз мажмуаси, Одина масжиди, Бекмир, Абдулазизхон, Қиличбой мадрасалари, ўрта аср кўприги ва бошқа обидалар таъмирланиб келажак авлодлар учун сақлаб қолинди. Шу билан биргаликда Самарқандда Имом ал-Бухорий, Имом ал-Мотуридий, Фарғона ва Қувада Аҳмад ал-Фарғоний, Тошкентда Ҳазрати Имом меъморий мажмуалари, Тошкент, Самарқанд, Шаҳрисабзда соҳибқирон Амир Темур, Тошкентда Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий, Урганчда Жалолиддин Мангуберди, Термизда Алпомиш,

Анджонда Бобурнинг муаззам ҳайкаллари, Марғилонда Бурҳониддин ал-Марғиноний мақбараси қад кўтарди.

Айнан шу даврда тарихий ҳақиқат қайта тикланди, Ўзбекистон ўзининг бениҳоя бой маданий ва тарихий мероси билан дунёга танилди. 1991 йилда Хивадаги «Ичан қалъа», 1993 йилда Бухоронинг тарихий марказидаги маданият ва тарих ёдгорликлари, 2000 йилда Шаҳрисабзнинг тарихий марказларидаги ёдгорликлар, 2001 йилда Самарқанднинг тарихий марказларидаги ёдгорликлар «Бутунжаҳон маданий мерослари рўйхати»га киритилди.

Мустақилликнинг дастлабки йилларидан бошлаб Ўзбекистон Республикаси ЮНЕСКО ишлари бўйича миллий қўмита билан ҳамкорликда ЮНЕСКОнинг марказий қўмиталари билан алоқа ўрнатди. Мамлакатимиз раҳбарияти маданий меросни сақлаб қолиш, қадимий шаҳарларни, халқ ҳунармандчилигини тиклаш ва маданий туризмни ривожлантира бориб, ўзининг маданий бойлигини жаҳонга намоён қилиш сиёсатини изчил илгари сурди. Бу соҳадаги дастлабки дастур бўйича 1994 йили ЮНЕСКО ва ЮНДП билан «Ўзбекистон маданий меросининг қайта тикланиши ва унинг барқарор тараққиёти» ҳақидаги битим имзоланди. Бу дастур 1995 йилнинг охирида муваффақиятли якунланди. Ушбу дастур доирасида Бухородаги Чор Минор мадрасасининг қулаб кетган минорасини қайта тиклаш ва Самарқанддаги Тилакори мадрасасининг ғарбий қисмидаги деформацияларни (емирилиш ва нурашни) бартараф этиш бўйича шошилинч тадбирлар, Термиз шаҳри яқинидаги Буддавийлик эҳроми «Фаёзтепа» археологик ёдгорлигини илмий ўрганиш ва консервация ишлари амалга оширилди. Худди шу каби иш Хивадаги Дишан қалъа деворида ҳам амалга оширилди.

Шу билан бир қаторда тарихий ёдгорликларни ҳар тарафлама ҳимоя қилишнинг ҳуқуқий асослари яратилди. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 1996 йил 31 августдаги «Алоҳида корхоналар ва мол-мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришнинг баъзи масалалари» тўғрисидаги қарори, 2001 йил 30 августдаги «Моддий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тўғрисида»ги қонун, 1998 йил 29 августдаги «Моддий бойликларнинг олиб чиқилиши ва олиб кирилиши тўғрисида»ги қонун, Ўзбекистон Республикаси Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексининг 64-моддаси ва Жиноят кодексининг 132-моддалари шулар жумласидандир.

Олий Мажлиснинг 1995 йил 31 августдаги алоҳида корхоналар ва мол-мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришнинг баъзи масалалари тўғрисидаги қарорига кўра, тарихий, маънавий ва маданий мерос объектлари давлат тасарруфидан чиқарилиши, хусусийлаштирилиши ва сотиб олиниши мумкин бўлмаган мол-мулклар сирасига киради.

Шундай экан, бу объектларни ҳимоя қилиш, улардан баҳраманд бўлиш ва уларни келажак авлодларга етказиш ҳар биримизнинг муқаддас инсоний ва фуқаролик бурчимиз ҳисобланади.

Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш борасида 2001 йил 30 августдаги «Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тўғрисида»ги қонун алоҳида аҳамиятга эга.

Мазкур қонунга кўра, маданий мерос объектининг мулкдори ўзига қарашли бўлган маданий мерос объектининг тарихий, маданий ёки илмий аҳамиятини ҳисобга олган ҳолда уни сақлаб туриш вазифасини ўз зиммасига олади. Маданий мерос объекти ҳисобланган мол-мулкдан фойдаланишда чеклашларга, унинг сақланиши, асралиши, янада тарғиб қилиниши ва фойдаланилиши учун қай даражада зарур бўлса, шу даражада йўл қўйилади.

Ушбу қонун қабул қилинганидан сўнг, «Ўзбекистон Республикаси ҳудудида археологик разведка ўтказиш ҳуқуқи, қазиш ишлари ва топилмаларни сақлаш тўғрисида»ги муваққат Низом тасдиқланган. Ушбу Низом Фанлар Академияси президенти ва Бадиий академия раиси томонидан келишилган ҳамда Маданият ишлари вазири томонидан тасдиқланган.

Маданий мерос объектининг мулкдори ўзига қарашли тарих ва маданият ёдгорлигига хўжасизларча муносабатда бўлса ва унинг яхши сақланишини таъминламаса, ёдгорликни сақлаш вазифаси бўлган давлат органи бу ҳақда огоҳлантириш ва суд орқали мазкур объектни ҳимоя қилишга ҳақлидир.

«Маданий бойликларнинг олиб чиқилиши ва олиб кирилиши тўғрисида»ги қонунга кўра, эллик йил муддатдан ва ундан ҳам олдинроқ яратилган маданий бойликлар, давлат ва жамоат музейларида, архивларда, кутубхоналарда ва бошқа жойларда доимий сақланаётган маданий бойликлар Ўзбекистон Республикасидан олиб чиқилиши мумкин эмас.

Ўзбекистон Республикаси Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексининг «Тарих ва маданият ёдгорликларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш қоидаларини бузиш» деб номланган 64-моддасига биноан, мазкур қоидаларни қасддан бузиш фу-

қароларга энг кам иш ҳақининг бир бараваридан уч бараваригача миқдорида жарима солишга сабаб бўлади ёки Жиноят кодексининг 32-моддасига кўра, давлат муҳофазасига олинган тарих ёки маданият ёдгорликларини қасддан нобуд қилиш, бузиш ёки уларга шикаст етказиш шундай ҳаракатлар учун маъмурий жазо қўлланилганидан кейин содир этилган бўлса, энг кам ойлик иш ҳақининг эллик бараваригача миқдорида жарима ёки уч йилгача ахлоқ тузатиш ишлари ёхуд олти ойгача қамоқ билан жазоланиши мумкин. Шунингдек, худди шундай ҳаракатлар натижасида кўп миқдорда зарар етказилишига сабаб бўлса, энг кам ойлик иш ҳақининг эллик бараваридан юз бараваригача миқдорда жарима ёки уч йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади.

1999 йил 15 апрелда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг «Архивлар тўғрисида»ги қонуни архив ҳужжатларини шакллантириш, сақлаш, архивлардан фойдаланиш ишларини ва архив муассасаларининг фаолияти билан боғлиқ муносабатларни тартибга солади. Қонунга кўра, давлат қонунга хилоф равишда олиб чиқиб кетилган маданий бойликларни талаб қилиб олиш чораларини кўради.

Ўзбекистон Республикаси бу борадаги савобли ишларини давом эттириб, буюк аждодларимиз ва келажак авлод олдидаги бурчларини сидқидилдан бажариб келмоқда.

ЮНЕСКОнинг ёрдами билан Ўзбекистонга маданий ёдгорликларни муҳандислик жиҳатидан мустаҳкамлаш учун «Инъекциялаш қурилмаси» ва Тиллақори мадрасасида замин чўкишларини қайд этувчи компьютер узатгичли мосламалар келтириб ўрнатилди.

2007 йилда пойтахтимиздаги мухташам ва дурдона маданий меросни ўзида жамлаган Ҳазрати Имом (Ҳастимом) меъморий ёдгорлик мажмуаси қайта тикланди. Мажмуа таркибидаги Қаф-фол Шоший мақбараси, Бароқхон ва Мўйи муборак мадрасалари, Тиллашайх ва Намозгоҳ масжидлари каби тарихий обидалар қайтадан чирой очиб, нафақат халқимизнинг, балки чет элик сайёҳларнинг ҳам севимли қадамжоларига айланди.

Юртимизда маданий мерос ёдгорликларини сақлаш ва таъмирлашдаги бир қатор долзарб муаммоларга бағишланган Самарқанд, Хива, Бухоро ва Шаҳрисабз шаҳарларида халқаро илмий-амалий анжуманлар ўтказилди.

Қарши шаҳрининг 2700 йиллигини нишонлашга бағишлаб Кўк Гумбаз масжиди мажмуи, Одина масжиди ва сардобаси, Бекмир,

Абдулазизхон, Қиличбой мадрасалари, ўрта аср кўприги ёдгорликлари, Марғилонда ушбу шаҳарнинг 2000 йиллигига бағишлаб Пирсиддиқ мажмуаси, Бурҳониддин Марғиноний чиллахонаси, Увайсий уй-музейи ва қабри, Улуғ Мозор обидаларида ва бошқа маданий мерос ёдгорликларида таъмирлаш-тиклаш ишлари олиб борилди.

Ҳукуматимиз маданий мерос ёдгорликларини таъмирлаш-тиклашдек машаққатли, лекин савоб ишларни амалга ошираётган меъморлар, таъмирчи-усталарнинг меҳнатини қадрлаб, уларни мамлакатимизнинг юксак унвонлари, мукофотлари, орден ва медаллари билан тақдирлаган.

50-модда. Фуқаролар атроф табиий муҳитга эҳтиёткорона муносабатда бўлишга мажбурдирлар.

Конституциямиз тарихда синалган умумбашарий қадриятларни ўзида мужассам этган. Жумладан, энг қадимги тарихий-ҳуқуқий манбалардан бири, зардуштийликнинг муқаддас китоби «Авесто»да таъкидланишича, бизнинг аждодларимиз тўртта элемент — ер, сув, олов ва ҳавони муқаддас ҳисоблаб, уларни ҳимоя қилганлар. Атроф муҳитга эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлиб, уни ҳар қандай тажовуздан ҳимоя қилганлар. Бу башарий қадриятлар Конституциямизнинг шарҳланаётган 50-моддасида ҳам ўз аксини топган.

Юртбошимиз И. Каримов: «Экология ҳозирги замоннинг кенг миқёсдаги кескин ижтимоий муаммоларидан биридир, уни ҳал этиш барча халқларнинг манфаатларига мос бўлиб, цивилизациянинг ҳозирги кунини ва келажаги кўп жиҳатдан ана шу муаммонинг ҳал қилинишига боғлиқдир», — деб таъкидлайди. Зеро, жамиятимиз барча аъзоларининг юксак масъулиятларидан бири — бу табиат бойликларини сақлаш ва улардан оқилона фойдаланиш, табиатни муҳофаза қилиш вазифасидир.

Мустақиллик йилларида республикада қабул қилинган «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги (1992 йил 9 декабрь, 1995 йил 6 майдаги қўшимчалар), «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги (1993 йил 7 май), «Алоҳида муҳофаза этиладиган табиат ҳудудлари тўғрисида»ги (1993 йил 7 май), «Ер ости бойликлари тўғрисида»ги қонунлар, «Ҳаво кодекси» (1993 йил 7 май), «Ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш», «Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш», «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш», «Ер кодекси» (1998 йил 30 апрель), «Ер кадастри»,

«Ўрмон тўғрисида»ги кодекс ҳамда «Чиқиндилар тўғрисида»ги қонун фуқароларга табиатни муҳофаза қилишда алоҳида мажбурият юклайди.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси асосида табиий муҳитни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва аҳолининг экологик хавфсизлигини таъминлашга қаратилган қонунлар қабул қилинди, мамлакатимиз халқаро конвенция, шартнома ва битимларга қўшилди. Ўрта Осиё ва Қозоғистон давлатлари раҳбарларининг 1993 йил март ойидаги Қизил Ўрдадаги учрашуви, 1994 йил март ойидаги Тошхөвүздаги давлатлараро кенгаш, 1995 йил 20 сентябрдаги Нукусдаги учрашуви, 1996 йил Швейцариянинг Женева шаҳридаги Монреал баённомаси, 1998 йил июнь ойида Даниянинг Орхус шаҳрида бўлиб ўтган халқаро конференция, 1999 йил майдаги Бишкек учрашуви, Ўзбекистон ва МДХ аъзолари билан икки томонлама келишув асосидаги давлатлараро экологик Кенгаш, 2004 йил 11 мартда қабул қилинган 2004–2008 йилларга мўлжалланган «Ўзбекистон Республикасининг Европа Иттифоқи ва унга аъзо давлатлар билан ҳамкорликни такомиллаштириш бўйича чоралар тўғрисида»ги қарор, «Европа учун атроф муҳит» бешинчи конференцияси (Киев, 2003) ва бошқалар шулар жумласидандир.

Ўзбекистон ҳукумати бу соҳада фақат назарий ишларнигина эмас, балки қатор амалий ишларни ҳам амалга оширди. Оролни қутқариш учун Қорақалпоғистонда ва бутун Ўзбекистонда экологик вазиятни соғломлаштиришга қаратилган махсус давлат комиссияси, Қорақалпоғистон Республикасида Табиатни муҳофаза қилиш қўмитасида экологик экспертиза ўтказиш бошқармаси ва унинг қошида илмий кенгаш фаолият кўрсатмоқда.

Оролдаги экологик ҳалокат муаммолари билан бугунги кунда БМТ, ЮНЕП, ЮНЕСКО, ЕХХТ, Жаҳон банки ва бошқа халқаро ташкилотлар ҳамда ЭКОСАН халқаро экология ва саломатлик жамғармалари шуғулланмоқда.

Республикамиз мустақилликка эришгач, табиатни бошқариш тизими тубдан такомиллаштирилди. Табиий муҳитни асраш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланишнинг ҳуқуқий, иқтисодий ва ташкилий асослари таркиб топди.

Бу жиҳатдан Олий Мажлиснинг 2002 йил 5 апрелдаги Қарорига асосан кучга киритилган ва 2003 йил 25 апрелда ҳамда 2003 йил 30 августда ўзгартиришлар киритилган «Чиқиндилар тўғрисида»ги қонун ҳам муҳим аҳамиятга эгадир. Бу қонуннинг мақ-

сади — чиқинди билан боғлиқ ишларни амалга ошириш соҳасидаги муносабатларни тартибга солишдан иборат бўлиб, қонуннинг асосий вазифаси — чиқиндиларнинг фуқаролар ҳаёти ва соғлиғига, атроф муҳитга зарарли таъсирининг олдини олиш, чиқиндилар ҳосил бўлишини камайтириш ва улардан хўжалик фаолиятида оқилона фойдаланишни таъминлашдан иборат.

Ушбу қонунда Ўзбекистон Республикаси ҳудудига чиқиндиларни, шу жумладан чет элга мансуб радиоактив чиқиндиларнинг ҳар қандай турларини сақлаш ва кўмиб ташлаш мақсадида олиб кириш тақиқланади.

Чиқиндиларни аҳоли пунктлари ҳудудига, табиатни муҳофаза қилиш, соғломлаштириш, рекреация (туризм ва аҳолининг оммавий дам олишини ташкил этиш учун қулай жуғрофий ва иқлим шароитларига эга, муҳофаза этиладиган табиий муҳитлар)¹ мақсадларига мўлжалланган ва тарихий-маданий аҳамиятга молик ерларда, сувни муҳофаза қилиш зоналари ва сув объектларининг санитария муҳофазаси зоналари атрофида, фуқаролар ҳаёти ва соғлиғига, шунингдек, алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар ҳамда объектларга таҳдид келиб чиқиши мумкин бўлган бошқа жойларда сақлаш ва кўмиб ташлаш тақиқланади.

Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексининг алоҳида боби (8-боб) Табиий муҳитни муҳофаза қилиш ва табиатдан фойдаланиш соҳасидаги ҳуқуқбузарлик учун маъмурий жавобгарлик, деб номланади. Мазкур бобда ер (65,59-моддалар), сув (72-76-моддалар), ҳаво (85-88-моддалар), ўрмон фонди (77-80-моддалар), Қизил китобга киритилган ўсимликлар (81-модда), алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар, (82-модда), ер ости (70-71-моддалар), ҳайвонот дунёсини ҳимоя этиш (90-94-моддаларида) масалалари қамраб олинган бўлиб, уларнинг давлат томонидан ҳимояланиши кафолатланган, ҳуқуқбузарлар учун маъмурий жазо чоралари белгиланган.

Экологияни ҳимоялашда Жиноят кодексининг ўрни ва аҳамияти ҳам катта. Бу кодекснинг Махсус қисми тўртинчи бўлими «Экология соҳасидаги жиноятлар» деб аталади.

Бу бўлим ўн икки моддадан, жумладан, «Атроф табиий муҳитнинг ифлосланганлиги тўғрисидаги маълумотларни қасддан яшириш ёки бузиб кўрсатиш» (194-модда), «Атроф табиий муҳитнинг

¹ Ўзбекистон Республикасининг «Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида»ги Қонуни, 38-модда.

ифлосланиши оқибатларини бартараф қилиш чораларини кўрмаслик» (195-модда) ва бошқа муҳим қоидалардан иборат.

51-модда . Фуқаролар қонун билан белгиланган солиқлар ва маҳаллий йиғимларни тўлашга мажбурдирлар.

Фуқароларнинг конституциявий бурчларидан бири уларнинг қонун билан белгиланган солиқлар ва маҳаллий йиғимларни тўлаш мажбуриятидир.

Солиқлар Ўзбекистон Республикаси қонунчилиги ва давлат ҳокимиятининг маҳаллий органлари томонидан белгиланган, ҳудуднинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишига хизмат қилувчи йиғимлардир. Солиқ билан боғлиқ бўлган ҳуқуқий муносабатлар 1991 йил 15 февралда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикаси фуқаролари, фуқаролиги бўлмаган ва хорижий фуқаролардан олинadиган даромад солиғи тўғрисида»ги, 1993 йил 7 майда қабул қилинган «Маҳаллий солиқ ва йиғимлар тўғрисида»ги, 1997 йилнинг апрелида қабул қилинган, 1998 йил 1 январдан кучга кирган Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодекси билан тартибга солинади.

Солиқ тўлаш манбаи шахсларнинг пул ёки натура тарзида олган даромадлари ҳисобланади. Бу солиқлар иш ҳақи тўловлари, мукофотлар ва бошқа даромадлардан, фуқароларнинг деҳқон хўжалигини юритишдан олган даромадларидан, Ўзбекистон Республикасида доимий истиқомат жойига эга бўлмаган шахсларнинг Ўзбекистондаги манбаларидан олинadиган даромадлардан ташкил топади.

Давлат тўпланган солиқларни мамлакатнинг мудофаа қобилиятини, фуқароларнинг хавфсизлигини таъминлашга, иқтисод, маориф, фан, соғлиқни сақлашни ривожлантиришга, оналик ва болалиқни, ёрдамга муҳтож аҳоли қатламларини ижтимоий муҳофаза қилишга, мақсадга йўналтирилган, комплекс ижтимоий дастурларни бутун жамият манфаатлари йўлида амалга оширишга сарфлайди.

Солиқ ва йиғимларни ундириш давлат идоралари — Ўзбекистон Давлат солиқ қўмитаси, Молия вазирлиги органлари томонидан, шунингдек, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш идоралари томонидан амалга оширилади.

Солиқларни ўз вақтида тўламаган, тўлашдан бўйин товлаган, даромадини яширган ва солиқ тўғрисидаги қонунларни бузган шахслар учун молиявий (жарима тўлаш, яширган ёки камайти-

риб кўрсатган даромадни ундириш), маъмурий (жарима тўлаш) ва қонунда кўрсатилган ҳолларда жинойий жавобгарлик ҳам белгиланган.

52-модда. Ўзбекистон Республикасини ҳимоя қилиш – Ўзбекистон Республикаси ҳар бир фуқаросининг бурчидир. Фуқаролар қонунда белгиланган тартибда ҳарбий ёки муқобил хизматни ўташга мажбурдирлар.

Ҳар бир фуқаро Ўзбекистон Республикаси манфаатларини ҳар томонлама ҳимоя қилиш, унинг қудратини ва обрў-эътиборини мустақкамлаш учун барча чораларни кўриши лозим. Бундан кўзда тутилган асосий мақсад — давлат мустақиллигини, унинг ҳудудий яхлитлигини, аҳолининг тинч ҳаёт кечиришини таъминлашга қаратилган тадбирларни амалга оширишдан иборат.

Ўзбекистон Республикасини ҳимоя қилишнинг аниқ ҳуқуқий асослари яратилган.

Ўзбекистон Республикасининг умумий ҳарбий мажбурият ва ҳарбий хизмат тўғрисидаги қонунининг 1-моддасида: «Ўзбекистон Республикасини ташқаридан бўладиган қуроли тажовуздан ҳимоя қилиш Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг конституциявий бурчидир», — деб мустақкамланган.

Ватан ҳимоясидек конституциявий бурчни амалга ошириш Ўзбекистон Республикасининг 2001 йил 11 майдаги «Мудофаа тўғрисида»ги қонунига асосланади.

Ўзбекистон Қуроли Кучлари ва бошқа қўшинлари фуқароларни умумий ҳарбий мажбурият асосида ҳарбий хизматга чақириш ҳамда фуқароларнинг шартномага асосан ҳарбий хизматга кириши орқали тўлдирилади.

Улар чақириққача комплекс тайёргарлик — чақирилувчиларни ҳарбий-техник мутахассисликларга тайёрлаш, ҳарбий ўқув юртларига тайёрлаш ва кириш, жисмоний тайёргарлик, доволаш, соғломлаштириш ишлари, умумий таълим тайёргарлигини ошириш ва давлат тилини ўрганиш каби тайёрлаш ишларидан ўтадилар.

Қонунга кўра, Ўзбекистоннинг тинчлик вақтида саломатлиги ҳарбий хизматга яроқли бўлган ва чақирилув кунида 18 ёшга тўлган эркак фуқаролари муддатли ҳарбий хизматга чақирилади.

Айрим узрли сабабларга кўра, яъни оилавий шароити, саломатлигининг ёмонлашуви ёки ўқишнинг давом эттирилиши ҳол-

ларида чақирилувчиларни чақириш муддати («Умумий ҳарбий мажбурият ва ҳарбий хизмат тўғрисида»ги қонуннинг 17-моддасига асосан) узайтирилади.

Шунингдек, чақирувдан кечиктиришга эга бўлганлар, муддатли ҳарбий хизматга чақиришдан озод қилинганлар, дастлабки суриштирув ўтказилаётган ва терговга дахлдор шахслар, тинчлик пайтида саломатлиги туфайли ҳарбий хизматга яроқсиз деб топилган, 27 ёшгача ҳарбий ёки муқобил хизматга чақирилмаган, диний идораларнинг бирида диний рутбага эга бўлган, туғишган ака-укаларидан бири муддатли ҳарбий хизматни ўташ вақтида ҳалок бўлган шахслар хизматга чақирилмайдилар.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорига биноан муддатли ҳарбий хизматга чақириш йилига 2 мартаба — апрель-май ва октябрь-ноябрь ойларида ўтказилади. Вазирлар Маҳкамасининг қарори чақириқ бошланишидан камида бир ой аввал оммавий ахборот воситаларида эълон қилинади.

Умумий ҳарбий мажбурият фуқароларнинг Ўзбекистон Республикасини ҳимоя қилишга мажбурий ҳарбий тайёргарлигидан иборат бўлади ҳамда Ўзбекистон Республикаси Қуроли Кучлари сафини тўлдиришни ва уларнинг резервини тайёрлашни таъминлаш мақсадида жорий этилади.

Умумий ҳарбий мажбурият фуқароларни ҳарбий хизматга тайёрлашни, ҳарбий хизматга чақиришни, чақирув ёки контракт бўйича ҳарбий хизмат ўташни, резервдаги хизматни, муқобил хизматни, ҳарбий рўйхатдан ўтиш қоидаларига риоя этишни, фавқулодда вазиятларда ёки Ўзбекистон Республикасига қарши тажовуз бўлган тақдирда аҳолини муҳофаза этиш тадбир-чораларини қамраб олади.

Ҳақиқий ҳарбий хизмат чақирув ёки контракт бўйича оддий аскарлар, сержантлар ва офицерлар таркиби лавозимларида Қуроли Кучлар сафидаги ҳарбий хизматдир.

Умумий ҳарбий мажбурият Ўзбекистон Республикаси ҳудудида доимий ёки вақтинча яшаётган чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахсларга татбиқ этилмайди.

Ҳарбий хизматга биринчи марта чақирилган ёки ихтиёрий равишда (контракт бўйича) кирган фуқаролар Ўзбекистон Республикасининг халқи ва Президентига содиқлик тўғрисида Ҳарбий қасамёд қабул қиладилар.

Муқаддам Ҳарбий қасамёд қабул қилмаган ҳарбий хизматга мажбурлар ҳарбий йиғинларга жалб этилганларида ёки сафар-

барлик бўйича чақирилганларида Ҳарбий қасамёд қабул қилдилар.

Ҳарбий хизмат Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг Қуроли Кучлар сафида умумий ҳарбий мажбуриятни бажариш борасидаги давлат хизматининг алоҳида туридир.

Тинчлик даврида муддатли ҳарбий хизматга, шунингдек, сафарбарлик чақируви резервидаги хизматга ўн саккиз ёшдан йигирма етти ёшгача бўлган, саломатлигига кўра Қуроли Кучлар сафида ҳарбий хизматни ўташга яроқли эркак фуқаролар чақириладилар.

Муддатли ҳарбий хизмат чақирилиш ёшидаги фуқароларнинг оддий аскарлар ва сержантлар таркиби лавозимларида, шунингдек, муқаддам ҳарбий хизматни ўтамаган офицерларнинг қонун ҳужжатларида белгиланган муддат мобайнида Қуроли Кучлар сафидаги мажбурий хизматидир.

Муддатли ҳарбий хизмат муддатлари календар ҳисобида:

муддатли ҳарбий хизматни оддий аскарлар ва сержантлар таркиби лавозимларида ўтаётган ҳарбий хизматчилар учун — ўн икки ой (олий маълумотли шахслар учун — тўққиз ой);

муддатли ҳарбий хизматни чақирув бўйича офицерлар таркиби лавозимларида ўтаётган офицерлар учун — тўққиз ой қилиб белгиланган.

Муддатли ҳарбий хизматни ўташ тартиби тегишли қонун ҳужжатлари билан белгиланади.

Муддатли ҳарбий хизматни ўташга яроқли ҳамда чақирилиш муддатини кечиктириш ва чақирилишдан озод этилиш ҳуқуқига эга бўлмаган, бироқ Қуроли Кучлар сафига навбатдаги муддатга чақирилмаган шахслар сафарбарлик чақируви резерви сафига олинадилар.

Контракт бўйича ҳарбий хизмат ихтиёрийлик асосида, ҳарбий хизмат назарда тутилган вазирликлар, давлат қўмиталари ва идоралар орқали давлат билан тузиладиган контрактга биноан бажариладиган ҳарбий хизмат туридир.

Ҳарбий хизматни касб тариқасида танлаган фуқаролар контракт бўйича ҳарбий хизматни оддий аскарлар, сержантлар ва офицерлар таркиби лавозимларида ўтайдилар.

Ҳарбий хизматни ўташ муддатлари ва асосий шартлари контрактда белгиланади. Айни пайтда дастлабки контракт хизматни оддий аскарлар ва сержантлар таркиби лавозимларида ўташ

бўйича уч йил, офицерлар таркиби лавозимларида ўташ бўйича беш йил муддатга тузилади.

Олий ҳарбий таълим муассасаларининг курсантлари билан ўқиш даври учун келгусида уларнинг офицерлар таркиби лавозимларида ҳарбий хизматни камида беш йил мажбурий ўташ шarti билан контракт тузилади.

Ҳарбий хизматнинг контрактда назарда тутилган муддати тугганидан кейин тарафларнинг келишуви билан бу муддат янги контракт тузиш орқали узайтирилиши мумкин. Контракт бўйича ҳарбий хизматни ўташ тартиби ва муддатлари Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг ҳарбий хизматни ўташ тартиби тўғрисидаги низом билан белгиланади.

Резервчилар хизмати ҳақиқий ҳарбий хизматни, шунингдек, сафарбарлик чақируви резервидаги хизматни ўтаган оддий аскарлар, сержантлар ва офицерлар жумласидан бўлган ҳарбий хизматта мажбурлар учун Қуроли Кучларнинг қўшилмалари, қисмлари ва бўлинмалари сафини уруш даврида тақозо этиладиган штатлар даражасига қадар тўлдириш, шунингдек, уруш даври тақозо этадиган тузилмаларни кучайтириш мақсадида умумий ҳарбий мажбурият асосида жорий этиладиган ҳарбий хизмат туридир.

Резервчилар сифатида хизматни ўтаётган ҳарбий хизматта мажбурлар тинчлик даврида, қоида тариқасида, қўшинларнинг жанговар тайёргарлигини сақлаб туриш, резервчиларнинг ҳарбий ҳисобдаги ихтисослик бўйича мажбуриятларни тинчлик ва уруш даврида бажариши учун зарур бўлган кўникмаларини сақлаб қолиш ва такомиллаштириш мақсадида ҳарбий қисмлар базасида ҳудудий принцип асосида ташкил этиладиган ҳарбий тайёргарлик бўйича ҳарбий йиғинларни ўташга жалб этилишлари мумкин.

Резервчилардан уруш даврида ҳам, тинчлик даврида ҳам — Ўзбекистон Республикасига қарши ҳарбий тажовуз таҳдиди ва мамлакат хавфсизлигига таҳдид туғилганида, табиий офатлар ҳамда фавқулодда вазиятлар оқибатларини бартараф этишда Ўзбекистон Республикаси Президенти фармонига биноан қўшилмалар ва қисмлар таркибида жанговар мақсадлар бўйича фойдаланиш мумкин.

Қуроли Кучлар резервчиларининг хизматни ўташ тартиби қонун ҳужжатлари билан белгиланади.

УЧИНЧИ БЎЛИМ

ЖАМИЯТ ВА ШАХС

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг «Жамият ва шахс» деб номланувчи учинчи бўлими «Жамиятнинг иқтисодий негизлари» (XII боб), «Жамоат бирлашмалари» (XIII боб), «Оила» (XIV боб), «Оммавий ахборот воситалари» (XV боб) деб номланувчи бобларни ўз ичига олган.

Ушбу бўлимнинг ўзига хослиги шундаки, унда конституциявий тузумнинг иқтисодий асослари, фуқаролик жамиятининг асосий институтларидан бири бўлмиш жамоат бирлашмалари, жамиятнинг асосий бўғини — оила ҳамда муҳим демократик институтлардан ҳисобланган оммавий ахборот воситалари ва улар фаолиятининг кафолатлари конституциявий нормалар билан белгилаб берилган. Юртбошимиз Конституцияга баҳо бериб таъкидлаганидек: «Жамики дунёвий неъматлар орасида энг улуғи — инсон, деган фикрни илгари сурдик ва шу асосда **«фуқаро — жамият — давлат»** ўртасидаги ўзаро муносабатнинг оқилона ҳуқуқий ечимини топишга интилдик»¹. Бундан кўриниб турибдики, жамиятимиз ижтимоий-сиёсий ҳаётида шахс манфаатлари устувор ўрин эгаллайди.

«Жамиятнинг иқтисодий негизлари» деб номланувчи XII бобда илк маротаба жамиятнинг иқтисодий негизлари, хусусий мулк ва унинг дахлсизлиги, мулкдорнинг мулкка нисбатан ҳақиқий эгаллигининг кафолати белгиланган. Жамият иқтисодий асосларининг ҳуқуқий кафолати мамлакатимизда бозор муносабатларини шакллантириш билан чамбарчас боғлиқ. Зеро, ҳеч қайси жамиятни мулкчилик муносабатларисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Хусусий мулкчиликнинг расман тан олиниши иқтисодий фаоли-

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон — келажаги буюк давлат//Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-том. — Т.: Ўзбекистон, 1996. — 124-бет.

ят эркинлигини, тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш имкониятини яратди.

Ушбу бўлимнинг «Жамоат бирлашмалари» деб номланувчи XIII бобида, фуқаролик жамиятининг асосий институтлари саналмиш жамоат бирлашмалари, уларнинг фаолият юритиши учун давлат томонидан тенг ҳуқуқий имкониятлар яратилиши, ходимлар ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи касаба уюшмалари, турли табақа ва гуруҳларнинг сиёсий иродасини ифода этувчи сиёсий партиялар фаолияти, диний ташкилотларнинг давлатдан ажратилгани ва қонун олдида тенглиги каби конституциявий нормалар белгиланган. Мамлакатимизда кенг миқёсда ривож топган жамоат бирлашмалари тизимининг мавжудлиги фуқаролик жамиятининг муҳим сифат белгиларидан биридир. Бундай ижтимоий институтлар воситасида фуқаролар ўзларининг сиёсий, иқтисодий, маданий ҳаёти ва турмушнинг бошқа соҳаларидаги эҳтиёжини қондириш ҳамда манфаатларини ҳимоя қилиш, мавжуд муаммоларни биргаликда ҳал этиш имкониятига эга бўладилар.

«Оила» деб номланувчи XIV бобда жамиятнинг асосий бўғини саналмиш оила, оналик ва болалик жамият ва давлат муҳофазасида эканлиги, ҳеч қайси давлат конституцияларида учрамайдиган, ўзлимизга хос хусусиятлардан келиб чиқиб, ота-оналар фарзандларининг вояга етгунича боқиш ва тарбиялашга мажбурлиги, ўз навбатида, вояга етган, меҳнатга лаёқатли фарзандлар ўз ота-оналари ҳақида ғамхўрлик қилиши конституциявий мажбурият сифатида белгиланган.

Ушбу бўлимнинг «Оммавий ахборот воситалари» деб номланувчи XV бобида «тўртинчи ҳокимият» саналмиш оммавий ахборот воситалари, улар фаолиятининг принциплари ва асосий қоида сифатида цензурага йўл қўйилмаслиги конституциявий норма билан белгиланган. Ушбу конституциявий қоида оммавий ахборот воситалари чинакам эркин фаолият юритишининг ҳуқуқий кафолати бўлиб, жамиятнинг янгиланиши жараёнида мислсиз аҳамиятга эгадир.

XII боб

ЖАМИЯТНИНГ ИҚТИСОДИЙ НЕГИЗЛАРИ

53-м о д д а . Бозор муносабатларини ривожлантиришга қаратилган Ўзбекистон иқтисодиётининг негизини хилма-хил шакллардаги мулк ташкил этади. Давлат истеъмолчиларнинг ҳуқуқи устунлигини ҳисобга олиб, иқтисодий фаолият, тадбиркорлик ва меҳнат қилиш эркинлигини, барча мулк шаклларининг тенг ҳуқуқлилигини ва ҳуқуқий жиҳатдан баб-баравар муҳофаза этилишини кафолатлайди.

Хусусий мулк бошқа мулк шакллари каби дахлсиз ва давлат ҳимоясидадир. Мулкдор фақат қонунда назарда тутилган ҳолларда ва тартибдагина мулкдан маҳрум этилиши мумкин.

Асосий Қомусимиздаги ушбу норма муҳим аҳамиятга эга бўлиб, биринчидан, давлат иқтисодий сиёсатининг асосий тамойилларини белгилайди, иккинчидан, иқтисодий сиёсатимизнинг мазмун-моҳияти, асосий йўналишларини Конституция даражасида эътироф этади, учинчидан, Ўзбекистон Республикасининг иқтисодиёти бозор муносабатларига асосланганлигини ҳуқуқий жиҳатдан мустаҳкамлайди.

Ушбу норма бир қатор конституциявий тамойилларни ўзида ифода этган бўлиб, улар қуйидагилардан иборат:

1. Ўзбекистон иқтисодиёти бозор муносабатларига асосланганлигининг олий юридик кучга эга бўлган ҳужжат билан эътироф этилиши;
2. Мулк шаклларининг хилма-хиллигига эришиш;
3. Истеъмолчилар ҳуқуқларининг устуворлиги;
4. Эркин иқтисодий фаолият, тадбиркорлик ва меҳнат қилиш эркинлигини таъминлаш;
5. Мулк шакллари тенг ҳуқуқлилиги ва баб-баравар муҳофаза қилинишини кафолатлаш;
6. Хусусий мулкнинг дахлсизлиги ва ҳуқуқий ҳимоясини таъминлаш;
7. Мулкдан маҳрум этиш фақат қонунга мувофиқ амалга оширилиши.

Давлат жамият иқтисодий негизларининг ҳуқуқий асосларини мустаҳкамлаш мақсадида қуйидаги вазифаларни амалга оширади:

– юқорида белгиланган конституциявий нормалар талаблари асосида тегишли қонунлар ва қонуности меъёрий ҳужжатларни қабул қилиш ва уларни такомиллаштириб бориш;

– барча жисмоний ва юридик шахслар томонидан бозор иқтисодиётининг тамойиллари, қоида-талаблари асосида фаолият юритилиши учун ижтимоий-иқтисодий шарт-шароитлар яратиш;

– мулк ҳуқуқи субъектларининг ҳуқуқларини кафолатлаш;

– мулк ҳуқуқи шакллари (хусусий ва оммавий мулк)нинг тенглигини таъминлаш ва ҳуқуқий ҳимоя қилиш;

– ишлаб чиқариш ва хўжалик фаолияти учун зарур тегишли институционал ислоҳотларни амалга ошириш;

– тадбиркорлик субъектлари фаолиятини ривожлантириш мақсадида имтиёзлар жорий этиш;

– аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш тизимини такомиллаштириш ва бошқалар.

Маълумки, иқтисодиётнинг ривожланиши учун муҳим омиллардан бири рақобат ҳисобланади. Рақобат, ўз моҳиятига кўра, турли хил мулк шакллари мавжуд бўлишини талаб қилади ва энг муҳими — ишлаб чиқариш, хўжалик юритиш жараёнининг такомиллашишига хизмат қилади.

Жамият ҳаётининг барча жабҳаларида пайдо бўладиган ижтимоий муносабатларни ривожлантириш, мамлакатда халқ фаровонлигини таъминлашга қаратилган кенг қўламли иқтисодий ислоҳотларни амалга оширишни мулксиз тасаввур этиб бўлмайди. Демак, мулк билан боғлиқ ижтимоий муносабатларсиз ишлаб чиқариш ва хўжалик юритиш жараёнлари ўз мазмунига эга эмас. Ушбу муносабатларда давлат истеъмолчиларнинг ҳуқуқи устунлигини ҳисобга олиб, иқтисодий фаолият, тадбиркорлик ва меҳнат қилиш эркинлигини, барча мулк шаклларининг тенг ҳуқуқлиги ҳамда ҳуқуқий жиҳатдан баб-баравар муҳофаза этилишини кафолатлайди.

Маълумки, бозор муносабати — бу давлатнинг иқтисодий фаолиятга аралашини маълум даражада чекланган, мулк шаклларида тенглиги, рақобат, тадбиркорлик ва меҳнат қилишнинг эркинлиги асосида ривожланган ўзига хос ижтимоий муносабатлар тизимидир. Конституциямизда белгиланган мулкчиликка бағишланган асосий тамойил ва умумий аҳамиятдаги қоида-талаблар Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси, Ер кодекси, Уй-жой кодекси, Солиқ кодекси, «Ўзбекистон Республикасида мулкчилик тўғрисида»ги, «Ер ости бойликлари тўғри-

сида»ги, «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги, «Ўрмон тўғрисида»ги, «Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида»ги, «Давлат уй-жой фондини хусусийлаштириш тўғрисида»ги, «Банкротлик тўғрисида»ги, «Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида»ги, «Ижара тўғрисида»ги, «Деҳқон хўжалиги тўғрисида»ги, «Фермер хўжалиги тўғрисида»ги, «Хусусий корхона тўғрисида»ги, «Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида»ги қатор қонунлари ва бошқа қонун ҳужжатларида ҳар томонлама ривожлантирилиб, уларда мулккий муносабатларнинг ўзига хос хусусиятларига оид қоидалар ўз ифодасини топган.

Жумладан, Фуқаролик кодексининг 167-моддасида Ўзбекистон Республикасида мулкнинг хусусий мулк ва оммавий мулк шакллари белгиланган бўлиб, бу конституциямизда эътироф этилган мулкчиликнинг хилма-хил шакллариининг ҳуқуқий асосларини мустаҳкамлайди.

Хусусий мулк бозор муносабатларининг асосий иқтисодий манбаидир. Шу боисдан, қабул қилинган норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда хусусий мулкка шахснинг нафақат моддий мустақиллиги, шунингдек, маънавий эркинлигининг манбаи сифатида баҳо берилди ҳамда унинг жорий қилиниши билан фуқароларнинг ҳуқуқ лаёқати доираси кенгайтирилди. Фуқаролар билан бир қаторда, хўжалик ширкатлари ва жамиятлари, кооперативлар, жамоат бирлашмалари, ижтимоий фондлар ва давлатга қарашли бўлмаган бошқа юридик шахслар хусусий мулк ҳуқуқининг субъектлари ҳисобланиши белгиланди.

Хусусий мулк ҳуқуқининг объектлари доираси жуда кенг бўлиб, улар: уй-жойлар, хонадонлар, дала ҳовлилар, экинлар, ҳайвон ва паррандалар, уй-рўзғор буюмлари, акциялар, облигациялар ва бошқа қимматбаҳо қоғозлар, ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш, савдо ва бошқа хўжалик фаолияти соҳасидаги корхоналар, мулккий комплекслар, бинолар, иншоотлар, ускуна, транспорт ва бошқа ишлаб чиқариш воситалари, ихтиролар, селекция ютуқлари, саноат намуналари ва интеллектуал фаолиятнинг бошқа натижалари, истеъмол қилишга ва ишлаб чиқаришга мўлжалланган, яъни қонун билан ман этилган айрим ашёлардан ташқари ҳар қандай мол-мулк хусусий мулк бўлиши мумкин. Ушбу объектлар хусусий мулк ҳуқуқи асосида фуқароларга ҳам, юридик шахсларга ҳам тегишли бўлиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 213-моддасига асосан, республика мулки ва маъмурий-ҳудудий тузилмалар мулки (муниципал мулк)дан иборат бўлган давлат мулки оммавий мулк ҳисобланади¹. Республика мулки бўлган мол-мулкни халқ номидан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Ўзбекистон Республикаси Президенти, Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати ёки улар махсус вакил қилган органлар, агар қонунда бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, тасарруф қилиш ҳуқуқига эгадирлар.

Республика мулкига ер, ер ости бойликлари, сув, ҳаво бўшлиғи, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳамда бошқа табиий бойликлар, давлат ҳокимияти ва бошқаруви республика органларининг мол-мулки, давлат аҳамиятига эга бўлган маданий ва тарихий бойликлар, республика бюджетининг маблағлари, олтин захираси, давлатнинг валюта фонди ва бошқа фондлар киради. Бундан ташқари, корхоналар ва бошқа мулкрий комплекслар, ўқув, илмий, илмий-тадқиқот муассасалари ва ташкилотлари, интеллектуал фаолият натижалари, шунингдек, бюджет ёки давлатнинг ўзга маблағлари ҳисобидан яратилган ёки сотиб олинган бошқа мол-мулклар ҳам республика мулки ҳисобланади. Давлат талаб-эҳтиёжларини таъминлаш учун Қорақалпоғистон Республикаси томонидан ер майдонлари ҳамда бошқа табиий захиралар ва объектларни бериш тартиби Қорақалпоғистон Республикаси билан Ўзбекистон Республикаси ўртасидаги шартномада белгилаб қўйилади.

Ўзбекистон Республикасининг давлат мулкига маъмурий-ҳудудий тузилмаларнинг мулки (муниципал мулк) киради. Давлат мулкни тасарруф этиш ва бошқариш халқ (маъмурий-ҳудудий тузилма аҳолиси) номидан тегишли халқ депутатлари Кенгашлари ва улар ваколат берган давлат бошқаруви идоралари томонидан амалга оширилади. Давлат ҳокимияти маҳаллий органларининг мол-мулки, маҳаллий бюджет маблағлари, муниципал уй-жой фонди ва коммунал хўжалик, корхоналар ва бошқа мулкрий комплекслар, халқ таълими, маданият, соғлиқни сақлаш муассасалари, шунингдек, бошқа мол-мулк муниципал мулк бўлади. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, муниципал мулк бўлган мол-мулк юридик шахсларга хўжалик юритиш ёки оператив бошқариш ҳуқуқи асосида бириктириб қўйилиши мумкин.

¹ Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси. Расмий нашр / Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги. — Т.: Адолат, 2003.

Хусусий мулк бошқа мулк шакллари билан тенг ҳолда амалда бўлади ва у баб-баравар муҳофаза қилинади. Хусусий мулкнинг ҳуқуқий асоси нафақат республика Конституциясида, балки Фуқаролик кодекси, «Хусусий корхона тўғрисида»ги, «Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида»ги қонунлар ва бошқа жорий қонунларда ўз ифодасини топган.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 207-моддасига асосан, хусусий мулк ҳуқуқи шахснинг қонун ҳужжатларига мувофиқ тарзда қўлга киритган мол-мулкка эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш ҳуқуқидир. Хусусий мулк бўлган мол-мулкнинг миқдори ва қиймати чекланмайди¹.

Қонун билан ман этилган айрим ашёлардан ташқари ҳар қандай мол-мулк хусусий мулк бўлиши мумкин.

Ширкат (жамоа) мулки хусусий мулкнинг бир тури бўлиб, бундай мулк шакллари умумийлик хусусиятига эга, у эгалик қилиш, фойдаланиш ва тасарруф этиш ҳуқуқларига кўра мол-мулк мулкдорларидан ҳар бирининг мулк ҳуқуқидаги улуши аниқлаб қўйилган (улушли мулк) ёки бундай улушлар аниқлаб қўйилмаган (биргалиқдаги мулк) ҳолда умумий мулк бўлиши мумкин.

«Ўзбекистон Республикасида мулкчилик тўғрисида»ги қонуннинг 8-моддасида ширкат (жамоа) мулкнинг субъектлари ва объектлари кўрсатилган². Ширкат (жамоа) мулки маҳалла мулкни, шунингдек, кооперативларнинг, ижара, жамоа корхоналарининг мулкни, жамоат ташкилотлари ва диний ташкилотларнинг, турли хўжалик жамиятлари ва ширкатларининг, ассоциациялар ва юридик шахс ҳисобланган бошқа бирлашмаларнинг мулкни ўз ичига олади ва ушбу юридик шахсларнинг мулки хусусий мулк ҳисобланади. Жамоа мулкнинг ҳосил бўлиши ва кўпайиб бориши давлат корхоналарини ижарага бериш, давлат корхоналарини хўжалик жамиятларига айлантириш, фуқароларнинг ва юридик шахсларнинг мол-мулкни кооперативлар ва бошқа хўжалик жамиятлари ҳамда ширкатларни тузиш учун ихтиёрий бирлаштириш билан таъминланади.

Фуқаролик жамиятининг муҳим институти бўлган маҳалланинг мулки ижтимоий ўзини ўзи бошқаришнинг бошланғич бўғинлари — маҳаллалар эгалик қиладиган, фойдаланадиган ва

¹ Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси. Расмий нашр / Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги. — Т.: Адолат, 2003.

² Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. 1990, № 31 — 33.

тасарруф этадиган мол-мулк, маҳалла аҳолисининг биргаликдаги меҳнат фаолияти ёки уларнинг муштарак даромадлари, шунингдек, мол-мулкдан хўжалик мақсадларида фойдаланишдан келган тушумлар, юридик ва жисмоний шахсларнинг ихтиёрий бадаллари, моддий ва хайрия ёрдамлар, улар томонидан қурилган, олинган ёки қонунда белгиланган тартибда уларга берилган жамоат, ижтимоий-маиший ва бошқа мақсаддаги объектлар, шунингдек, транспорт воситалари, хўжалик анжомлари ва бошқа кўчар ҳамда кўчмас мулкдан иборат.

Маҳаллада истиқомат қилувчи аҳоли маҳалла мулкининг субъектидир. Маҳалланинг сайлаб қўйилган органлари маҳалла мулкига тўла хўжалик юритиш асосида эгалик қилади, ундан фойдаланади ва уни тасарруф этади. Уларнинг мазкур ҳуқуқлари Ўзбекистон Республикасининг «Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида»ги қонунда мустаҳкамлаб қўйилган¹.

Юридик шахс ҳисобланган хўжалик жамияти ва ширкатнинг мулки қатнашчиларнинг қўшган ҳиссаси ҳисобидан, хўжалик фаолияти натижасида олинган ҳамда қонунда ман этилмаган бошқа асосларда улар томонидан қўлга киритилган мол-мулкдан ҳосил бўлади. Акциядорлик жамияти акцияларни сотиш ҳисобига ҳосил бўлган, шунингдек, ўз хўжалик фаолияти натижасида олинган ва қонунда ман этилмаган бошқа асосларга биноан қўлга киритган мол-мулкнинг эгасидир. Бошқача айтганда, устав фонди жамиятнинг акциядорларга нисбатан мажбуриятларини тасдиқловчи муайян миқдордаги акцияларга тақсимланган хўжалик юритувчи субъект акциядорлик жамияти ҳисобланади. Бундан ташқари, эгаси ёзилган акциялар бошқа шахсга мулк бўлиб ўтиши (сотиб олиниши, ҳадя қилиниши, мерос бўлиб ўтиши ва шу кабилар) мумкин².

«Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги янги таҳрирдаги қонуннинг 15-моддасига асосан, диний ташкилотларнинг ўз маблағлари ҳисобидан сотиб олинган ёки яратилган, фуқаролар, жамоат бирлашмалари эҳсон қилган (васият қилиб

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1999, № 5.

² Ўзбекистон Республикасининг «Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида»ги 1996 йил 26 апрель қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1999, № 5—6.

қолдирган) ёхуд давлат томонидан назарда тутилган бошқа асосларда олинган, ўз фаолиятларини таъминлаш учун зарур бўлган бинолар, иморатлар, ибодат қилиш анжомлари, ишлаб чиқариш, ижтимоий ва хайрия иншоотлари, пул маблағлари ва бошқа мол-мулклар уларнинг мулки бўлиши мумкин¹.

«Ўзбекистон Республикасида мулкчилик тўғрисида»ги қонуннинг 17-моддасига мувофиқ, диний ташкилотлар ўз маблағига сотиб олган ва барпо этган, фуқаролар, ташкилотлар эҳсон қилган, ман этилмаган бошқа асосларга биноан қўлга киритилган мол-мулкка эгалик қилишга ҳақлидирлар.

Диний ташкилотларга тушадиган молиявий ва мол-мулк тарзидаги хайр-эҳсонлар, шунингдек, фуқаролардан келадиган пул тушумларининг ҳеч бир турига солиқ солинмайди.

Конституцияда белгиланган истеъмолчилар ҳуқуқлари устунлиги, иқтисодий фаолият, тадбиркорлик ва меҳнат қилиш эркинлиги, барча мулк шакллариининг тенг ҳуқуқлилиги ва ҳуқуқий жиҳатдан баб-баравар муҳофаза этилишининг кафолатланиши каби қоидалар иқтисодиётимизда туб ўзгаришлар ясалишига, чет эл инвестицияларининг кириб келиши, бозор иқтисодиёти механизмининг шаклланиши ва ривожланишига, аграр соҳадаги ишлаб чиқаришнинг ўсишига имкон яратади.

«Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида»ги қонуннинг 4-моддасига мувофиқ, ҳар бир истеъмолчи, яъни фойда чиқариб олиш билан боғлиқ бўлмаган ҳолда шахсий истеъмол ёки бошқа мақсадларда товар сотиб олувчи, иш, хизматга буюртма берувчи ёхуд шу ниятда бўлган фуқаро (жисмоний шахс) қуйидаги ҳуқуқларга эга:

– товар (иш, хизмат) ҳақида, шунингдек, ишлаб чиқарувчи (ижрочи, сотувчи) ҳақида тўғри ва тўлиқ маълумот олиш;

– товар (иш, хизмат)ни эркин танлаш ва унинг тегишли даражада сифатли бўлиши;

– товар (иш, хизмат)нинг хавфсиз бўлиши, ҳаёти, соғлиғи ва мол-мулки учун хавфли нуқсони бўлган товар (иш, хизмат), шунингдек, ишлаб чиқарувчи (ижрочи, сотувчи)нинг ғайриқонуний ҳаракати (ҳаракатсизлиги) туфайли етказилган моддий зиён, маънавий зарарнинг тўлиқ ҳажмда қопланиши;

¹ Янги таҳрирдаги «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги қонун // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1998, № 5–6.

— бузилган ҳуқуқлари ёки қонун билан муҳофаза этиладиган манфаатлари ҳимоя қилинишини сўраб судга, бошқа ваколатли давлат органларига мурожаат қилиш;

— истеъмолчиларнинг жамоат бирлашмаларини тузиш;

— истеъмолчиларнинг ижтимоий ҳимояга муҳтожлар тоифасига киритилган айрим гуруҳлари учун қонун ҳужжатлари билан савдо, маиший хизмат ва хизмат кўрсатишнинг бошқа турлари бўйича имтиёзлар ва афзалликлар белгиланиши мумкин¹.

Истеъмолчи ҳуқуқига эга бўлган шахсларнинг ушбу ҳуқуқлари бевосита конституциявий норма асосида кафолатланади.

Тадбиркорлик ва меҳнат қилиш эркинлигини таъминлаш давлат иқтисодий сиёсатининг муҳим йўналишларидан бири бўлиб, мустақиллигимизнинг илк кунларидан бошлаб жисмоний ва юридик шахсларнинг тадбиркорлик фаолиятида эркин иштирок этиши ва манфаатдорлиги учун кафолатлар ҳамда шароитлар яратиш, улар фаолиятининг самарадорлигини ошириш, шунингдек, тадбиркорлик фаолияти субъектларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилишга алоҳида эътибор қаратилмоқда.

«Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида»ги қонунда тадбиркорларга ўз ҳуқуқ ва эркинликларини суд орқали ҳимоя қилиш, давлат органлари ва бошқа органларнинг ноқонуний қарорлари, уларнинг мансабдор шахсларининг ноқонуний ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) устидан ўз хоҳишларига кўра бўйсунув тартиби асосида юқори органлар ёки судга шикоят қилиш ҳуқуқи кафолатланади². Ва, албатта, мазкур қонуннинг 49-моддасига асосан, тадбиркорлик субъектлари тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш билан боғлиқ ҳуқуқлари ва қонуний манфаатлари бузилганлиги юзасидан давлат органлари ва бошқа органларнинг қарори, уларнинг мансабдор шахсларининг ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) устидан судга мурожаат қилганда давлат божи тўлашдан озод этилади. Шунингдек, қонуннинг 8-моддасида тадбиркорлик фаолияти субъектларининг қонун ҳужжатларига мувофиқ ўзига тегишли мол-мулкка эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш; мустақил равишда ишлаб чиқариш дастурини шакллантириш, маҳсулот етказиб бе-

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1996, № 5—6.

² Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 2000, № 5—6.

рувчиларни ва ўз маҳсулотининг (ишлари, хизматларининг) истеъмолчиларини танлаш; тадбиркорликдан чекланмаган миқдорда даромад (фойда) олиш ва уни ўз ихтиёрига кўра тасарруф этиш; ўз маҳсулотини (ишлари, хизматларини), ишлаб чиқариш чиқиндиларини бозор конъюнктурасидан келиб чиқиб, мустақил равишда белгиланадиган нархлар ва тарифлар бўйича ёки шартнома асосида реализация қилиш; бинолар, иншоотлар, ускуналар ва бошқа мол-мулкни олиш ва (ёки) ижарага олиш, шу жумладан лизинг йўли билан; белгиланган тартибда ташқи иқтисодий фаолиятни амалга ошириш ҳуқуқлари мустаҳкамлаб қўйилган.

Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Хўжалик юритувчи субъектларни текширишни ташкил қилишни тартибга солиш тўғрисида» 1998 йил 19 ноябрдаги 2114-сон, «Тадбиркорлик субъектларини ҳуқуқий ҳимоя қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида» 2005 йил 14 июндаги 3619-сон Фармонлари, «Тадбиркорлик субъектлари томонидан тақдим этиладиган ҳисобот тизимини такомиллаштириш ва уни ноқонуний талаб этганлик учун жавобгарликни кучайтириш тўғрисида» 2005 йил 15 июндаги 100-сон Қарори, «Тадбиркорлик субъектларининг хўжалик соҳасидаги ҳуқуқбузарликлари учун молиявий жавобгарлигини эркинлаштириш тўғрисида» 2005 йил 24 июндаги 3622-сон, «Тадбиркорлик субъектларини текширишни янада қисқартириш ва унинг тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида» 2005 йил 5 октябрдаги 3665-сон Фармонлари, «Тадбиркорлик субъектларини давлат рўйхатига олиш ва ҳисобга қўйишнинг хабардор қилиш тартибини жорий этиш тўғрисида» 2006 йил 24 майдаги 357-сон Қарори ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг қабул қилиниши республикамизда тадбиркорлик фаолияти эркинлигини кафолатлашга бўлган муносабатнинг даражасини кўрсатади.

Конституцияда хусусий мулк бошқа мулк шакллари каби дахлсиз ва давлат ҳимоясида эканлиги ҳамда мулкдор фақат қонунда назарда тутилган ҳолларда ва тартибдагина мулкдан маҳрум этилиши мумкинлиги белгиланган.

Хусусий мулкнинг дахлсизлиги, **биринчидан**, хусусий мулк ҳуқуқининг субъектлари давлат мулки эга бўлган каби барча ҳуқуқий кафолат ва имкониятлардан кенг фойдаланишида, **иккинчидан**, хусусий мулк манфаатларига қаратилган ноқонуний ҳар қандай аралаштириш суд ҳокимияти томонидан ҳимоя қилини-

шида, **учинчиган**, мулкдорга қарши турган барча субъектлар мулк ҳуқуқини бузишдан ўзларини сақлашида намоён бўлади.

Бундан ташқари, мулкдор ўз ҳуқуқларининг ҳар қандай бузилишини, гарчи бу бузиш эгалик қилишдан маҳрум этиш билан боғлиқ бўлмаса ҳам, бартараф этишни талаб қилиши мумкин.

Мулк ҳуқуқи мулкдорнинг ихтиёрий суратда мажбуриятни бажариши, мулкдорнинг мол-мулк тақдирини ҳал қиладиган бир томонлама қарор қабул қилиши, суд қарори асосида мол-мулкни олиб қўйиш (сотиб олиш) йўли билан, шунингдек, мулк ҳуқуқини бекор қилувчи қонун ҳужжатларига асосан бекор бўлади.

Мол-мулкни мулкдордан олиб қўйишга қонунларда назарда тутилган ҳолларда ва тартибда мулкдорнинг мажбуриятлари бўйича ундирув ана шу мол-мулкка қаратилган тақдирда, шунингдек, национализация қилиш, реквизиция ва мусодара қилиш тартибда йўл қўйилади.

Агар қонунга асосан шахсга тегишли бўла олмайдиган мол-мулк унинг мулки бўлиб қолса, ушбу мол-мулкка нисбатан мулк ҳуқуқи суд тартибда бекор қилиниб, олиб қўйилган мол-мулкнинг қиймати шахсга тўланади¹.

Шунингдек, хусусий мулкнинг дахлсизлиги ва унинг ҳар томонлама муҳофаза қилиниши Фуқаролик кодексининг 233-моддасида кафолатлаб қўйилганини кузатиш мумкин. Жумладан, ушбу модда талабларига асосан, мулк ҳуқуқи қонуний равишда бекор қилинган тақдирда ҳам (масалан, национализация) бунинг оқибатида мулкдорга етказилган зарар билан бир қаторда, мулк қиймати ҳам давлат томонидан тўланади.

Асосий Қонунимизнинг 53-моддасида мустаҳкамланган қоидалар асосида жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни ислоҳ қилиш ҳамда модернизациялаш хусусан республика иқтисодиётининг қуйидаги йўналишларида: макроиқтисодий барқарорликка эришиш; миллий валюта тизимини барқарорлаштириш; бозор инфратузилмаси, яъни банк, молия, солиқ, фонд ва товар хом ашё биржалари, суғурта, аудиторлик, лизинг компаниялари ва тузилмаларини шакллантириш; хусусийлаштириш ва давлат тасарруфидан чиқариш; чет эл инвесторлари иштирокида ишлаб чиқариш жараёнини ташкил

¹ Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси. Расмий нашр / Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги. — Т.: Адолат, 2003.

етиш; назорат органларининг тадбиркорлик субъектлари фаолиятига аралашувини камайтириш; уларнинг ҳуқуқ ва қонуний манфаатлари ҳимоя қилинишини таъминлаш; тадбиркорлик фаолияти асоссиз чекланишига йўл қўймаслик; қишлоқ хўжалиги, автомобилсозлик, кимё, енгил саноат ва бошқа соҳаларда кенг қўламли ислоҳотларни амалга оширишда ўз натижаларини бермоқда.

54-модда. Мулкдор мулкига ўз хоҳишича эгалик қилади, ундан фойдаланади ва уни тасарруф этади. Мулкдан фойдаланиш экологик муҳитга зарар етказмаслиги, фуқаролар, юридик шахслар ва давлатнинг ҳуқуқларини ҳамда қонун билан кўрикланадиган манфаатларини бузмаслиги шарт.

Маълумки, кишилик жамияти тараққиёти дунёнинг барча мамлакатлари ва минтақаларида турли даврларда, турлича ҳолатларда юз бергани билан, шаклан ва мазмунан айни бир хил тартибда амалга ошган. Жумладан, мулкчилик, мулкка бўлган муносабат жамият тараққиётининг ва кишилар дунёқараши ҳамда эҳтиёжларининг маҳсули сифатида шакллангандир. Демак, Ўзбекистон Республикасида ҳам жамият тараққиёти иқтисодий ҳаётнинг асосини ташкил этувчи, халқнинг моддий-маънавий манфаатларига хизмат қилувчи мулккий муносабатларнинг ҳуқуқий тартибга солиниш даражасига боғлиқдир.

Жамият иқтисодий тараққиётининг асосини ташкил этувчи мулк — табиат бойликларини, ишлаб чиқариш воситаларини ҳамда ишлаб чиқариш фаолияти натижаларини муайян шахслар ёки уларнинг жамоалари томонидан ижтимоий ўзлаштиришга асосланган шахслар ўртасидаги муносабатлар натижаси бўлиб, бунда бирор мол-мулкнинг кимга тегишли эканлиги аниқ белгилаб қўйилади. Биз яшаётган жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий тузилиши ҳам мана шу мулк асосида, унга нисбатан мулк ҳуқуқининг кимга тегишли эканлиги билан белгиланади.

Мулк ҳуқуқи — бу мулкдорга ўз мулки устидан тўла хўжалик (эгалик) ҳукмронлигини амалга ошириб, мулкдан фойдаланиш тартиби, йўналиши, уни сақлаш имкониятини белгилашни фақат мулкдорга берадиган кенг қамровли ашёвий ҳуқуқ ҳисобланади. Бошқача айтганда, мулк ҳуқуқи шахснинг ўзига қарашли мол-мулкка ўз хоҳиши билан ва ўз манфаатларини кўзлаб эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш, шунингдек,

Ўзининг мулк ҳуқуқини, ким томонидан бўлмасин, ҳар қандай бузишни бартараф этишни талаб қилиш ҳуқуқидан иборат.

Мулк ҳуқуқи мuddатсиздир, яъни мулк эгаси ўзига тегишли бўлган мулкдан абадий фойдаланиши, ўзининг мулк ҳуқуқини хоҳлаган вақтда тасарруф қилиши мумкин. Ҳеч ким мулкдорга ўз мулкни эгаллаб туриш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш учун мuddат белгилаш ҳуқуқига эга эмас. Чунки мулк ҳуқуқи фақат мулкдорга тегишли бўлади.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 169-моддасига асосан, ер, ер ости бойликлари, сувлар, ҳаво бўшлиғи, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳамда бошқа табиий ресурслар, корхоналар, ашёлар, шу жумладан бинолар, квартиралар, иншоотлар, асбоб-ускуналар, хом ашё ва маҳсулот, пул, қимматли қоғозлар ва бошқа мол-мулк, шунингдек, интеллектуал мулк объектлари мулк ҳуқуқининг объектлари ҳисобланади.

Мулк ҳуқуқининг вужудга келиш ва бекор бўлиш асослари деганда, мулк ҳуқуқининг вужудга келиши ёки унинг бекор бўлиши билан боғлиқ бўлган юридик фактлар назарда тутилади.

Мулк ҳуқуқининг вужудга келиши асослари жамиятнинг иқтисодий тизимида ўз ифодасини топади. Мулк ҳуқуқи табиат неъматларини ўзлаштириш, ишлаб чиқариш, тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш натижасида янги ашёларни вужудга келтириш, хусусийлаштириш, национализация қилиш (миллийлаштириш), мусодара қилиш, эгасиз мулкнинг суд қарори билан давлат ихтиёрига олиниши, эгаси бўлмаган мулкка ёки эгаси бўлса ҳам хўжасизлик билан сақланаётган мулкка, эгалари томонидан белгиланган мuddатларда талаб қилиб олинмаган мулкларга, шу жумладан топилган ашёлар, хазиналар (бошқа усулда яширилган нарсалар) га нисбатан мулк ҳуқуқини тан олиш асосида вужудга келади.

Давлат мулк шаклларини ривожлантириш мақсадида мулк ҳуқуқи субъектлари ҳуқуқларининг тенглигини таъминлайди ва унинг ҳимоя қилинишини кафолатлайди. Мулк шаклларини бундай туркумлаштириш учун мулк субъекти мақоми ва мол-мулк режимининг узвий **бирлиги** муҳим аҳамиятга эгадир.

Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик, Ер кодекслари, «Ўзбекистон Республикасида мулкчилик тўғрисида»ги қонунига асосан, республикамиздаги барча жисмоний ва юридик шахслар қонунда белгиланган доирада ўз мулкларига эгалик қилиш, улардан фойдаланиш ва тасарруф этиш билан боғлиқ ҳуқуқларга эгадирлар.

Эгалик қилиш ҳуқуқи — мулкдорнинг ўз мулкига жисмонан, моддий ва ҳуқуқий жиҳатдан эгалик қилишини кўзда тутади.

Фойдаланиш ҳуқуқи — жисмоний ва юридик шахсларнинг ўз мулкининг фойдали жиҳатлари, хусусиятларидан турли эҳтиёжларини (масалан, шахсий ёки ишлаб чиқариш билан боғлиқ эҳтиёжларини) қондириш билан боғлиқ фаолиятини белгиловчи ҳуқуқлар бўлиб, мол-мулк эгасининг ҳуқуқларидан бири, бойлик ва мол-мулклардан белгиланган тартибда фойдаланишидир. Мол-мулкдан атроф муҳитга, бошқа фуқаролар, юридик шахслар, давлат манфаатларига зиён етадиган даражада фойдаланишга, шунингдек, ушбу ҳуқуқни суиистеъмол қилишга йўл қўйилмайди.

Тасарруф этиш ҳуқуқи — мулкдорнинг ўз мол-мулкининг тақдирини мазкур мол-мулкка нисбатан юридик ҳужжатларни тузиш йўли билан белгилаш, яъни сотиш, ҳадя қилиш, ижарага бериш, гаровга бериш, ҳомийлик мақсадларида бериш, мерос қолдириш ва бошқа фаолияти билан боғлиқ ҳуқуқлар бўлиб, бунда мулкдан ким ва қандай ҳолда фойдаланишини ҳал этади. Тасарруф этиш ҳуқуқига эга бўлган шахс мулк эгасининг асосий ваколатларини амалга ошириш ҳуқуқи асосида мулк объектдан фойдаланиш йўл-йўриғини белгилаш, мулкни сотиш, ижарага бериш, ҳадя этиш ҳуқуқига эга бўлади. Амалда мулкни тасарруф этиш ҳуқуқига реал эга бўлган шахсгина ҳақиқий мулк эгаси ҳисобланади. Тасарруф этиш икки хил: бир маротаба амалга ошириладиган ҳамда узоқ муддат давом этувчи тасарруф этишдан иборат бўлади. Муайян ҳолатда тасарруф этиш хусусидаги меъёрлар қонуности ҳужжатлари ҳисобланади.

Тасарруф этиш ҳуқуқи ер, ер ости бойликлари, сув, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси каби мулк объектларига нисбатан қонунда белгиланган доирада чекланади. Чунки табиат бойликлари инсон қўли билан яратилмаган, табиат қонуниятлари асосида ривожланади ва жамиятнинг тараққиёти учун муҳим табиий тириклик манбаси бўлиб хизмат қилади.

Шунинг учун ҳар бир шахс яхши англаб олиши керакки, мулкка эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш инсонга берилган ҳуқуқ сифатида қаралса-да, ўз ўрнида мулк ҳуқуқи, мулкдорлик туйғуси маълум даражада масъулиятни ҳам юклайди. Яъни мулк бу нафақат ҳуқуқ, балки масъулият ҳамдир.

Шунингдек, мулкдан фойдаланишда фуқаролар, юридик шахслар ва давлатнинг ҳуқуқларини ҳамда қонун билан қўриқлана-

диган манфаатларини бузмаслиги шартлиги билан боғлиқ қоида-нинг белгиланиши ҳуқуқни суиистеъмол қилишнинг ҳар қандай шаклларига йўл қўймасликни назарда тутати. Бу эса, ўз навбатида, «жамиятнинг маънавий қоидалари ва ахлоқий нормаларини ҳурмат қилишлари», «ҳуқуқни унинг мақсадига зид тарзда амалга оширишга қаратилган ҳаракатларга йўл қўймаслик» каби талабларда ҳам кўзга ташланади.

Мулқдан фойдаланиш жараёнида экологик муҳитга зарар етказмаслик каби конституциявий талабнинг белгиланиши муҳим аҳамиятга эга бўлиб, у мулқдан фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлган жисмоний ва юридик шахсларга экологик қонунчилик ҳужжатлари қоида-талабларига амал қилиш мажбуриятини юклайди. Хусусан, хўжалик юритувчи субъектлар ишлаб чиқариш ва хўжалик фаолиятини амалга ошириш жараёнида Ўзбекистон Республикаси «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонунининг 4,5,10,11-бобларида белгиланган экологик норматив ва стандартларга риоя қилишлари шарт¹.

Ўзбекистон Республикасининг ва бошқа давлатларнинг юридик ҳамда жисмоний шахсларига мулккий ҳуқуқларини ҳимоя қилишда Ўзбекистон Республикаси тенг шароитлар яратиб беради.

Мулқдор ўзга шахс томонидан қонунга хилоф равишда эгаллаб олинган мол-мулкни Ўзбекистон Республикаси фуқаролик қонунчилигига мувофиқ талаб қилиб, қайтариб олиш ҳуқуқига эгадир. Мулккий ҳуқуқни ҳимоя қилиш суд органлари томонидан амалга оширилади.

Конституциямизда мулк ҳуқуқининг мазмуни, асосий йўналишларининг белгиланиши муҳим аҳамиятга эга бўлиб, биринчидан, жисмоний ва юридик шахсларнинг мулккий ҳуқуқларини кафолатлайди, иккинчидан, мулк ҳуқуқи субъектларининг масъулиятини оширишга хизмат қилади.

55-модда. Ер, ер ости бойликлари, сув, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳамда бошқа табиий захиралар умуммиллий бойликдир, улардан оқилона фойдаланиш зарур ва улар давлат муҳофазасидадир.

Асосий Қонунимизда шахс, жамият ва давлатнинг ижтимоий, иқтисодий, сиёсий-ҳуқуқий, маданий-маърифий соҳалардаги

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. 1993, № 1.

асослари мустаҳкамланган бўлиб, бу ҳолат атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва аҳолининг экологик хавфсизлигини таъминлаш бўйича давлат-ҳуқуқий механизмини шакллантиришда муҳим аҳамиятга эгадир.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, Конституцияда табиат — жамият тизимидаги ўзаро муносабатларни тартибга солувчи маҳсус қоида-талаблар ҳам белгиланган бўлиб, улар, жумладан, экологик қонунчиликнинг пойдеворини ташкил этади.

Асосий Қонуниimizда давлат экология сиёсатининг асосий йўналишлари белгиланса, ушбу конституциявий қоидаларга мос равишда қабул қилинадиган қонунчилик ҳужжатларида атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва аҳолининг экологик хавфсизлигини таъминлаш қоида-талаблари, механизми мустаҳкамланади.

Ушбу конституциявий норманинг аҳамияти шундаки, биринчидан, мустақиллигимизнинг моддий асосини ташкил этувчи табиий бойликларнинг халқимизнинг бойлиги, мулки эканлиги, иккинчидан, табиий ресурслардан фақат оқилона фойдаланиш зарурлиги, учинчидан, республикамиз табиати давлат муҳофазасига олинганлиги, яъни экологик-ҳуқуқий муносабатларнинг давлат томонидан кафолатланиши каби муҳим тамойилларни мустаҳкамлайди.

Конституцияда табиий ресурслар, яъни ер, ер ости бойликлари, сув, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси умуммий бойлик сифатида эътироф этилган бўлиб, ушбу табиий объектларга нисбатан муайян мулк шакли белгиланмаган. Ижтимоий муносабатларда табиий бойлик иқтисодий категория сифатида эътироф этилиб, ўз навбатида, мулк сифатида уни ифодалаш мумкин. Табиий ресурслар инсон томонидан яратилмаган, табиий қонуниятлар асосида ривожланадиган ҳамда шахс-жамият ҳаётчилигини таъминлайдиган тирик организмлар тизимидир. Шунинг учун ҳам табиий ресурсларга нисбатан мулк шакларини белгилашда, биринчидан, уларнинг табиий хусусиятларини ҳисобга олиш, иккинчидан, жамият ҳаётида бажарадиган экологик, иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ва маданий-маърифий функцияларининг аҳамиятини чуқур англаган ҳолда ёндашиш лозим. Шу туфайли ҳам табиий ресурсларга бошқа моддий объектларга нисбатан қўлланиладиган мутлақ мулк ҳуқуқини белгилашнинг иложи йўқ.

Табиий ресурсларга нисбатан мулк ҳуқуқи Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси, Ер кодекси ва бошқа қонун ҳужжатлари билан тартибга солинади. Фуқаролик кодексининг 214-моддасига асосан, ер, ер ости бойликлари, сув, ҳаво бўшлиғи, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳамда бошқа табиий бойликлар республика мулкидир¹. Ер кодексининг 16-моддасига асосан, ер давлат мулки — умуммиллий бойликдир, ундан оқилона фойдаланиш зарур, у давлат томонидан муҳофаза этилади ҳамда олди-сотди қилинмайди, айирбошланмайди, ҳады этилмайди, гаровга қўйилмайди (Ўзбекистон Республикасининг қонунларида белгиланган ҳоллар бундан мустасно).

Конституциямизда ер, ер ости бойликлари, сув, ўсимлик, ҳайвонот дунёси ва бошқа табиий захиралардан оқилона фойдаланиш тамойили мустаҳкамланган бўлиб, атроф табиий муҳитни муҳофаза қилишда унинг аҳамияти беқиёсдир. **«Оқилона фойдаланиш»** тушунчаси илмий-амалий жиҳатдан таҳлил этилганда, биринчидан, табиий ресурсларнинг сифат ва миқдор кўрсаткичларини ҳисобга олган ҳолда, яъни экологик ҳолатининг ёмонлашишининг олдини олиш, иккинчидан, фойдаланиш жараёнида табиий ҳолатини тиклашга эътибор беришни ўз ичига олади. Демак, табиатдан оқилона фойдаланиш бутунги кунда нафақат иқтисодий, балки иқтисодий-экологик категория сифатида эътироф этилишини ҳисобга олган ҳолда, Конституцияда табиий ресурсларни муҳофаза қилиш ва фойдаланишнинг муҳим тамойили белгилангандир. Табиатни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан фойдаланиш билан боғлиқ ижтимоий муносабатлар Конституциямиз қоида-талаблари асосида қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг қуйидаги қонунлари билан тартибга солинади: «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида», «Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида», «Давлат санитария назорати тўғрисида», «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида», «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида», «Ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида», «Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида», «Ер кодекси», «Ер ости бойликлари тўғрисида», «Давлат ер кадастри тўғрисида», «Ўрмон тўғрисида», «Экологик экспертиза тўғрисида», «Метрология тўғрисида», «Стандартлаштириш тўғрисида»,

¹ Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси. Расмий нашр / Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги. — Т.: Адолат. 2003.

«Маҳсулотлар ва хизматларни сертификатлаштириш тўғрисида», «Аҳолини ва ҳудудларни табиий ҳамда техноген хусусиятли фавқулодда вазиятлардан муҳофаза қилиш тўғрисида», «Гидротехника иншоотларининг хавфсизлиги тўғрисида», «Радиация хавфсизлиги тўғрисида», «Чиқиндилар тўғрисида», «Хавфли ишлаб чиқариш объектларининг саноат хавфсизлиги тўғрисида»ги қонунлар ва бошқа қонун ҳужжатлари.

Ушбу қонунларда табиатни муҳофаза қилиш, табиий объектлардан оқилона фойдаланиш ва аҳолининг экологик хавфсизлигини таъминлаш билан боғлиқ ижтимоий муносабатларнинг мақсади, вазифаси, объект ва субъектлари, табиий ресурсларнинг ҳуқуқий ҳолати, ушбу соҳада юридик ва жисмоний шахсларнинг ҳуқуқлари, мажбуриятлари, эркинликлари, кафолатлари ва ваколатлари, табиий ресурслардан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш тартиби, муддати ва талаблари, экологик қонунчилик талабларини бузганлик учун юридик жавобгарлик чора-тадбирлари каби экологик-ҳуқуқий қоида ва талаблар белгилангандир.

Асосий Қонунимизда халқимизнинг умуммиллий бойлиги ҳисобланган табиий ресурсларнинг давлат муҳофазасида эканлиги каби муҳим ҳуқуқий тамойил мустаҳкамланган бўлиб, биринчидан, табиий ресурсларга нисбатан давлат мулк ҳуқуқининг қўлланилиши, иккинчидан, табиий ресурслардан фойдаланиш ва муҳофаза қилиш қоида-талаблари давлат-ҳуқуқий механизми орқали ҳимоя этилишини белгилайди. Экологик қонунчилик ҳужжатлари қоида-талабларини бузган жисмоний ва юридик шахсларга нисбатан қонунда белгиланган тартибда интизомий, маъмурий, жиноий ва моддий жавобгарлик чора-тадбирлари қўлланилади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида белгиланган ушбу қоида-талаблар экологик-ҳуқуқий муносабатлар тизимининг асосий тамойилларини мустаҳкамлаб, давлат экологик сиёсатининг асосий йўналишларини белгилайди ва республикада атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш, табиат бойликларидан оқилона фойдаланиш ҳамда аҳолининг экологик хавфсизлигини таъминлашга хизмат қилади.

XIII боб**ЖАМОАТ БИРЛАШМАЛАРИ**

56-модда. Ўзбекистон Республикасида қонунда белгиланган тартибда рўйхатдан ўтказилган касаба уюшмалари, сиёсий партиялар, олимларнинг жамиятлари, хотин-қизлар, фахрийлар ва ёшлар ташкилотлари, ижодий уюшмалар, оммавий ҳаракатлар ва фуқароларнинг бошқа уюшмалари жамоат бирлашмалари сифатида эътироф этилади.

Ушбу моддада жамоат бирлашмаларининг Конституциявий таърифи келтирилган. Конституциянинг ушбу моддаси инсон ҳуқуқларига оид халқаро ҳуқуқий ҳужжатлардан келиб чиқиб белгиланган. Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясининг 20-моддасига кўра «Ҳар бир инсон тинч йиғинлар ўтказиш ва уюшмалар тузиш ҳуқуқига эга», 23-модда 4-қисмига кўра «Ҳар бир инсон касаба уюшмалари тузиш ва ўз манфаатларини ҳимоя қилиш учун касаба уюшмаларига кириш ҳуқуқига эга». 1966 йил 19 декабрда қабул қилинган Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пактнинг 22-моддасига кўра «Ҳар бир инсон бошқалар билан ассоциациялар тузиш, жумладан, касаба уюшмалар ташкил этиш эркинлиги ва ўз манфаатларини ҳимоя қилиш учун шундай уюшмаларга кириш ҳуқуқига эга»¹. «Ўзбекистон Республикасида жамоат бирлашмалари тўғрисида»ги қонуннинг муқаддима қисмида таъкидланганидек, Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясига, Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига асосланиб, бу қонунда фуқароларнинг жамоат бирлашмаларини тузиш эркинлиги уларнинг ажралмас ҳуқуқи сифатида мустаҳкамлаб қўйилган.

Қонунда белгиланган тартибда жамоат бирлашмаларининг рўйхатдан ўтиши деганда, жамоат бирлашмалари ва улар фаолиятини тартибга солувчи қонунлар назарда тутилган. Ушбу қонунларга «Жамоат бирлашмалари тўғрисида»ги, «Нодавлат ноижорат ташкилотлар тўғрисида»ги, «Нодавлат ноижорат ташкилотлар фаолиятининг кафолатлари тўғрисида»ги қонунлар ки-

¹ Инсон ҳуқуқлари: Олий ўқув юртлари учун ўқув қўлланма. Х.Б. Бобоев ва бошқалар. – Т.: Ўзбекистон, 1997. – 187 – 233-бетлар.

ради. Ушбу қонунларда жамоат бирлашмаларини ташкил этиш ва уларни рўйхатдан ўтказиш тартиби ва фаолиятининг қафолатлари белгиланган.

Жамоат бирлашмаси камида ўн нафар фуқаронинг ташаббуси билан тузилади.

Жамоат бирлашмасини тузиш ташаббускорлари таъсис съездини (конференциясини) ёки умумий йиғилишини чақирадилар, унда устав (низом, ўзга асосий ҳужжат) қабул қилинади ва раҳбар идоралар тузилади.

«Ўзбекистон Республикасида жамоат бирлашмалари тўғрисида»ги қонуннинг 11-моддасига кўра, Ўзбекистон Республикасида амал қилувчи халқаро, жамоат ташкилотларининг республика, вилоятлараро бирлашмаларининг уставлари Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан рўйхатга олинади.

Қорақалпоғистон Республикасида жамоат бирлашмасининг уставини рўйхатга олиш тартиби Қорақалпоғистон Республикаси қонунлари билан белгиланади.

Вилоят, туман, шаҳар, шаҳарча, қишлоқ ҳудудида ёки икки ва ундан ортиқ туман, шаҳар, шаҳарча, қишлоқ ҳудудида фаолиятини амалга оширадиган жамоат бирлашмаларининг уставлари вилоятлар, Тошкент шаҳар адлия бошқармалари томонидан рўйхатга олинади.

Жамоат бирлашмаси уставини рўйхатга олиш учун устав қабул қилинган кундан бошлаб бир ой муддат ичида мазкур жамоат бирлашмаси раҳбар идораси аъзолари томонидан имзоланган ва шу аъзолар ҳар бирининг фамилияси, исми, отасининг исми, туғилган йили, истиқомат жойи кўрсатилган ариза топширилади. Аризага устав, уставни қабул қилган таъсис съезди (конференцияси) ёки умумий йиғилиш баённомаси, қонунда белгиланган талаблар бажарилганлигини тасдиқловчи бошқа материаллар илова қилинади.

Уставни рўйхатга олиш ҳақидаги ариза у топширилган кундан бошлаб икки ой муддатда кўриб чиқилади.

Жамоат бирлашмалари уставларига киритилган ўзгаришлар, қўшимчалар ҳам уставларни рўйхатга олиш тартиби ва муддатларига мувофиқ рўйхатга олиниши лозим.

Жамоат бирлашмалари уставларини рўйхатга олувчи идоралар ана шу бирлашмалар рўйхатини тузиб борадилар.

Жамоат бирлашмаси ёки унинг ташкилотлари (идоралари) уларнинг уставлари рўйхатга олинган кундан бошлаб қонун-

XIII боб**ЖАМОАТ БИРЛАШМАЛАРИ**

56-модда. Ўзбекистон Республикасида қонунда белгиланган тартибда рўйхатдан ўтказилган касаба уюшмалари, сиёсий партиялар, олимларнинг жамиятлари, хотин-қизлар, фахрийлар ва ёшлар ташкилотлари, ижодий уюшмалар, оммавий ҳаракатлар ва фуқароларнинг бошқа уюшмалари жамоат бирлашмалари сифатида эътироф этилади.

Ушбу моддада жамоат бирлашмаларининг Конституциявий таърифи келтирилган. Конституциянинг ушбу моддаси инсон ҳуқуқларига оид халқаро ҳуқуқий ҳужжатлардан келиб чиқиб белгиланган. Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясининг 20-моддасига кўра «Ҳар бир инсон тинч йиғинлар ўтказиш ва уюшмалар тузиш ҳуқуқига эга», 23-модда 4-қисмига кўра «Ҳар бир инсон касаба уюшмалари тузиш ва ўз манфаатларини ҳимоя қилиш учун касаба уюшмаларига кириш ҳуқуқига эга». 1966 йил 19 декабрда қабул қилинган Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пактнинг 22-моддасига кўра «Ҳар бир инсон бошқалар билан ассоциациялар тузиш, жумладан, касаба уюшмалар ташкил этиш эркинлиги ва ўз манфаатларини ҳимоя қилиш учун шундай уюшмаларга кириш ҳуқуқига эга»¹. «Ўзбекистон Республикасида жамоат бирлашмалари тўғрисида»ги қонуннинг муқаддима қисмида таъкидланганидек, Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясига, Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига асосланиб, бу қонунда фуқароларнинг жамоат бирлашмаларини тузиш эркинлиги уларнинг ажралмас ҳуқуқи сифатида мустаҳкамлаб қўйилган.

Қонунда белгиланган тартибда жамоат бирлашмаларининг рўйхатдан ўтиши деганда, жамоат бирлашмалари ва улар фаолиятини тартибга солувчи қонунлар назарда тутилган. Ушбу қонунларга «Жамоат бирлашмалари тўғрисида»ги, «Нодавлат нотижорат ташкилотлар тўғрисида»ги, «Нодавлат нотижорат ташкилотлар фаолиятининг кафолатлари тўғрисида»ги қонунлар ки-

¹ Инсон ҳуқуқлари: Олий ўқув юртлари учун ўқув қўлланма. Ҳ.Б. Бобоев ва бошқалар. — Т.: Ўзбекистон, 1997. — 187 — 233-бетлар.

ради. Ушбу қонунларда жамоат бирлашмаларини ташкил этиш ва уларни рўйхатдан ўтказиш тартиби ва фаолиятининг кафолатлари белгиланган.

Жамоат бирлашмаси камида ўн нафар фуқаронинг ташаббуси билан тузилади.

Жамоат бирлашмасини тузиш ташаббускорлари таъсис съездини (конференциясини) ёки умумий йиғилишини чақирадилар, унда устав (низом, ўзга асосий ҳужжат) қабул қилинади ва раҳбар идоралар тузилади.

«Ўзбекистон Республикасида жамоат бирлашмалари туғри-сида»ги қонуннинг 11-моддасига кўра, Ўзбекистон Республикасида амал қилувчи халқаро, жамоат ташкилотларининг республика, вилоятлараро бирлашмаларининг уставлари Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан рўйхатга олинади.

Қорақалпоғистон Республикасида жамоат бирлашмасининг уставини рўйхатга олиш тартиби Қорақалпоғистон Республикаси қонунлари билан белгиланади.

Вилоят, туман, шаҳар, шаҳарча, қишлоқ ҳудудида ёки икки ва ундан ортиқ туман, шаҳар, шаҳарча, қишлоқ ҳудудида фаолиятини амалга оширадиган жамоат бирлашмаларининг уставлари вилоятлар, Тошкент шаҳар адлия бошқармалари томонидан рўйхатга олинади.

Жамоат бирлашмаси уставини рўйхатга олиш учун устав қабул қилинган кундан бошлаб бир ой муддат ичида мазкур жамоат бирлашмаси раҳбар идораси аъзолари томонидан имзоланган ва шу аъзолар ҳар бирининг фамилияси, исми, отасининг исми, туғилган йили, истиқомат жойи кўрсатилган ариза топширилади. Аризага устав, уставни қабул қилган таъсис съезди (конференцияси) ёки умумий йиғилиш баённомаси, қонунда белгиланган талаблар бажарилганлигини тасдиқловчи бошқа материаллар илова қилинади.

Уставни рўйхатга олиш ҳақидаги ариза у топширилган кундан бошлаб икки ой муддатда кўриб чиқилади.

Жамоат бирлашмалари уставларига киритилган ўзгаришлар, қўшимчалар ҳам уставларни рўйхатга олиш тартиби ва муддатларига мувофиқ рўйхатга олинishi лозим.

Жамоат бирлашмалари уставларини рўйхатга олувчи идоралар ана шу бирлашмалар рўйхатини тузиб борадилар.

Жамоат бирлашмаси ёки унинг ташкилотлари (идоралари) уларнинг уставлари рўйхатга олинган кундан бошлаб қонун-

да белгилаб қўйилган тартибда ўз фаолиятларини амалга оширади.

Халқаро жамоат бирлашмалари, уларнинг бўлинмалари, филиаллари, шу жумладан оммавий ҳаракатлар ва уларнинг тармоқ бўлинмалари, шунингдек, республика ва маҳаллий жамоат бирлашмалари (шу жумладан оммавий ҳаракатлар) Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида ва унинг жойлардаги идораларида ўз уставларини рўйхатдан ўтказмаган бўлсалар, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида фаолият кўрсатишларига йўл қўйилмайди.

57-модда . Конституциявий тузумни зўрлик билан ўзгартиришни мақсад қилиб қўювчи, республиканинг суверенитети, яхлитлиги ва хавфсизлигига, фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларига қарши чикувчи, урушни, ижтимоий, миллий, ирқий ва диний адоватни тарғиб қилувчи, халқнинг соғлиги ва маънавиятига тажовуз қилувчи, шунингдек, ҳарбийлаштирилган бирлашмаларнинг, миллий ва диний руҳдаги сиёсий партияларнинг ҳамда жамоат бирлашмаларининг тузилиши ва фаолияти тақиқланади.

Махфий жамиятлар ва уюшмалар тузиш тақиқланади.

Ҳар қандай жамоат бирлашмаси тузилишидан олдин ўз олдига муайян мақсадларни қўйиши табиий. Лекин бирор мақсадга эришиш давлатда ўрнатилган қоидаларга зид бўлмаслиги лозим.

Ҳеч бир жамият ўрнатилган қоидаларга амал қилмайдиган, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларига қарши чикувчи, уларнинг соғлиги ва маънавиятига салбий таъсир кўрсатувчи, миллатлар ва турли динга эътиқод қилувчи шахслар ўртасида адоват ва урушни тарғиб этувчи бирлашмаларнинг мавжуд бўлишига йўл қўймайди.

Юқоридаги фикрларнинг ҳуқуқий асоси сифатида «Ўзбекистон Республикасида жамоат бирлашмалари тўғрисида»ги қонунда белгиланганидек, фаолияти жамиятнинг ахлоқий негизларини, умумбашарий инсонпарварлик қадриятларини бузишга қаратилган, шунингдек, конституцион тузумни ғайриқонуний йўл билан ўзгартириш ёки Ўзбекистон Республикаси ва Қорақалпоғистон ҳудудининг бирлигини бузиш, урушни, зўравонликни ва шафқатсизликни, жамиятни парчалашга олиб борадиган ижтимоий, шу жумладан синфий, шунингдек, ирқий, миллий ва ди-

ний адоватни авж олдириш, қонун билан тақиқланган бошқа хатти-ҳаракатлар қилиш мақсадини кўзлайдиган жамоат бирлашмаларининг тузилишига йўл қўйилмайди.

Ҳарбийлаштирилган жамоат бирлашмалари ва қуроли тузилмалар, шунингдек, диний характерга эга партиялар, уларнинг филиаллари ва бошқа структура бўлаклари ташкил этиш тақиқланади.

Жамоат бирлашмалари ва уларнинг идоралари томонидан қонуний ва демократик йўл билан шакллантирилган ҳокимият ва бошқарув идоралари ҳамда ҳокимият ваколатларига эга бўлганларга нисбатан ғайридемократик тарзда куч ишлатиб тазйиқ ўтказиш тақиқланади. Қонуний равишда амал қилиб турган ҳокимият ва бошқарув идоралари ҳамда мансабдор шахсларга демократик усулда ҳал этиш баҳонаси билан тазйиқ ўтказишга бўлган ҳар қандай уринишга қонун билан барҳам берилади.

Аҳолининг саломатлиги ва ахлоқига, фуқароларнинг ҳуқуқлари ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларига тажовуз қиладиган жамоат бирлашмаларини тузиш ва уларнинг фаолияти қонунга мувофиқ таъқиб қилинади. Зеро, давлат ўз фуқароларининг соғлиги тўғрисида доимий қайғуради. Бунинг исботи сифатида Президентимиз томонидан 2005 йил «Сиҳат-саломатлик йили» деб эълон қилингани ва бу борада махсус дастур қабул қилиниб, амалга оширилганини кўрсатиш мумкин.

Республикамизда фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш мақсадида махфий жамиятлар ва уюшмалар ҳамда ҳарбийлаштирилган бирлашмалар тузишнинг олдини олиш борасида барча чора-тадбирлар кўриб келинмоқда. Чунки бундай жамиятлар давлат ва унинг фуқаролари учун турли хил хавф туғдиради. Республикамиз қонунчилигида бундай ҳаракатлар учун жавобгарлик белгиланган. Масалан, Жиноят кодексига жамоат бирлашмалари ёки диний ташкилотларни қонунга хилоф равишда тузиш, диний экстремистик, сепаратистик, фундаменталистик ёки бошқа тақиқланган ташкилотлар тузиш, уларга раҳбарлик қилиш, уларда иштирок этиш жиноят ҳисобланади ва бу ҳаракатлар учун тегишли жавобгарлик белгиланган.

58-модда. Давлат жамоат бирлашмаларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига риоя этилишини таъминлайди, уларга ижтимоий ҳаётда иштирок этиш учун тенг ҳуқуқий имкониятлар яратиб беради.

Давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг жамоат бирлашмалари фаолиятига аралашшига, шунингдек, жамоат бирлашмаларининг давлат органлари ва мансабдор шахслар фаолиятига аралашшига йўл қўйилмайди.

Демократик жамиятнинг муҳим тамойили — мамлакат ҳудудида жамоат бирлашмаларининг ташкил этилиши ва фаолият кўрсатиши билан белгиланади.

Мамлакатимизда жамоат бирлашмаларининг эркин ва фаол ҳаракат қилишлари, фуқаролик жамияти яратилиши учун тўла ижтимоий-ҳуқуқий асослар яратилган.

Мустақиллик шароитида Ўзбекистонда ҳам жамоат бирлашмалари сафи янада кенгайиб, улар жамият ҳаётининг турли соҳалари, йўналишлари бўйича фаолият кўрсатмоқдалар. Ўтган давр мобайнида жамоат ташкилотлари фаолиятини ташкил этиш ва қўллаб-қувватлаш мақсадида Президентнинг бир қанча Фармонлари ва ҳукумат қарорлари қабул қилинди. Бошқача айтганда, давлатнинг ўзи жамоат бирлашмасининг тизимини шакллантириш ва ривожлантиришдан манфаатдор бўлмоқда, унга кенг йўл очиб бериб, ислохотларда, фуқароларни тарбиялашда, уларнинг ҳақ-ҳуқуқларини муҳофаза қилишда фаол иштирок этишга давлат этмоқда.

Масалан, «Маҳалла», «Нуроний» «Соғлом авлод учун», «Болалар» жамғармалари фахрийларимизни ижтимоий қўллаб-қувватлаш, маҳаллаларда таълим-тарбия ҳамда ободончиликни амалга ошириш, болалар ва оналар соғлиғини таъминлашда самарали фаолият кўрсатиб келмоқда.

Жамиятда хотин-қизлар ролини ошириш мақсадида уларнинг жамоат бирлашмаларига ҳам давлат томонидан катта эътибор қаратилган. «Хотин-қизларга қўшимча имтиёзлар тўғрисида»ги қонун, Аёллар йили муносабати билан хотин-қизларнинг оилада, давлат ва жамият қурилишидаги ролини кучайтириш, уларнинг ҳуқуқий, ижтимоий, иқтисодий ва маънавий манфаатларини ҳимоя қилиш тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари бўйича давлат дастури, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2004 йил 25 майдаги «Хотин-қизларнинг ижтимоий муҳофазасини кучайтиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғриси-

да»ги Фармони, бошқа бир қатор меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларнинг қабул қилиниши ва амалга оширилиши катта аҳамиятга эга бўлди¹.

Давлатимиз раҳбари «Кучли давлатдан — кучли фуқаролик жамияти сари» деган ғояни ўртага ташлаб, инсоннинг жамиятда тутган ўрни, унинг ижтимоий ҳаётдаги мавқеи ҳамда фуқаролик жамиятини шакллантиришдаги вазифалари тўғрисида шундай деган эди: «Шундай давлат ва ижтимоий тузилма яратиш керакки, унда кучли марказий ҳокимият ўз саъй-ҳаракатларини мудофаа, давлат хавфсизлиги ва фуқароларнинг хавфсизлиги, тартиб-интизом, ташқи сиёсат, валюта-молия, солиқ тизимини шакллантириш, қонунлар қабул қилиш ва жамиятнинг бошқа стратегик вазифаларини амалга ошириш сингари асосий умуммиллий вазифаларига қаратмоғи зарур.

Бошқа масалаларни ҳал этиш эса аста-секин марказдан жойларга, давлат ҳокимияти органларидан жамоат бирлашмалари ва фуқароларнинг ўз-ўзини бошқариш органларига ўтказилиши лозим».

Ўзбекистон Республикасида давлат органлари жамоат бирлашмалари ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига риоя этилишини таъминлайди ҳамда Конституцияга мувофиқ, уларга ижтимоий ҳаётда иштирок этиш учун тенг ҳуқуқий имкониятлар яратиб беради.

Давлат ёшлар, болалар ташкилотларига моддий ва маънавий мадад беради, уларга нисбатан имтиёзли солиқ сиёсати ўтказилишини таъминлайди, болалар ташкилотларига, мактаб, мактабдан ташқари муассасалар биноларидан, клублардан, маданият саройлари ва уйлардан, спорт иншоотларидан бепул ёки имтиёзли шартлар билан фойдаланиш ҳуқуқини беради.

Давлат жамоат бирлашмалари шаклланишининг ички таркиби ва фаолияти масалаларида мустақиллигини конституцион эътироф этиб, фақатгина уларнинг ташкил этиш тартиби, меҳнат қилиш шароити, давлат органлари билан ўзаро муносабатларини ҳуқуқий тартибга солади.

Давлат ва мансабдор шахсларнинг жамоат бирлашмалари фаолиятига аралашувига конституцион тақиқ қўйилган. Бундан асосий мақсад, фуқаролик жамиятининг асосий элементлари санал-

¹ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2004, 26-сон.

миш жамоат бирлашмалари фаолиятини кучайтиришдир. Қонунда белгиланган ҳолатлардагина жамоат бирлашмалари тегишли давлат органларига ўз фаолиятлари тўғрисида маълумот тақдим этиб туришади.

Молия идоралари жамоат бирлашмаларини маблағ билан таъминлаш ва улар даромадларининг манбаларини, улар олган маблағ миқдорини ва солиқлар тўғрисидаги қонунларга мувофиқ солиқ тўланишини назорат қилиб боради. Жамоат бирлашмаларининг қонунларни бажаришини прокуратура идоралари назорат қилиб боради.

Жамоат бирлашмаси уставини рўйхатга олган Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги ва унинг жойлардаги идоралари жамоат бирлашмаси фаолиятининг мақсадларига тааллуқли устав қоидаларига риоя этилишини назорат қилади.

59-модда . Касаба уюшмалари ходимларнинг ижтимоий-иқтисодий ҳуқуқларини ва манфаатларини ифода этадилар ва ҳимоя қиладилар. Касаба ташкилотларига аъзо бўлиш ихтиёрийдир.

Касаба уюшмалари ходимларнинг республика Конституцияси ва бошқа жорий қонунларда белгиланган ижтимоий-иқтисодий ҳуқуқларини ва манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида ташкил этилади.

1992 йил 2 июлда қабул қилинган «Касаба уюшмалари, уларнинг ҳуқуқларининг ва фаолиятининг кафолатлари тўғрисида»-ги қонуннинг 1-моддасига кўра, касаба уюшмаси кўнгилли жамоат ташкилоти бўлиб, ҳам ишлаб чиқариш, ҳам ноишлаб чиқариш соҳаларидаги фаолият турига қараб, ўз аъзоларининг меҳнат ва ижтимоий-иқтисодий ҳуқуқларини ҳамда манфаатларини ҳимоя қилиш учун муштарак манфаатлар билан боғланган меҳнаткашларни бирлаштиради.

Меҳнаткашлар, шунингдек, олий ва ўрта махсус ўқув юртларида таълим олаётган шахслар ҳеч қандай тафовутсиз ўз хоҳишларига кўра ва олдиндан ижозат олмай туриб, ихтиёрий равишда касаба уюшмалари тузиш ҳуқуқига, шунингдек, уставларга риоя этиш шarti билан касаба уюшмаларига кириш ҳуқуқига эгадирлар.

Меҳнаткашлар корхоналарда, муассасаларда, ташкилотларда ва бошқа иш жойларида касаба уюшмалари тузишга ҳақлидирлар.

Ишламайдиган пенсионерларнинг касаба уюшмаси аъзолигига кириш ёки ундан чиқиш тартиби касаба уюшмаларининг уставлари билан йўлга солиб борилади.

Касаба уюшмалари ихтиёрийлик асосида республика ва бошқа ҳудудий ҳамда тармоқ бирлашмалари тузишлари, шунингдек, уларга киришлари мумкин.

Касаба уюшмаларининг уставлари «Ўзбекистон Республикасида жамоат бирлашмалари тўғрисида»ги қонунда белгиланган тартибда рўйхатга олинади.

Касаба уюшмалари ўз фаолиятида давлат бошқарув идораларидан, хўжалик идораларидан, сиёсий ва бошқа жамоат ташкилотларидан мустақилдирлар, улар олдида ҳисобдор эмаслар ва улар томонидан назорат қилинмайдилар, қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно. Касаба уюшмаларининг ҳуқуқларини чеклайдиган ёки шу ҳуқуқларнинг амалга оширилишига тўсқинлик қиладиган тарздаги ҳар қандай аралашув ман этилади.

Касаба уюшмалари мустақил равишда ўз уставларини ишлаб чиқади ва тасдиқлайди, уюшма тузилишини белгилайди, раҳбар идораларини сайлайди, ўз фаолиятини ташкил этади, йиғилишлар, конференциялар, пленумлар, қурултойлар ўтказиши.

Касаба уюшмалари ўз уставларида белгиланган мақсадларга ва вазифаларга мувофиқ равишда бошқа мамлакатларнинг касаба уюшмалари билан ҳамкорлик қилиш, ўз хоҳишига кўра халқаро ва бошқа касаба уюшмалари бирлашмаларига ва ташкилотларига кириш ҳуқуқига эгадир (қонуннинг 3-моддаси).

Касаба уюшмалари қонунда белгиланган яна қуйидаги ҳуқуқларга эга:

Ўзбекистон касаба уюшмалари Федерацияси Кенгаши қонунлар ва меъёрий ҳужжатлар ишлаб чиқишда қатнашиш;

фуқароларнинг меҳнат қилиш ҳуқуқини ҳимоя этиш;

музокаралар олиб бориш ва жамоат шартномалари, битимларини тузиш;

меҳнаткашларни ижтимоий жиҳатдан ҳимоя қилиш;

меҳнат ва касаба уюшмалари тўғрисидаги қонунларга риоя этилишини назорат қилиш;

меҳнат низоларини кўриб чиқишда иштирок этиш;

меҳнат ва ижтимоий-иқтисодий ривожланиш масалаларига доир маълумотлар олиш;

маъмурият томонидан жамоа шартномасининг бажарилишини назорат қилиш;

Агар сиёсий партиянинг устави, мақсадлари, вазифалари ва фаолият услуби Ўзбекистон Республикаси Конституциясига ҳамда бошқа қонун ҳужжатларига зид бўлса ёки олдинроқ худди шундай номдаги сиёсий партия ёки жамоатчилик ҳаракати рўйхатга олинган бўлса, бу партия рўйхатга олинмайди.

Сиёсий партиялар қуйидаги ҳуқуқларга эгадирлар:

ўз фаолияти тўғрисидаги ахборотни эркин тарқатиш, ўз гоёлари, мақсадлари ва қарорларини тарғиб қилиш;

сайлаб қўйиладиган давлат органларидаги ўз вакиллари орқали тегишли қарорларни тайёрлашда иштирок этиш;

қонунда белгилаб қўйилган тартибда Ўзбекистон Республикаси Президенти, давлат ҳокимияти органлари сайловларида иштирок этиш;

партия фаолияти билан боғлиқ йиғилишлар, конференциялар ва бошқа тадбирларни ўтказиш;

қонун ҳужжатларида назарда тутилган тартибда оммавий ахборот воситалари таъсис этиш ва бошқа оммавий ахборот воситаларидан фойдаланиш.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасидаги сиёсий партиялар фракциялари сиёсий партиялар томонидан кўрсатилган депутатларнинг таъсис йиғилишида ўз партиясининг сиёсатини уюшқоқлик билан ўтказиши учун тузилади.

Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси ҳамда давлат ҳокимияти маҳаллий вакиллик органларидаги партия гуруҳлари сиёсий партиялар томонидан кўрсатилган депутатлар таъсис йиғилишларида ўз партиясининг сиёсатини уюшқоқлик билан ўтказиш учун тузилади. Партия гуруҳлари партия гуруҳининг раҳбари берган ариза ёки таъсис ҳужжатларига асосан тегишли равишда Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси ҳамда давлат ҳокимияти маҳаллий органлари томонидан рўйхатга олинади.

Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги сиёсий партияларнинг фаолияти Ўзбекистон Республикаси Конституциясига, қонун ҳужжатларига ва ўз уставларига мувофиқлигини назорат қилади.

Ўзбекистон Республикасида бугунги кунда кенг ижтимоий гуруҳларнинг манфаатларини ифодалаш ва ҳимоя қилишга қодир бўлган бешта сиёсий партия фаолият кўрсатиб келмоқда:

Ўзбекистон Халқ демократик партияси (ХДП);

«Адолат» социал-демократик партияси;

Ўзбекистон «Миллий тикланиш» демократик партияси;

Ўзбекистон «Фидокорлар» миллий демократик партияси;

Тадбиркорлар ва ишбилармонлар ҳаракати — Ўзбекистон либерал-демократик партияси.

Ўзбекистондаги ушбу сиёсий партиялар ижтимоий тараққиёт, воқеалар ривожланиши жараёнида вужудга келган ижтимоий-сиёсий ташкилотдирлар.

Сиёсий партияларни молиялаштириш 2004 йил 30 апрелда қабул қилинган «Сиёсий партияларни молиялаштириш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонунига мувофиқ амалга оширилади. Ушбу қонуннинг қабул қилиниши давлат томонидан сиёсий партияларнинг ўз уставларида назарда тутилган фаолиятни, парламентдаги фракциялар фаолиятини амалга ошириш ва сайлов кампанияси даврида молиявий жиҳатдан таъминотининг ҳуқуқий асосларини белгилади. Бу эса жамиятда сиёсий партияларнинг жонланиши ва мавқеи ортиши учун имкониятлар яратди.

Сиёсий партиялар фақат уставда назарда тутилган вазифаларни бажариш мақсадида қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда тадбиркорлик фаолиятини амалга оширади. Сиёсий партиянинг тадбиркорлик фаолияти натижалари унинг молиявий ҳисоботида акс этгирилиши керак.

Сиёсий партияларнинг тадбиркорлик фаолиятдан олган даромадлари партия аъзолари ўртасида тақсимланиши мумкин эмас ва улардан фақат уставда назарда тутилган вазифаларни бажариш учун фойдаланилади.

Сиёсий партиялар ҳар йили барчанинг эътибори учун ўз бюджетларини эълон қилиб боради ва ўз фаолиятини молиялаштириш манбалари тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасига ёки у ваколат берган органга белгиланган тартибда ҳисобот тақдим этади. Сиёсий партияларнинг мулки қонун билан муҳофаза қилинади.

Шуни таъкидлаш жоизки, мамлакатда ҳақиқий кўппартиявийлик тизимининг пайдо бўлиши ҳар бир сиёсий партиянинг фаолиятига боғлиқ. Шунинг учун ҳам Президентимиз таъкидлаганидек, «ҳар бир партия муайян ижтимоий қатламга таянган ҳолда, аша шу тоифа манфаатларининг ҳимоячиси сифатида ўзининг аниқ ва равшан ҳаракат дастурига эга бўлиши керак. Унда ҳар қайси партиянинг мақсад ва вазифалари, жамият тараққи-

ёти борасидаги муқобил таклифлари ўз ифодасини топиши лозим. Амалда кўппартиявийлик — бу ҳар хил қараш ва ғоялар ўртасидаги баҳс-мунозара, турли партиялар, жумладан, мухалиф партиялар учун ҳам сиёсий рақобат майдонидир»¹.

Юртимиз ҳаётининг турли соҳаларида ислохотлар натижа-сида эришилган марралар ва ютуқларни эътироф этган ҳолда, жамиятни янада демократлаштириш, бошқарувни такомиллаштириш борасида баъзи муҳим масалаларнинг аҳволи ва ривожланиш суръатларини мамлакатимиз олдида турган улуғвор вазифалардан келиб чиқадиган талаблар даражасига кўтариш долзарблигича қолмоқда. Бу, аввало, жамиятнинг ривожда ва уни бошқаришда сиёсий партияларнинг ролини жиддий кўтариш масаласидир.

Бу йўналишда қўйилган яна бир қадам — Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов томонидан Олий Мажлис Қонунчилик палатасига киритилган ва парламентимиз томонидан қабул қилинган «Давлат бошқарувини янгилаш ва янада демократлаштириш ҳамда мамлакатни модернизация қилишда сиёсий партияларнинг ролини кучайтириш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий қонуни бўлди. Бу қонунни қабул қилишдан асосий мақсад сиёсий партиялар фракцияларининг давлат ва жамият қурилиши тизимидаги роли ва аҳамиятини кучайтириш, уларнинг функцияларини бажаришда самарадорликни ошириш, жамият сиёсий ҳаётида фракцияларнинг фаолиятини таъминлаш, аҳолининг манфаатларини бевосита фракциялар орқали қонунчилик даражасига кўтариш ва ҳал қилиш, партиянинг йўналиш ҳамда дастурини парламент ва маҳаллий Кегашларда мустаҳкамлаш ҳамда барқарорлаштириш имкониятини шакллантиришдан иборат.

61-модда. Диний ташкилотлар ва бирлашмалар давлатдан ажратилган ҳамда қонун олдида тенгдирлар. Давлат диний бирлашмаларнинг фаолиятига аралашмайди.

Ўзбекистон тарихида илк бора 1991 йил 14 июнда «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида» (1998 йил 1 майда янги таҳрирда) қонун қабул қилинди. Ушбу қонунни қабул

¹ Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз. 8-том. — Т.: Ўзбекистон, 2000. — 333-бет.

қилишдан мақсад ҳар бир шахснинг виждон эркинлиги ва диний эътиқод ҳуқуқини, динга муносабатидан қатъи назар, фуқароларнинг тенглигини таъминлаш, шунингдек, диний ташкилотларнинг фаолияти билан боғлиқ муносабатларни тартибга солиб туришдан иборатдир.

Ушбу қонун орқали фуқароларимизнинг динга ўз муносабатларини, эътиқодини эркин билдириш, хоҳлаган динга тўсқинликсиз амал қилиш ва диний маросимларини бажариш ҳуқуқи кафолатланди.

Ушбу қонуннинг 5-моддасига кўра, Ўзбекистон Республикасида дин давлатдан ажратилган. Ҳеч бир динга ёки диний эътиқодга бошқаларига нисбатан бирон-бир имтиёз ёки чеклашлар белгиланишига йўл қўйилмайди.

Давлат турли динларга эътиқод қилувчи ва уларга эътиқод қилмайдиган фуқаролар, ҳар хил эътиқодларга мансуб диний ташкилотлар ўртасида ўзаро мурося ва ҳурмат ўрнатилишига кўмаклашади, диний ва ўзга мутаассибликка ҳамда экстремизмга, муносабатларни қарама-қарши қўйиш ва кескинлаштиришга, турли конфессиялар ўртасида адоватни авж олдиришга қаратилган хатти-ҳаракатларга йўл қўймайди.

Давлат диний конфессиялар ўртасидаги тинчлик ва тотувликни қўллаб-қувватлайди. Бир диний конфессиядаги диндорларни бошқасига киритишга қаратилган хатти-ҳаракатлар (прозелитизм), шунингдек, бошқа ҳар қандай миссионерлик фаолияти ман этилади. Ушбу қонуннинг бузилишида айбдор бўлган шахслар қонун ҳужжатларида белгиланган жавобгарликка тортиладилар.

Ўз навбатида, давлат диний ташкилотлар зиммасига ўзининг ҳеч қандай вазифасини бажаришни юкламайди, уларнинг қонун ҳужжатларига зид бўлмаган фаолиятига аралашмайди. Диний ташкилотлар давлат вазифаларини бажармайди. Давлат диний ташкилотларнинг фаолиятини ҳамда даҳрийлик тарғиботига оид фаолиятни маблағ билан таъминламайди.

Ўзбекистон Республикасида диний моҳиятдаги сиёсий партия ва жамоат ҳаракати, шунингдек, республикадан ташқарида тузилган диний партияларнинг филиаллари ва бўлимларини тузишга ва уларнинг фаолият юритишига йўл қўйилмайди.

Диний ташкилотлар амалдаги қонун ҳужжатлари талабларига риоя этишлари шарт. Диндан давлатга ва конституцияга қарши тарғибот олиб боришда, душманлик, нафрат, миллатлараро адоват уйғотиш, ахлоқий негизларни ва фуқаровий тотувликни

бузишда, бўҳтон, вазиятни беқарорлаштирувчи уйдирмаларни тарқатишда, аҳоли ўртасида ваҳима чиқаришда ҳамда давлатга, жамият ва шахсга қарши қаратилган бошқа хатти-ҳаракатларда фойдаланишга йўл қўйилмайди. Терроризм, наркобизнес ва уюшган жиноятчиликка кўмаклашадиган, шунингдек, бошқа ғаразли мақсадларни кўзловчи диний ташкилотлар, оқимлар, секталар ва бошқаларнинг фаолияти ман этилади.

Давлат ҳокимияти ва бошқарув органларига, мансабдор шахсларга тазйиқ ўтказишга қаратилган ҳар қандай уриниш, шунингдек, яширин диний фаолият қонун билан тақиқланади.

Республикамызда ислом динининг асл инсонпарварлик моҳиятини асраш, халқимиз, айниқса, ёшларимизни диний ақидапарастлик ва экстремизм хатаридан ҳимоя қилиш бўйича, мамлакатимизда ижтимоий-маънавий муҳитни янада соғломлаштириш, муқаддас динимизни сохталаштиришга уринаётган турли мутаассиб кучларнинг ёвуз ҳаракатлари олдини олишга қаратилган турли чора-тадбирлар амалга ошириб келинмоқда.

Ўзбекистонда ислом дини билан бир қаторда православлар, яҳудийлар, баптистлар, адвентистлар, католиклар, лютеранлар, баҳоийчилар, кришнаитлар, буддистлар, христиан-пресвиторианлари сингари бир қанча дин ва мазҳаблар мавжуд.

Улардан ҳар бирининг ўзига хос ва мос тартиб-қоидалари, ҳаёт тарзи, дунёқараши, талаб ва эҳтиёжлари мавжуд. Ана шундай хилма-хилликдан ва ҳақиқий демократик тамойиллардан келиб чиқиб, Ўзбекистон Республикаси Конституциясида: «Ҳамма учун виждон эркинлиги кафолатланади. Ҳар бир инсон хоҳлаган динига эътиқод қилиш ёки ҳеч қандай динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқига эга», — деган қоида киритилган (31-модда).

Конституцион нормаларда давлат ва дин ўртасидаги муносабатлар масаласидаги икки жиҳат яққол ажралиб туради.

Биринчиси — дин жамиятда инсонпарварлик руҳиятининг шаклланишида юксак маданият ва маънавият булоғи экани, беқийёс ахлоқий тарбия манбаи, инсонларни камтарлик, камсуқумликка, ҳалоллик, покликка ундаши каби фазилатлари билан барча миллий кадриятлар қаторида тенг ҳуқуқли кадрият сифатида тан олингани:

иккинчиси — диндан ғаразли мақсадларда фойдаланиш, диний омиллардан фойдаланиб сиёсатга, давлат ишига аралашининг, ҳокимиятга интилиш каби ҳолатларнинг қатъиян ман этилишидир.

Диннинг улуғ қадриятларидан бири шундаки, унда миллатлар-аро можаролар, қонли тўқнашувлар қаттиқ қораланади, турли диндаги ва миллатдаги одамларни ўзаро биродар, аҳил бўлиб, тинч-тотув ҳаёт кечиришга, барча диндорлар миллий тотувликда яшашга даъват этилади.

Бугунги кунда республикамизда турли миллатли дин вакилла-рининг ҳеч қандай тўсиқларсиз ўз динларига эътиқод қилишлар-и учун барча шароитлар яратилган. Собиқ иттифоқ даврида республикамизда бор-йўғи 89 та масжид ва иккита мадраса фа-олият кўрсатган бўлса, ҳозир Ўзбекистон мусулмонлари идора-си бошқаруви остида расмий рўйхатдан ўтган икки мингдан ор-тиқ масжид фаолият кўрсатиб турибди.

Бундан ташқари, Рус православ черкови Тошкент ва Ўрта Осиё Епархиясининг Тошкент рус православ семинарияси ҳамда Ўзбе-кистон Тўлиқ Евангел-Христианлар марказининг Самарқанд протестант диний семинарияси ишлаб турибди.

62-м о д д а . Жамоат бирлашмаларини тарқатиб юбориш, улар фаолиятини тақиқлаб ёки чеклаб қўйиш фақат суд қарори асо-сидагина амалга оширилади.

Жамоат бирлашмаларини тарқатиб юбориш, улар фаолияти-ни тақиқлаб ёки чеклаб қўйиш ваколатининг фақат суд орган-ларига берилиши демократия талабларига тўла мосдир.

Жамоат бирлашмаларининг фаолияти уларни қайта ташкил этиш ёки тугатиш йўли билан тўхтатилиши мумкин. Жамоат бир-лашмалари уларнинг съездлари (конференциялари) ёки умумий йиғилишлари қарори билан қайтадан ташкил этилади. Жамоат бирлашмаларини қайта ташкил этгандан сўнг янгидан тузилган жамоат бирлашмасининг устави қонунда кўзда тутилган тартиб-да рўйхатга олинади.

Жамоат бирлашмаси съезд (конференция) ёки умумий йиғи-лиш қарорига мувофиқ ёхуд, мазкур китобнинг аввалги саҳифа-ларида (57-модда шарҳида) таъкидланганидек, «Ўзбекистон Республикасида жамоат бирлашмалари тўғрисида»ги қонуннинг 22-моддасида кўзда тутилган асосларга мувофиқ ва тартибда ту-гатилади.

Шунингдек, сиёсий партиялар ва сиёсий мақсадларни кўзловчи оммавий ҳаракатларнинг чет давлатлардан, халқаро ташкилот-лар ҳамда чет давлатларнинг юридик шахслари, уларнинг вако-латхоналари ва филиалларидан, чет эл инвестициялари иштиро-

кидаги корхоналардан, чет эл фуқаролари, фуқаролиги бўлмаган шахслардан, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, диний ташкилотлардан, номи яширилган ёки фақат тахаллуси кўрсатилган шахслардан молиявий ва ўзгача моддий ёрдам олиши жамоат бирлашмасининг суд қарорига асосан тугатишига асос бўлиши мумкин.

Жамоат бирлашмаси «Ўзбекистон Республикасида жамоат бирлашмалари тўғрисида»ги қонуннинг 21-моддаси тўртинчи қисмида кўзда тутилган ҳаракатларни бир йил давомида тақдирдан содир этганлиги учун, яъни жамоат бирлашмаси ўзининг уставда белгилаб қўйилган мақсадлар ва вазифалар доирасидан четга чиқадиган ёки қонунни бузадиган хатти-ҳаракатларни содир этган тақдирда суд уни тугатиши мумкин.

Суд қарори билан тугатилган жамоат бирлашмасининг мол-мулки қайтариб бермаслик шarti билан давлат мулкига айлантирилиши мумкин.

Халқаро жамоат бирлашмалари, унинг бўлинмалари, филиаллари, республика ва вилоятлараро жамоат бирлашмалари Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорининг, Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигининг, Давлат солиқ қўмитасининг, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси қонунлари билан ваколат берилган бошқа идоралар ва мансабдор шахсларнинг тақдимига асосан Ўзбекистон Республикаси Олий суди чиқарган қарорга мувофиқ тугатилади. Ўзбекистон Республикаси Олий судининг жамоат бирлашмасини тугатиш тўғрисидаги қарори устидан шикоят қилинмайди.

Маҳаллий жамоат бирлашмалари тегишли вилоят, Тошкент шаҳар судлари томонидан тугатилади. Бунда суднинг қарори устидан Ўзбекистон Республикаси Олий судига шикоят қилиниши мумкин.

XIV боб

ОИЛА

63-модда . Оила жамиятнинг асосий бўгинидир ҳамда жамият ва давлат муҳофазасида бўлиш ҳуқуқига эга.

Никоҳ томонларнинг ихтиёрий розилиги ва тенг ҳуқуқлилигига асосланади.

Оила жамиятнинг бирламчи бўғини ҳисобланади. Шунга кўра, ҳеч муболағасиз айтиш мумкинки, оила фуқаролик жамиятининг

таянч нуқтаси, барқарор ва тинч тузилмасидир. Чунки бу муқаддас даргоҳда нафақат инсон дунёга келади, балки у маънан ва ахлоқан тарбия топади.

Бинобарин, оила эр-хотин, уларнинг бола-чақалари, энг яқин туғишганларидан иборат кишилар гуруҳи, яъни хонадон ҳисобланади. Айни чоғда оила кишиларнинг табиий, иқтисодий, ҳуқуқий, маънавий муносабатларига асосланган ижтимоий бирлиги ҳамдир.

Оила шундай маконки, унда авлодлар камол топади.

Демак, оила жамиятнинг табиий ҳужайраси, ижтимоий асосидир. Оила қанчалик мустаҳкам бўлса, жамият ҳам шунчалик мустаҳкам бўлади ва тез ривожланади. Зеро, жамият асоси — оиланинг моддий ва ижтимоий жиҳатдан мустаҳкамланиб бориши воят муҳим аҳамиятга эга.

Шу жиҳатдан Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Бош Ассамблеяси 1994 йилдан эътиборан ҳар йили 15 май кунини «Халқаро Оила куни» сифатида нишонлашга қарор қилганлиги бежиз эмас.

Мамлакатимизда ҳар йили минглаб никоҳлар расман қайд қилинади ёки шунча оила вужудга келади.

Оила — жамият ҳимоясида.

Биз қураётган инсонпарвар демократик ҳуқуқий давлат ва адолатли фуқаролик жамиятида оила ўзига хос ижтимоий бирлашмани ташкил этади. Оиланинг бу хусусияти унинг жамият манфаатлари билан боғлиқлиги ҳамда ижтимоий вазифаларида ифодаланади.

Мамлакатимизда ҳар бир оила ва ҳар бир инсоннинг турмуш фаровонлигини, фуқаролар тотувлигини мустаҳкамлашга қаратилган дастурий мақсадларга асосланиб иш олиб борилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов бу борадаги вазифалар ҳақида гапириб, «Энг муҳим вазифа — халқчил, адолатпарвар жамиятни вужудга келтириш. Бу жамият пойдеворини, энг аввало, бой ва бадавлат, меҳнат қадрини биладиган, маънавий соғлом ва маданий савияси баланд минглаб ва миллионлаб оилалар ташкил этади»¹, — деганди.

Биз фуқаролик жамиятини шакллантиришни мақсад қилган эканмиз, жамоат бирлашмалари, нодавлат нотижорат ташкилот-

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-том. — Т.: Ўзбекистон. 1996. — 14—15-бетлар.

лар, жамғармаларнинг, шунингдек, оиланинг аҳамияти ҳам ортиб бораверади.

Бугунги кунда республикада ўн мингдан ортиқ маҳалла ва қишлоқ фуқаролари йиғинлари оилалар билан жамоатчилик асосида катта ташкилий ва оммавий ишларни олиб бормоқда, оилаларни сақлаб қолиш ва уларни мустақкамлашга, вояга етмаган болалар манфаатларини ҳимоя қилишга ўз ҳиссаларини қўшиб келмоқда.

Оила жамият муҳофазасида бўлиш ҳуқуқига эга, дейилганда, мамлакатда мавжуд бўлган жамиятлар ва жамғармалар, нодавлат нотижорат ташкилотларнинг оилага ҳам моддий, ҳам маънавий ёрдам бериши тушунилади. Бу қоида мустақил мамлакатимиз Конституциясида илк бор белгиланган янги қоидадир.

Маълумотларга қараганда, айти пайтда мамлакатимизда юзлаб, минглаб жамоат бирлашмалари, нотижорат ва нодавлат ташкилотлар фаолият кўрсатмоқда.

Ўзбекистонда давлат билан бир қаторда жамоат ташкилотлари ҳам ҳар хил жамғармалар ҳисобидан оилани мустақкамлаш, болалар манфаатини ҳимоя қилиш учун турли моддий ва маънавий ёрдам кўрсатиб келмоқда. Мамлакатдаги жамоат ташкилотлари таркибига касаба уюшмалари, жамғармалар, ёшлар ва хотин-қизлар ҳаракатлари, касбий ассоциациялар, клублар ва бошқалар киради. Ҳозирги пайтда Ўзбекистонда республика ва халқаро аҳамиятга молик 220 дан ортиқ жамоат бирлашмалари фаолият кўрсатмоқда. Жумладан, 5 та сиёсий партия, 2 та ҳаракат, 46 жамият, 5 та қўмита, 24 ассоциация, 18 та тармоқ касаба уюшмаси, 35 та жамғарма, 15 уюшма, 32 та федерация ва бошқа жамоатчилик тизимлари мавжуд. Шунингдек, республикада рўйхатга олинган 1500 вилоят миқёсидаги, 20дан ортиқ хорижий давлатларнинг жамоат ташкилотлари бор. Жамоат ташкилотлари ўз мақсад ва вазифаларига мувофиқ равишда республикада ўтказилаётган кенг кўламли ислохотларга муносиб ҳисса қўшмоқда, жумладан, оилаларни мустақкамлашга кўмаклашмоқда. Масалан, экология ва саломатлик соҳасида «Экосан», эҳтиёжманд кишиларга ва ногиронларга ижтимоий ёрдам кўрсатишда «Наврўз» жамғармалари, ногиронлар жамиятлари, оналик ва болаликни муҳофаза қилиш, хотин-қизларнинг жамият ҳаётидаги фаоллигини оширишда хотин-қизлар қўмиталари, меҳнаткашларнинг касбий ва бошқа қонуний манфаатларини ифода этишда касаба уюшмалари, истеъдодли ёш-

ларни кўллаб-қувватлашда «Истеъдод» жамғармалари алоҳида фаоллик кўрсатяпти.

Оила — давлат муҳофазасида. Зеро, оилага мунтазам ғамхўрлик қилиш, унга ҳар тарафлама моддий ва маънавий кўмак бериш инсонпарвар демократик ҳуқуқий давлатнинг муҳим вазифаларидан биридир.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси 65-моддасининг 2-қисми ҳамда Оила кодекси 4-моддасининг 1-қисмига биноан, оила, оналик, оталик ва болалик давлат ҳимоясидадир.

Ўтган вақт давомида республикада аёллар ва ўсиб келаётган ёш авлод соғлиғини мустаҳкамлашга йўналтирилган мунтазам чора-тадбирлар амалга оширилиши натижасида соғлом оилани шакллантириш, туғиш ёшидаги аёлларни соғломлаштириш ишлари ўзининг ижобий самарасини берди.

Оиланинг давлат муҳофазасида эканлиги қабул қилинаётган қатор қонунлар ва қонун ости ҳужжатларида ўз аксини топмоқда. Бу ҳол, жумладан, Президент Фармонларида яққол кузатилади. Президентимизнинг бу соҳадаги биринчи Фармони 1990 йил 3 майда қабул қилинган бўлиб, у «Кўп болали оилаларга нафақа миқдорини кўпайтириш тўғрисида» деб номланади. Унга кўра, кўп болали оилаларнинг моддий аҳволини, ёш авлоднинг ўсиш шароитларини яхшилаш мақсадида оилаларга тўланадиган ойлик нафақа икки баробар кўпайтирилди. Мазкур Фармонда назарда тутилган ҳуқуқий қадрият ўзбек халқининг болажонлик табиатидан далолат беради.

Мустақиллик йилларида 3,3 миллион оила биринчи марта ер участкаларига эга бўлди ёки шахсий ер участкаларини кенгайтирди. Томорқа участкаларининг ўртача ҳажми 20 сотихдан ортиди. Шахсий томорқалар ҳажминини янада кенгайтириш ва уларни 0,25 гектарга етказиш назарда тутилди.

Президентимиз ташаббуси билан 1998 йилнинг «Оила йили» деб эълон қилиниши натижасида шу йили оила манфаат эри учун барча манбалар бўйича 144,8 миллиард сўм маблағ ажратилиб, бу маблағларнинг деярли ярми давлат бюджетидан қопланди.

Оила иши шу оила аъзоларининг шахсий иши деб, уларни ўз ҳолига ташлаб қўйиш бизнинг давлат ва жамиятимизга ёт ҳолатдир. Айниқса, бозор механизмларини жорий этиш билан биргаликда серфарзанд, кам таъминланган оилаларга, болалар, болали ёлғиз аёлларга давлат ва жамоат ўз ёрдамини кўрсатиб келмоқда.

Айниқса, мамлакатимизда ёш оилаларга алоҳида эътибор қаратилмоқда. «Ўзбекистон Республикасида ёшларга доир давлат сиёсатининг асослари тўғрисида»ги қонун, 2007 йилда «Ижтимоий ҳимоя йили» Давлат дастури, шунингдек, ёш оилаларни моддий ва маънавий қўллаб-қувватлашни янада кучайтириш, меҳнат фаолиятини бошлаш ва мустақил ҳаётга кириб келишда уларга зарур ёрдам кўрсатиш, барқарор даромад манбаларини шакллантириш механизмлари ва амалий рағбатлантириш омилларини яратиш ҳамда уларнинг уй-жой ва маиший шароитларини яхшилаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2007 йил 18 майдаги «Ёш оилаларни моддий ва маънавий қўллаб-қувватлашга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги Фармони қабул қилинди¹. Мазкур Фармонга кўра, тижорат банклари, «Камолот» ёшлар ижтимоий ҳаракати, Савдо-саноат палатаси, Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлиги ва Молия вазирлигининг тижорат банклари томонидан имтиёзли шартлар асосида ёш оилаларга ипотека, истеъмол кредитлари ва микрокредитлар шаклида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ташкил қилиш, уй-жой қуриш, таъмирлаш ва сотиб олиш (ижарага олиш), уй-хўжалигини йўлга қўйиш, мебель ва бошқа узоқ муддат фойдаланиладиган ҳаётий зарур товарлар сотиб олиш мақсадлари учун 2007 йилда 50,0 миллиард сўм ажратиш тўғрисидаги таклиф маъқулланди.

Мазкур Фармон ўз аҳамиятига кўра, ёш оилаларни моддий-маънавий қўллаб-қувватлаш соҳасида жиддий норматив-ҳуқуқий ҳужжат бўлиб қолди.

Фармондаги яна бир эътиборли жиҳат шундаки, Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши, вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимликлари Давлат мулки қўмитаси ва Ўзбекистон Республикаси Давлат архитектура ва қурилиш қўмитаси билан бирга 2007–2008 йиллар давомида Нукус шаҳрида, ҳар бир вилоят маркази ва Тошкент шаҳрида фойдаланилмаётган ётоқхоналар, уй-жойлар ва кўп хонадонли уйлардаги бўш турган хоналар негизда оилавий ётоқхоналар ва ёш оилалар учун имтиёзли нархларда ижарага бериладиган квартиралар ташкил этилиши белгиланди.

Дарвоқе, бу Фармон ҳар бири 30 ёшдан ошмаган, биринчи марта расмий никоҳдан ўтаётган ёшларга тааллуқдир. Бу ҳолат

¹ Халқ сўзи. 2007 йил 19 май.

юртимизда ёш оилалар доимо давлат ва жамият эътиборида эканлигини яна бир бор тасдиқлайди.

Бу нормалар давлатимиз оилани жамиятнинг энг муҳим бўғини деб билишининг, оила масаласига масъулият билан қараб, катта ишларни амалга ошираётганининг ёрқин ифодасидир.

Никоҳ – оила вужудга келишининг бирдан-бир асоси. Никоҳ эркак ва аёл ўртасидаги ихтиёрий розилик ва тенгликка асосланиб тузилган эркин иттифоқ бўлиб, унинг мақсади оила қуриш, болаларни умуминсоний қадриятлар ва анъаналар асосида тарбиялашдан иборат.

Никоҳ тузишининг муҳим шартларидан бири – никоҳланувчиларнинг ўзаро розилигидир. Никоҳни ўзаро розилик асосида тузиш шarti унинг эркин ва тенглик принципи асосида вужудга келишини таъминлаш билан бирга, оила барқарор ва мустаҳкам бўлишини ҳам таъминлайди.

Никоҳ эркин тузилиши учун берилган розилик ҳақиқий бўлиши, у қўрқитиш, зўрлаш, алдаш ёки никоҳланувчиларнинг бири ёхуд ҳар иккисига руҳан таъсир қилмасдан олинган бўлиши шарт.

Никоҳга киришда ўзаро розилик шартининг бузилиши нафақат никоҳнинг ҳақиқий эмас деб топилишига, балки бошқа ҳуқуқий оқибатларга ҳам олиб келади.

Амалдаги Оила кодексига янгилик сифатида «Никоҳланувчи шахсларни тиббий кўриқдан ўтказиш» (17-модда) қонидаси кириб келди. 2002 йил 13 декабрда «Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритиш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг қонуни қабул қилинди ва у матбуотда эълон қилиниши (2003 йил 8 февраль) билан амалга киритилди. Унда Оила кодекси 17-моддасининг матни қуйидаги таҳрирда баён этилди: «Никоҳланувчи шахслар давлат соғлиқни сақлаш тизими муассасаларида бепул асосда тиббий кўриқдан ўтадилар. Тиббий кўриқдан ўтиш ҳажми ва тартиби Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланади».

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 25 августдаги 365-сон қарори билан тасдиқланган «Никоҳланувчи шахсларни тиббий кўриқдан ўтказиш тўғрисидаги Низом»га кўра, никоҳланувчи шахслар психик, наркологик касалликлар, таносил, сил касалликлари ва ОИВ/ОИТС касалликлари бўйича тиббий кўриқдан ўтказилади. Тиббий кўриқдан ўтиш муддати никоҳланувчи шахслар тиббиёт муассасасига мурожаат қилган кун-

дан бошлаб икки ҳафтадан ошмаслиги керак. Агар тиббий кўрикдан ўтиш ҳажми, тартиби бузилиб, никоҳ тузилса, бундай никоҳ суд томонидан ҳақиқий эмас, деб топилиши мумкин.

64-модда . Ота-оналар ўз фарзандларини вояга етгунларига қадар боқиш ва тарбиялашга мажбурдирлар.

Давлат ва жамият етим болаларни ва ота-оналарининг вазифасидан маҳрум бўлган болаларни боқиш, тарбиялаш ва ўқитишни таъминлайди, болаларга бағишланган хайрия фаолиятларни рағбатлантиради.

Ота-оналарнинг ўз фарзандларини вояга етгунларига қадар моддий таъминлаш ва тарбиялаш мажбурияти бу уларнинг болалар ва жамият олдидаги мажбуриятларидир. Вояга етиш ёши мамлакатимизда 18 ёш қилиб белгиланган. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодексига кўра, вояга етиш ёши — бу шахннинг муомала лаёқати билан боғлиқ бўлиб, фуқаронинг ўз ҳаракатлари билан фуқаролик ҳуқуқларига эга бўлиш ва уларни амалга ошириш, ўзи учун фуқаролик бурчларини вужудга келтириш ва уларни бажариш лаёқати, яъни муомала лаёқати фуқаро вояга етгач — 18 ёшга тўлгач тўла ҳажмда вужудга келади.

Ота-оналар ўзларининг вояга етмаган фарзандларига нисбатан тенг ҳуқуқ ва мажбуриятларга эгадирлар.

Ота-она вояга етмаган болаларига, шунингдек, вояга етган бўлса-да, меҳнатга лаёқатсиз, ёрдамга муҳтож болаларига таъминот беришга мажбурдир.

«Боқиш» дейилганда, асосан еб-ичириш тушунилади. «Моддий таъминот» эса ўз ичига еб-ичишдан ташқари бўладиган харажатлар: кийим-кечак, яшаш учун уй-жой, иқтисодий маънодаги кенг тушунчаларни ҳам қамраб олади. Амалдаги қонунлар болалар билан бўлган ҳуқуқий муносабатларда ота ёки онанинг устунлик ҳуқуқини белгиламайди.

Ота-оналар ўз фарзандларини умуминсоний кадриятлар ва анъаналар асосида тарбиялашлари лозим.

Халқимизда болалар ота-оналарининг кўз ўнгида ҳамма вақт тарбияга муҳтож бўлиб кўринадилар. Шунинг учун улар болалари тўла муомала лаёқатига етганларидан сўнг ҳам маънавий тарбияни давом эттираверадилар.

Маълумки, ота ва оналарнинг ўз болаларига нисбатан тенг ҳуқуқли бўлишлари Ўзбекистон Республикаси Конституцияси-

нинг 46-моддасида назарда тутилган хотин-қизлар ва эркакларнинг тенг ҳуқуқлилигига асосланади. Кўриниб турибдики, бола ҳақида рамҳўрлик қилиш, унга таълим-тарбия бериш ота-она учун фақат ахлоқий ҳолида бўлиб қолмай, балки конституциявий ҳуқуқ ва бурч ҳамдир.

Бизнинг жамиятда етим-есирларни бошпана, озиқ-овқат, уст-бош билан таъминлаш, уларнинг тарбиясини йўлга қўйиш алоҳида аҳамиятга эга. Бу ишларни давлат ўз зиммасига олади. Мамлакатимиз Президенти томонидан ишлаб чиқилган ва бутун жаҳонда тараққиётнинг «ўзбек модели» деб номланган беш тамойилнинг бири ҳам айнан «кучли ижтимоий сиёсат юргизиш»-дир. Шунинг учун ҳам юртимизда бу соҳада қатор чора-тадбирлар амалга оширилмоқда.

Мустақиллик қўлга киритилгач, ота-онасиз қолган болаларнинг ижтимоий ҳимояси масаласига давлат ва жамиятнинг эътибори тубдан кучайтирилган. Республикамизда 93 та «Меҳрибонлик» ва махсус мактаб-интернат уйлари ишлаб турибди.

Айрим объектив сабабларга кўра боланинг ўз ота-онасидан тарбия олиш имконияти бўлмаса, у ҳолда болага оилавий тарбия уни бирон-бир оилага тарбияга (патронат) бериш, фарзандликка олиш, васийлик ва ҳомийликни белгилаш йўллари билан берилиши мумкин.

Оила ҳуқуқида болаларни оилага тарбияга олиш патронат, деб юритилиб, у Ўзбекистон Республикасининг Оила кодекси ҳамда Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 12-апрелдаги 171-сон қарори билан тасдиқланган «Вояга етмаган болаларни фарзандликка ва тарбияга олиш (патронат) тўғрисида»ги Низом билан белгиланади. Ушбу низомга кўра, ота-она қарамоғидан маҳрум бўлган вояга етмаган болалар, тарбия ва даволаш муассасаларидаги, шунингдек, аҳолини ижтимоий ҳимоялаш муассасаларидаги болалар оилага тарбияга берилади.

Фарзандликка олиш институти ҳам болани ўз оиласидан ташқари тарбиялашнинг мустақил шаклидир. Дарҳақиқат, бугунги кишилик жамиятига ҳамжиҳатлик, жипслик, оқиллик, инсоф ва адолат хосдир. Ушбу маънавий-ахлоқий негизлар билан инсон бошқа мавжудотлардан кескин фарқ қилади. Шунингдек, унда ақл-идрок, тафаккур бор. Шу маънода олганда, фарзандликка олиш ҳақида сўз кетганда, албатта, давлат ва жамият эришган ютуқлар ва миллий манфаатлар, хусусан, оила ва болалар манфаатларидан келиб чиқиш лозим.

Ота-она қарамовидан маҳрум бўлган ва етим болалар, айти вақтда фақат вояга етмаган болаларнигина, уларнинг манфаатларини кўзлаб, фарзандликка олинади. Фарзандликка олиш болани фарзандликка олишни истаган шахсларнинг аризасига биноан ҳамда васийлик ва ҳомийлик органи (халқ таълими, соғлиқни сақлаш, ижтимоий таъминот бўлимлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари — васийлик ва ҳомийлик органлари-дир) тавсиясига кўра, туман (шаҳар) ҳокими қарори билан расмийлаштирилади.

Вояга етган эркак ёки аёл фуқаролар фарзандликка олувчилар бўлиши мумкин. Қуйидаги шахслар фарзандликка олувчилар бўлмайдилар: ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилинган ёки ота-оналик ҳуқуқи чекланганлар; қонунда белгиланган тартибда муомалага лаёқатсиз ёки муомала лаёқати чекланганлар; асаб касалликлари ёки наркологиya муассасаларида рўйхатда турувчилар; фарзандликка олганлиги бекор қилинган собиқ фарзандликка олувчилар; қасддан содир қилинган жиноятлари учун илгари ҳукм қилинганлар.

Фарзандликка олинган болалар барча шахсий ва мулкий ҳуқуқларда фарзандликка олувчининг ўз болаларига тенглаштирилади. Айти вақтда фарзандликка олинганлар ва уларнинг ота-онаси (шунингдек, қариндошлари) бир-бирларига нисбатан шахсий ва мулкий ҳуқуқларни йўқотадилар ҳамда ўзаро мажбуриятлардан озод бўладилар.

Васийлик ва ҳомийлик ҳам фуқароларга болаларни таъминлаш, тарбиялаш, таълим бериш мақсадида, шунингдек, уларнинг шахсий ва мулкий ҳуқуқлари ва манфаатларини ҳимоя қилиш учун белгиланади.

Ўзбекистон Республикаси Оила кодексининг 173-моддасига биноан, васийлик ва ҳомийлик ота-онасининг қарамовидан маҳрум бўлган болаларга таъминот бериш, уларни тарбиялаш ва таълим бериш, шунингдек, бундай болаларнинг шахсий ҳамда мулкий ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш учун белгиланади. Васийлик ва ҳомийлик туман ёки шаҳар ҳокимининг қарори билан белгиланади.

Васийлик ва ҳомийлик вазифаларини амалга ошириш ўн саккиз ёшга тўлмаган шахсларга нисбатан — халқ таълими бўлимларига, суд томонидан муомалага лаёқатсиз ёки муомала лаёқати чекланган деб топилган шахсларга нисбатан — соғлиқни сақлаш бўлимларига, соғлиғининг ёмонлиги сабабли ҳомий тайин-

лашга муҳтож муомалага лаёқатли шахсларга нисбатан — ижтимоий таъминот бўлимларига юклатилади.

Мазкур моддага кўра, давлат ва жамият болаларга бағишланган хайрия фаолиятларини рағбатлантиради. Жумладан, «Камолот» ёшлар ижтимоий ҳаракати, «Камалак» болалар ташкилоти, «Сен ёлғиз эмассан» жамғармаси, Болалар ижодиёти маркази каби турли жамоат ташкилотлари томонидан болаларга бағишлаб ўтказилаётган, пунингдек, болаларнинг ижодий имкониятларини, салоҳиятларини юзага чиқаришга йўналтирилган, турли мамлакатларда ўтказиладиган халқаро тадбирлар (фестиваллар, фан олимпиадалари, танловлар)ни молиялаштиришда давлат ва жамоатчилик фаол қатнашмоқда. Бунинг натижаси ўлароқ, фарзандларимиз турли халқаро анжуманларда мамлакатимиз шарафини муносиб ҳимоя қилиб, совринли ўринларни қўлга киритиб келишмоқда.

65-модда. Фарзандлар ота-оналарнинг насл-насабидан ва фуқаролик ҳолатидан қатъи назар, қонун олдида тенгдирлар. Оналик ва болалик давлат томонидан муҳофаза қилинади.

Фарзандларнинг насл-насаби ва фуқаролик ҳолати Ўзбекистон Республикасининг амалдаги Оила кодекси ҳамда Фуқаролик кодексининг тегишли моддалари билан тартибга солинади.

Ота-она ва болаларнинг бир-бирига нисбатан ҳуқуқ ва мажбуриятлари боланинг насл-насабига қараб белгиланади.

Ота-она ва болалар ўртасидаги ҳуқуқий муносабатларнинг келиб чиқишига асос бўлиб боланинг отадан пайдо бўлганлиги ва онадан туғилганлиги юридик факти қонун билан белгиланган тартибда бўлиши лозим.

Оила кодексининг 60-моддасига биноан, боланинг шу онадан туғилганлиги (оналик) Фуқаролик ҳолати далолатномаларини ёзиш органи томонидан, бола тиббий муассасада туғилмаган бўлса, у ҳолда бу юридик факт гувоҳлар кўргазмалари ва бошқа далиллар билан белгиланади.

Бола билан унинг онаси ўртасида ҳуқуқий муносабат, унинг қонуний никоҳда бўлган ёки бўлмаганлигидан қатъи назар, туғилиш фактига асосланади.

Аммо боланинг дунёга келишида унинг отаси кимлигини белгилаш эҳтимолига асосланилади. Яъни, бунда агар бола қайд этилган никоҳда туғилган бўлса, онаси билан никоҳда бўлган шахс

унинг отаси, деган эҳтимолга асосланилади. Бу шахснинг оталиги эҳтимолликка асосланиб, ушбу фактни исботлаш шарт эмас.

ФХДЁ органи томонидан берилган боланинг туғилганлиги тўғрисидаги гувоҳнома унда кўрсатилган ота-онадан боланинг пайдо бўлганлигини исботловчи ҳужжат ҳисобланади.

Ота-оналарнинг фуқаролик ҳолати қандай бўлишидан қатъи назар, фарзандлар қонун олдида тенгдирлар.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси 65-моддасининг 2-қисмига биноан, оналик ва болалик давлат томонидан муҳофаза қилинади.

Демократик ҳуқуқий давлат ва адолатли фуқаролик жамиятида оналикни ҳимоя этишга алоҳида аҳамият берилади. Чунки аёлнинг асосий вазифаси инсоният наслини давом эттиришдир. Шу боис оналик ҳам жамият ҳаётидаги муҳим ҳолат бўлиб қолади. Аёл киши учун дунёда оналик бахтидан буюкроқ бахт йўқ. Она бўлиш, фарзанд кўриш, алла айтиш аёл учун улкан бахтдир.

Бола ота-онанинг қувончи, фахри, бахтидир, эр-хотинни бирига бирига пайванд қиладиган ҳам фарзанддир.

Болага меҳр-муҳаббат туйғуси оналарда ғоят кучли бўлади. Она ўз боласи туғилмасидан анча аввал уни севишга ва унга жонини ҳам беришга қодир. Бола пайдо бўлганидан туғилгунига қадар онаси ҳисобига озиқланади, ривожланади. Халқимизда: «Она фарзандига ўз жонидан жон, ўз танидан тан ато этади», — дея бежиз айтилмаган.

66-модда. Вояга етган, меҳнатга лаёқатли фарзандлар ўз ота-оналари ҳақида ғамхўрлик қилишга мажбурдирлар.

Вояга етганлик ва меҳнатга лаёқатлилиқ — бу шахснинг муомала лаёқати билан боғлиқ ҳолат бўлиб, амалдаги фуқаролик ва оила қонунчилигига кўра, у шахс 18 ёшга тўлгач тўла ҳажмда вужудга келади. Бу орқали фуқаро ўз ҳаракатлари билан фуқаролик ҳуқуқларига эга бўлади ва уларни амалга ошира олади, ўзи учун фуқаролик бурчларини вужудга келтиради ва уларни бажаради.

Вояга етган фарзандлар ўз ота-оналари тўғрисида ғамхўрлик қилишлари лозим. Улар ўз ота-оналарига маънавий ёрдам беришга ҳамда кўмаклашишга мажбурдирлар. Ота-оналар турмушидан хабардор бўлиб, сиҳат-саломатлигига катта эътибор беришлари керак.

Болаларнинг ота-оналари тўғрисида ғамхўрлик қилиш мажбуриятлари илгари уларнинг ахлоқий мажбурияти ҳисобланган. Мустақил республикаимиз амалдаги Конституциясини қабул қилиш билан болаларнинг бу мажбурияти Конституциявий мажбуриятга айланди. Фарзандлар ота-оналари меҳнатга лаёқатсиз бўлиб қолганида уларга ёрдам беришлари, улар муҳтож бўлган нарсаларни муҳайё қилиб туришлари лозим.

Кўпинча ота-оналар қариллик ёки ногирон бўлган даврларида яхшигина пенсия олиб моддий томондан яхши таъминланган бўлсалар-да, аммо улар ўз фарзандларининг улар тўғрисида ғамхўрлик қилишларига, маънавий эътиборларига муҳтож бўладилар. Муҳтож ва меҳнатга лаёқатсиз ота-оналар ғамхўрлик қилмаганликлари учун фарзандлардан алимент ундириш ҳақида судга даъво аризаси билан мурожаат этишлари мумкин.

XV боб

ОММАВИЙ АХБОРОТ ВОСИТАЛАРИ

67-м о д д а . Оммавий ахборот воситалари эркиндир ва қонунга мувофиқ ишлайди. Улар ахборотнинг тўғрилиги учун белгиланган тартибда жавобгардирлар.

Цензурага йўл қўйилмайди.

Шарҳланаётган бобда Ўзбекистон тарихида биринчи марта оммавий ахборот воситаларининг эркинлиги принципи конституциявий қоида тариқасида мустаҳкамлаб қўйилди.

Ушбу конституциявий қоида оммавий ахборот воситалари чинакам эркин фаолият юритишининг ҳуқуқий кафолати бўлиб, жамиятнинг янгилалиши жараёнида мислсиз аҳамиятга эга.

Мазкур моддада учта муҳим принцип, яъни оммавий ахборот воситаларининг эркинлиги, уларнинг фаолиятида қонун устуворлиги ва цензурага йўл қўйилмаслиги ўз ифодасини топган.

Ўзбекистон Республикасининг «Оммавий ахборот воситалари тўғрисида»ги 1997 йил 26 декабрдаги қонунида: «Ўзбекистон Республикасида оммавий ахборот воситалари эркин бўлиб, улар Ўзбекистон Республикаси Конституциясига, ушбу Қонунга ва бошқа қонун ҳужжатларига мувофиқ фаолият кўрсатади.

Оммавий ахборот воситалари ахборотни излаш, олиш ва тарқатиш ҳуқуқидан фойдаланадилар ҳамда ўзлари эълон қилаёт-

ган ахборотнинг тўғрилиги ва ҳаққонийлиги учун қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда жавобгар бўладилар», — деб кўрсатилган.

Демократик давлатларда оммавий ахборот воситалари эркинлигини, уларнинг фаолият кўрсатиши шароитларини таъминлаш билан бирга, бу эркинликларнинг суиистеъмол қилинишига йўл қўйилмайди. Биринчи навбатда, оммавий ахборот воситалари ва журналистлар, юқорида айтиб ўтганимиздек, берилаётган ахборотнинг тўғрилиги учун жавобгардирлар. Иккинчидан, Ўзбекистон Республикасининг мавжуд конституциявий тузумини, ҳудудий яхлитлигини зўрлик билан ўзгартиришга даъват қилиш, уруш ва зўравонликни, шафқатсизликни, миллий, ирқий ва диний адоватни тарғиб этиш, давлат сирини ёки қонун билан қўриқладиган ўзга сирни ошкор этиш, жинойий жавобгарликка сабаб бўладиган хатти-ҳаракатлар содир қилишни тарғиб қилишга рухсат берилмайди. Учинчидан, фуқароларнинг шаъни ва қадр-қимматини таҳқирлаш, уларнинг шахсий ҳаётига аралаштириш ҳам тақиқланади. Ушбу чеклашлар яна бир маротаба ҳуқуқий давлатда сўз эркинлиги, оммавий ахборот воситалари эркинлиги исталган фикр ёки қараш ифода этилишига йўл қўйилмаслигидан, лекин бу чеклашлар кичик ва аниқ бўлишидан далолат беради.

Сўз эркинлиги ҳуқуқи демократик ислохотларни амалга ошириш даврида муҳим ўрин тутаяди. Ҳуқуқий давлат барпо этиш, биринчи навбатда, сўз эркинлигини таъминлашни талаб қилади. Шунинг учун ҳам Президентимиз И.Каримов мустақилликнинг илк давридан ҳозирги вақтгача «жамиятимизда фикрлар, қарашлар ранг-баранглигига эришишимиз керак»¹, — деб таъкидлагани бежиз эмас.

Сўз эркинлиги фақат фуқаро ҳуқуқи эмас, балки оммавий ахборот воситалари ва жамоат бирлашмаларининг ҳам ҳуқуқи эканлиги норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда ўз аксини топиб бормоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги

¹ Қаранг: Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли// Каримов И.А.Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-том. — Т.: Ўзбекистон, 1996. — 46-бет; Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиздир. Ўзбекистон Республикаси Президентининг иккинчи чақирғи Олий Мажлисининг биринчи сессиясидаги маърузаси. Халқ сўзи. 2000 йил. 23 январь.

маърузасида таъкидлаганидек: «Ўзбекистонда демократик янги-ланишлар жараёнини чуқурлаштириш ва фуқароларнинг эркин-ликларини таъминлашнинг фоят муҳим шарти — бу оммавий ах-борот воситаларини ривожлантириш учун демократик андоза-ларни жорий этиш бўйича аниқ чораларни амалга оширишдир»¹.

Бошқача айтганда, оммавий ахборот воситаларининг жами-ятдаги ўрнини юксалтириш, матбуот, телевидение, радио фаоли-ятини янада либераллаштириш, уларнинг мустақиллиги ва эр-кинлигини амалда таъминлаш масалалари ҳаётимизни ислоҳ қилиш ва янгилаш борасида олдимизга қўйган беш устувор ва-зифа ва йўналишдан бири этиб белгиланган.

Маълумки, ахборотни биринчи навбатда журналистлар қиди-радилар, оладилар ва оммавий ахборот воситалари орқали тар-қатадилар. «Журналистлик фаолиятини ҳимоя қилиш тўғриси-да» қонун журналистнинг фаолияти билан боғлиқ ҳолда юзага келадиган муносабатларни тартибга солади, унинг ҳуқуқ ва маж-буриятларини белгилайди, унга ҳуқуқий ва ижтимоий кафолат-лар беради, журналистлик фаолиятини ҳимоя қилиш тўғрисида-ги қонун ҳужжатларини бузганлик учун жавобгарлик чоралари-ни белгилайди.

Журналист — Ўзбекистон Республикасининг ёки хорижий давлатнинг оммавий ахборот воситаларида хизмат қиладиган ёхуд уларда шартнома асосида ишлайдиган ва маълум мавзудаги ах-боротни тўплаш, таҳлил этиш ҳамда тарқатиш билан шуғулла-нувчи шахсдир.

Ҳозир юртимиздаги оммавий ахборот воситаларини давлат ва нодавлат, шунингдек, маҳаллий оммавий ахборот воситалари сифатида фарқлаш мумкин.

Давлат оммавий ахборот воситалари — давлат томонидан таъ-сис этилган ёки муайян давлат улуши ва давлат бюджетдан аж-ратиладиган маблағлар ҳисобидан фаолият кўрсатаётган омма-вий ахборот воситаларидир.

Маҳаллий оммавий ахборот воситалари — маҳаллий ҳокими-ят вакиллик органлари томонидан таъсис этилган ёки уларнинг улуши бўлган ва маҳаллий бюджетдан ажратиладиган маблағлар ҳисобидан фаолият кўрсатаётган оммавий ахборот воситалари, демакдир.

¹ Каримов И.А., Ўзбекистон демократик тараққиётнинг янги босқичида. — Т.: Ўзбекистон, 2005. — 25-бет.

Нодавлат оммавий ахборот воситалари сирасига эса нодавлат ташкилотлар, жамоат бирлашмалари, хусусий шахслар томонидан таъсис этилган ва уларнинг маблағлари ҳисобидан фаолият кўрсатаётган оммавий ахборот воситалари киради.

Бугунги кунда республикамизда 1032 та оммавий ахборот воситаси мавжуд бўлиб, улардан 680 та газета, 211 та журнал, 4 та ахборот агентлиги, 17 та ахборотнома, бюллетенлар, 58 та телевидение, 18 та радиоканал, 44 та веб-сайтлар эркин фаолият кўрсатмоқда¹.

Ўтган йиллар мобайнида бу борада бир неча йўналишда чуқур ўзгаришлар амалга оширилатганини кузатиш мумкин.

Биринчи йўналиш — оммавий ахборот воситаларининг фаолиятини тартибга солувчи ҳуқуқий негизни ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Мамлакат оммавий ахборот воситаларини демократлаштиришнинг ҳуқуқий асослари бўлган «Оммавий ахборот воситалари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонунига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш ҳақида, «Ноширлик фаолияти тўғрисида», «Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида», «Оммавий ахборот воситалари тўғрисида», «Ахборот олиш кафолатлари ва эркинлиги тўғрисида», «Журналистлик фаолиятини ҳимоя қилиш тўғрисида», «Ахборот эркинлиги принциплари ва кафолатлари тўғрисида» каби қонунлар қабул қилинди.

Айни пайтда бу ҳуқуқий негиз янги қонунлар ва амалдаги қонунларга киритилган қўшимча ва ўзгартишлар ҳисобига тақомиллаштириб борилмоқда.

Бошқа бир қатор қонун ҳужжатларида ҳам журналист фаолияти ва масъулиятини ҳуқуқий тартибга солувчи қоидаларга кенг ўрин берилмоқда. «Ахборотлаштириш тўғрисида», «Реклама тўғрисида», «Архивлар тўғрисида», «Давлат сирларини сақлаш тўғрисида», «Алоқа тўғрисида», «Фуқароларнинг мурожаатлари тўғрисида», «Телекоммуникациялар тўғрисида», «Фаолиятнинг айрим турларини лицензиялаш тўғрисида», «Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида», «Прокуратура тўғрисида», «Судлар тўғрисида» каби ўнлаб қонунлар, Ўзбекистон Республикаси Президенти фармонлари, Вазирлар Маҳкамаси қарорлари ва бошқа норматив ҳужжатлар шулар жумласидандир.

¹ Маълумот Ўзбекистон матбуот ва ахборот агентлигидан 2008 йил 1 апрель ҳолати бўйича олинди.

Ўзбекистон сўз ва фикр эркинлиги, оммавий ахборот воситалари, журналист фаолияти ва масъулиятини ҳуқуқий тартибга солувчи қоидалар кўзда тутилган халқаро ҳуқуқий ҳужжатларга, жумладан Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясига, Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пактга қўшилди.

Иккинчи йўналиш — кейинги йилларда оммавий ахборот воситалари ва журналистларнинг манфаатларини ҳимоя қилиш ва уларга ҳар томонлама кўмаклашишга қаратилган турли тузилмалар ташкил этилмоқда. Айниқса, Ўзбекистон Миллий матбуот маркази, Журналистларни қайта тайёрлаш халқаро жамоатчилик марказининг тузилиши оммавий ахборот воситалари фаолиятининг мақсад ва вазифалари ҳамда кўламини белгилаб беришда муҳим аҳамият касб этди. Журналистлар ижодий уюшмасининг 2004 йил март ойидаги конференциясида эса Ўзбекистон Журналистлари ижодий уюшмаси таъсис этилди.

Учинчи йўналиш — профессионал журналистлар ва оммавий ахборот воситалари ходимларини тайёрлаш жараёни бутунлай янги босқичга кўтарилди. Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети журналистика факультети фаолияти ҳозирги замон талаблари асосида қайтадан ташкил этилди. Ўзбекистон Давлат жаҳон тиллари университети қошида Халқаро журналистика факультети очилди. Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 26 февралдаги «Журналист кадрлар тайёрлаш ва қайта тайёрлаш тизимини такомиллаштириш тўғрисида»ги қарорига мувофиқ, журналистика факультетларини тегишли техникавий жиҳозлар, зарур ускуналар билан таъминлаш учун етарли маблағлар ажратилди.

Бундан ташқари, Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия университети қошидаги журналистика курси, Нукус Давлат университети филология факультетининг журналистика бўлими, Маннон Уйғур номидаги Тошкент Давлат санъат институти «Санъатшунослик ва қўғирчоқ театри актёрлиги» факультетининг журналистика бўлими ҳамда Журналистларни қайта тайёрлаш халқаро маркази журналист кадрларни тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва малакасини оширишга ихтисослашгандир.

Яна бир янги қадам — Ўзбекистон Президентининг 2005 йил 2 июндаги қарорига мувофиқ, Ўзбекистон Миллий университети ҳузурида икки йиллик махсус Олий журналистика курсини очиб тўғрисида қабул қилинган қарор бу борада муҳим аҳамият касб этди.

Тўртинчи йўналиш — оммавий ахборот воситалари борган сари ривожланмоқда, сафлари кенгаймоқда ва хилма-хил фикрлар минбарига айланмоқда. Энг муҳими, давлат ташкилотлари органлари ҳисобланган нашрларга нисбатан жамоат ташкилотлари нашрлари ва хусусий оммавий ахборот воситаларининг изчил кўпайиши тенденцияси яққол кўзга ташланяпти.

Нодавлат нотижорат ташкилотлар, сиёсий партиялар нашрлари, тижорат, реклама ва диний нашрлар мунтазам чиқиб турибди. Ахборот агентликлари, мустақил телестудиялар ва радиоканаллар, шу жумладан, FM тўлқинидаги радиолар миқдори ортмоқда.

Мамлакатимизда теле-радио индустрияси бозорини ривожлантириш, давлат телевидениеси негизида жамоатчилик телевидениеси каналини шакллантириш, шунингдек, тижорат ва ҳудудий нодавлат теле-радиостудиялари фаолияти учун шарт-шароит яратиш бўйича кейинги йилларда қилинаётган салмоқли ишлар ҳам юқоридаги фикримизни яққол тасдиқлайди.

Сўз эркинлигини назорат қилиб бориш усулларида бири чоп этилиши лозим бўлган мақола, асар ёхуд китобни биринчи навбатда давлат томонидан ваколатланган орган (цензор)га ўқитиб, рухсатини олишдир. Бу усул «цензура» деб аталади.

Асосий Қонунимизнинг 29-моддасида сўз эркинлиги ҳуқуқи аниқ кафолатлаб қўйилган, аммо шу билан бирга қайси ҳолларда сўз эркинлигини чеклаш мумкинлиги аниқ баён қилинган. 67-моддада эса цензурага йўл қўйилмаслиги аниқ айтиб ўтилган.

Мустақилликдан сўнг қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси Конституцияси сўз эркинлигини кафолатлашда ҳеч қайси ривожланган давлат конституциясидан орқада қолмади. Президентимиз И. Каримов таъкидлаганидек: «Ўзбекистон инсон ҳуқуқини таъминлаш борасида дунёда ҳеч бир мамлакатдан кам бўлмаслиги керак»¹. Юртбошимиз бошчилигида ишлаб чиқилган Республика Конституциясида сўз эркинлиги ҳуқуқи меъёри халқаро ҳуқуқ талабларига тўла жавоб берибгина қолмасдан, ҳатто сўз эркинлиги ҳуқуқига янгиликлар ҳам киритди, десак адашмаган бўламиз.

Оммавий ахборот воситаларида цензурага — эълон қилинаётган хабарлар ёки материалларнинг олдидан келишиб олиниши, шунингдек, уларнинг матни ўзгартирилишини ёки бутунлай

¹ Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 6-том. — Т.: Ўзбекистон, 1998. — 232-бет.

нашрдан олиб қолинишини (эфирга берилмаслигини) талаб қилишга ҳеч кимнинг ҳуқуқи йўқлигида ифодаланади.

Шу билан бирга, цензуранинг йўқлиги муҳаррир ва журналистга катта масъулият юклайди.

«Журналистлик фаолиятини ҳимоя қилиш тўғрисида»ги қонуннинг 5-моддасида айтилганидек, журналист ўз касбига доир фаолиятни амалга ошириш чоғида давлат сири ёки қонун билан қўриқланадиган бошқа сирлардан ташқари барча ҳужжатлар, материаллар ва ахборотлардан фойдаланиш ҳуқуқига эгадир.

«Давлат сирларини сақлаш тўғрисида»ги қонун билан тақиқланган ҳамда Вазирлар Маҳкамаси томонидан алоҳида тасдиқланган давлат сирлари ҳисобланган объектлар рўйхатидан ташқари масалалар хусусидаги хабарлар эркин тарзда эълон қилинади. «Давлат сирларини сақлаш тўғрисида»ги қонуннинг 1-моддасида айтилишича, «Давлат томонидан қўриқланадиган ва махсус рўйхатлар билан чегаралаб қўйилган алоҳида аҳамиятли, мутлақо махфий ва махфий ҳарбий, сиёсий, иқтисодий, илмий-техникавий ва ўзга маълумотлар Ўзбекистон Республикасининг давлат сирлари ҳисобланади».

Журналист прокурор, терговчи ёки суриштирувчининг ёзма рухсатисиз дастлабки тергов материалларини эълон қилишга, муайян иш бўйича суд қарори чиқмасдан туриб унинг натижаларини тахмин қилишга ҳақли эмас. Мазкур тақиқ айбсизлик презумпцияси принципи бузилмаслиги учун белгиланган. Зеро, бу принципга асосан, жиноят содир этишда гумон қилинаётган шахс иши судда кўрилиб, айби исботланмагунча ҳамда суд қарори қонуний кучга кирмагунча айбдор, деб ҳисобланмайди.

Ўзбекистонда демократия ва сўз эркинлиги ҳуқуқини таъминлашга қаратилган янгиликлардан яна бири шуки, шикоятни кўриб чиқаётган орган ёки мансабдор шахс шикоятни хатти-ҳаракатлари устидан шикоят қилинаётган органга ёки мансабдор шахсларга кўриб чиқиш учун жўнатиши ёки топшириши тақиқланади. Бу билан қонунда фуқаронинг бузилган ҳуқуқини уни бузган орган ёки шахс тиклаши мумкин эмас, деган янги бир норма белгилаб қўйилди.

Фуқаролар шикоятни текшираётган шахсга ўзларининг далил-исботларини баён қилиш, текширишга доир материаллар билан таъминлаш ёки шикоятни кўриб чиқаётган органдан уларни сўраб олиш, шикоят юзасидан унинг натижаси тўғрисида ёзма жавоб олиш ва етказилган зарарни қонунда белгиланган тартибда қоплашни талаб қилиш ҳуқуқига эгадирлар.

МАЪМУРИЙ-ХУДУДИЙ ВА ДАВЛАТ ТУЗИЛИШИ

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг асосий принципларида ҳамда мазкур бўлимда Ўзбекистон Республикасининг миллий-давлат ва маъмурий-ҳудудий тузилиши мустақамланган.

Давлат тузилиши — давлат билан унинг таркибига кирувчи бўлаклар (қисмлар) ўртасидаги муносабат шакллари ва ҳуқуқий ҳолатини англатса, маъмурий-ҳудудий бўлиниш — қонун асосида тузилган, маълум бир номланишга, тегишли давлат-ҳуқуқий мақомга эга бўлган ва бошқа бирликлар билан, бошқарув ва бўйсунуш муносабатлари билан боғлиқ муносабатлар тизимидир.

Ўзбекистон Республикасининг ҳудуди вилоят, туман, шаҳар, шаҳарча, қишлоқ ва овул сингари маъмурий-ҳудудий бирликлардан иборат. Ушбу маъмурий-ҳудудий бирликларни тузиш ва тугатиш Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг тақлифига мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикаси суверенитети нафақат миллий-давлат ёки маъмурий-ҳудудий тузилиши билан, балки унинг чегараларини ўзгартириш, янги бирликларни ташкил этиш ёки уларни тугатиш билан ҳам белгиланади.

Бошқа мамлакатлар давлат тузилишидан фарқли равишда Ўзбекистон Республикаси давлат тузилиши ўзига хос хусусиятга эгадир. Бинобарин, унинг таркибида алоҳида ҳуқуқий мақомга эга бўлган Қорақалпоғистон Республикаси ҳам мавжуд.

Ўзбекистон мустақилликни қўлга киритгач, Қорақалпоғистоннинг мақоми суверен республика даражасигача кўтарилди. Бу мақом Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг шарҳланаётган бобида мустақамлаб қўйилган. Ушбу бобдан ўрин олган конституциявий нормаларда Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон ўртасидаги муносабатларнинг ва Қорақалпоғистон Республика-

си конституциявий-ҳуқуқий мақомининг ҳуқуқий асослари белгилаб берилган.

Мустақиллик йилларида Қорақалпоғистон Республикасининг Ўзбекистон таркибидаги суверенитетини амалга ошириш борасида конституциявий ҳуқуқий асослар билан бир қаторда, уларни самарали амалга оширишнинг ташкилий-ҳуқуқий механизмлари ҳам яратилган.

Қорақалпоғистон Республикасининг Ўзбекистон таркибида алоҳида маъмурий-ҳудудий бирлик сифатидаги мақомининг конституциявий жиҳатдан мустаҳкамланиши, ўз навбатида, қорақалпоқ халқининг ўз тақдирини ўзи белгилаши, мустақил тараққиёт ҳамда миллий давлатчиликни мустаҳкамлашдаги ролининг ортишида муҳим омил бўлиб хизмат қилади.

Таъкидлаш жоизки, асрлар давомида ўзбек ва қорақалпоқ халқлари ягона миллий, диний ва этник иддис асосида, бирга-лиқда ривожланиб келганлар. Шу билан бирга, Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов таъкидлаганидек: «Қорақалпоғистон давлатимиз, жамиятимиз ҳаётида, ҳудудларимиз ўртасида бошқалар билан солиштириб бўлмайдиган алоҳида ўрин ва алоҳида ҳуқуққа эга... Чунки, Қорақалпоғистон Республикаси кўп миллатли Ўзбекистон оиласида, Ўзбекистон давлати ва жамиятида ўзига хос, ўзига мос алоҳида эътиборга молик... Ўзбекистоннинг истиқболи — Қорақалпоғистоннинг истиқболи, Қорақалпоғистоннинг истиқболи — Ўзбекистоннинг истиқболи, десак хато бўлмайди»¹.

XVI боб

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНING МАЪМУРИЙ-ХУДУДИЙ ТУЗИЛИШИ

68-модда. Ўзбекистон Республикаси вилоятлар, туманлар, шаҳарлар, шаҳарчалар, кишлоклар, овуллар, шунингдек Қорақалпоғистон Республикасидан иборат.

Тарихий жараёнлар ва жаҳон давлатларининг ривожланиш тажрибаси, давлат ва маъмурий-ҳудудий тузилиш муаммолари

¹ Қаранг: Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз. 8-том. — Т.: Ўзбекистон, 2000. — 102–103-бетлар.

сиёсий ва ҳуқуқий нуқтаи назардан жуда долзарб эканлигини кўрсатмоқда.

Маълумки, ҳар қандай давлат муайян ҳудудга эга бўлади. Унинг фуқаролари ҳам худди шу ҳудудда истиқомат қилишади. Давлат ўз олдида турган асосий вазифаларни, масалан, аҳолининг иқтисодий турмушини ташкил этиш, унинг хавфсизлигини таъминлаш ва бошқа функцияларни бажариш мақсадида турли хил фаолиятни амалга оширади. Давлатда аҳолининг сони қанча кўп бўлса, ҳудудий жиҳатдан катта бўлса, бу шароитларда уни юқоридан туриб тартибга солиш мушкуллашади.

Давлат тузилиши ёки миллий давлат тузилиши деганда, давлатнинг моҳиятидан келиб чиқувчи унинг ҳудудий тузилиши ёки миллий-ҳудудий тузилиши, давлат билан унинг таркибига кирувчи бўлақларнинг (қисмларнинг) давлат муносабати шакллари ва ҳуқуқий ҳолатлари тушунилади.

Фуқаролар сони ва ҳудуд кўлами муайян чегарага етганда, мамлакат ҳудудини округлар, вилоятлар, ўлкалар, штатлар, кантонлар, губерниялар, туманлар сингари ҳудудларга бўлиш ҳамда шу ҳудудий тузилмаларда ҳокимиятнинг маҳаллий (ҳудудий) органларини тузиш зарурати туғилади. Шу тариқа ҳокимият ва бошқарувнинг марказий ҳамда маҳаллий органлари ўртасида ваколатларни бўлиш эҳтиёжи ҳам пайдо бўлади.

Давлатшунос олимлар томонидан давлат тузилиши тушунчасига кўплаб таърифлар берилган. Уларнинг қарийб барчаси давлат тузилиши шакли деганда — давлат ҳокимиятининг маъмурий-ҳудудий ташкил этилиши, давлат билан уни ташкил этувчи қисмлар ўртасидаги, давлатнинг алоҳида қисмлари ўртасидаги, марказий ва маҳаллий органлар ўртасидаги ўзаро муносабатлар характерини тушуниш керак, деб ҳисоблашади.

Тузилиш таркибига кўра давлатлар оддий — унитар ҳамда мураккаб — федератив ёки конфедератив давлатларга бўлинади. Давлатнинг тузилиш шакли нафақат оммавий ҳокимият билан, балки давлатнинг яна бир муҳим хусусияти — аҳолининг ҳудудий ташкилоти билан ҳам чамбарчас боғлиқдир.

Унитар¹ давлат — оддий тузилишга эга яхлит давлат ҳисобланади. Унитар давлатларнинг аксарияти муайян маъмурий-ҳудудий бўлинишга эга, яъни туманлар, вилоятлар, кантонлардан иборат.

¹ «Унитар» сўзи лотинча «unus» — «бир» сўзидан олинган бўлиб, «ягона» деган маънони англатади.

рат бўлади. Мазкур маъмурий-худудий бўлинмалар давлат суверенитети аломатига эга эмас. Унитар давлатларда бутун ҳудуд бўйича ягона олий органлар тизими ва ягона қонунчилик тизими мавжуд бўлади. Унитар давлатларнинг тузилиши оддийдир.

Унитар давлатдаги маъмурий-худудий бўлинмалар фақат маҳаллий масалаларни ҳал қилиш ҳуқуқига эга, марказий ягона давлат ҳокимияти кучи давлатнинг барча ҳудудига ўз таъсирини кўрсатади. Унитар давлатларга кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Масалан, Италия, Франция, Буюк Британия, Украина, Қозғистон, Қирғизистон, шу жумладан Ўзбекистон Республикаси ҳам унитар давлат ҳисобланади.

Давлат тузилиши шаклининг иккинчиси — бу мураккаб давлатлар. Мураккаб давлатларга — федерация, конфедерация ва бошқа давлат тузилмалари киради.

Федератив¹ давлат — бу давлатларнинг шартнома ва қонуний тартибга солинган бирлашувини таъсис этишга асосланган иттифоқдир. Демак, ўзаро бирлашишга интилувчи бир қанча мустақил давлатлар мавжуд бўлган жойдагина федерация ташкил этилиши мумкин.

Федератив шаклдаги давлат қонун чиқарувчи органларга, ижро этувчи ва суд органларига эга бўлган бир неча давлатлар — субъектлар бирлашмасидан, иттифоқидан ташкил топади. Федератив давлатларда субъектлар ўзига хос номлар билан — республика, штатлар, кантонлар, ерлар деб аталади. Америка Қўшма Штатлари, Россия Федерацияси, Германия Федератив Республикаси ва бошқа кўпгина давлатлар федератив давлатлар ҳисобланади.

Федератив давлат бир неча суверен давлатларнинг иттифоқидан ташкил топган суверен давлатдир. Федерацияда умумфедератив давлатнинг ҳокимияти ва бошқарув органлари, конституцияси, бюджети, давлат рамзлари бўлиши билан бирга унга кирувчи давлатларнинг ҳам ўз ҳокимияти ва бошқарув органлари, конституцияси мавжуд бўлади.

Ҳозирги вақтда давлатларнинг ривожланиши «соф ҳолда»ги унитар ва федератив давлат тузилмасига таъсир ўтказиб келмоқда. Унитар давлатлар айрим ҳуқуқларини маъмурий-худудий бўлинмаларига бермоқда, федератив шаклдаги давлатларда

¹ «Федератив» сўзи латинча «feodus» сўзидан олинган бўлиб, «иттифоқ», «шартнома» маъноларини англатади.

эса уларнинг марказий органлари ҳокимиятларини бутун федерация ҳудудида мустақамлашга ҳаракат қилмоқдалар.

Ўзбекистон Республикаси Марказий Осиёнинг ўрта ва шимолий қисмида жойлашган бўлиб, шимоли-шарқда Қирғизистон, шимол ва шимоли-ғарбда Қозоғистон республикалари, жануби-ғарбда Туркманистон, жануби-шарқда Тожикистон Республикаси билан, жанубда қисман Афғонистон билан чегарадош.

Ўзбекистон Республикасининг майдони — 448,9 минг кв. км.

Ўзбекистон Республикасининг давлат тузилишига келадиган бўлсак, у тузилишига кўра, унитар (оддий) давлат ҳисобланади. Бошқа унитар давлатлардан фарқ қилган ҳолда, Ўзбекистон Республикасининг давлат тузилиши ўзига хос хусусиятларга эга. Чунки унинг таркибига мустақил Қорақалпоғистон Республикаси ҳам киритилган.

Демак, Ўзбекистон Республикаси алоҳида ҳуқуқий мақомга эга бўлган Қорақалпоғистон Республикасидан, вилоятлардан ҳамда Тошкент шаҳридан ташкил топган.

Вилоят — Ўзбекистон Республикаси маъмурий-ҳудудий бирликлари тизимида энг юқори бўлин бўлиб, алоҳида ўрин тутати. Вилоят ўз таркибига бошқа маъмурий-ҳудудий бўлақларнинг ҳаммасини олади ва шу тариқа муҳим ташкилий функцияни бажаради. Бу ҳудудий бўлинма жойларни марказ билан боғлаб турадиган алоқа тузилмасидир. Республика миқёсидаги давлат органлари ўз вазифаларини, жойлардаги органлар билан алоқаларини фақат вилоят ва унинг давлат бошқарув органлари — вилоят ҳокимлиги орқали амалга оширади. Шу билан бирга, вилоят ўз таркибига кирувчи қуйи ҳокимият вакиллик ва ижроия органлари фаолиятига раҳбарлик қилади ҳамда уларни умумдавлат ва маҳаллий манфаатлардан келиб чиқиб бирлаштиради.

Вилоят ҳудудлари, ўз навбатида, туманларга ва вилоятга бўйсунувчи шаҳарларга бўлинади. Ҳар бир вилоятда туманларнинг сони турлича бўлади.

Вилоят йирик маъмурий-ҳудудий бўлинма сифатида барқарор бўлиши лозим. Унинг тузилиши, мустақамланиши, йириклашиши ёки бўлиниши иқтисодий жиҳатдан асослантирилиши зарур. Мазкур маъмурий-ҳудудий бирлик иқтисодиётнинг барча соҳаларини комплекс ривожланишига олиб келиши даркор.

Ҳозирги вақтда Ўзбекистон Республикасида ўн иккита вилоят мавжуд:

• **Андижон вилояти** — Фарғона водийсининг шарқий қисмида жойлашган. 1941 йилнинг 6 мартда ташкил этилган. Майдони 4,2 минг кв. км. Андижон вилоятининг маъмурий, иқтисодий ва маданий маркази Андижон шаҳридир.

• **Бухоро вилояти** — республикамизнинг жануби-ғарбида, Зарафшон дарёси бўйида жойлашган. 1938 йилнинг 15 январида ташкил этилган. Майдони 39,4 минг кв. км. Бухоро вилоятининг маъмурий, иқтисодий ва маданий маркази Бухоро шаҳридир. Бухоро шаҳри таркибида 2 туман — Файзулла Хўжаев номи ва Тўқимачилик туманлари бор.

• **Жиззах вилояти** — 1973 йил 29 декабрда ташкил этилган. Майдони 20,5 минг кв. км. Вилоятнинг маъмурий маркази Жиззах шаҳридир.

• **Навоий вилояти** — республикамизнинг марказий қисмида жойлашган. 1982 йил апрелда Бухоро вилояти ва қисман Самарқанд вилояти ерларидан ташкил топган. 1988 йил тугатилиб, 1992 йил қайта тикланган. Майдони 110,8 минг кв. км. Маъмурий маркази — Навоий шаҳри.

• **Наманган вилояти** — республикамизнинг шарқий, Фарғона водийсининг шимолий қисмида жойлашган. 1967 йил 18 декабрда қайта ташкил этилган. Майдони 7,9 минг кв. км. Вилоятнинг маъмурий, иқтисодий ва маданий маркази — Наманган шаҳри.

• **Самарқанд вилояти** — республикамизнинг марказий қисмида, Зарафшон дарёси ҳавзасида жойлашган. 1938 йил 15 январда ташкил этилган. Майдони 16,4 минг кв. км. Вилоятнинг маъмурий, иқтисодий ва маданий маркази — Самарқанд шаҳри.

• **Сурдарё вилояти** — республикамизнинг шарқида жойлашган. 1963 йил 16 февралда ташкил этилган. Майдони 5,1 минг кв. км. Вилоятнинг маъмурий, иқтисодий ва маданий маркази — Гулистон шаҳри.

• **Сурхондарё вилояти** — республикамизнинг жанубида жойлашган. 1941 йил 6 мартда ташкил этилган. Майдони 20,1 минг кв. км. Вилоятнинг маъмурий, иқтисодий ва маданий маркази — Термиз шаҳри.

• **Тошкент вилояти** — республикамизнинг шимоли-шарқида жойлашган. 1938 йил 15 январда ташкил этилган. Майдони, Тошкент шаҳри майдонидан ташқари, 15,6 минг кв. км. Вилоятнинг маъмурий, иқтисодий ва маданий маркази — Тошкент шаҳри.

• **Фарғона вилояти** — республикамизнинг шарқида, Фарғона водийсининг жанубида жойлашган. 1938 йил 15 январда ташкил этилган. Майдони 7,1 минг кв. км. Вилоятнинг маъмурий, иқтисодий ва маданий маркази — Фарғона шаҳри.

• **Хоразм вилояти** — республикамизнинг шимоли-ғарбида жойлашган. 1938 йил 15 январда ташкил этилган. Майдони 6,3 минг кв. км. Вилоятнинг маъмурий, иқтисодий ва маданий маркази — Урганч шаҳри.

• **Қашқадарё вилояти** — республикамизнинг жануби-шарқида жойлашган. 1969 йил 7 февралда қайта ташкил этилган. Майдони 28,4 минг кв. км. Вилоятнинг маъмурий, иқтисодий ва маданий маркази — Қарши шаҳри.

Туман — Ўзбекистон Республикаси маъмурий-ҳудудий бўлиниши поғоналари ичида ўрта бўғин бўлиб, жойлардаги иқтисодий, ҳўжалик ва ижтимоий-маданий ҳаётга бевосита таъсир этишда муайян аҳамиятга эгадир.

Маъмурий-ҳудудий бўлинишнинг яна бир бўғини — **шаҳарлар** ҳисобланади. Маданий ва илмий марказ ҳисобланган шаҳарлар аҳолисининг сони, иқтисоди ва саноатининг ривожланганлиги, маданий, илмий ва ўқув масканларининг мавжудлигига қараб фарқланади. Ўзбекистон Республикаси ҳудудида республика, вилоят ва туманга бўйсунувчи шаҳарлар тизими мавжуд. Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 30 августдаги «Ўзбекистон Республикасида маъмурий-ҳудудий тузилиш, топонимик объектларга ном бериш ва уларнинг номларини ўзгартириш масалаларини ҳал этиш тартиби тўғрисида»ги қонунида ушбу шаҳарларни аҳолиси сони, ишлаб чиқариш ва саноатига қараб тоифага ажратиш тартиблари кўрсатиб ўтилган.

Вилоят ва республикага (Қорақалпоғистон Республикасига) бўйсунувчи шаҳарлар туркумига камида 30 минг аҳолиси бўлган, муҳим саноат аҳамиятига эга истиқболли иқтисодий ва маданий марказ ҳисобланган шаҳарлар киради.

Туманга бўйсунувчи шаҳарлар тоифасига саноат корхоналари, коммунал ҳўжалиги, давлат уй-жой фонди, ривожланган ижтимоий-маданий муассасалари, савдо, умумий овқатланиш, маиший хизмат кўрсатиш корхоналари мавжуд бўлган ҳамда аҳолиси 7 минг кишидан кам бўлмаган ва унинг учдан икки қисмини ишчи, хизматчи ҳамда уларнинг оила аъзолари ташкил этган шаҳарчалар ва бошқа аҳоли манзиллари киритилади. Бунда мазкур аҳоли пунктининг маъмурий аҳамияти ва ривожланиш истиқболлари эътиборга олинади.

Шаҳарчалар ҳам маъмурий-ҳудудий бирлик бўлиб, унинг туркумига саноат корхоналари, қурилишлар, темир йўл станциялари ва бошқа муҳим объектлар яқинида жойлашган ҳамда камидан икки минг аҳолиси бўлган аҳоли пунктлари киритилиши мумкин.

Қишлоқлар — маъмурий-ҳудудий бўлинишнинг қуйи бўғинларидан биридир. Шаҳар ҳудудларига кирмайдиган, маълум аҳоли сонига эга бўлган қишлоқ марказлари ва маълум саноат объектлари атрофида истиқомат қилувчи аҳолининг яшаш жойлари қишлоқлар бўлиши мумкин.

Овулар эса қишлоқларга қараганда кичикроқ ҳажмдаги яшаш ва турар жойлардан иборат аҳоли пунктларидир. Овуларда, кўп ҳолларда, чорвадор оилалар истиқомат қилиб, улар, асосан, кўчиб юривчи бир неча чўпонлар оилаларидан ташкил топади.

Ўзбекистон Республикаси маъмурий-ҳудудий бўлиниши тизимида **Қорақалпоғистон Республикаси** алоҳида аҳамият касб этади.

Ҳар бир миллатнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш тамойили асосида қорақалпоқ миллати Ўзбекистон ҳудудида ўз давлатини мухтор Республика шаклида ташкил этган эди. Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигига эришганидан сўнг, Қорақалпоғистон Республикаси мустақил-суверен деб эълон қилинди. Ушбу мақом Ўзбекистон Республикасининг Мустақиллик декларациясида, Ўзбекистон Республикасининг Давлат мустақиллиги асослари тўғрисидаги қонунда ва Қорақалпоғистон Республикаси Конституцияси¹ да ўз ифодасини топди.

Қорақалпоғистон Республикасининг маъмурий-ҳудудий тuzилиши Қорақалпоғистон Республикаси Конституциясида ўз ифодасини топган бўлиб, 66-моддага биноан Қорақалпоғистон Республикаси туманлардан, шаҳарлардан, шаҳарчалардан, овулардан иборат.

Қорақалпоғистон Республикасида энг йирик маъмурий-ҳудудий бирлик — бу туман ҳисобланади.

Қорақалпоғистон Республикаси Ўзбекистон Республикасининг шимоли-ғарбида жойлашган. Майдони 164,9 минг кв. км. Қорақалпоғистон Республикасида 15 та туман, 12 та шаҳар, 16 та шаҳарча, 112 овул бор.

¹ Қорақалпоғистон Республикаси Конституцияси 1993 йил 9 апрелда қабул қилинган.

Қорақалпоғистон Республикасининг пойтахти Нукус шаҳри-дир.

Ўзбекистон Республикасининг маъмурий-ҳудудий тузилишида **Тошкент шаҳри** алоҳида ўрин тутади. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 6-моддасига биноан Ўзбекистон Республикасининг пойтахти — Тошкент шаҳри.

Пойтахт шаҳар бир қатор ўзига хос хусусиятларга эга. Унда давлат ва жамоат ташкилотларининг марказий идоралари, давлат бошлиғининг қароргоҳи, чет эл дипломатик ваколатхоналари жойлашади, давлатнинг асосий сиёсий ва иқтисодий тадбирлари амалга оширилади

Тошкент шаҳри Тошкент вилоятининг маъмурий маркази бўлиб, майдони 256 кв. км.

Маъмурий-ҳудудий бўлиниш — бу қонун асосида тузилган, маълум номга, тегишли давлат-ҳуқуқий мақомга эга бўлган ва бошқа маъмурий-ҳудудий бўлақлар билан, бошқарув ва бўйсунниш муносабатлари билан боғлиқ Ўзбекистон Республикаси ҳудудининг таркибий қисмидир.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудининг маълум маъмурий бўлақларга бўлиниши давлатнинг асосий функция ва вазифаларини амалга оширишда зарур тадбир ҳисобланади.

Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари маъмурий-ҳудудий бўлақда ўз вазифаларини шу давлат ҳудудий бўлақлари орқали амалга оширадilar. Демак, маъмурий-ҳудудий бўлақларга мос равишда давлат аппаратининг тегишли бўғинлари ҳам такомиллаштирилади.

69-м о д д а . Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар, Тошкент шаҳрининг чегараларини ўзгартириш, шунингдек, вилоятлар, шаҳарлар, туманлар ташкил қилиш ва уларни тугатиш Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг розилиги билан амалга оширилади.

Конституциянинг ушбу қоидалари Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 30 августдаги «Ўзбекистон Республикасида маъмурий-ҳудудий тузилиш, топонимик объектларга ном бериш ва уларнинг номларини ўзгартириш масалаларини ҳал этиш тартиби тўғрисида»ги қонунида ўз ифодасини топган. Мазкур қонун вилоят, туман, шаҳар, шаҳарча, қишлоқ ҳамда овулларни тузиш, тугатиш, уларнинг чегараларини ўзгартириш, маъмурий марказ-

ларни кўчириш ҳамда аҳоли пунктларини шаҳар, шаҳарчалар туркумига ўтказиш, маъмурий-худудий бирликлар, аҳоли пунктлари ва уларнинг таркибий қисмларига, шунингдек, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, физик-жўғрофий, геологик ва бошқа объектларга ном бериш ва уларнинг номини ўзгартириш тартибини белгилайди.

Мазкур қонунда вилоятлар, туманлар, қишлоқлар ва овулларни тузиш ва тугатиш тартиби кўрсатиб ўтилган. Унга кўра, вилоятларни тузиш ва тугатиш Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг таклифига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан амалга оширилади. Туманларни тузиш ва тугатиш тегишли вилоят ва Тошкент шаҳри ҳокимларининг илтимосномасига асосан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг таклифига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан амалга оширилади.

Қорақалпоғистон Республикасида туманларни тузиш ва тугатиш Қорақалпоғистон Республикаси ҳукуматининг таклифига мувофиқ Жўқорғи Кенгес томонидан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг розилиги билан амалга оширилади.

Қишлоқлар, овулларни тузиш ва тугатиш тегишли туман ҳокимларининг илтимосномасига асосан халқ депутатлари вилоят Кенгашлари томонидан, Қорақалпоғистон Республикасида эса — Жўқорғи Кенгес томонидан амалга оширилади.

«Ўзбекистон Республикасида маъмурий-худудий тузилиш, топонимик объектларга ном бериш ва уларнинг номларини ўзгартириш масалаларини ҳал этиш тартиби тўғрисида»ги қонуннинг 4—6-моддаларига биноан эса Қорақалпоғистон Республикасининг чегараси фақат унинг розилиги билан Жўқорғи Кенгес қарорига асосан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан ўзгартирилиши мумкин.

Вилоятлар ва туманларнинг чегараларини ўзгартириш тегишли вилоятлар, Тошкент шаҳар ҳокимларининг илтимосномасига асосан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг таклифига мувофиқ Олий Мажлис томонидан амалга оширилади.

Қорақалпоғистон Республикасида туманларнинг чегараларини ўзгартириш тегишли туман ҳокимларининг илтимосномасига биноан Қорақалпоғистон Республикаси ҳукуматининг таклифига мувофиқ Жўқорғи Кенгес томонидан амалга оширилади.

Қишлоқлар ва овуллар чегарасини ўзгартириш, аҳоли пунктларини бирлаштириш тегишли туман ҳокимларининг илтимос-

номасига асосан халқ депутатлари вилоят Кенгашлари томонидан, Қорақалпоғистон Республикасида эса — Жўқорғи Кенгес томонидан амалга оширилади.

Қорақалпоғистон Республикасининг пойтахтини белгилаш ва кўчириш Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг розилиги билан Жўқорғи Кенгес томонидан амалга оширилади.

Вилоятларнинг маъмурий марказларини белгилаш ва кўчириш тегишли вилоят ҳокимларининг илтимосномасига биноан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг таклифига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан амалга оширилади.

Туманлар, қишлоқлар, овулларнинг маъмурий марказларини белгилаш ва кўчириш тегишли туман ҳокимларининг илтимосномасига биноан халқ депутатлари вилоят Кенгашлари томонидан, Қорақалпоғистон Республикасида эса — Жўқорғи Кенгес томонидан амалга оширилади.

Шаҳарларнинг чегараларини белгилаш ва кенгайтириш тегишли вилоят, Тошкент шаҳри ҳокимларининг илтимосномасига асосан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг таклифига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан амалга оширилади.

Қорақалпоғистон Республикасида шаҳарларнинг чегараларини белгилаш ва кенгайтириш тегишли туман, шаҳар ҳокимларининг илтимосномасига асосан Қорақалпоғистон Республикаси ҳукуматининг таклифига мувофиқ Жўқорғи Кенгес томонидан амалга оширилади.

Шаҳарчаларнинг чегараларини белгилаш ва кенгайтириш тегишли туман ҳокимларининг илтимосномасига асосан халқ депутатлари вилоят Кенгашлари томонидан, Қорақалпоғистон Республикасида эса — Жўқорғи Кенгес томонидан амалга оширилади.

Вилоятлар, туманлар, шаҳарларга ном бериш ва уларнинг номини ўзгартириш тегишли вилоят ҳокимларининг илтимосномасига асосан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан амалга оширилади.

Қорақалпоғистон Республикасида туманлар, шаҳарларга ном бериш ва уларнинг номини ўзгартириш тегишли туман, шаҳар ҳокимларининг илтимосномасига асосан Жўқорғи Кенгес томонидан амалга оширилади.

Шаҳарчалар, қишлоқлар, овуллар, аҳоли пунктларига ном бериш ва уларнинг номини ўзгартириш тегишли туман, шаҳар

ҳокимларининг илтимосномасига асосан халқ депутатлари вилоят Кенгашлари томонидан, Қорақалпоғистон Республикасида эса — Жўқорғи Кенгес томонидан амалга оширилади.

Вилоятлар, туманлар, шаҳарларга ном бериш ва уларнинг номини ўзгартириш вақтида Ўзбекистон Республикасида мавжуд бўлган номларни беришга, шаҳарчалар, қишлоқлар, овуллар, аҳоли пунктларига эса Қорақалпоғистон Республикаси ёки ушбу вилоятда мавжуд бўлган номларни беришга йўл қўйилмайди.

Вилоятлар, шаҳарлар, туманлар, қишлоқлар, овуллар, шаҳарчалар, аҳоли пунктларига одамларнинг номини беришга, шунингдек уларни тарихий воқеалар шарафига номлашга қоида тариқасида йўл қўйилмайди.

Вилоятлар, туманлар, шаҳарлар, шаҳарчалар, қишлоқлар, овулларни тузиш, тугатиш, чегараларини ўзгартириш, маъмурий марказларни бошқа жойга кўчириш, аҳоли яшайдиган пунктларни шаҳарчалар тоифасига кўчириш, маъмурий-ҳудудий бирликларни номлаш, номини ўзгартириш масаласига бағишланган қарорлар албатта Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотнома-сида чоп этилиши лозим.

XVII боб

ҚОРАҚАЛПОҒИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ

70-м о д д а . Суверен Қорақалпоғистон Республикаси Ўзбекистон Республикаси таркибига киради.

Қорақалпоғистон Республикасининг суверенитети Ўзбекистон Республикаси томонидан муҳофаза этилади.

Ўзбекистон мустақилликни қўлга киритгач, Қорақалпоғистоннинг мақоми суверен республика даражасига кўтарилди. Ушбу мақом шарҳланаётган моддада аксини топган. «Асосий Қонуни-миз, — деб таъкидлайди бу борада Президентимиз, — Ўзбекистон таркибидаги Қорақалпоғистон Республикасининг мақомини тан олади ва унинг суверенитетини муҳофаза этади»¹. Ҳар икки республика ўртасидаги сиёсий, ҳуқуқий, иқтисодий ва маданий муносабатларнинг ҳуқуқий асослари Ўзбекистон ва Қорақалпо-

¹ Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. 2-том. — Т.: Ўзбекистон, 1996. — 98-бет.

ристон Республикаларининг Конституцияларида мустақамланган.

Таъкидлаш жоизки, Ўзбекистоннинг давлат мустақиллигига эришиши, ўз навбатида, Қорақалпоғистоннинг ҳам давлат суверенитетини қўлга киритишига олиб келди. Қорақалпоғистон давлат суверенитетининг пойдеворини яратишда дастлабки асос сифатида, 1990 йил 20 июнда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикасининг суверенитети тўғрисидаги Декларация»ни кўрсатиб ўтиш мумкин. Мазкур ҳужжатда Қорақалпоғистон Ўзбекистон Республикаси таркибидаги суверен республика, деб эълон қилинган эди. Шу билан бирга, Қорақалпоғистоннинг 1990 йил 14 декабрда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикаси таркибида Қорақалпоғистон Республикаси суверенитети тўғрисидаги Декларацияси»да ҳам унинг суверен мақоми белгилаб қўйилган. Мазкур Декларациянинг 9-бандида Қорақалпоғистон Республикасининг суверенитети унинг Конституцияси билан таъминланади, Ўзбекистон Республикаси Қорақалпоғистон Республикаси манфаатларини унинг Асосий Қонунига кўра ва Ўзбекистон Республикаси Конституциясига мувофиқ ҳимоя қилади, деб қайд этилган эди.

Бинобарин, Қорақалпоғистон Республикасининг Ўзбекистон Республикаси таркибидаги ҳуқуқий мақомини мустақамлашда 1991 йил 31 августда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги асослари тўғрисида»ги Қонун муҳим ўрин тутди. Унда Қорақалпоғистон Республикасининг ҳудудий яхлитлиги ва суверенитети тан олинади.

Ўзбекистон Республикасини Қорақалпоғистон Республикасини ўз таркибига олган унитар давлат сифатида эътироф этиш билан бирга, мамлакатимиз давлат тузилишида федерализмнинг баъзи хусусиятлари ҳам мавжуд эканлигини таъкидлаш жоиздир. Ушбу хусусиятлар қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин:

а) Ўзбекистон таркибида Қорақалпоғистон Республикасининг ўз ҳудуди ва аҳолисига эга бўлган алоҳида давлат — ҳуқуқий тузилма сифатида мустақамлаб қўйилганлиги (Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг XVII боби);

б) Ўзбекистон қонунчилиги тизимида Қорақалпоғистон Республикасининг мустақил қонунчилик ҳужжатлари тизими, жумладан, Қорақалпоғистон Республикаси Конституциясининг (Қорақалпоғистон Республикасининг Конституцияси Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига зид бўлиши мумкин эмас.

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, 71-модда) мавжудлиги;

в) Қорақалпоғистоннинг олий давлат ҳокимияти органлари, яъни парламенти, олий суд органлари ва ҳукуматининг фаолият кўрсатиши (Қорақалпоғистон Республикаси Конституциясининг XVII боби – Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси; XX боби – Вазирлар Кенгаши, XXII боби – суд ҳокимияти);

г) Қорақалпоғистон Республикаси ҳудуди ва чегараларининг дахлсизлиги (Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, 73-модда);

д) Қорақалпоғистон Республикасининг ўз маъмурий, ҳудудий тузилиши масалаларини мустақил ҳал қилиши (Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, 73-модда);

е) Қорақалпоғистон Республикасининг Ўзбекистон Республикаси таркибидан чиқиб ҳуқуқига эга эканлиги (Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, 74-модда);

ж) Ўзбекистон Республикаси билан Қорақалпоғистон Республикаси ўртасидаги муносабатларнинг шартномалар ва битимлар билан тартибга солиниши (Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, 75-модда);

з) Қорақалпоғистон Республикасининг ўз давлат рамзлари: байроғи, герби ва мадҳиясига эгаллиги (Қорақалпоғистон Республикасининг Конституцияси, 5-модда: Қорақалпоғистон Республикаси қонун билан тасдиқланадиган ўз давлат рамзлари: байроғи, герби ва мадҳиясига эга) .

Шу билан бирга, таъкидлаш лозимки, Қорақалпоғистон Республикаси Ўзбекистон Республикасига унинг таркибий қисми сифатида киради. Ўз навбатида, Ўзбекистон Республикаси Қорақалпоғистон Республикасининг мустақиллигини кафолатлайди ва муҳофаза қилади.

71-модда . Қорақалпоғистон Республикаси ўз Конституциясига эга. Қорақалпоғистон Республикасининг Конституцияси Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига зид бўлиши мумкин эмас.

Суверен Қорақалпоғистон Республикасининг ҳуқуқий мақоми белгилаб берувчи муҳим ҳуқуқий ҳужжатлар сифатида Ўзбекистон Республикаси ва Қорақалпоғистон Республикаси Конституцияларини эътироф этиш мумкин.

1993 йил 9 апрелда қабул қилинган Қорақалпоғистон Республикасининг Конституцияси давлат тузилишининг асосий принципларини, давлат ҳокимиятининг тизимини ва давлат, жамият, шахс муносабатларининг ҳуқуқий асосларини белгилаб берди. Таъкидлаш жоизки, мазкур Конституция ўзида жаҳон конституциявий тажрибасини, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилиш ва тартибга солишнинг илғор амалиётини, жамиятнинг демократик асосларини мужассамлаштирган.

Қорақалпоғистон Республикасининг Конституцияси 6 бўлим, 26 та боб ва 119 та моддадан иборат.

Қорақалпоғистон Республикаси Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси устунлигини сўзсиз тан олади. Хусусан, Қорақалпоғистон Республикасининг Конституцияси 1-моддасида: «Қорақалпоғистон — Ўзбекистон Республикаси таркибига кирадиган суверен демократик республика... Ўзбекистон Республикаси билан Қорақалпоғистон Республикасининг ўзаро муносабатлари Ўзбекистон Республикаси ва Қорақалпоғистон Республикаси ўртасида Ўзбекистон Республикаси Конституцияси доирасида тузилган шартномалар ҳамда битимлар билан тартибга солинади», — деб белгилаб қўйилган.

72-модда. Ўзбекистон Республикаси қонунлари Қорақалпоғистон Республикаси ҳудудида ҳам мажбурийдир.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 15-моддасига мувофиқ, Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида (Қорақалпоғистон эса унинг таркибий қисмидир) Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунлари устунлиги сўзсиз тан олинади.

Ушбу модда демократик ҳуқуқий давлатнинг энг асосий белгиларидан бири — Конституция ва қонун устуворлиги тамойилидан келиб чиқади. Шу билан бирга, Қорақалпоғистон Республикаси Конституциясининг 15-моддасида Қорақалпоғистон Республикасида Ўзбекистон Республикаси ва Қорақалпоғистон Республикасининг Конституцияси ва қонунларининг устунлиги сўзсиз тан олинishi белгилаб қўйилган.

Шарҳланаётган модда, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 71-моддаси қоидалари билан ҳам ҳамохангдир.

73-м о д д а . Қорақалпоғистон Республикасининг ҳудуди ва чегаралари унинг розилигисиз ўзгартирилиши мумкин эмас. Қорақалпоғистон Республикаси ўз маъмурий-ҳудудий тузилиши масалаларини мустақил ҳал қилади.

Давлат ҳокимиятининг таъсири маълум ҳудудга ва тегишлича аҳолига жорий қилиниши ҳар қандай давлатнинг муҳим белгисидир.

Давлатнинг ўз ҳудудида Конституциясининг ва қонунларининг устунлиги суверенитет белгиларининг бири ҳисобланади. Конституциянинг ушбу моддасида Қорақалпоғистон ўз маъмурий-ҳудудий тузилиши масалаларини мустақил ҳал қилади, давлат ҳокимияти органлари тизимини белгилайди, деб мустаҳкамланган.

Қорақалпоғистон Республикаси Конституциясининг XVI боби Қорақалпоғистон Республикасининг маъмурий-ҳудудий тузилиши масалаларига бағишланган бўлиб, унинг 67-моддасида: «Туманлар, шаҳарлар ташкил қилиш ва уларни тугатиш, шунингдек, уларнинг чегараларини ўзгартириш Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси томонидан амалга оширилади», — деб белгилаб қўйилган.

Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон ҳудудларини ажратиб тўрадиган чегараларни ўзгартириш зарурияти туғилса, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг розилигини олиш лозим бўлади.

74-м о д д а . Қорақалпоғистон Республикаси Ўзбекистон Республикаси таркибидан Қорақалпоғистон Республикаси халқининг умумий референдуми асосида ажралиб чиқиш ҳуқуқига эга.

Мазкур моддада баён қилинган қоида Қорақалпоғистон Республикаси Конституциясининг 1- ва 9-моддаларида ҳамда референдумга оид Ўзбекистон Республикаси ва Қорақалпоғистон Республикасининг қонун ҳужжатларида янада ривожлантирилган.

Референдум ўтказиш ҳақидаги қарорни Қорақалпоғистон Республикасининг Жўқорғи Кенгеси қабул қилади, овоз бериш санасини ҳам унинг ўзи белгилайди. Референдумда қабул қилинган қарор Қорақалпоғистон Республикаси ҳудудида олий юридик кучга эга ва фақат референдум йўли билан ўзгартирилиши ёки бекор қилиниши мумкин.

Мазкур конституциявий норма Қорақалпоғистон халқининг ўз тақдирини ўзи ҳал қилиш ҳуқуқини, шунингдек, Қорақалпоғистон Республикасининг суверенитетини Ўзбекистон тан олганлигини англатади. Шу билан бирга, ушбу қоида халқаро ҳуқуқ нормаларига мос келади. Хусусан, 1966 йил 16 декабрдаги Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар ҳақидаги халқаро пактда барча халқлар ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқига эгадирлар, деб белгиланган.

Ушбу моддада, шунингдек, Қорақалпоғистон Республикасининг Ўзбекистон таркибидан чиқиш ҳуқуқини амалга ошириш механизми мустақамланган бўлиб, бунда жамият ва давлат ҳаётининг энг муҳим масалаларини фуқароларнинг тўғридан-тўғри овоз бериши (умумхалқ референдуми) билан ҳал этилиши лозимлиги тўғрисидаги демократик талаб ўз ифодасини топган.

75-модда. Ўзбекистон Республикаси билан Қорақалпоғистон Республикасининг ўзаро муносабатлари Ўзбекистон Республикаси ва Қорақалпоғистон Республикаси ўртасида Ўзбекистон Республикаси Конституцияси доирасида тузилган шартномалар ҳамда битимлар билан тартибга солинади.

Ўзбекистон Республикаси ва Қорақалпоғистон Республикаси ўртасидаги низолар муросага келтирувчи воситалар ёрдамида ҳал этилади.

Шарҳланаётган моддада Қорақалпоғистон Республикасининг Ўзбекистон Республикаси таркибидаги ҳуқуқий мақоми икки томон ўртасидаги муносабатларда давлат суверенитетини ўзаро ҳурмат қилиш ва тан олиш замирида, қонунлар устуворлигига таяниб ва унга риоя этиб иш юритиш асосида амалга оширилиши ҳуқуқий жиҳатдан мустақамланган.

Иккала давлат конституцияларининг нормалари билан бир қаторда, бу муносабатлар улар тузадиган шартномалар ҳамда битимлар билан тартибга солинади.

Ўзбекистон ва Қорақалпоғистоннинг муносабатларини шартномалар ва битимлар кўринишида ҳуқуқий мустақамлаб қўйиш, ўз навбатида, Қорақалпоғистон Республикасининг, бошқа маъмурий-ҳудудий бирликлардан фарқли ўлароқ, алоҳида мақомга эга эканлигини англатади.

Таъкидлаш жоизки, ҳар қандай ҳуқуқ субъектларининг ўзаро муносабатларида муайян масалалар юзасидан низолар ва иддиялар юзга келишига табиий ҳол сифатида қараш керак. Бунда

юзага келадиган низолар муросага келтирувчи воситалар ёрдамида, яъни низоли масаланинг моҳиятини жиддий ва чуқур ўрганган ҳамда бунинг натижасида ҳар иккала томоннинг манфаатини эътиборга олган ҳолда муросали қарорга келинади.

Ушбу ўринда алоҳида қайд этиш лозимки, мустақиллик йилларида Қорақалпоғистон Республикасининг ривожланиш жараёнида унинг ижтимоий ҳаётига оид бўлган барча масалалар ва муаммолар Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси доирасида ҳал этиб келинмоқда.

Ўзбекистон билан Қорақалпоғистон Республикаси ўртасидаги ўзаро муносабатларни ташкилий жиҳатдан мустаҳкамлаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгашининг Доимий Ваколатхонаси тузилган. Ушбу ваколатхона Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгашининг Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси билан, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси вазирликлари, давлат қўмиталари, идоралари ва бошқа ташкилотлари билан хўжалик ҳамда маданий қурилиш масалалари бўйича кундалик алоқаларини амалга оширувчи орган ҳисобланади.

ДАВЛАТ ҲОКИМИЯТИНИНГ ТАШКИЛ ЭТИЛИШИ

Ушбу бўлимда давлат ҳокимиятининг ташкил этилиши ҳамда унинг давлат ва жамият ҳаётини ташкил этиш йўли билан боғлиқ ваколатлари ҳуқуқий жиҳатдан мустаҳкамланди. Асосий Қомусимизнинг бешинчи бўлими давлатнинг қонунчилик ҳокимияти, давлат бошлиғи, ижро этувчи ҳокимият, суд ҳокимияти, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари, прокуратура ҳамда мудофаа ва хавфсизлик тизимини Конституция даражасида эътироф этади. Шунингдек, Ўзбекистон Республикасининг жамият ҳаётида муҳим аҳамиятга эга бўлган сайлов тизими ҳам айнан шу бўлимда конституциявий-ҳуқуқий жиҳатдан мустаҳкамланди. Зеро, Президентимиз таъкидлаганидек: «Конституцияга мувофиқ, давлат ҳокимияти органларининг аввалги тоталитар тузумдан мутлақо фарқ қиладиган ҳокимиятларнинг, яъни қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятларининг бўлиниши принципларига асосланган тизими яратилди. Уларнинг ҳар бири фаолиятида ҳуқуқий асосда авторитаризм ва тоталитаризмнинг хуружларини истисно этадиган чинакам демократик меъёрлар ва йўл-йўриқлар қарор топтирилди»¹.

Маълумки, демократик давлатларда ҳокимиятнинг муҳим бўғини — қонун чиқарувчи ҳокимият ҳисобланган парламент муҳим ижтимоий институтлардан бири сифатида жамият ва давлатнинг тараққиёт йўллари ва тақдири, халқ ва ҳокимиятнинг очиқ ва ошкора мулоқотини таъминлаб бериш билан боғлиқ вазифалар ва муаммоларни ҳал қилиш усуллари ва воситаларини танлашга хизмат қилади.

Ўзбекистон Республикасида мамлакат парламенти — Олий Мажлисни шакллантириш ва унинг фаолият юритишини тако-

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон ХХI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. — Т.: Ўзбекистон, 1997. — 155-бет.

миллаштириб боришга йўналтирилган изчил сиёсат амалга оширилмоқда. Мамлакатимизда қисқа муддат ичида қонун чиқарувчи органни шакллантиришнинг ҳуқуқий асослари яратилди, миллий парламентга хос вазифалар ва ваколатлар ҳамда унинг қонун ижодкорлиги, парламентлараро алоқалар, ижро ҳоқимиятини назорат этиш, фуқароларнинг мурожаатларини кўриб чиқиш билан боғлиқ фаолиятининг асосий йўналишлари белгиланди.

Ижтимоий вазифаларни ечишда парламент ролининг тобора ортиб бориши унинг тузилишини такомиллаштириш, парламентар демократияни ривожлантириш, кенг жамоатчиликни қонунчилик жараёнига жалб қилиш заруриятини юзага келтирди. Олий Мажлис дастлаб бир палатали парламент сифатида ташкил этилиб, ўз фаолияти давомида у, шубҳасиз, қонунчилик, давлат бошқаруви, ўтиш даври қийинчиликлари келтириб чиқарган ижтимоий муаммоларни ечиш жараёнида салмоқли тажриба орттирди. У қабул қилган қонунлар мажмуи ижтимоий ҳаётнинг турли жабҳаларини демократлаштиришнинг ҳуқуқий пойдеворини ташкил этди. Шу билан бирга, яқин истиқболда ўз ечимини кутаётган масалалар кўлами ҳам аниқлаб олинди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг мазкур бешинчи бўлими XVIII, XIX, XX, XXIII бобларига 2002 йил 27 январда ўтказилган референдум натижаларига кўра, 2003 йил 24 апрелдаги Ўзбекистон Республикасининг Қонунига мувофиқ тузатиш ва қўшимчалар киритилган эди.

Референдум натижаларига биноан Олий Мажлиснинг VIII сессиясида «Референдум яқунлари ҳамда давлат ҳоқимияти ташкил этилишининг асосий принциплари тўғрисида»ги конституциявий қонун қабул қилинди. Бу ҳужжат Ўзбекистоннинг қонун чиқарувчи олий органи — икки палатали парламентнинг тузилиши, таркиби, фаолият юритиш асосларини, Ўзбекистон Республикаси Президентининг ваколат муддатини етти йиллик қилиб белгилаш, энг муҳими — демократик ислоҳотларни чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти пойдеворини шакллантириш бўйича қонунчиликни такомиллаштиришнинг асосий йўналишларини тасдиқлаб берди.

Олий Мажлиснинг X сессиясида «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати тўғрисида»ги ва «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси тўғрисида»ги конституциявий қонунлар қабул қилинди. Бу қонунлар Олий Мажлис палаталарининг мақомини, уларни шакллантириш

тартибини, ваколатларини, ўзаро ҳамда бошқа ҳокимият органлари билан ҳамкорлик қилиш механизмларини аниқлаб берди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг мазкур бешинчи бўлими XVIII бобида Олий Мажлис палаталарининг мақоми, таркибий тузилиши ва шаклланиш принциплари, ваколатлари, қонун ҳужжатларининг ишлаб чиқиши ва қабул қилиниш тартиби, раҳбар органларининг сайланиши ва фаолиятини мувофиқлаштириш асослари каби давлат ҳуқуқининг асосий масалалари мустаҳкамланган.

Ўзбекистон тарихида илк дафъа жорий этилган Республика Президенти лавозими янги Ўзбекистон давлат ҳокимияти органлари тизимида марказий ўринни эгаллади. У сиёсий тизимнинг ўзаги бўлиб қолди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг XIX боби тўққиз моддадан иборат бўлиб, унда Ўзбекистон Республикаси Президентининг конституциявий мақоми белгилаб берилган.

«Президент» тушунчаси конституциявий-ҳуқуқий маънода давлат бошлиғини англатади. Президент жамиятни жишлаштирувчи ва давлат ҳокимияти бошқарув механизмнинг барқарорлиги ҳамда доимий ишлашини таъминловчи олий мансабдор шахс ҳисобланади.

Давлат бошқарувини янада демократлаштириш, ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи, ижро этувчи тармоқлари, ҳукумат ва маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг зиммасига Конституция билан юклатилган ваколатларни амалга оширишдаги роли ва масъулиятини ошириш, мамлакат Президенти вазифаларини аниқравшан белгилаш, шунингдек, юқорида кўрсатиб ўтилган ислохотларни амалга оширишда, мамлакатни янгилаш ва модернизация қилишда сиёсий партияларнинг роли ҳамда таъсирини кучайтириш мақсадида 2007 йил 11 апрелда «Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг айрим моддаларига (89-моддасига, 93-моддасининг 15-бандига, 102-моддасининг иккинчи қисмига) тузатишлар киритиш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни қабул қилинди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 89-моддасида: «Ўзбекистон Республикасининг Президенти давлат бошлиғидир ва давлат ҳокимияти органларининг келишилган фаолият юриштишини ҳамда ҳамкорлигини таъминлайди», — деб белгиланди.

Давлат бошлиғи сифатида Президент давлат ҳокимияти органлари тизимида етакчи ва мувофиқлаштирувчи роль ўйнайди. Пре-

зидент давлат ичида ва халқаро муносабатларда Ўзбекистон халқи номидан Олий вакилликни амалга оширади, у ёки бу ҳокимият тармоғига кирмай, балки бутун давлат ҳокимиятининг бирлигини намоён этади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти бевосита иқтисодиётга, ижтимоий ва маънавий соҳаларга бошчилик қилишда фармон, қарор, фармойиш берувчилик ваколатлари билан қонунларни ижро этишни ташкил қилади.

Мазкур бешинчи бўлимнинг XX бобида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг мақоми, унинг шаклланиш тартиби, фаолият принциплари, қабул қиладиган ҳужжатлари ва бошқа ваколатлари доираси белгиланган.

Ҳукумат бу – ижро ҳокимиятининг олий коллегиал органи бўлиб, Конституция ва қонунлар талаби билан, уларни ижро этиш ваколатини амалга оширади. Ҳукумат, шу билан бирга, жамоат тартиби ва миллий хавфсизликни таъминлайди, шунингдек, давлат бошқарувининг бошқа органларига умумий раҳбарлик қилади. Ўзбекистон Республикасида ҳукумат Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётининг, ижтимоий ва маънавий соҳанинг самарали фаолиятига раҳбарликни, Ўзбекистон Республикаси қонунлари, Олий Мажлисининг қарорлари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармон, қарор ва фармойишлари ижросини таъминловчи ижро этувчи ҳокимият органи сифатида фаолият олиб боради.

Вазирлар Маҳкамаси давлат бошқаруви органлари тизимига ва ўзи ташкил этадиган хўжалик бошқаруви тузилмаларига бошчилик қилади, уларнинг ҳамжиҳатлик билан ишлашини таъминлайди.

Конституциянинг ушбу бобига асосан, Бош вазир Вазирлар Маҳкамаси фаолиятини ташкил этади ва унга раҳбарлик қилади, унинг самарали ишлаши учун шахсан жавобгар бўлади, Вазирлар Маҳкамасининг мажлисларига раислик қилади, унинг қарорларини имзолайди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг ушбу бўлим XXI боби маҳаллий давлат ҳокимияти асосларига бағишланган бўлиб, маҳаллий халқ депутатлари Кенгашлари ва ҳокимларнинг жамият ва давлат ҳаётида тутган ўрни, бу органларнинг давлат ҳокимиятини амалга оширишдаги ваколатлари ва бошқа давлат органлари билан ўзаро муносабатларининг асослари белгилаб берилган.

Ўзбекистон Республикасида ижро этувчи ҳокимият Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ва вилоят, туман, шаҳар ҳокимлари томонидан амалга оширилади.

Янгича асосда ташкил этилган маҳаллий давлат ҳокимияти органлари тизимида бошқарувнинг масъул шахс — ҳоким қўлида мужассамланиши ислоҳотларни амалга оширишда демократик давлат қуриш тамойилларини татбиқ этиш имкониятларини яратиб берди. Бу эса мамлакатимизнинг тарихий давлатчилик тажрибаларидан келиб чиқиб жорий этилган эди.

Конституциянинг XXI боби маҳаллий вакиллик ва ижроия ҳокимияти органларининг тизими, тузилиши, ваколатлари, вазифалари, ташкилий, иқтисодий ва молиявий фаолият шакллари, жойларда қонунийликни таъминлашга оид ўзаро ҳуқуқий муносабатлар доирасини белгилаб берди.

Давлатимиз ўз олдига демократик ҳуқуқий давлат қуришни асосий вазифа қилиб қўйган экан, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари бу вазифанинг бажарилишида ўзларига тегишли ҳудуддаги барча давлат органлари, мансабдор шахсларни, корхоналар, ташкилотлар, муассасалар, жамоат бирлашмалари, нодавлат-нотижорат ташкилотлар ва фуқароларни шу ишга даъват этади. Уларнинг фаолиятини мувофиқлаштириб туради.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг ушбу бўлимдаги XXII боби суд ҳокимиятининг конституциявий асосларига бағишланган.

Ўзбекистон Республикаси суд тизимини ислоҳ қилиш ва улар фаолияти сифатини ошириш мақсадида мавжуд умумий юрисдикцияли судлар негизда қуйидагилар ташкил этилди: Қорақалпоғистон Республикаси фуқаролик ишлари бўйича Олий суди, вилоятлар, Тошкент шаҳар ва туманлараро фуқаролик ишлари бўйича судлари; Қорақалпоғистон Республикаси жиноят ишлари бўйича Олий суди, вилоятлар, Тошкент шаҳар ва туман (шаҳар) жиноят ишлари бўйича судлари. 2001 йил 1 январдан бошлаб Ўзбекистон Республикасида фуқаролик ишлари ва жиноят ишлари бўйича судлар алоҳида тарзда фаолият кўрсата бошлади. Суд ҳокимияти органларининг мақоми шу бобга асосан конституциявий асосда белгиланди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг XXIII боби сайлов тизимида бағишланган. Мустақиллик йиллари мобайнида Ўзбекистон Республикаси сайлов қонунчилиги тизими жаҳон ҳамжамиятининг қўлга киритган энг илғор ғоя ва қоидаларини ўзига

сингдирган ҳолда такомиллаштирилди. Булар Конституциямизнинг XXIII боби ҳамда тегишли моддаларида, «Референдум якунлари ҳамда давлат ҳокимияти ташкил этилишининг асосий принциплари тўғрисида»ги, «Фуқаролар сайлов ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида»ги, «Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови тўғрисида»ги, «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида»ги, «Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларига сайлов тўғрисида»ги, «Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссияси тўғрисида»ги қонунларда ва бошқа қонун ҳужжатларда мустаҳкамлаб қўйилган.

Юқорида санаб ўтилган барча қонунлар, инсон ҳуқуқларига оид БМТ, ЕХҲТ каби нуфузли халқаро ташкилотларнинг қатор ҳужжатларида умум эътироф этилган талаб ва меъёрларга, хусусан, Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси, Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги пакт ва бошқа халқаро ҳужжатларга тўлиқ жавоб беради. Ўзбекистонда фуқаролар ўз сайлов ҳуқуқларини амалга оширишида умумий, тенг, эркин, тўғридан-тўғри ва яширин овоз бериш каби фундаментал принципларга асосланилади.

Сайлов қонунчилигининг асосий мақсади — халқ ҳокимиятчилигини таъминлаш, фуқароларнинг сиёсий онгини ривожлантириш, фуқаролар томонидан ўз бошқарувчиларини танлаб олиш учун кенг имкониятлар яратиш ва шу орқали халқнинг келажagini белгилаш, демократик ҳуқуқий давлат қуриш жараёнини жадаллаштириш ҳамда фуқаролик жамиятини шакллантиришдан иборат.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг XXIV боби прокуратура органларининг конституциявий мақомини мустаҳкамлаган.

Бизда прокуратура органлари ягона марказлаштирилган тизим асосида фаолият олиб боради. Ушбу бобда қонун ҳужжатларининг мамлакат ҳудудида аниқ ва бир хилда бажарилишини назорат қилувчи прокуратура органларининг мақоми ва фаолият йўналишлари мустаҳкамланган.

Бўлимнинг XXV боби молия ва кредит муносабатларини конституциявий-ҳуқуқий жиҳатдан мустаҳкамлаган бобдир.

Бозор иқтисодиёти муносабатларининг ривожланиши, биринчи навбатда, молиявий-ҳуқуқий механизмларнинг жамият тараққиётига таъсири билан белгиланади. Чунки инсоният ҳозиргача иқтисодий муносабатларни пул орқали (яъни, давлат ҳаракатла-

нишини таъминловчи турли пул жамғармаларини ташкил этиш, тақсимлаш ва ундан фойдаланиш орқали) бошқаришдан самаралироқ воситани ихтиро қилмаган.

Молиявий фаолият орқали нафақат давлатнинг иқтисодий функциялари, балки жамиятда мавжуд барча соҳалардаги вазифаларининг амалга оширилиши таъминланади. Шу сабабли давлат молиявий фаолиятини ташкил этиш асослари, унинг асосий тамойиллари Асосий Қонунимизда ўз ифодасини топгандир. Конституциянинг 122-моддасига биноан, Ўзбекистон Республикаси ўз молия ва пул-кредит тизимига эга.

Шунингдек, ушбу бобда Ўзбекистон Республикасининг банк тизимига Ўзбекистон Республикаси Марказий банки раҳбарлик қилиши конституциявий асосда белгилаб қўйилган.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва амалдаги қонун ҳужжатлари асосида давлатимиз молиявий фаолиятининг ягона тизими шакллантирилиб, шу асосда давлат олдида турган вазифа ва функцияларнинг амалга оширилиши самарали таъминланмоқда. Жумладан, давлат молиявий фаолиятининг асосини бюджет тизими, солиқ тизими ва банк тизими ташкил этади.

Конституциямизнинг XXVI боби мудофаа ва хавфсизлик деб номланиб, ушбу бобда давлатнинг мудофаа ва хавфсизликка оид сиёсатининг йўналишлари конституциявий жиҳатдан мустаҳкамланган.

Ушбу бобда Ўзбекистон Республикаси Қуроли Кучлари республика давлат суверенитетини ва ҳудудий яхлитлигини, аҳолининг тинч ҳаёти ҳамда хавфсизлигини ҳимоя қилиш учун ташкил этилиши белгиланган. Ўзбекистон Республикасининг Миллий хавфсизлик концепцияси 1997 йилнинг 29 августида қабул қилинган «Ўзбекистон Республикасининг Миллий хавфсизлик концепциясини тасдиқлаш тўғрисида»ги қонунга биноан амал қилиб келмоқда.

Демак, ушбу бўлим Конституциямизнинг энг муҳим бўлимларидан бири бўлиб, у давлат ҳокимияти асосларини янгича ва миллий хусусиятлардан келиб чиққан ҳолда мустаҳкамлади.

XVIII боб

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ МАЖЛИСИ

76-модда. Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси олий давлат вакиллик органи бўлиб, қонун чиқарувчи ҳокимиятни амалга оширади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси икки палатадан – Қонунчилик палатаси (қуйи палата) ва Сенатдан (юқори палата) иборат.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси ва Сенати ваколат муддати – беш йил.

Шарҳланаётган ушбу моддада Олий Мажлис тавсифи, унинг ҳуқуқий мақоми, асосий функцияси, таркиби ва ваколат муддати хусусида фикр юритилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси давлатдаги олий вакиллик органи ҳисобланиб, унда халқ томонидан сайланган депутатлар фаолият олиб борадилар.

Ўз навбатида, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси бошқа вакиллик органлари (вилоят, туман, шаҳар халқ депутатлари, маҳалла оқсоқоллари)дан ваколат жиҳатидан устун ҳисобланади. «Вакиллик» тушунчасининг яна бир ўзига хос жиҳати — у халқнинг, давлатнинг ишончли кишилари мазмунини ўзида мутасаммадан этади. Буни биз Конституциянинг 10-моддасида: «Ўзбекистон халқи номидан фақат у сайлаган республика Олий Мажлиси ва Президенти иш олиб бориши мумкин», — дея ақс эттирилган нормада кўришимиз мумкин.

Олий Мажлис мамлакат миқёсида ягона қонун чиқариш ваколатига эга орган ҳисобланади. Бизга маълумки, қонун жамиятдаги муҳим ижтимоий муносабатларни тартибга солиш учун қабул қилинади ва норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ўртасида юридик кучи жиҳатидан энг юқори ўринда туради. Шундай норматив-ҳуқуқий ҳужжатни қабул қилиш ваколати фақат Олий Мажлисга тегишли. Олий Мажлистан бошқа бирорта давлат органи ёки мансабдор шахс (жумладан, Вазирлар Маҳкамаси, Президент ва ҳ.к.) қонун қабул қилишга, мавжуд қонунларни бекор қилиш ёки ўзгартиришга ҳақли эмас. Шу билан бир қаторда, Олий Мажлисни давлат ҳаётига оид барча фаолиятда ягона ва устун орган эмаслигини ҳам қайд этиш лозим. У ўз фаолияти доирасидагина ҳаракат қилади. Ижро ва суд ҳокимияти ишларига аралашмаслиги ва уларнинг ўрнини босмаслиги лозим.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси (қуйи палата) ва Сенатдан (юқори палата) иборат. Ўзбекистон Республикасида 2002 йил 27 январда ўтказилган умумхалқ референдуми яқунларига асосан Олий Мажлис томонидан «Референдум яқунлари ва давлат ҳокимияти ташкил этилишининг асосий принциплари тўғрисида»ги, «Ўзбекистон Республикаси Қонунчилик палатаси тўғрисида»ги, «Ўзбекистон Республикаси Сенати тўғрисида»ги ҳамда «Ўзбекистон Республикаси Конституциясига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида»ги қонунлар қабул қилинди ва икки палатали парламентнинг фаолиятига ҳуқуқий асос яратилди.

Ушбу нормани шарҳлашда хориж тажрибасига бироз тўхталиб ўтиш мақсадга мувофиқдир. Жаҳоннинг бир қатор давлатларида фаолият олиб бораётган икки палатали парламентларда палаталар ўзига хос номга эга. Мисол учун, Австрия парламентидаги икки палата — Миллий кенгаш ва Федерал кенгаш; Германия Федератив Республикаси парламентидаги палаталар — Бундесрат ва Бундестаг; Япония парламентидаги палаталар — Вакиллар палатаси ва Маслаҳатчилар палатаси; Италия парламентидаги палаталар — Депутатлар палатаси ва Сенат; Канада парламентидаги палаталар — Сенат ва Жамоалар палатаси; Россия Федератив Республикаси парламентидаги палаталар — Давлат думаси ва Федерация Кенгаши; Испания парламентида — Депутатлар конгресси ва Сенат; Швейцария парламентидаги икки палата эса — Миллий кенгаш ва Кантонлар кенгаши дея номланади.

Олий Мажлисининг ҳар бир палатасини номлашда дунёнинг ривожланган давлатлари парламентаризми тажрибасини ўзбеккона рух, ўзига хослик, шарқона менталитет, миллий ҳамда умуминсоний қадриятлар билан уйғунлаштирган ҳолда ягона хулосага келинди ҳамда Қуйи палата — «Қонунчилик палатаси» ва юқори палата — «Сенат» дея номланди.

Конституцияга асосан, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси ва Сенати ваколат муддати беш йил эканлиги қайд этилган. Ушбу муддат Парламент ва унинг самарали фаолияти, сиёсий майдонда ўз сўзини айтиши, ўзини ҳар томонлама намоён этиши учун етарли муддат ҳисобланади. Бу муддат давомида депутатлар зарур тажриба тўплайдилар, даврий сайловлар эса сайловчиларнинг манфаатларини инобатга олган парламент таркибини янгилаш имконини беради.

Айрим давлатларда, мисол учун Испанияда парламентнинг ҳар икки палатаси учун ваколат муддати тўрт йил белгиланган. Қозоғистонда Сенат депутатлари (юқори палата) ваколат муддати олти йил, Мажлис депутатлари (қуйи палата) ваколат муддати беш йил. Икки палатанинг ваколат муддатини бир хил муддатда белгилаш, бир вақтда сайловлар ўтказиш, бир вақтда иш фаолиятини бошлаш ва фаолиятини якунлаш мақсадга мувофиқдир. Шуларни инобатга олсак, Ўзбекистон Республикасида ҳар икки палатанинг ваколат муддати беш йил белгиланганлиги оқилона муддатдир.

77-м о д д а . Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси ҳудудий сайлов округлари бўйича кўппартиявийлик асосида сайланадиган бир юз йигирма депутатдан иборат.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати ҳудудий вакиллик палатаси бўлиб, Сенат аъзоларидан (сенаторлардан) иборат.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати аъзолари Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорги Кенгеси, вилоятлар, туманлар ва шаҳарлар давлат ҳокимияти вакиллик органлари депутатларининг тегишли қўшма мажлисларида мазкур депутатлар орасидан яширин овоз бериш йўли билан Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳридан тенг миқдорда – олти кишидан сайланади. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг ўн олти нафар аъзоси фан, санъат, адабиёт, ишлаб чиқариш соҳасида ҳамда давлат ва жамият фаолиятининг бошқа тармоқларида катта амалий тажрибага эга бўлган ҳамда алоҳида хизмат кўрсатган энг обрўли фуқаролар орасидан Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан тайинланади.

Сайлов куни йигирма беш ёшга тўлган ҳамда камида беш йил Ўзбекистон Республикаси ҳудудида муқим яшаётган Ўзбекистон Республикаси фуқароси Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси депутати, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати аъзоси бўлиши мумкин. Депутатликка номзодларга қўйиладиган талаблар қонун билан белгиланади.

Айни бир шахс бир пайтнинг ўзида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг қонунчилик палатаси депутати ва Сенати аъзоси бўлиши мумкин эмас.

Ушбу моддада Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг таркиби, яъни Қонунчилик палатаси ва Сенати ҳамда уларни шакллантириш тартиби билан боғлиқ масала ўз аксини топган.

Қонунчилик палатаси Олий Мажлиснинг қўйи палатаси ҳисобланиб, у ҳудудий сайлов округлари бўйича кўшпартиявийлик асосида сайланадиган бир юз йигирма депутатдан иборат таркибда фаолият юритади.

2004 йил 1 июдан эътиборан кучга киритилган янги таҳрирдаги «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайловлар тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонунининг 1-моддасида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиснинг Қонунчилик палатасига сайлов ўтказишнинг асосий принциплари белгиланган. Унга асосан: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиснинг Қонунчилик палатаси (қўйи палата) ҳудудий, бир мандатли сайлов округлари бўйича кўшпартиявийлик асосида беш йил муддатга сайланади.

Бу ўринда «ҳудудий сайлов округлари» атамаси изоҳ талаб этади. Ҳудудий сайлов округлари — мамлакат ҳудуди бўйлаб аҳоли сонини инобатга олган ҳолда ажратилган сайлов ҳудуди ҳисобланади. Ўзбекистон Республикасида ҳудудий сайлов округларини ташкил этишда, биринчи навбатда, сайловда иштирок этиш лаёқатига эга бўлган фуқаролар сони ҳисоблаб чиқилади. Мисол тариқасида, республика миқёсида 16.000.000. киши сайловда иштирок этиши мумкин деб олсак, бу рақам 120 га, яъни сайловда сайланиши лозим бўлган депутатлар сонига бўлинади: $16000000 : 120 = 133333$. Ҳосил бўлган рақам ҳар бир сайлов округига неча сайловчи тегишлилигини англатади ва ўз навбатида 133333 нафар сайловчи яшайдиган ҳудудда 1 та сайлов округи ташкил этилади. Айнан шу сайлов округида ўз номзодини депутатликка қўйган номзодлар орасида энг кўп овоз олган 1 нафари Қонунчилик палатаси депутати этиб сайланган ҳисобланади.

«Бир мандатли» атамаси ҳар бир сайлов округидан фақат бир кишигина сайланиши лозимлигини англатади. Битта сайлов округида икки, уч, тўрт ва ҳ.к. номзодлар депутатлик номзоди учун кураш олиб боришлари мумкин. Лекин сайлов натижасида улар орасидан биттасигина Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси депутати бўла олади.

«Кўшпартиявийлик» иборасини шарҳлашда, албатта, мамлакатимизда фаолият олиб бораётган сиёсий партияларга тўхталиб ўтиш лозим. Аввалги моддалар шарҳида айтилганидек, бугунги кунда Ўзбекистон Республикасида бешта сиёсий партия фаолият олиб бормоқда. Улар парламентни шакллантиришда муҳим ўринга эга. «Сиёсий партиялар одатда бутуи фаолиятлари давомида сай-

ловларда иштирок этиш ва ижобий натижаларни қўлга киритиш учун тайёргарлик кўриб юрадилар, аммо расмий равишда сайлов кампанияси эълон қилингандан сўнг, улар асосий эътиборни фақат сайловчилар ўртасида олиб бориладиган тарғибот-ташвиқот ишларига қаратишлари лозим. Сайлов кампанияси бошланганлигини эълон қилиш Марказий сайлов комиссияси ваколатига кириб, аввалги чақириқ Қонунчилик палатаси депутатларининг ваколат муддати тугашидан камида уч ой олдин оммавий ахборот воситаларида эълон қилинади.

Агар илгари Олий Мажлис депутатлигига номзодлар кўрсатиш ҳуқуқига маҳаллий ҳокимият вакиллик органлари ҳам эга бўлган бўлса, янги таҳрирдаги қонун бўйича Қонунчилик палатасига номзодлар кўрсатиш ҳуқуқига сиёсий партиялар ва бевосита фуқаролар эгадирлар»¹.

Юқоридаги нормалар шарҳининг янада тушунарли бўлиши ва аниқлаштириш мақсадида ҳозирги кунда мамлакатимизда фаолият юритаётган Олий Мажлис Қонунчилик палатасига бўлиб ўтган сайловлар ва уларнинг натижаларига оид мисоллар² келтирамиз.

2004 йилнинг 15 сентябрида Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссиясининг «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисиغا, халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларига сайлов бўйича сайлов кампанияси бошланишини эълон қилиш тўғрисида»ги қарори қабул қилинди³. Унга кўра, икки палатали парламентга сайлов 2004 йилнинг 26 декабрь кунига белгиланди ва юқори савияда ўтказилди. Қонунчилик палатаси учун сайловга тайёргарлик кўриш ва уни ўтказиш учун 120 та округ сайлов комиссияси ва 8088 участка сайлов комиссияси тузилди.

Сайловда сиёсий партиялар ва сайловчилар ташаббускор гуруҳларидан 489 нафар депутатликка номзод, жумладан, Ўзбекистон Халқ демократик партиясидан — 108, Тadbиркорлар ва ишбилармонлар ҳаракати — Ўзбекистон Либерал-демократик партиясидан — 114, Ўзбекистон «Фидокорлар миллий» демократик партиясидан — 84, Ўзбекистон «Миллий тикланиш» демократик

¹ Беков И.Р., Аббосхўжаев Ш.А. Сайлов ва сиёсий партиялар. — Т.: 2004. — 16-бет.

² Қаранг: Одилқориев Х.Т., Тўлтеев И.Т. Икки палатали парламент. — Т.: 2005. 6 — 7-бетлар.

³ Қаранг: Халқ сўзи. 2004 йил, 16 сентябрь.

партиясидан — 58, Ўзбекистон «Адолат» социал-демократик партиясидан — 71, Сайловчилар ташаббускор гуруҳларидан — 54 нафар депутатликка номзод иштирок этди.

Таъкидлаш жоизки, 5 та сайлов округида икки нафардан номзод, 23 та сайлов округида — уч, 55 та сайлов округида — тўрт, 32 та сайлов округида — беш, 5 та округда — олти нафардан номзод бир депутатлик мандати учун кураш олиб борганлиги сайловнинг холис, демократик тарзда ва муқобиллик асосида ўтганлигидан далолатдир.

Биринчи турнинг овоз бериш натижаларига кўра, 62 та сайлов округида Қонунчилик палатасининг депутатлари сайланиб, уларни тадбиркорлар ва ишбилармонлар ҳаракати — Ўзбекистон Либерал-демократик партиясидан — 21, Ўзбекистон Халқ демократик партиясидан — 18, «Фидокорлар» миллий демократик партиясидан — 9, «Миллий тикланиш» демократик партиясидан — 6, «Адолат» социал-демократик партиясидан — 2, Сайловчилар ташаббускор гуруҳларидан 6 нафар вакил ташкил этди. Сайланган 62 нафар депутатнинг 8 нафари, яъни 12,9 фоизи хотин-қизлардан иборат бўлди. Қолган 58 та сайлов округида депутатликка номзодларнинг ҳеч қайсиси овоз беришда иштирок этган сайловчилар ярмидан кўпининг овозини ололмади¹.

Шу боис Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссияси 2004 йил 29 декабрда такрорий овоз беришни 2005 йил 9 январь куни ўтказиш тўғрисида қарор қабул қилди.

Такрорий овоз бериш натижаларига кўра, 58 та сайлов округида рўйхатга олинган 6 млн. 800 мингдан зиёд сайловчидан овоз беришда 5 млн. 400 минг нафардан ортиғи иштирок этди. Бу тегишли округларда рўйхатга олинган сайловчилар умумий сонининг қарийб 80 фоизини ташкил этади. Жумладан, овоз беришда Тошкент шаҳридаги олтита округда сайловчиларнинг — 71,2 фоизи, Андижон вилоятидаги олтита округда — 82,9 фоизи, Бухоро вилоятидаги бир округда — 82,4 фоизи, Жиззах вилоятидаги бир округда — 80,8 фоизи, Навоий вилоятидаги учта округда — 76,6 фоизи, Наманган вилоятидаги тўртта округда — 84,6 фоизи, Самарқанд вилоятидаги еттита округда — 79,7 фоизи, Сирдарё вилоятидаги иккита округда — 81,4 фоизи, Сурхондарё вилоятидаги олтита округда — 77,2 фоизи, Тошкент вилоятидаги еттита округ-

¹ Қаранг: Халқ сўзи. 2005 йил, 5 январь.

да — 74,1 фоизи, Фарғона вилоятидаги тўққизта округда — 82,1 фоизи, Қашқадарё вилоятидаги учта округда — 82,5 фоизи, Қорақалпоғистон Республикасидаги учта округда — 83,2 фоизи қатнашди¹. Такрорий овоз бериш натижасида Қонунчилик палатасига яна 58 нафар депутат сайланди. Шундай қилиб, Қонунчилик палатасига жами 120 нафар депутат сайланди.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати ҳудудий вакиллик палатаси ҳисобланиб, юз нафар Сенат аъзоларидан (сенаторлардан) иборат таркибда фаолият олиб боради. Сенат ҳудудий манфаатлар ва ҳудудий мувозанатни таъминлаш, уларни уйғунлаштириш мақсадида ташкил этилади. Сенатни шакллантиришнинг ўзига хос механизми ишлаб чиқилиб, у қуйидагича ифодаланади: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати аъзолари Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси, вилоятлар, туманлар ва шаҳарлар давлат ҳокимияти вакиллик органлари депутатларининг тегишли қўшма мажлисларида мазкур депутатлар орасидан яширин овоз бериш йўли билан Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳридан тенг миқдорда — олти кишидан сайланади. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг ўн олти нафар аъзоси фан, санъат, адабиёт, ишлаб чиқариш соҳасида ҳамда давлат ва жамият фаолиятининг бошқа тармоқларида катта амалий тажрибага эга бўлган ҳамда алоҳида хизмат кўрсатган энг обрўли фуқаролар орасидан Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан тайинланади.

Сенаторларни сайлаш учун Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси, вилоятлар, туманлар ва шаҳарлар давлат ҳокимияти вакиллик органлари депутатларининг тегишли қўшма мажлислари чақирилади. Қўшма мажлисни чақириш ва сенаторларни сайлаш тўғрисидаги Низом Марказий сайлов комиссияси томонидан ишлаб чиқилади ва тасдиқланади. «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида»ги қонунга асосан, овоз бериш натижаларига кўра бошқа номзодларга нисбатан кўпроқ овоз олган Сенат аъзолигига номзодлар, башарти давлат ҳокимияти вакиллик органларининг мажлисида иштирок этаётган депутатлардан 50 фоиздан ортиғи уларни ёқлаб овоз берган бўлса, сайланган деб ҳисобланади.

¹ Ушбу маълумотлар «Халқ сўзи» газетасининг 2005 йил 11 январдаги сонидан олинди.

Демак, Қорақалпоғистон Республикаси олти нафар, ўн иккита вилоятларнинг ҳар бири олти нафардан ва Тошкент шаҳридан олти нафар сенатор сайланди.

Халқ орасида юксак обрўга эга бўлган фуқароларнинг сенатор сифатида Президент томонидан тайинланиши, *биринчидан*, олий вакиллик органининг халқ олдидаги нуфузини юксалтирса, *иккинчидан*, давлат учун, халқ учун, мамлакат учун, Ватан учун хизмат қилган фуқароларнинг меҳнатини ижобий баҳолашнинг алоҳида кўриниши сифатида изоҳланади. Давлат раҳбари томонидан билдирилган ишонч, ўз навбатида, уларга катта масъулият юклайди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 24 январдаги «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенати аъзоларини тайинлаш тўғрисида»ги Фармониغا асосан, ўн олти нафар сенатор тайинланди ва бугунги кунда улар ўз фаолиятини давом эттирмоқда. Демак, жами юз нафар сенатор Олий Мажлис Сенатида фаолият олиб боради.

Ўзбекистон Республикасида илк бор ташкил этилиб, 2005 йилдан фаолиятини бошлаган Олий Мажлис Сенатида жами сенаторларнинг 15 нафарини аёллар ташкил қилади. Шунингдек, Сенат таркибида олти миллат вакиллари бор. Улардан: ўзбеклар — 90 нафар, қорақалпоқлар — 4 нафар, руслар — 3 нафар, туркман — 1 нафар, украин — 1 нафар.

Сайланган ва тайинланган Сенат аъзоларининг мутахассисликлари: муҳандислар — 40 киши; иқтисодчилар — 16 киши; ўқитувчилар — 12 киши; ҳуқуқшунослар — 9 киши; агрономлар — 9 киши; тиббиёт ходимлари — 5 киши; бошқа соҳа мутахассислари — 9 киши.

Сенат аъзоларининг маълумоти:

- 98 нафар сенатор олий маълумотли;
- 2 нафар сенатор ўрта махсус маълумотли.

Илмий даража ва унвонга эга бўлган Сенат аъзолари:

- академиклар — 3 киши;
- фан докторлари, профессорлар — 10 киши;
- фан номзодлари, доцентлар — 13 киши.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенати аъзолигига ва Қонунчилик палатаси депутатлигига номзодларга қўйиладиган талабларнинг ҳуқуқий асослари янги таҳрирдаги «Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлисига сайловлар тўғрисида»-ги қонуннинг турли моддаларида ўз ифодасини топган. Улар қуйидагилардан иборат:

- Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиснинг Қонунчилик палатасига сайланиш ҳуқуқига сайлов куни йигирма беш ёшга тўлган ҳамда камида беш йил Ўзбекистон Республикаси ҳудудида муқим яшаётган фуқаролар эгадирлар;

- жинси, ирқий ва миллий мансублиги, тили, динга муносабати, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахсий ва ижтимоий маъқеи, маълумоти, машғулотининг тури ва хусусиятидан қатъи назар барча фуқароларимиз тенг сайлов ҳуқуқига, яъни сайлаш ва сайланиш ҳуқуқига эгадирлар. Қонундаги чекловлар бундан мустасно;

- депутатликка номзод сиёсий партия аъзоси ёки партиясиз ҳам бўлиши мумкин. Депутатликка номзодлар кўрсатиш ҳуқуқига, амалдаги қонунда белгиланганидек, сиёсий партиялар ва бево-сита фуқаролар эгадирлар;

- бир шахс фақат битта сайлов округидан депутатликка номзод қилиб кўрсатилиши мумкин;

- Марказий сайлов комиссияси томонидан белгиланадиган тартибда депутатликка номзодлар сайловолди ташвиқотини амалга оширишда оммавий ахборот воситаларидан фойдаланишда тенг ҳуқуққа эгадирлар;

- депутатликка номзод маҳаллий ҳокимият органлари ва жамоат ташкилотлари, шунингдек, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари билан амалдаги қонунда белгиланган тартибда ҳуқуқий муносабатларини ўрнатиши, яъни сайловчилар билан учрашувлар ўтказишни ташкил этишда, зарур маълумот ва ахборот материаллари олиш, йиғилишлар ўтказиш учун жиҳозланган бинолар ажратилиши масалаларида зикр этилган идора ва муассасаларга мурожаат этиши ва улар депутатларнинг қонуний талабларини ўз вақтида ижро этишлари шарт;

- депутатликка номзодларнинг тегишли касбий маҳоратта эга эканлигини белгиловчи ҳамда сайловчиларнинг ишончини қозониб, сайловдаги ғалабасини таъминловчи яна бир омил — бу депутатликка номзодларнинг ўз сайлов дастурларида мамлакатимиздаги ижтимоий, сиёсий ва иқтисодий ривожланиш жараёнларини қай даражада қамраб олиб, сайловчиларга етказа билишидадир. Шу ўринда таъкидлаб ўтиш жоизки, депутатликка номзодларнинг дастурлари давлатнинг суверенитети, ҳудудий яхлитлиги ва хавфсизлигига қарши қаратилган бўлмаслиги, халқнинг соғлиғи ва маънавиятига тажовуз қилмаслиги, уларда уруш, миллий, ирқий ва диний адоват тарғиботи, конституциявий ту-

зумни зўрлик билан ўзгартиришга, фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқлари ва эркинликларини камситувчи хатти-ҳаракатларга даъват бўлмаслиги керак;

- депутатликка номзод Ўзбекистондаги қонунчилик тизимидан нафақат хабардор бўлиши, балки ушбу қонун ҳужжатларини келажақда такомиллаштириш борасида ҳам муайян тасаввурга эга бўлиши лозим. Айниқса, Конституция ва сайлов, меҳнат, оила, оммавий ахборот воситалари тўғрисидаги қонунлар, жинсий ва маъмурий кодекслар талаблари депутатликка номзод шахслар учун сайлов жараёнларида доимий дастуриламал вазифасини бажариши керак;

- янги таҳрирдаги «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида»ги қонуннинг 25-моддасида депутатликка номзодларга қўйиладиган талаблар ўз ифодасини топган бўлиб, унда «содир этилган жинояти учун судланганлик ҳолати тугалланмаган ёки судланганлиги олиб ташланмаган фуқаролар» депутатликка номзод бўла олмаслиги қайд этилган.

Демак, судланганлиги олиб ташланган фуқаролар нафақат сайлаш, балки сайланиш ҳуқуқидан ҳам тўлиқ фойдаланиши учун ҳуқуқий асослар мавжуд.

Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгесининг, вилоят, туман, шаҳар давлат ҳокимияти вакиллик органининг сайлов кuni йигирма беш ёшга тўлган ҳамда камида беш йил Ўзбекистон Республикаси ҳудудида муқим яшаётган депутати Сенат аъзолигига сайланиш учун номзод бўлиши мумкин (Янги таҳрирдаги «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида»ги қонуннинг 53-моддаси).

Сайловда иштирок этиш учун қуйидаги шахслар депутатликка номзод сифатида рўйхатга олинмайдилар:

содир этилган жинояти учун судланганлик ҳолати тугалланмаган ёки судланганлиги олиб ташланмаган фуқаролар;

сайлов кунига қадар сўнгги беш йил мобайнида Ўзбекистон Республикаси ҳудудида муқим яшамаган фуқаролар;

Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучларининг ҳарбий хизматчилари, Миллий хавфсизлик хизмати, бошқа ҳарбийлаштирилган бўлинмаларнинг ходимлари;

диний ташкилот ва бирлашмаларнинг профессионал хизматчилари.

Шу билан бирга, амалдаги қонунда белгиланганидек, суд томонидан муомалага лаёқатсиз деб топилган фуқаролар, шунинг-

дек, суд ҳукми билан озодликдан маҳрум этиш жойларида сақланаётган шахслар сайланиши мумкин эмас ва сайловда қатнашмайдилар.

Айни бир шахс бир вақтнинг ўзида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси депутати ва Сенати аъзоси бўлиши мумкин эмас. Бу норма тизимли мувозанатни мустақамлаш учун қайд этилган. Чунки ҳар икки палата ўз функциясига эга ва бир вақтнинг ўзида бир шахс икки функцияни амалга ошириш имкониятига эга эмас.

78-модда . Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг биргаликдаги ваколатлари қуйидагилардан иборат:

1) Ўзбекистон Республикасининг Конституциясини қабул қилиш, унга ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш;

2) Ўзбекистон Республикасининг конституциявий қонунлари ҳамда қонунларини қабул қилиш, уларга ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш;

3) Ўзбекистон Республикасининг референдумини ўтказиш тўғрисида ва уни ўтказиш санасини тайинлаш ҳақида қарор қабул қилиш;

4) Ўзбекистон Республикаси ички ва ташқи сиёсатининг асосий йўналишларини белгилаш ҳамда давлат стратегик дастурларини қабул қилиш;

5) Ўзбекистон Республикасининг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимияти органларининг тизимини ва ваколатларини белгилаш;

6) Ўзбекистон Республикаси таркибига янги давлат тузилмаларини қабул қилиш ва уларнинг Ўзбекистон Республикаси таркибидан чиқиши ҳақидаги қарорларни тасдиқлаш;

7) бож, валюта ва кредит ишларини қонун йўли билан тартибга солиш;

8) Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг тақдимида биноан Ўзбекистон Республикасининг Давлат бюджетини қабул қилиш ва унинг ижросини назорат этиш;

9) солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни жорий қилиш;

10) Ўзбекистон Республикасининг маъмурий-ҳудудий тузилиши масалаларини қонун йўли билан тартибга солиш, чегараларини ўзгартириш;

11) туманлар, шаҳарлар, вилоятларни ташкил этиш, тугатиш, уларнинг номини ҳамда чегараларини ўзгартириш;

12) давлат мукофотлари ва унвонларини таъсис этиш;

13) Ўзбекистон Республикаси Президентининг вазирликлар, давлат қўмиталари ва бошқа давлат бошқарув органларини тузиш ҳамда тугатиш тўғрисидаги фармонларини тасдиқлаш;

14) Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссиясини тузиш;

15) Ўзбекистон Республикаси Президентининг такдимиغا биноан Ўзбекистон Республикаси Бош вазири номзодларини кўриб чиқиш ва тасдиқлаш;

16) Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакили ва унинг ўринбосарини сайлаш;

17) Ўзбекистон Республикаси Ҳисоб палатасининг ҳисоботини кўриб чиқиш;

18) Ўзбекистон Республикаси Президентининг Ўзбекистон Республикасига ҳужум қилинганда ёки тажовуздан бир-бирини мудофаа қилиш юзасидан тузилган шартнома мажбуриятларини бажариш зарурияти тугилганда уруш ҳолати эълон қилиш тўғрисидаги фармонини тасдиқлаш;

19) Ўзбекистон Республикаси Президентининг умумий ёки қисман сафарбарлик эълон қилиш, фавқулодда ҳолат жорий этиш, унинг амал қилишини узайтириш ёки тугатиш тўғрисидаги фармонларини тасдиқлаш;

20) халқаро шартномаларни ратификация ва денонсация қилиш;

21) Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида назарда тутилган бошқа ваколатларни амалга ошириш.

Палаталарнинг биргаликдаги ваколатларига кирадиган масалалар, қоида тариқасида, аввал Қонунчилик палатасида, сўнгра Сенатда кўриб чиқилади.

Давлат ва жамият ҳаётига оид энг муҳим масалалар Олий Мажлиснинг ҳар икки палатаси томонидан кўриб чиқилади ва ҳал этилади. Ушбу шарҳланаётган моддада айнан шундай масалалар, яъни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг биргаликдаги ваколатлари ўз аксини топган. Улар:

1) Ўзбекистон Республикасининг Конституциясини қабул қилиш, унга ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш масаласи мамлакатимиз ҳаётида нечоғлиқ муҳим масалалардан эканлиги барчамизга маълум. Зеро, Конституция давлатнинг асосий хусусиятларини ифодаловчи бош қонундир. Унда мамлакат ҳаётига оид энг асосий, фундаментал ҳуқуқий нормалар ўз аксини топган ва шунингдек, бошқа ҳуқуқий нормаларнинг яратилиши конституциявий нормалар талабларидан келиб чиқади ҳамда уларга зид бўлмаслиги лозим. Конституция асосий қонун сифатида мамлакатдаги турли ижтимоий муносабатлар ва уларни тартибга солиш учун бирламчи ҳуқуқий асос сифатида хизмат қилади. Асосий қонунда давлатга тегишли энг муҳим масалалар ўз ифодаси-

ни топганлиги унинг аҳамиятини янада юксалтиради. Айни вақтда у мамлакатдаги ҳаёт тарзини белгилаб беради. Конституцияни қабул қилиш, унга ўзгартириш ва қўшимчалар киритишда фуқаролар, жамият ва давлат манфаатларини уйғунлаштиришнинг энг мақбул йўналишини топиш лозимлигини инобатга олсак, ушбу масала нечоғлиқ муҳимлиги ойдинлашади ва уларни ҳал этишда ҳар иккала палатанинг иштироки талаб этилади;

2) Ўзбекистон Республикасининг конституциявий қонунлари ҳамда бошқа қонунларини қабул қилиш, уларга ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш масаласи ҳам, аввалги нормада шарҳланганидек, муҳим аҳамиятга эга бўлганлиги учун Сенат ва Қонунчилик палатасининг биргаликдаги ваколатлари қаторидан ўрин олган. Агар Конституция юридик кучи жиҳатидан энг юқори ўринда жойлашган бўлса, ундан сўнг конституциявий қонунлар ва жорий қонунлар кетма-кетликда жойлашади. Конституциявий қонунлар ҳам, жорий қонунлар ҳам Конституция талабларидан келиб чиқади ва улар ҳам мамлакат ҳаётидаги устувор масалаларни тартибга солади. Албатта, уларни қабул қилиш, ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш масаласи ҳар икки палатанинг биргаликдаги ваколатлари жумласига киритилганлиги мақсадга тўла мувофиқдир;

3) Ўзбекистон Республикасининг референдумини ўтказиш тўғрисида ва уни ўтказиш санасини тайинлаш ҳақида қарор қабул қилиш. Референдум — бу умумхалқ томонидан овоз бериш орқали қарор қабул қилиш услубидир. Унда, албатта, мамлакат ҳаётига оид энг муҳим масалалар ҳал этилади. Референдум орқали мамлакат ҳаётида туб бурилиш яшаш ёки халқ турмуш тарзини тубдан ўзгартириш мумкин. Бундай масалаларни ҳал этиш «Ўзбекистон Республикасининг референдуми тўғрисида»¹ги қонун билан тартибга солинади. Демак, республика ҳаётига оид бундай муҳим тадбирни ўтказиш ва уни ўтказиш санасини белгилашдек масала ҳар икки палата томонидан кўриб чиқилиши ва қарор қабул қилиниши талаб этилади;

4) Ўзбекистон Республикаси ички ва ташқи сиёсатининг асосий йўналишларини белгилаш ҳамда давлат стратегик дастурларини қабул қилиш. Давлатнинг ички ва ташқи сиёсати ҳамда у қабул қилаётган стратегик дастурлар мамлакатнинг ўз ҳудуди ва дунё ҳамжамиятидаги нуфузини ифода этади. Мамлакатнинг эр-

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. 1992, № 1.

танги куни, келажаги унинг қай тарзда йўлга қўйилишига кўра белгиланади. Бу, тушунарлики, бир мансабдор шахс ёки битта давлат органи томонидан бажариладиган иш эмас. Шундан келиб чиққан ҳолда, ушбу масала ҳам ҳар икки палата ваколатлари доирасига киритилган;

5) Ўзбекистон Республикасининг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимияти органларининг тизими ва ваколатларини белгилаш. Ҳокимиятнинг бу уч тармоғи мамлакатдаги бошқарув усулининг ўзига хос жиҳати ҳисобланади. Ҳақиқий демократик усул бўлиши Ўзбекистон Республикасидаги ҳокимият бўлиниши принципининг ёрқин ифодаси ҳисобланган қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимияти тизимини ва бу тизим ваколатларини белгилаш давлат ҳаётига оид яна бир муҳим масала ҳисобланади. Ҳокимиятлараро ваколатларнинг тенг тақсимланиши етакчи мезон — ижтимоий адолат принципининг амалий ифодаси ҳисобланади. Шу сабабли бу масала ҳам ҳар икки палата томонидан кўриб чиқилади;

6) Ўзбекистон Республикаси таркибига янги давлат тузилмаларини қабул қилиш ва уларнинг Ўзбекистон Республикаси таркибидан чиқиши ҳақидаги қарорларни тасдиқлаш. Ушбу масала ҳам давлат учун энг аҳамиятли масалалардан биридир. Бу орқали мамлакат таркиби, чегараси, ҳудуди, аҳолиси сони ўзгариши мумкин. Мисол учун, Қорақалпоғистон Республикаси ўз халқининг умумий референдуми асосида Ўзбекистон Республикаси таркибидан ажралиб чиқишни истаса (Конституциянинг 74-моддаси), ушбу масала икки палата томонидан кўриб чиқилади.

Шарҳланаётган модданинг еттинчи, саккизинчи ва тўққизинчи бандларида қайд этилган: бож, валюта ва кредит ишларини қонун йўли билан тартибга солиш; Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг тақдимиغا биноан Ўзбекистон Республикасининг Давлат бюджетини қабул қилиш ва унинг ижросини назорат этиш; солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни жорий қилиш каби масалалар давлат бюджети, давлатнинг иқтисодий асослари билан боғлиқ.

Бюджет — тегишли йил учун Ўзбекистоннинг давлат даромадлари ва харажатларини рўйхатга олиш бўлиб, унда хазинага тушадиган маблағ тушумларининг манбалари ва суммаси, шунингдек, бу маблағлар сарфланадиган мақсадлар кўрсатилади. Солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар давлат бюджетига келиб тушадиган асосий маблағ тушумларидир. Бож, кредит ва ва-

люта билан боғлиқ масалалар ҳам иқтисоднинг асосини ташкил этади. Мамлакатнинг иқтисоди унинг бугуни, эртаси ва келажакини белгилаб беради. Шунинг учун бу масалалар Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси ва Сенатининг биргаликдаги ваколатлари таркибига киритилган.

Ўнинчи ва ўн биринчи бандларда ўз аксини топган: Ўзбекистон Республикасининг маъмурий-ҳудудий тузилиши масалаларини қонун йўли билан тартибга солиш, чегараларини ўзгартириш ва туманлар, шаҳарлар, вилоятларни ташкил этиш, тугатиш, уларнинг номини ҳамда чегараларини ўзгартириш масалалари, олтинчи банддаги каби, мамлакат ҳудуди, аҳолиси, чегаралари, ҳудудий бирликларни ташкил этиш ёки тугатиш ҳамда, уларни номлаш билан боғлиқ бўлганлиги учун, улар ҳам ҳар икки палата томонидан кўриб чиқилиши ва ҳал этилиши мақсадга мувофиқдир;

7) давлат мукофотлари ва унвонларини таъсис этиш. Давлат мукофотлари ва унвонлари тўғрисида батафсил маълумотлар 1995 йил 22 декабрдаги «Ўзбекистон Республикаси Давлат мукофотлари тўғрисида»¹ ва 1996 йил 26 апрелдаги «Ўзбекистон Республикасининг фахрий унвонларини таъсис этиш тўғрисида»² қонунларда ўз аксини топган. Ушбу қонунларга асосан, давлат мукофотлари ва унвонлари Олий Мажлис томонидан таъсис этилади. Мустақиллик йилларида Ўзбекистон Республикасида «Меҳнат шўҳрати», «Шон-шараф», «Мустақиллик», «Дўстлик», «Ўзбекистон Қаҳрамони», «Жасорат», «Шўҳрат», «Амир Темур», «Жалолиддин Мангуберди» ва бошқа бир қатор орден ва медаллар таъсис этилди.

Шарҳланаётган модданинг ўн учинчи, ўн саккизинчи ва ўн тўққизинчи бандларида Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан чиқарилган фармонларни тасдиқлаш билан боғлиқ масалалар ўз ифодасини топган. Улар:

– Ўзбекистон Республикаси Президентининг вазирликлар, давлат қўмиталари ва бошқа давлат бошқарув органларини тузиш ҳамда тугатиш тўғрисидаги фармонларини тасдиқлаш (13-банд);

– Ўзбекистон Республикаси Президентининг Ўзбекистон Республикасига ҳужум қилинганида ёки тажовуздан бир-бирини

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1995, № 12.

² Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1996, № 5–6.

мудофаа қилиш юзасидан тузилган шартнома мажбуриятларини бажариш зарурияти туғилганда уруш ҳолати эълон қилиш тўғрисидаги фармонини тасдиқлаш (18-банд);

– Ўзбекистон Республикаси Президентининг умумий ёки қисман сафарбарлик эълон қилиш, фавқулодда ҳолат жорий этиш, унинг амал қилишини узайтириш ёки тугатиш тўғрисидаги фармонларини тасдиқлаш (19-банд)дан иборат. Ушбу масалалар ҳам умумдавлат аҳамиятига эга бўлгани учун ҳар икки палатанинг биргаликдаги ваколатлари қаторига киритилган;

8) Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссиясини тузиш. Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссияси Республика миқёсида Олий Мажлисга, Президентликка, Маҳаллий вакиллик органларига сайловларни ташкил этиш ва ўтказиш мақсадида тузилади. У раис ва камида ўн тўртта аъзодан иборат таркибда тузилади ва фаолият юритади. Марказий сайлов комиссиясининг фаолияти ва бошқа турдаги ваколатлари 1999 йилдаги «Марказий сайлов комиссияси тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонунида белгиланган;

9) Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимига биноан, Ўзбекистон Республикаси Бош вазири номзодларини кўриб чиқиш ва тасдиқлаш. Ушбу ўринда демократик давлатга хос яна бир хусусият ўз ифодасини топган. Бу лавозимга номзодларни кўриб чиқиш ва тасдиқлаш масаласининг Олий Мажлис палаталарининг ваколатлари қаторидан жой олиши энг мақбул ечим ҳисобланади;

10) Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакили ва унинг ўринбосарини сайлаш. Омбудсман мамлакат ҳудуди миқёсида фуқароларнинг ҳуқуқларини таъминлашнинг кафилидир. Инсон ҳуқуқлари бўйича вакил ва унинг фаолияти 1997 йил 24 апрелда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси инсон ҳуқуқлари бўйича вакили (омбудсман) тўғрисида»ги қонун¹ билан тартибга солинади. Олий Мажлиснинг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакилини сайлаш тартиби 2003 йил 29 августда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг Регламенти тўғрисида»ги қонуннинг 23-моддаси ва «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг Регламенти тўғрисида»ги қонуннинг 19-моддасида ўз ифодасини топган. Уларга асосан,

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1997, № 4–5.

«Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакили номзоди Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг мажлисларида кўриб чиқилганидан кейин ушбу масала юзасидан қабул қилинган узил-кесил қарор қонунда белгиланган тартибда Ўзбекистон Республикаси Президентига юборилади»;

11) Ўзбекистон Республикаси Ҳисоб палатасининг ҳисоботи-ни кўриб чиқиш. Ўзбекистон Республикаси Ҳисоб палатаси мамлакат миқёсидаги иқтисодий-ижтимоий, маънавий-маърифий, сиёсий ва бошқа соҳаларга оид энг муҳим масалалар, йўналишлар бўйича ўз фаолиятини олиб боради;

12) халқаро шартномаларни маъқуллаш ва шартномада иштирок этишни тўхтатиш ҳақида бир томонлама қарор қабул қилиш. Халқаро шартнома ва бошқа халқаро ҳужжатларда (конвенция, декларация, пактлар ва ҳ.к.) нафақат Ўзбекистон Республикаси, балки умумжаҳон манфаатлари мужассам. Айнан бу ҳужжатларга қўшилиш ёки улардан чиқишда ўзбек халқи манфаатларини умумжаҳон манфаатлари орасида ҳимоя қилиш талаб этилади. Бу, ўз навбатида, мамлакат учун, унинг дунё ҳамжамиятидаги нуфузи, обрў-эътибори ва, албатта, келажаги учун ўта муҳим масаладир. Халқаро шартнома ёки битимларни давлат бошлиғи сифатида Ўзбекистон Республикаси Президенти ёки ҳукумат бошлиғи имзолайди, лекин уларни маъқуллаш ва шартномада иштирок этишни тўхтатиш ҳақида бир томонлама қарор қабул қилиш ҳар икки палатанинг биргалиқдаги ваколатлари жумласига киради.

Палаталарнинг биргалиқдаги ваколатларига кирадиган масалалар, қоида тариқасида, аввал Қонунчилик палатасида, сўнгра Сенатда кўриб чиқилади. Мисол учун, 2007 йил 28 февралда Қонунчилик палатаси томонидан қабул қилинган «Давлат бошқарувини янгилаш ва янада демократлаштириш ҳамда мамлакатни модернизация қилишда сиёсий партияларнинг ролини кучайтириш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг конституциявий қонуни 2007 йил 29 мартда Сенат томонидан маъқулланган ва ҳ.к.

79-м о д д а . Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасининг куйидаги мутлақ ваколатларига:

1) Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси Спикери ва унинг ўринбосарларини, кўмиталарнинг раислари ва уларнинг ўринбосарларини сайлаш;

2) Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорининг такдимига биноан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси депутатини дахлсизлик ҳуқуқидан маҳрум этиш тўғрисидаги масалаларни ҳал этиш;

3) ўз фаолиятини ташкил этиш ва палатанинг ички тартиб-қоидалари билан боғлиқ масалалар юзасидан қарорлар қабул қилиш;

4) сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ҳаёт соҳасидаги у ёки бу масалалар юзасидан, шунингдек давлат ички ва ташқи сиёсати масалалари юзасидан қарорлар қабул қилиш киради.

Олий Мажлис Қонунчилик палатасининг ўзига хос хусусияти — унинг профессионал тарзда қонунчилик фаолияти билан шуғулланадиган депутатлардан иборат эканлигидир. Парламентнинг қуйи палатаси ҳисобланган Қонунчилик палатаси мутлақ ваколатларга эга бўлиши табиий. Конституцияга асосан унинг мутлақ ваколатлари ҳисобланган нормаларни қуйидагича шарҳлаш мумкин:

1) Қонунчилик палатаси муайян тизим асосида ўз фаолиятини олиб боради. Тизимнинг энг юқори қисмида палатага умумий раҳбарликни амалга оширувчи — Қонунчилик палатасининг Спикери туради (унинг сайланиш тартиби ва ваколатларига 85-модданинг шарҳида батафсил тўхталамиз). Кейинги поғоналарда Қонунчилик палатаси Спикерининг ўринбосарлари турсалар, ундан кейинги поғоналардан эса қўмиталарнинг раислари ва уларнинг ўринбосарлари ҳамда депутатлар жой олишган.

Уларни сайлашга оид қоидалар норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда ўз аксини топган. Олий Мажлиснинг Қонунчилик палатаси Спикери ва унинг ўринбосарларини сайлаш тартиби 2002 йил 12 декабрда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси тўғрисида»ги конституциявий қонуннинг 13-моддасида ва 2003 йил 29 августда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг Регламенти тўғрисида»ги қонуннинг 4-моддасида ўз ифодасини топган. Шу билан бирга, мамлакатимизда сиёсий партиялар фаолиятини кучайтириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президенти ташаббуси билан 2007 йилда «Давлат бошқарувини янгилаш ва янада демократлаштириш ҳамда мамлакатни модернизация қилишда сиёсий партияларнинг ролини кучайтириш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг конституциявий қонуни қабул қилинди. Ушбу қонуннинг 3-моддаси

«Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси Спикерининг ўринбосарларини сайлаш тартиби» деб номланган ва унда «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасида тузилган сиёсий партия фракцияси ўз вакили Қонунчилик палатаси Спикерининг ўринбосари лавозимларидан бирини эгаллашида кафолатли ҳуқуққа эга»¹ эканлиги ўз аксини топган;

2) Маълумки, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси депутатлари дахлсизлик ҳуқуқидан фойдаланадилар.

Депутатларнинг дахлсизлик ҳуқуқи — бу депутат ўз фаолиятини олиб бораётган палатанинг розилигисиз ҳеч қандай жазога тортилмаслигидир. Депутатлар турли ҳуқуқбузарлик ёки жиноят содир этганликда гумон қилинганда, уларни жиноий жавобгарликка тортиш, ушлаб туриш, қамоққа олиш ёки унга нисбатан суд тартибида бериладиган маъмурий жазо чоралари қўллаш, ушбу масала Қонунчилик палатасида кўриб чиқилиб, махсус қарор қабул қилингандан кейингина, жорий этилади. Мавжуд қоидага асосан, депутат жиноят содир этган ва жиноят содир этган жойда ушланган ҳоллар бундан мустасно.

2003 йил 29 августда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг регламенти тўғрисида»ги қонуннинг 30-моддасига асосан, Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорининг Қонунчилик палатаси депутатини жиноий жавобгарликка тортиш, ушлаб туриш, қамоққа олиш ёки унга нисбатан суд тартибида бериладиган маъмурий жазо чораларини қўллашга розилик олиш тўғрисидаги тақдимномалари Қонунчилик палатаси томонидан, Қонунчилик палатасининг сессиялари оралиғидаги даврда эса унинг Кенгаши томонидан кўриб чиқилиб, кейинчалик Қонунчилик палатаси Кенгашининг ушбу масала юзасидан қарори Қонунчилик палатасининг сессиясида тасдиқланади.

Қонунчилик палатасининг ёки унинг Кенгашининг Қонунчилик палатаси депутатини дахлсизлик ҳуқуқидан маҳрум этишга розилик бериш тўғрисидаги қарори яширин овоз бериш орқали қабул қилинади.

¹ «Давлат бошқарувини янгилаш ва янада демократлаштириш ҳамда мамлакатни модернизация қилишда сиёсий партияларнинг ролини кучайтириш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг конституциявий қонуни. — Т.: 2007, 11 апрель. № ЎРҚ — 88.

Қонунчилик палатасининг ёки унинг Кенгашининг Қонунчилик палатаси депутатини жиноий жавобгарликка тортиш, ушлаб туриш, қамоққа олиш ёки унга нисбатан суд тартибда бериладиган маъмурий жазо чораларини қўллашга розилик бериш масаласи юзасидан қарори дарҳол Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорига юборилади;

3) Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ўз фаолиятини қонунларга асосланган ҳолда ўзи ташкил этади. Қонунчилик палатаси қонунлар қабул қилинмайдиган масалалар юзасидан қарорлар қабул қилади. Ушбу қарорлар палатанинг ички тартиб-қоидаларига оид бўлиши мумкин. Мисол учун, Қонунчилик палатасининг комиссияларини тузиш, Қонунчилик палатаси Спикерини сайлаш, Қонунчилик палатаси кўмиталарини тузиш ва ҳ.к. масалаларда;

4) Қонунчилик палатасининг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ҳаёт соҳасидаги у ёки бу масалалар юзасидан, шунингдек, давлат ички ва ташқи сиёсати масалалари юзасидан қарорлар қабул қилиш ваколатини унинг Сенат билан биргаликдаги ваколатларининг бир қисми сифатида тушуниш мумкин. Яъни, биринчи навбатда, Қонунчилик палатасида кўриб чиқилиб, сўнгра Сенатга тақдим этиладиган масалалар, жумладан, Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссиясини тузиш, Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимига биноан Ўзбекистон Республикаси Бош вазири номзодларини кўриб чиқиш ва тасдиқлаш, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакили ва унинг ўринбосарини сайлаш, Ўзбекистон Республикаси Ҳисоб палатасининг ҳисоботини кўриб чиқиш каби масалалар шулар жумласидандир. Ушбу масалалар юзасидан Қонунчилик палатаси қарор қабул қилади.

80-м о д д а . Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати мутлақ ваколатларига:

1) Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати Раисини ва унинг ўринбосарларини, кўмиталарнинг раислари ва уларнинг ўринбосарларини сайлаш;

2) Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимига биноан Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий судини сайлаш;

3) Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимига биноан Ўзбекистон Республикасининг Олий судини сайлаш;

4) Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимига биноан Ўзбекистон Республикасининг Олий хўжалик судини сайлаш;

5) Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимига биноан Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг раисини тайинлаш ҳамда уни лавозимидан озод этиш;

6) Ўзбекистон Республикаси Президентининг Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори ва унинг ўринбосарларини тайинлаш ҳамда уларни лавозимидан озод этиш тўғрисидаги фармонларини тасдиқлаш;

7) Ўзбекистон Республикаси Президентининг Ўзбекистон Республикаси Миллий хавфсизлик хизмати раисини тайинлаш ва уни лавозимидан озод этиш тўғрисидаги фармонларини тасдиқлаш;

8) Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимига биноан Ўзбекистон Республикасининг чет давлатлардаги дипломатик ва бошқа вакилларини тайинлаш ҳамда уларни лавозимидан озод этиш;

9) Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимига биноан Ўзбекистон Республикаси Марказий банки бошқарувининг раисини тайинлаш ва лавозимидан озод этиш;

10) Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимига биноан амнистия тўғрисидаги ҳужжатларни қабул қилиш;

11) Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорининг тақдимига биноан Сенат аъзосини дахлсизлик ҳуқуқидан маҳрум этиш тўғрисидаги масалаларни ҳал этиш;

12) Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорининг, Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси раисининг, Ўзбекистон Республикаси Марказий банки бошқаруви раисининг ҳисоботларини эшитиш;

13) ўз фаолиятини ташкил этиш ва палатаниннг ички тартибқоидалари билан боғлиқ масалалар юзасидан қарорларни қабул қилиш;

14) сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ҳаёт соҳасидаги у ёки бу масалалар юзасидан, шунингдек давлат ички ва ташқи сиёсати масалалари юзасидан қарорлар қабул қилиш киради.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати ҳам, амалдаги қонун ҳужжатларига асосан, ўзининг мутлақ ваколатларига эга. Сенатнинг мутлақ ваколатларини шарҳлашда, уларнинг мазмуни ва ижро усулига кўра таснифлаб оламиз.

Биринчи гуруҳ — *Сенатнинг ички фаолиятини тартибга солиш ва ўзи мустақил ҳал этадиган ваколатлари:*

— Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати Раисини ва унинг ўринбосарларини, қўмиталарнинг раислари ва уларнинг ўринбосарларини сайлаш (шарҳланаётган модданиннг 1-банди). Олий Мажлис Сенатининг Раиси Ўзбекистон Республикаси

Президентининг тақдимига биноан сайланади. Сенат Раисини сайлаш тартиби тўғрисида 86-модданинг шарҳида батафсил тўхта-ламыз.

Сенат Раиси ўринбосарларининг ҳуқуқий мақоми 2002 йил 12 декабрдаги «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати тўғрисида»ги конституциявий қонуннинг 15-моддасида ифодаланган бўлса, уларни сайлаш тартиби 2003 йил 29 августда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг регламенти тўғрисида»ги қонуннинг 4-моддасида ўз аксини топган. Унга асосан, Сенат Раисининг ўринбосарлари Сенат аъзолари орасидан яширин овоз бериш орқали сенаторлар умумий сонининг кўпчилик овози билан Сенат ваколат муддатига сайланади. Сенат Раисининг ўринбосарлигига номзодлар Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан сенаторлар орасидан тақдим этилади. Сенаторлар орасидан сайланган Сенат Раисининг ўринбосарларидан бири Қорақалпоғистон Республикасининг вакили бўлади. Ушбу масала бўйича қарор қабул қилинади, қарорларни Сенат мажлисида раислик қилувчи имзолайди.

Сенат қўмиталари раислари ва уларнинг ўринбосарлари фаолияти ҳамда уларни сайлаш тартибига оид ҳуқуқий нормалар 2002 йил 12 декабрдаги «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати тўғрисида»ги конституциявий қонуннинг 17-моддасида ва 2003 йил 29 августда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг регламенти тўғрисида»ги қонуннинг 7-моддасида ўз аксини топган. Унда қайд этилишича, Сенат томонидан сенаторлар орасидан палатанинг ваколатлари муддатига раис, унинг ўринбосари ва аъзолардан иборат таркибда қўмиталар тузилади. Сенат Раиси ва унинг ўринбосарлари Сенатнинг қўмиталари таркибига сайланиши мумкин эмас.

Сенатда регламент, бюджет ва ижтимоий-иқтисодий ривожланиш масалалари, ташкилий-маъмурий масалалар, қонунчилик ва суд-ҳуқуқ масалалари, муҳофаа ва хавфсизлик масалалари, ташқи сиёсат масалалари қўмиталари тузилиши шарт. Сенатда бошқа қўмиталар ҳам тузилиши мумкин. Сенат қўмиталарининг умумий сони, қоида тариқасида, саккизтадан ошмаслиги керак.

Сенат қўмитасининг раиси, унинг ўринбосари ва қўмита аъзолари палата мажлисида Сенат Раисининг тақдимида биноан сенаторлар умумий сонининг кўпчилик овози билан сайланади.

Сенат қўмитасининг раиси, унинг ўринбосари, шунингдек, қўмита аъзолари сайлангани тўғрисида Сенат қарорлар қабул қилади.

Ҳозирда самарали фаолият олиб бораётган Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатида олти қўмита мавжуд. Улар:

- 1) Бюджет ва иқтисодий ислохотлар масалалари қўмитаси;
- 2) Қонунчилик ва суд-ҳуқуқ масалалари қўмитаси;
- 3) Фан, таълим, маданият ва спорт масалалари қўмитаси;
- 4) Мудофаа ва хавфсизлик масалалари қўмитаси;
- 5) Ташқи сиёсат масалалари қўмитаси;
- 6) Аграр, сув хўжалиги масалалари ва экология қўмитаси.

– Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорининг тақдимига биноан Сенат аъзосини дахлсизлик ҳуқуқидан маҳрум этиш тўғрисидаги масалаларни ҳал этиш (шарҳланаётган модданинг 11-банди). Сенаторлар ҳам дахлсизлик ҳуқуқидан фойдаланадилар. Албатта, бирор сенатор жиний ёки маъмурий жавобгарликка тортилиши лозим бўлса, у тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори Сенатга маълум қилади ва ушбу масала Сенат мажлисида кўриб чиқилиб, муҳокама этилиб, ҳақиқатдан ҳам сенатор фаолиятида жиний ёки маъмурий кўринишдаги ҳуқуқбузарлик мавжуд деб топилса, жавобгарликка тортилиши мумкин.

– Ўз фаолиятини ташкил этиш ва палатанинг ички тартиб-қоидалари билан боғлиқ масалалар юзасидан қарорларни қабул қилиш (шарҳланаётган модданинг 13-банди). Худди Қонунчилик палатаси каби Сенат ҳам ўз фаолиятини ташкил этиш ва тартибга солиш юзасидан қарорлар қабул қилади. Мисол учун, Сенат қўмиталарини тузишга оид, Сенатнинг комиссияларини тузишга оид, Сенат Раиси ва унинг ўринбосарларини сайлашга оид ва ҳ.к. масалаларда Сенат қарорлар қабул қилади.

– Сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ҳаёт соҳасидаги у ёки бу масалалар юзасидан, шунингдек, давлат ички ва ташқи сиёсати масалалари юзасидан қарорлар қабул қилиш (шарҳланаётган модданинг 14-банди). Сенат ижтимоий ҳаётнинг бир қатор ўзига тегишли бўлган масалалари юзасидан қарорлар қабул қилади. Мисол учун, мамлакатнинг ички сиёсатига доир масалалар: хавфсизликни таъминлаш, ички бозорни тартибга солиш, амнистия актини эълон қилиш, марказий сайлов комиссиясини тузиш ва ҳ.к.ларга оид ҳамда давлатнинг ташқи сиёсатига доир масалалар: бошқа давлатлар билан турли йўналишларда ҳамкорлик

қилиш, парламентлараро алоқаларни мустаҳкамлаш ва ҳ.к.лар бўйича қарорлар қабул қилиши мумкин.

Иккинчи гуруҳ — *Ўзбекистон Республикаси Президентини тақдимига биноан турли лавозимларга сайлаш, тайинлаш ва лавозимдан озод этиш билан боғлиқ ваколатлари:*

— Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимига биноан Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий судини, Олий судини, Олий ҳўжалик судини сайлаш;

— Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимига биноан Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг раисини, Марказий банки бошқарувининг раисини тайинлаш ҳамда лавозимдан озод этиш, Ўзбекистон Республикасининг чет давлатлардаги дипломатик ва бошқа вакиллари тайинлаш ҳамда уларни лавозимдан озод этиш.

Сенатнинг ушбу йўналишдаги ваколатларини биз «Сенатнинг кадрлар масаласига оид ваколатлари» деб аташимиз мумкин. Чунки юқоридаги барча ваколатлар Ўзбекистон Республикасида турли соҳа кадрларини муайян лавозимларга сайлаш, тайинлаш ҳамда лавозимдан озод этиш билан боғлиқ. Айнан Сенат томонидан мамлакатнинг муҳим муассасалари раҳбарларининг сайланиши ёки тайинланиши ва лавозимдан озод этилиши юқори палатанинг давлат аппаратидаги мавқеини юксалтиради. Бу, айтилиши мумкин, демократиянинг муҳим кўрсаткичларидан бири ҳисобланади.

Учинчи гуруҳ — *Ўзбекистон Республикаси Президентининг мансабдор шахсларни турли лавозимларга тайинлашга оид фармонларини тасдиқлаш билан боғлиқ ваколатлари:*

— Ўзбекистон Республикаси Президентининг Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори ва унинг ўринбосарларини, Миллий хавфсизлик хизмати раисини тайинлаш ҳамда лавозимдан озод этиш тўғрисидаги фармонларини тасдиқлаш.

Ушбу гуруҳда давлат учун ўта муҳим аҳамият касб этувчи лавозимларга мансабдор шахсларни тайинлаш ҳамда уларни лавозимдан озод этиш бўйича Президентнинг фармонларини тасдиқлаш билан боғлиқ Сенатнинг мутлақ ваколатлари ўз аксини топган.

Маълумки, Ўзбекистон Республикаси Президенти ўз ваколати доирасида фармон, қарор ва фармойишлар чиқаради. Бундай мустақил қабул қилинган кўплаб норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар бошқа орган томонидан тасдиқланмайди. Айрим, ўта муҳим

аҳамиятга эга бўлганларигина бошқа орган тасдиғига киритилади. Бу гуруҳда айнан шундай масалалар хусусида фикр юритилмоқда.

Бизга маълум, Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори ва унинг ўринбосарлари мамлакатда қонунларнинг аниқ ва бир хилда бажарилиши устидан назорат олиб борувчи органга раҳбарлик қилади.

Миллий хавфсизлик хизмати раиси эса мамлакатнинг ҳудудий яхлитлиги, тинчлиги, фуқароларимизнинг тинч ва осуда ҳаёти учун масъул бўлган тизимга раҳбарликни амалга оширади.

Юқоридаги икки давлат органининг республика учун аҳамияти беқийс. Бу, ушбу лавозимларга кадрларни жойлаштириш масаласининг ҳам нечоғлиқ муҳимлигини англатади. Албатта, ушбу масала юзасидан чиқарилган Президент фармонлари Сенат тасдиғига киритилиши лозим.

Тўртинчи гуруҳ — Ўзбекистон Республикаси ижтимоий ҳаётидаги муҳим масалаларни ҳал этишга оид ваколатлари:

— Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимига биноан амнистия тўғрисидаги ҳужжатларни қабул қилиш.

Ушбу гуруҳда мамлакат ҳаётига оид муҳим масалаларнинг Сенат томонидан ҳал этиладиган турлари хусусида сўз боради. Улардан бири — Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимига биноан амнистия тўғрисидаги ҳужжатларни қабул қилишдир.

Ушбу масала, яъни амнистия актларини қабул қилиш муқаддам (Парламент икки палатали тизимга ўтгунга қадар) фақат Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан ҳал этиларди. Қонунчиликнинг такомиллашуви ушбу ваколатни Сенатнинг мутлақ ваколатлари сирасига қўшди.

Маълумки, амнистия — жиноят содир этган шахсларни тўла ёхуд қисман озод қилиш ёки илгари суд тайинлаган жазони ўтаган шахсларнинг судланганлигини олиб ташлашдан иборат фаолиятдир. Амнистия акти норматив хусусиятга эга, яъни амнистия актида кўрсатилган шартларга жавоб берувчи барча шахсларга нисбатан жорий этилади. Амнистия эълон қилиниши билан терговда бўлган ишлар ёки тергови тутаган, аммо ҳали суд томонидан кўриб чиқилмаган ишлар ҳам юритувдан тўхтатилади. Жазони ўтаётган шахслар уни ўташдан озод қилинадилар ёки жазо муддати қисқартирилади. Агар айбланувчи ишнинг амнистия бўйича тўхтатилишига эътироз билдирса, ушбу иш-

нинг тергови ва судини юритиш давом эттирилади. Суд айбланувчини айбдор деб топса, иш амнистия актида кўрсатилган асосларга кўра тўхтатилади.

Бу мамлакатимизда ҳукм сураётган инсонпарварлик тамойилининг нафақат назарий, балки амалий ифодасидир. Бундай давлат аҳамиятига молик масалада Олий Мажлис Сенати фаол иштирок этиши лозим.

Бешинчи гуруҳга *давлат ҳаётига оид муҳим масалалар*: Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорининг, Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси раисининг, Марказий банки бошқаруви раисининг ҳисоботларини эшитиш каби Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг мутлақ ваколатлари киради.

Республика Бош прокурори ҳар йили бир марта прокуратура фаолияти тўғрисида ҳисобот беради. Унда мамлакатда қонунга амал қилиш борасидаги муаммолар, коррупция ва жиноятчиликнинг даражаси, динамикаси, унинг олдини олиш масалалари, фуқароларнинг хавфсизлигини таъминлаш ва ҳ.к. масалалар хусусида Сенатга ҳисобот тақдим этади. Ушбу ҳисоботни эшитиш ва муҳокама қилиш, тегишли хулосага келиш, муайян чора-тадбирларни белгилаш Сенатнинг ваколатидир.

Худди шунингдек, Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси раисининг, Марказий банк бошқаруви раисининг ҳисоботлари ҳам давлатнинг ижтимоий-иқтисодий масалалари билан узвий боғлиқ. Шундан келиб чиққан ҳолда ушбу ваколатлар Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатига берилган.

81-модда . Ваколат муддати тугагач, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси ва Сенати тегишинча янги чақириқ Қонунчилик палатаси ва Сенати иш бошлагунига қадар ўз фаолиятини давом эттириб туради.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг биринчи мажлислари тегишинча Қонунчилик палатасига сайловдан кейин икки ойдан кечиктирмай ва Сенат таркиб топганидан кейин бир ойдан кечиктирмай Марказий сайлов комиссияси томонидан чақирилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси мажлислари сессиялар даврида ўтказилади. Сессиялар, қоида тарикасида, сентябрнинг биринчи иш кунидан бошлаб келгуси йилнинг июнь ойи охиригача иш кунига қадар ўтказилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати мажлислари заруратга қараб, лекин йилига камида уч марта ўтказилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг мажлислари, агар улар ишида барча депутатлар, сенаторлар умумий сонининг камида ярми иштирок этаётган бўлса, ваколатли ҳисобланади.

Конституциявий қонунларни қабул қилишда барча депутатлар, сенаторлар умумий сонининг камида учдан икки қисми иштирок этиши шарт.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси ва Сенати мажлисларида, шунингдек, уларнинг органлари мажлисларида Ўзбекистон Республикаси Президенти, Бош вазир, Вазирлар Маҳкамасининг аъзолари, Республика Конституциявий суди, Олий суди, Олий ҳўжалик суди раислари, Бош прокурори, Марказий банки бошқарувининг раиси иштирок этишлари мумкин. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси ва унинг органлари мажлисларида Сенат Раиси, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати ва унинг органлари мажлисларида Қонунчилик палатаси Спикери иштирок этиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси ва Сенати алоҳида-алоҳида мажлис ўтказадилар.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлислари Ўзбекистон Республикаси Президенти қасамёд қилганда, Ўзбекистон Республикаси Президенти мамлакат ижтимоий-иқтисодий ҳаётининг, ички ва ташқи сиёсатининг энг муҳим масалалари юзасидан нутқ сўзлаганда, чет давлатларнинг раҳбарлари нутқ сўзлаганда ўтказилади. Палаталарнинг келишувига биноан қўшма мажлислар бошқа масалалар юзасидан ҳам ўтказилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ҳар икки палатаси ваколат муддати тугагач, янги чақриқ Қонунчилик палатаси ва Сенати ўз ишини бошлағунига қадар аввалги фаолиятини давом эттириб туради. Ушбу фаолиятнинг бундай тартибга солинишидан кўзланган мақсад — қонун чиқарувчи орган фаолиятидаги узлуксизликни таъминлашдан иборатдир. Яъни ваколат муддати тугаган ва янги ташкил этилган Олий Мажлис ўртасида узилиш бўлиши ёки муайян муддат қонун чиқарувчи орган ишламасдан қолиши ёхуд умуман мавжуд бўлмаслигининг олдини олишдир.

Ушбу масала Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан 2002 йил 12 декабрда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси тўғрисида»ги ва «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати

тўғрисида»ги конституциявий қонунларнинг 5-моддасида ўз аксини топган.

Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг биринчи мажлислари айнан шу Қонунчилик палатасига бўлиб ўтган сайловдан кейин икки ойдан кечиктирмай ва Сенат таркиб топганидан кейин бир ойдан кечиктирмай Марказий сайлов комиссияси томонидан қақрилади.

Ушбу норма янада тушунарли бўлиши учун бугунги кунда ўз фаолиятини олиб бораётган Олий Мажлис палаталарининг биринчи мажлислари қақрилган санани эсга олиш даркор. 2004 йилнинг 15 сентябрида Марказий сайлов комиссиясининг «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига, халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларига сайлов бўйича сайлов кампанияси бошланишини эълон қилиш тўғрисида»ги қарори қабул қилинди. Унга кўра, икки палатали парламентга сайлов 2004 йилнинг 26 декабрь кунига белгиланди ва юқори савияда ўтказилди.

2005 йилнинг 17 – 20 январь кунлари Ўзбекистон Республикаси ҳудудий бирликларида, яъни 12 та вилоят, Тошкент шаҳри ва Қорақалпоғистон Республикасида Олий Мажлис Сенати аъзоларининг сайлови бўйича тегишли давлат ҳокимияти вакилик органларининг мажлислари бўлиб ўтди ва унда 84 нафар сенатор сайланди.

2005 йилнинг 24 январиди 16 нафар Сенат аъзоларини тайинлаш бўйича Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони эълон қилинди.

2005 йилнинг 28 январиди Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси – икки палатали парламент шаклида илк мажлисини ўтказди. Демак, 2004 йил 26 декабрда сайлов бўлиб ўтган бўлса, 2005 йил 28 январдаги илк мажлис икки ойдан кечиктирилмасдан ва 2005 йил 17 – 20 январь ҳамда 2005 йилнинг 24 январиди Сенат таркиби шакллантирилган бўлса, 2005 йил 28 январиди бир ойдан кечиктирилмасдан Марказий сайлов комиссияси томонидан қақрилди.

Олий Мажлиснинг Қонунчилик палатаси мажлислари сессиялар даврида ўтказилади. Сессиялар, қоида тариқасида, сентябрнинг биринчи иш кунидан бошлаб, келгуси йилнинг июнь ойи охириги иш кунига қадар ўтказилади. Мамлакатимизда парламент бир палатали тизимда фаолият олиб борган вақтларда бундай норма мавжуд эмас эди. Чунки депутатлар профессионал даражада, доимий фаолият олиб бормас, улар ўз фаолиятлари билан

шуғулланар, заруратга қараб чақирилар эди. Бугунги Олий Мажлис Қонунчилик палатасининг 120 та депутати доимий равишда, фақат қонунчилик фаолияти билан шуғулланадилар. Икки палатали парламентнинг афзаллиги ҳам шунда намоён бўлмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси йил давомида ўз фаолиятини давом эттириб, мажлислар ўтказди. Улар сентябрь ойининг биринчи иш кунидан бошлаб келгуси йилнинг июнь ойи охиригача қадар сессияларини ўтказиши мумкинлиги кўзда тутилган.

Олий Мажлиснинг Сенати мажлислари заруратга қараб, лекин йилига камида уч марта ўтказилади. Сенат йиғилишларида муайян муддат давомида Қонунчилик палатаси томонидан қабул қилинган қонунлар муҳокама қилинади ва кун тартибида белги-ланган бошқа масалалар кўриб чиқилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг мажлислари, агар улар ишида барча депутатлар, сенаторлар умумий сонининг камида ярми иштирок этаётган бўлса, ваколатли ҳисобланади. Демак, палаталар мажлислари ваколатли бўлиши учун Қонунчилик палатасидан камида 60 нафар, Сенатдан камида 50 нафар депутатлар ва сенаторлар иштирок этиши шарт.

Конституциявий қонунларни қабул қилишда барча депутатлар, сенаторлар умумий сонининг камида учдан икки қисми иштирок этиши зарур. Бизга маълум, конституциявий қонунлар қонунчилик тизимида ўз юридик кучи жиҳатидан жорий қонунларга нисбатан юқори мавқега эга. Шундан келиб чиққан ҳолда, уларни қабул қилиш учун барча депутатлар ва сенаторлар сонининг камида учдан икки қисми, яъни Олий Мажлис Қонунчилик палатаси депутатларининг камида 80 нафари, Сенатнинг камида 66 та аъзоси иштирок этиши шарт.

Демократиянинг муҳим тамойилларидан бири — ошкораликдир. Ҳуқуқий демократик давлат барпо этиш йўлида олға интилаётган Ўзбекистон Республикасида қонун чиқарувчи орган — Олий Мажлис ўз мажлисларини ошкоралик тамойили асосида олиб боради. Шунинг учун ҳар икки палатанинг мажлисларида, шунингдек, уларнинг органлари мажлисларида мамлакат ижтимоий-сиёсий ҳаётида муҳим ўрин тутадиган қуйидаги давлат органларининг вакиллари ва мансабдор шахслар иштирок этиши мумкин:

- Ўзбекистон Республикаси Президенти;
- Бош вазир;

- Вазирлар Маҳкамасининг аъзолари;
- Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди, Олий суди, Олий ҳўжалик суди раислари;
- Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори;
- Ўзбекистон Республикаси Марказий банки бошқарувининг раиси.

Шунингдек, Қонунчилик палатаси ва унинг органлари мажлисларида Сенат Раиси, Сенат ва унинг органлари мажлисларида Қонунчилик палатаси Спикери иштирок этиши мумкин. Бу ҳар икки палата ўртасидаги ҳамкорликни таъминлаш баробарида ишнинг самарасини ошириши шубҳасиз.

Бундан ташқари, Қонунчилик палатаси ва Сенат мажлисларида, шунингдек, уларнинг органлари мажлисларида қўйилган масалаларнинг тегишлилигига қараб турли давлат органлари, нодавлат-нотижорат ташкилотлар, дипломатик ваколатхоналар вакиллари, давлатлараро ташкилотлар ва хорижий давлатлар оммавий ахборот воситаларининг вакиллари ва мустақил экспертлари таклиф этилади.

Қонунчилик палатаси ва Сенат алоҳида-алоҳида мажлис ўтказдилар. Албатта, ҳар икки палатанинг мустақил ҳал этадиган ваколатлари мавжуд. Уларни амалга ошириш учун Қонунчилик палатаси ва Сенат алоҳида мажлис ўтказиб, тегишли масалаларни мустақил ҳал этади.

Айрим ҳолларда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенати қўшма мажлислар ўтказиши мумкин. Икки палатанинг қўшма мажлиси қуйидаги ҳолларда ўтказилади:

Ўзбекистон Республикаси Президенти қасамёд қабул қилганга. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 92-моддасига асосан, Президент Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси йиғилишида қасамёд қабул қилган пайтдан бошлаб ўз лавозимига киришган ва ўз фаолиятини бошлаган ҳисобланади. Янги сайланган Президентнинг қасамёд қабул қилиш жараёнида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлиси ўтказилади. Бу, ўз навбатида, давлатнинг олий вакиллик органида давлат раҳбари сифатида ўз ишини бошлаётган Президентнинг келгуси фаолияти учун яна бир масъулиятни англатади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти мамлакат ижтимоий-иқтисодий ҳаётининг, ички ва ташқи сиёсатининг

Энг муҳим масалалари юзасидан нутқ сўзлаганда. Маълумки, муайян даврларда мамлакат ижтимоий-иқтисодий ҳаётининг, ички ва ташқи сиёсатининг энг муҳим масалалари юзасидан Парламентда давлат раҳбари нутқ сўзлайди. Бундай маърузаларда давлат аҳамиятига молик энг муҳим масалалар асосий мавзу бўлади. Улардан ўз вақтида хабардор бўлиш, мамлакат ҳаётидаги ютуқ ва камчиликлар хусусидаги янгиликларни билиб бориш Олий Мажлис Қонунчилик палатаси депутатлари ва Сенати аъзоларининг фаолиятида катта роль ўйнайди. Шунинг учун, бундай ҳолларда ҳар икки палатанинг қўшма мажлиси ўтказилиши лозим.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисида чет давлатларнинг раҳбарлари нутқ сўзлаганда. Бирор хорижий мамлакат раҳбари Ўзбекистонга ташриф буюриб, давлатимиз ёки ўз давлати ёхуд ҳар икки ҳамкор мамлакатнинг турли йўналишдаги истиқболи, келгуси режалари хусусида нутқ сўзлаган вақтда Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлиси чақирилиши мақсадга мувофиқдир.

Мамлакат ҳаётига оид муҳим масалалар юзасидан ҳар икки палатанинг келишувига кўра қўшма мажлислар ташкил этилиши мумкин.

82-м о д д а . *Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси ва Сенати ўз ваколатларига киритилган масалалар юзасидан қарорлар қабул қилади.*

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қарорлари Қонунчилик палатаси депутатлари ёки Сенат аъзолари умумий сонининг кўпчилик овози билан қабул қилинади, ушбу Конституцияда назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси ва Сенати ўз ваколатларига киритилган масалалар юзасидан қонун қабул қилиш талаб этилмайдиган масалалар юзасидан қарорлар қабул қилади.

Қонунчилик палатаси томонидан қарорларни қабул қилиш тартиби 2003 йил 29 августда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг Регламенти тўғрисида»ги қонуннинг 19-моддасида ўз аксини топган. Унга асосан: Қонунчилик палатаси қонунлар қабул қилиниши талаб этилмайдиган масалалар юзасидан қарорлар қабул

қилади. Қарор лойиҳаси Қонунчилик палатасига киритилаётганда унга қисқача тушунтириш хати ва бошқа зарур материаллар илова қилинади. Палата Спикери Қонунчилик палатаси қарорининг лойиҳасини дастлабки тарзда кўриб чиқиш учун масъул қўмита ва муддат белгилайди. Қонунчилик палатаси Кенгаши масъул қўмита вакилининг ахборотини эшитиб, қарор лойиҳасини Қонунчилик палатаси мажлисининг кун тартибига киритиш тўғрисида қарор қабул қилади ва маърузачини белгилайди. Қонунчилик палатаси мажлисида масъул қўмита вакилининг ахбороти эшитилади ва муҳокама натижалари юзасидан депутатлар умумий сонининг кўпчилик овози билан Қонунчилик палатаси қарори қабул қилинади. Агар овоз бериш якунларига кўра қарор лойиҳасини қабул қилиш тўғрисидаги таклиф зарур миқдорда овоз тўпламаган бўлса, таклиф рад этилган ҳисобланади.

Қонунчилик палатасининг Сенат билан биргаликдаги ваколатларига киритилган масала юзасидан қабул қилинган қарори мазкур қарор қабул қилинган кундан эътиборан беш кун ичида, агар ушбу Қонунда бошқача қоида белгиланган бўлмаса, Сенатга юборилади.

Сенат томонидан қарорларни қабул қилиш тартиби 2003 йил 29 августда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг Регламенти тўғрисида»ги қонуннинг 15-моддасида ўз аксини топган. Унда қайд этилишича, Сенат қонунлар қабул қилиниши талаб этилмайдиган масалалар юзасидан қарорлар қабул қилади.

Қарор лойиҳаси Сенатга киритилаётганда унга қисқача тушунтириш хати ва бошқа зарур материаллар илова қилинади.

Сенат Раиси Сенат қарорининг лойиҳасини дастлабки тарзда кўриб чиқиш учун масъул қўмита ва муддат белгилайди. Сенат Кенгаши масъул қўмита вакилининг ахборотини эшитиб, қарор лойиҳасини Сенат мажлисининг кун тартибига киритиш тўғрисида қарор қабул қилади ва маърузачини белгилайди. Сенат мажлисида масъул қўмита вакилининг ахбороти эшитилади ва муҳокама натижалари юзасидан сенаторлар умумий сонининг кўпчилик овози билан Сенат қарори қабул қилинади. Агар овоз бериш якунларига кўра қарор лойиҳасини қабул қилиш тўғрисидаги таклиф зарур миқдорда овоз тўпламаган бўлса, таклиф рад этилган ҳисобланади.

Сенатнинг Қонунчилик палатаси билан биргаликдаги ваколатларига киритилган масала юзасидан қабул қилинган қарори мазкур қарор қабул қилинган кундан эътиборан беш кун ичида, агар ушбу Қонунда бошқача қоида белгиланган бўлмаса, Қонунчилик палатасига юборилади.

Шарҳланаётган модданинг иккинчи қисмида: «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қарорлари Қонунчилик палатаси депутатлари ёки Сенат аъзолари умумий сонининг кўпчилик овози билан қабул қилинади, ушбу Конституцияда назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно» деган «ҳаволаки норма»ни кўришимиз мумкин. Унда қонуннинг бошқа моддаларига ҳавола этилмоқда.

Унга асосан, Қонунчилик палатаси ёки Сенатнинг қарорлари палаталар аъзолари умумий сонининг кўпчилик овози билан, яъни юқори палатанинг 50 нафардан ортиқ ва қуйи палатанинг 60 нафардан ортиқ аъзолари овози билан қабул қилинади.

Ҳаволаки нормада: «...ушбу Конституцияда назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно», — деган жумлани учратамиз. Унда Конституциянинг қайси моддаси назарда тутилмоқда?

Бунга жавобни Конституциянинг 85-86-моддаларидан топиш мумкин. Айнан 85-моддада Қонунчилик палатаси Спикерини муддатидан олдин чақириб олиш масаласи ва 86-моддада Сенат Раисини муддатидан илгари чақириб олиш тартиби белгиланган. Бу икки ҳолатда ҳам Қонунчилик палатаси ва Сенат томонидан қабул қилинадиган қарорлар шарҳланаётган моддада белгиланган тартибда эмас, балки бошқачароқ тартибда ҳал этилади.

Қонунчилик палатаси Спикерини ҳам, Сенат Раисини ҳам муддатидан илгари чақириб олиш учун ҳар икки палаталар аъзолари умумий сонининг камида учдан икки қисмининг овози билан қарор қабул қилиниши лозим.

83-м о д д а . Қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига Ўзбекистон Республикаси Президенти, ўз давлат ҳокимиятининг олий вакиллик органи орқали Қорақалпоғистон Республикаси, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси депутатлари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси, Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий суди, Олий суди, Олий хўжалик суди, Бош прокурори эгадирлар ва бу ҳуқуқ қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи субъектлари томонидан қонун лойиҳасини Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасига киритиш орқали амалга оширилади.

Ушбу моддани шарҳлашда, биринчи навбатда, «қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи» иборасига эътиборни қаратишимиз лозим. Ушбу алоҳида турдаги ҳуқуқнинг аҳамияти, субъектлари ва уларнинг фаолияти ҳамда бу ҳуқуқни амалга ошириш жараёни ўзига хос хусусиятга эга. Айнан қонун чиқариш жараёнининг биринчи босқичи — қонунчилик ташаббусини амалга ошириш орқали амалга оширилади.

Қонунни яратиш жараёни, яъни қонун чиқарувчи орган доирасидаги бевосита фаолият қонунчилик ташаббуси кўрсатилишидан бошланади. Қонунчилик ташаббуси борасидаги ҳуқуқий муаммоларнинг маъзини англаб етиш учун унинг қуйидаги муҳим жиҳатларини пухта мушоҳада этиш талаб қилинади:

- 1) қонунчилик ташаббуси ҳуқуқининг моҳияти;
- 2) қонунчилик ташаббуси амалга оширилиши натижасида юзага келадиган ҳуқуқий муносабатнинг мазмуни;
- 3) қонунчилик ташаббуси ҳуқуқининг субъектлари доираси ҳамда уларга хос хусусиятлар ва бошқалар.

Мамлакатимиз Асосий Қонунида қонун чиқариш жараёнининг алоҳида босқичи ҳисобланмиш қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи ўзининг юридик ифодасини топган. Эътироф этиш лозимки, қонунчилик ташаббуси Олий Мажлисида эмас, балки фақат Қонунчилик палатасида рўёбга чиқарилади.

Қонунчилик ташаббуси ҳуқуқининг ўзи нима? У кимларга тегишли? Қонун чиқариш жараёнидаги энг муҳим босқич ҳисобланган қонунчилик ташаббусини амалга ошириш тўғрисида тасаввурга эга бўлиш учун, биринчи навбатда, унинг моҳиятига эътибор қаратиш ўринли. Қонунчилик ташаббусини амалга ошириш «қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи» орқали амалда ўз ифодасини топади. «Қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи деганда, Конституцияда белгиланган давлат органлари, ташкилотлар ва шахсларнинг қонун чиқарувчи органга қонунчиликка оид таклиф ёки қонун лойиҳасини тақдим этишдан иборат субъектив ҳуқуқи тушунилади»¹.

Демак, қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига Конституцияда белгиланган давлат органлари ва мансабдор шахсларгина эга бўладилар. Бу субъектлар ўз ҳуқуқларидан фойдаланган ҳолга қонун чиқариш жараёнида иштирок этишлари мумкин. Улар қонунчи-

¹ *Одилқориев Х.Т., Тўлтеев И.Т.* Икки палатали парламент. — Т.: 2005. — 100-бет.

лик ташаббуси ҳуқуқини қонун лойиҳасини Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасига киритиш орқали амалга оширадilar.

Қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи орқали Қонунчилик палатасига киритилган қонун лойиҳалари бир қатор талабларни ўзида акс эттирган ҳужжатлар билан бирга юборилади. Масалан, давлат даромадларини камайтириш ёки давлат харажатларини кўпайтириш, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети моддалари бўйича ўзгартиришларни назарда тутувчи қонунларнинг лойиҳалари юзасидан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг хулосаси. Ушбу хулосанинг муҳимлиги шунда намоён бўладики, қонуннинг қабул қилиниши давлатнинг бугунги иқтисодий салоҳияти, иқтисодий ҳаёти, бюджетдаги маблағлари ва уларнинг тақсимланиши билан адекват бўлиши лозим. Айнан ушбу жиҳат Олий Мажлиснинг Қонунчилик палатаси тўғрисидаги қонуннинг 27-моддасидаги қуйидаги қоида билан янада аниқлаштирилган: «Давлат даромадларини камайтириш ёки давлат харажатларини кўпайтириш, шунингдек, бюджет моддалари бўйича ўзгартиришларни назарда тутувчи қонунларнинг лойиҳалари фақат Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг ижобий хулосаси бўлган тақдирда киритилиши мумкин» (27-модданинг 2-қисми).

Бу қоида шундан далолат берадики, бу йўналишдаги қонун лойиҳалари, биринчи навбатда, Вазирлар Маҳкамасида кўриб чиқилади ва унинг давлат иқтисодий асосларига мувофиқлиги тўғрисида хулоса берилади. Ҳозирги кунда «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси тўғрисида»ги қонуннинг 27-модда 2-қисми бу конституциявий нормага тўлдирувчи қоида сифатида амал қилмоқда.

Қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига эга бўлган субъектларнинг қонун лойиҳасини парламентга киритиши ва уни кўриб чиқиш тартиби «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг Регламенти тўғрисида»ги қонунда белгилаб берилган. Хусусан, мазкур Регламентнинг 12-моддасида қуйидаги қоидалар баён этилган:

Қонун лойиҳасини Қонунчилик палатасига қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига эга бўлган субъектлар киритадилар.

Қонун лойиҳасини Қонунчилик палатасига киритишда қуйидагилар тақдим этилиши керак:

1) қонун лойиҳасига унинг концепцияси баён қилинган ҳолдаги тушунтириш хати;

2) ўзгартишлар ва қўшимчалар киритиш тўғрисидаги, шунингдек, қонун лойиҳаси киритилиши билан боғлиқ қонунларни ўз кучини йўқотган деб топиш тўғрисидаги қонун лойиҳаси;

3) ўзгартирилиши, қўшимчалар киритилиши, ўз кучини йўқотган деб топилиши ёки қабул қилиниши лозим бўлган қонун ости ҳужжатларининг рўйхати;

4) моддий харажатларни талаб қиладиган қонун лойиҳалари учун молиявий-иқтисодий асослар;

5) давлат даромадларини камайтириш ёки давлат харажатларини кўпайтириш, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети моддалари бўйича ўзгартиришларни назарда тутувчи қонунларнинг лойиҳалари юзасидан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг хулосаси.

Қонун лойиҳаси Қонунчилик палатаси томонидан биринчи ўқишда қабул қилингунига қадар қонун лойиҳасини киритган қонунчилик ташаббуси ҳуқуқининг субъекти лойиҳа матнини ўзгартириш ёки ўзи киритган қонун лойиҳасини қайтариб олиш ҳуқуқига эга.

Икки палатали парламент шароитида қонунчилик ташаббусининг мазмуни муайян тарзда ўзгаради. Яъни, 1995 йил 5 майда қабул қилинган Олий Мажлис (бир палатали парламент) Регламентининг 79-моддасида: «Қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи Ўзбекистоннинг янги қонунлари лойиҳаларини, амалдаги қонунларини ўзгартириш тўғрисидаги лойиҳаларни, янги қонунларни қабул қилиш ёки амалдаги қонунларига ўзгартишлар киритиш тўғрисида таклифларни (қонун чиқариш таклифлари) киритиш шаклида амалга оширилади»¹, — дейилган эди. Таъкидлаш жоизки, бунда қонунчилик ташаббуси икки шаклда — ҳам тайёр лойиҳа шаклида, ҳам қонунчиликка оид таклиф шаклида амалга ошириларди. Қонунчилик палатасининг 2003 йил 29 августда қабул қилинган Регламенти белгилаган тартибга кўра, қонунчилик ташаббуси фақат тайёр қонун лойиҳасини мазкур палатага киритиш орқали амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасига қонунчилик таклифи билан мурожаат этиш ҳуқуқи ҳеч

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1995, № 9, 24-модда.

ким учун чекланмаган. Шундай таклиф киритилган тақдирда эса, қонун лойиҳалари қонун чиқариш ташаббуси ҳуқуқига эга бўлган юқорида кўрсатилган идоралар ва шахслар орқали киритилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Омбудсмани ушбу ҳуқуқ субъекти ҳисобланади. Олий Мажлисининг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакили (Омбудсман) тўғрисидаги қонуннинг 5-моддасида: «Вакил Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг депутати бўлиб, қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига эгадир»¹, — дейилган. Солиштириб кўрилганида, Конституциянинг 83-моддасида Омбудсман қонунчилик ташаббуси ҳуқуқининг субъекти сифатида зикр этилмаганлиги кўзга ташланади. Шундан келиб чиқиб, Омбудсманнинг мазкур ҳуқуққа эгаллиги тўғрисидаги қонундан Конституцияга киритиш лозимлиги ҳақида ҳам фикрлар билдирилмоқда.

Бизнингча, Конституция билан ушбу қонун ўртасида зиддият йўқ. Конституциянинг 83-моддасида Ўзбекистон Республикаси Қонунчилик палатасининг депутатлари қонунчилик ташаббусини рўёбга чиқара олишлари ёзиб қўйилган. Омбудсман парламентнинг депутати ҳисобланади. Демак, мантиқан Омбудсман ҳам Қонунчилик палатаси ҳузуридаги қонунчилик ташаббуси ҳуқуқидан фойдалана олади. Омбудсман тўғрисидаги қонуннинг 5-моддасида ҳам унинг парламент депутати эканлиги эътироф этилиб, сўнгра қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи борлиги қайд этилган. Шу сабабли Конституцияга қўшимча киритишга эҳтиёж йўқ.

84-модда. Қонун Қонунчилик палатаси томонидан қабул қилиниб, Сенат томонидан маъқулланиб, Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан имзолангач ва қонунда белгиланган тартибда расмий нашрларда эълон қилинган, юридик кучга эга бўлади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси томонидан қабул қилинган қонун қабул қилинган кундан эътиборан ўн кундан кечиктирмай Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенатига юборилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати маъқуллаган қонун имзоланиши ва эълон қилиниши учун Ўзбекистон Республикаси Президентига ўн кун ичида юборилади.

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1997, № 4 – 5, 102-модда.

Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан қонун ўттиз кун ичида имзоланади ва эълон қилинади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати томонидан рад этилган қонун Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасига қайтарилади.

Агар Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати томонидан рад этилган қонунни қайта кўриб чиқишда Қонунчилик палатаси депутатлар умумий сонининг учдан икки қисмидан иборат кўпчилик овози билан қонунни яна маъқулласа, қонун Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан қабул қилинган ҳисобланади ҳамда имзоланиши ва эълон қилиниши учун Ўзбекистон Республикаси Президентига Қонунчилик палатаси томонидан юборилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати томонидан рад этилган қонун юзасидан Қонунчилик палатаси ва Сенат юзага келган келишмовчиликларни бартараф этиш учун Қонунчилик палатаси депутатлари ва Сенат аъзолари орасидан тенглик асосида келишув комиссиясини тузиши мумкин. Палаталар келишув комиссияси таклифларини қабул қилганда қонун одатдаги тартибда кўриб чиқилиши керак.

Ўзбекистон Республикаси Президенти қонунни ўз эътирозлари билан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига қайтаришга ҳақли.

Агар қонун аввалги қабул қилинган тахририда тегишинча Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси депутатлари ва Сенати аъзолари умумий сонининг камида учдан икки қисмидан иборат кўпчилик овози билан маъқулланса, қонун Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан ўн тўрт кун ичида имзоланиши ва эълон қилиниши керак.

Қонунларнинг ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг матбуотда эълон қилиниши улар қўлланилишининг мажбурий шартидир.

Шарҳланаётган моддада Олий Мажлисининг асосий фаолияти — қонунларни қабул қилиш жараёни тартиби тўғрисидаги энг муфассал нормалар ўз ифодасини топган. Улар:

- қонуннинг юридик кучга эга бўлиши;
- Қонунчилик палатаси томонидан қонунларнинг қабул қилиниши;
- Сенат томонидан қонунларнинг маъқулланиши;
- Президент томонидан имзоланиши;
- Қонунчилик палатаси томонидан қабул қилинган қонуннинг Сенат ёки Президент томонидан рад этилиши ва унинг қайта

кўриб чиқилиши ҳамда Қонунчилик палатаси томонидан қабул қилинган қонун Сенат томонидан рад этилганда, уни қўйи палатанинг ўзида кўриб чиқиш тартиби;

- Қонунчилик палатаси томонидан қабул қилинган қонун Сенат томонидан рад этилганда, уни қайта кўриб чиқиш учун ҳар икки палата ўртасида келишув комиссиясини тузиш тартиби ва ҳ.к.

1. Аввало, қонуннинг «юридик кучга эга бўлиши» ҳамда «қонуннинг амалга киритилиши» тушунчаларига изоҳ бериб ўтиш лозим. Юқоридаги икки тушунча юзаки қараганда бир маънони англатадигандек кўринса-да, уларни биргаликда қўлланиш мақсадга мувофиқдир. Зеро, қонуннинг юридик кучи у амал қила бошлагандан сўнгра намоён бўлади. Демак, «юридик кучга эга бўлиши» жумласини қайд этишдан олдин «амалга киритилиши»ни ҳам айтиб ўтиш лозим.

Конституцияда қонун юридик кучга эга бўлишининг фақат битта муҳим шarti кўрсатилган. У — қонуннинг матбуотда эълон қилиниши ҳисобланади.

2. Қонунчилик палатаси томонидан қонунни муҳокама қилиш ва қабул қилиш тартиби 2003 йил 29 августда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг Регламенти тўғрисида»ги қонуннинг 12 — 15-моддаларида ва «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси тўғрисида» конституциявий қонуннинг 29-моддасида ўз ифодасини топган.

Қонунчилик палатаси Регламентининг 15-моддасига асосан, палата қонун лойиҳасини, қоида тариқасида, уч ўқишда кўриб чиқади. Қонун лойиҳасини Қонунчилик палатаси мажлисларида биринчи ўқишда кўриб чиқиш чоғида мазкур қонун лойиҳасини қабул қилиш зарурати, қонун лойиҳасининг концепцияси, унинг Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунларига мувофиқлиги, шунингдек, қонунни амалга ошириш билан боғлиқ харажатлар ва молиялаш манбалари тўғрисидаги масала муҳокама қилинади.

Қонунчилик палатаси муҳокама натижалари бўйича қонун лойиҳасини маромига етказиш ва кейинги ўқишда кўриб чиқиш учун палатага киритиш муддатини белгиллаган ҳолда уни биринчи ўқишда қабул қилиш ёки қонун лойиҳасини рад этиш тўғрисида қарор қабул қилади. Қонунчилик палатаси муҳокамасига қонун лойиҳасининг муқобил вариантлари киритилган тақдирда

улар бир вақтда кўриб чиқилиши керак. Қонунчилик палатаси депутатларининг қарор қабул қилиш учун талаб қилинадиган энг кўп миқдордаги овозини тўплаган қонун лойиҳаси биринчи ўқишда қабул қилинган ҳисобланади. Қонун лойиҳасининг қолган вариантлари Қонунчилик палатаси томонидан рад этилган ҳисобланади.

Масъул қўмита қонун лойиҳасини иккинчи ўқишга тайёрлаш чоғида тушган таклифларни умумлаштиради. Масъул қўмита томонидан асосли деб топилган таклифлар қонун лойиҳасининг матнига киритилади. Қонун лойиҳасини Қонунчилик палатаси томонидан иккинчи ўқишда кўриб чиқиш чоғида масъул қўмита маъқуллаган таклифлар ҳам, маъқулламаган таклифлар ҳам муҳокама қилинади. Қонун лойиҳаси бўйича овоз бериш моддама-модда ўтказилади. Қонунчилик палатаси муҳокама натижалари бўйича қонун лойиҳасини маромига етказиш ва кейинги ўқишда кўриб чиқиш учун палатага киритиш муддатини белгиллаган ҳолда уни иккинчи ўқишда қабул қилиш ёхуд қонун лойиҳасини рад этиш тўғрисида қарор қабул қилади.

Учинчи ўқишда қонун лойиҳаси муҳокама қилинмасдан тўғридан овозга қўйилади. Қонун лойиҳаси биринчи ёки иккинчи ўқишда қабул қилинган тақдирда, масъул қўмитанинг таклифига биноан қонунни кейинги ўқиш тартиб-таомилларини истисно этган ҳолда қабул қилиш тўғрисидаги масала овозга қўйилиши мумкин.

Қонун Қонунчилик палатаси томонидан палата депутатлари умумий сонининг кўпчилиги овози билан қабул қилинади. Қонунчилик палатаси томонидан қабул қилинган қонун ўн кун ичида Сенатга кўриб чиқиш учун юборилади. Сенатга қонун билан биргаликда қонун лойиҳасини Қонунчилик палатасига киритиш чоғида тақдим этилган материаллар юборилади.

3. Қонунчилик палатаси томонидан юборилган қонунларнинг Сенатда кўриб чиқилиши тартиби 2003 йил 29 августда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг Регламенти тўғрисида»ги қонуннинг 11-моддасида ўз аксини топган бўлиб, унга асосан, Сенатга келиб тушган қонун рўйхатга олинади ва Сенат Раиси томонидан қонунни кўриб чиқадиган ҳамда унинг юзасидан хулоса тайёрлайдиган қўмитага топширилади.

Масъул қўмитанинг хулосасида қонунни маъқуллаш ёки рад этиш тўғрисидаги тавсия ифодаланган баҳо бўлиши керак. Қо-

нунни рад этиш зарурлиги тўғрисидаги хулосада масъул қўмитанинг қонунни рад этиш зарур деб ҳисоблашининг важлари баён этилиши лозим. Масъул қўмитанинг хулосаси Сенат Кенгашига тақдим этилади, Кенгаш қонунни Сенат мажлисининг кун тартиби лойиҳасига киритиш-киритмаслик тўғрисида қарор қабул қилади.

Сенат мажлисида қонунни кўриб чиқиш маърузачининг масъул қўмита хулосасини ўқиб эшиттиришидан бошланади. Кўриб чиқиладиган қонун юзасидан унинг муҳокамаси тартибда сенаторлар сўзга чиқишлари мумкин. Сенат томонидан маъқулланган қонун имзоланиши ва эълон қилиниши учун Сенат қарори билан биргаликда белгиланган тартибда Ўзбекистон Республикаси Президентига юборилади.

Сенатнинг қонунни рад этиш тўғрисидаги қарорида рад этиш важлари кўрсатилиши керак. Унда бир вақтнинг ўзида қонунга ўзгартишлар ва қўшимчалар киритиш зарурлиги тўғрисидаги, шунингдек, келишув комиссияси тузиш ҳақидаги таклифлар баён этилиши мумкин. Сенатнинг қонунни маъқуллаш ёки рад этиш тўғрисидаги қарори мазкур қарор қабул қилинган кундан эътиборан ўн кун ичида Қонунчилик палатасига юборилади.

4. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати томонидан маъқулланган қонун имзоланиши ва эълон қилиниши учун Ўзбекистон Республикаси Президентига ўн кун ичида юборилади. Президент Конституцияда белгиланган ваколатидан келиб чиққан ҳолда қонунни имзолайди. Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан қонун ўттиз кун ичида имзоланади. Ушбу муддатнинг ўттиз кун сифатида белгиланишида мамлакат раҳбари томонидан қонунни ўқиб, ўрганиб чиқиши учун лозим бўлган вақт эътиборга олинган. Чунки Президент қонунни имзолашдан ташқари давлат бошқарувига оид бошқа вазифаларни ҳам ўз вақтида бажариши лозимлиги инобатга олинган.

5. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси томонидан қабул қилинган қонун Сенати томонидан рад этилиши мумкин. Сенат олий вакиллик органининг юқори палатаси сифатида бундай ҳуқуққа эга. Фақат, қонун нима сабабдан қайтарилаётгани асослаб берилиши лозим. Рад этиш важлари тўлиқ кўрсатилиши керак.

Сенатнинг Қонунчилик палатаси томонидан қабул қилинган қонунни рад этиш тўғрисидаги қарорида қонуннинг нима сабабдан қайтарилаётганлиги билан биргаликда, унга ўзгартиш ва

қўшимчалар киритилиши тўғрисида, шунингдек, келишув комиссиясини тузиш ҳақидаги таклифлари баён этилиши лозим. Сенатнинг рад этиш тўғрисидаги қарори ўн кун ичида Қонунчилик палатасига юборилиши лозим.

Ўзбекистон Республикасининг Президенти Қонунчилик палатаси томонидан қабул қилинган қонунни рад этиши мумкин. Бу Президентнинг вето ҳуқуқидир. Президент давлат раҳбари сифатида мамлакат ижтимоий ҳаёти учун мақбул деб топмаган қонунни рад этиши мумкин.

Сенат томонидан рад этилган ёки Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан эътирозлар билан қайтарилган қонун Қонунчилик палатаси томонидан бир ойлик муддатда қайта кўриб чиқилиши керак.

Масъул қўмита Сенат томонидан рад этилган ёки Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан қайтарилган қонун юзасидан хулоса беради. Масъул қўмитанинг хулосаси олинганидан кейин қонунни Қонунчилик палатаси томонидан қайта кўриб чиқиш масаласи белгиланган тартибда Қонунчилик палатаси мажлисининг кун тартибига киритилади.

Агар Қонунчилик палатаси Сенат томонидан рад этилган қонунни Қонунчилик палатаси депутатлари умумий сонининг учдан икки қисмидан иборат кўпчилик овози билан яна маъқулласа, қонун Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан қабул қилинган ҳисобланади ҳамда имзоланиши ва эълон қилиниши учун Ўзбекистон Республикаси Президентига юборилади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан қайтарилган қонунни қайта кўриб чиқишда Қонунчилик палатаси томонидан қуйидаги қарорлардан бири қабул қилинади:

- қонунни Ўзбекистон Республикаси Президентининг мулоҳазалари ва таклифларини инобатга олган ҳолда қабул қилиш;
- қонунни бундан буён кўриб чиқмаслик;
- қонунни аввалги қабул қилинган таҳририда маъқуллаш.

Агар қонун аввалги қабул қилинган таҳририда Қонунчилик палатаси депутатлари умумий сонининг камида учдан икки қисмидан иборат кўпчилик овози билан маъқулланса, Сенатга маъқуллаш учун юборилади.

6. Сенат томонидан рад этилган қонун юзасидан Қонунчилик палатаси ва Сенат юзага келган келишмовчиликларни бартараф этиш учун Қонунчилик палатаси депутатлари ва Сенат аъзолари орасидан тенглик асосида келишув комиссиясини тузиши мумкин.

Қонунчилик палатасида келишув комиссиясини тузиш тўғрисидаги ташаббус Қонунчилик палатаси Спикеридан, шунингдек, фракциялар ва депутатлар гуруҳларидан чиқиши мумкин. Келишув комиссияси таркибига номзодлар юзасидан Қонунчилик палатаси Спикери ва Сенат Раиси томонидан ўзаро маслаҳатлашувлар ўтказилади. Келишув комиссиясининг Қонунчилик палатасидан кўрсатилган таркиби унинг мажлисида тасдиқланади. Келишув комиссиясининг ҳар бир палатадан сайланган аъзолари ўз таркибидан кўпчилик овоз билан комиссиянинг ҳамраисларини сайлайдилар.

Келишув комиссияси қонуннинг ягона матнини ишлаб чиқиш мақсадида Сенатнинг ҳар бир эътирозини алоҳида-алоҳида кўриб чиқади. Келишув комиссиясининг қарорлари келишув комиссияси таркибига кирган Қонунчилик палатаси депутатлари ва сенаторларнинг алоҳида-алоҳида овоз бериши орқали қабул қилинади. Қарор, агар комиссиянинг ҳар бир палатадан сайланган аъзоларининг кўпчилиги уни ёқлаб овоз берган бўлса, қабул қилинган ҳисобланади. Келишув комиссияси ўз ишининг натижалари юзасидан келишмовчиликларни бартараф этиш бўйича таклифларни ўз ичига олган хулоса қабул қилади. Хулосага қонунга доир ўзгартишлар ва қўшимчалар лойиҳасининг матни илова қилинади. Хулоса Қонунчилик палатаси ва Сенатдан сайланган келишув комиссиясининг ҳамраислари томонидан имзоланиб, тегишинча Қонунчилик палатаси ва Сенатга топширилади. Келишув комиссиясининг таклифлари қабул қилинган тақдирда Қонунчилик палатаси томонидан қайта кўриб чиқилиши керак. Қонунни қайта кўриб чиқишда келишув комиссиясининг баённомасида мавжуд бўлган таклифларгина муҳокама қилинади.

Келишув комиссиясининг лоақал битта таклифи рад этилган тақдирда Қонунчилик палатаси келишув комиссиясига янги таклифларни тақдим этиш учун палата томонидан маъқулланган тузатишларни инобатга олган ҳолда ишни давом эттиришни таклиф қилиши мумкин.

Қонунчилик палатаси қонунни келишув комиссиясининг таҳририда қабул қилса, у маъқуллаш учун Сенатга юборилади. Агар келишув комиссиясининг қонун бўйича ишлари яқунларига кўра келишувга эришилмаса, қонун Сенат томонидан рад этилган қонун сифатида қайта кўриб чиқилиши керак.

Қонунларнинг ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг матбуотда эълон қилиниши улар қўлланилишининг мажбурий

шартидир. Ўзбекистон қонунлари имзоланганидан кейин узоғи билан бир ҳафта ичида расман эълон қилинади. Агар ҳужжатнинг ўзида бошқа қоида белгиланмаган бўлса, расмий эълон қилинганидан сўнг ўн кун ўтгач, бутун Ўзбекистон ҳудудида бир вақтнинг ўзида кучга киради.

Қонунларнинг тўлиқ матни «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси», «Халқ сўзи», «Народное слово» газеталарида чоп этилади. Мазкур нашрлар қонуннинг биринчи расман эълон қилиниши ҳисобланади. Матбуотда эълон қилинган қонун (агар уни кучга киритиш тўғрисидаги қарорда бошқача муддат назарда тутилмаган бўлса) шу вақтдан бошлаб юридик кучга эга бўлади.

Янги қабул қилинган қонунлар ҳақида телевидениенинг ахборот кўрсатувлари орқали хабар берилади.

85-м о д д а . Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси ўз таркибидан Қонунчилик палатасининг Спикери ва унинг ўринбосарларини сайлайди.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси Спикери ва унинг ўринбосарлари яширин овоз бериш орқали депутатлар умумий сонининг кўпчилик овози билан Қонунчилик палатасининг ваколати муддатига сайланади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси Спикери яширин овоз бериш орқали Қонунчилик палатаси депутатлари умумий сонининг учдан икки қисмидан кўпроғининг овози билан қабул қилинган Қонунчилик палатаси қарорига биноан муддатидан илгари чақириб олиниши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси Спикери:

1) Қонунчилик палатасининг мажлисларини чақиради, уларда раислик қилади;

2) Қонунчилик палатаси муҳокамасига киритиладиган масалаларни тайёрлашга умумий раҳбарлик қилади;

3) Қонунчилик палатаси кўмиталари ва комиссияларининг фаолиятини мувофиқлаштириб боради;

4) Ўзбекистон Республикаси қонунларининг ва Қонунчилик палатаси қарорларининг ижроси устидан назоратни ташкил этади;

5) парламентлараро алоқаларни амалга ошириш ишларига ҳамда халқаро парламент ташкилотлари иши билан боғлиқ Қонунчилик палатаси гуруҳларининг фаолиятига раҳбарлик қилади;

6) Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати, бошқа давлат органлари, чет давлатлар, халқаро ва ўзга ташкилотлар билан ўзаро муносабатларда Қонунчилик палатаси номидан иш кўради;

7) Қонунчилик палатаси қарорларини имзолайди;

8) ушбу Конституция ва қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа ваколатларни амалга оширади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси Спикери фармойишлар чиқаради.

Маълумки, Олий Мажлиснинг Қонунчилик палатаси 120 депутатдан иборат таркибда ўз фаолиятини амалга оширади. Бу, ўз навбатида, депутатлар орасидан бошқарувчи ва унинг ўринбосарлари сайланишини талаб этади. Шундан келиб чиққан ҳолда Қонунчилик палатасида «Спикер» лавозими таъсис этилган.

Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси ҳар икки палатаси раҳбарини номлашда дунё ҳуқуқий тажрибаси ҳамда умуминсоний қадриятларга суянган ҳолда иш олиб борилди ва натижада Қонунчилик палатаси бошқарувчиси — «Спикер», Сенат раҳбари — «Раис» дея номланди.

Қонунчилик палатаси Спикерини сайлаш тартиби қуйидагича:

Фаолиятини янги бошлаган Қонунчилик палатасида Спикер сайлангунга қадар унинг мажлисларига Марказий сайлов комиссиясининг Раиси раҳбарлик қилади. Қонунчилик палатасининг биринчи мажлиси Қонунчилик палатаси Спикерини сайлашдан бошланади.

Оқсоқоллар кенгашининг таркиби тўғрисидаги таклифни Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссиясининг Раиси киритади. Оқсоқоллар кенгаши таркибига: Марказий сайлов комиссиясининг Раиси; депутатлик фаолиятида катта тажрибага эга бўлган, ёши энг улуғ депутатлар; номзодлари Қонунчилик палатасига сайланган сиёсий партиялар депутатларининг вакиллари; Қонунчилик палатасига сайловчилар ташаббускор гуруҳларидан сайланган депутатларнинг вакиллари киритилади.

Оқсоқоллар кенгашининг таркиби тўғрисидаги қарор Қонунчилик палатаси депутатлари умумий сонининг кўпчилик овози билан қабул қилинади. Оқсоқоллар кенгаши Қонунчилик палатаси Спикери лавозимига номзодларни, қоида тариқасида, энг кўп депутатлик ўринларини олган сиёсий партиялар ёки сайловчилар ташаббускор гуруҳларидан сайланган депутатлар орасидан кўрсатади.

Номзод, агар у яширин овоз бериш натижасида Қонунчилик палатаси депутатлари умумий сонининг ярмидан кўп овозини олган бўлса, Қонунчилик палатасининг Спикери этиб сайланган ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасининг 2007 йил 11 апрелдаги «Давлат бошқарувини янгилаш ва янада демократлаштириш ҳамда мамлакатни модернизация қилишда сиёсий партияларнинг родини кучайтириш тўғрисида»ги конституциявий қонуни қабул қилинганлиги муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг 2003 йил 29 августда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг Регламенти тўғрисида»ги қонунга тегишли ўзгартиш ва қўшимчалар киритилди.

Бунда, Қонунчилик палатасида тузилган фракция ўз вакили Қонунчилик палатаси Спикерининг ўринбосари лавозимларидан бирини эгаллашида кафолатли ҳуқуққа эга эканлиги инобатга олинади.

Қонунчилик палатаси Спикерининг ўринбосарлари яширин овоз бериш орқали депутатлар умумий сонининг кўпчилик овози билан Қонунчилик палатасининг ваколати муддатига сайланади.

Қонунчилик палатаси Спикерининг ўринбосарини сайлаш учун фракция, қоида тариқасида, ўз фракцияси раҳбарининг номзодини киритади.

Фракциядан тақдим этилган номзод Қонунчилик палатаси Спикерининг ўринбосари лавозимига сайланмаган тақдирда, фракция ўз фракцияси аъзолари орасидан бошқа номзодни тақдим этиш ҳуқуқига эга.

Қонунчилик палатаси Спикери ва унинг ўринбосарлари сайланганлиги тўғрисида қарорлар қабул қилинади, қарорларни палата мажлисида раислик қилувчи имзолайди.

Қонунчилик палатаси Спикери яширин овоз бериш орқали Қонунчилик палатаси депутатлари умумий сонининг учдан икки қисмидан кўпроғининг овози билан қабул қилинган Қонунчилик палатаси қарорига биноан муддатидан илгари лавозимидан озод қилиниши мумкин.

Қонунчилик палатаси Спикери ва унинг ўринбосарлари қуйидаги ҳолларда муддатидан илгари лавозимидан озод қилиниши мумкин:

- Ўзининг лавозимдан озод қилишни сўраб мурожаат этган аризасига асосан. Ўз ихтиёри ёки бошқа субъектив сабабларга

кўра фаолиятини давом эттиришни хоҳламаган Қонунчилик палатаси Спикери ва унинг ўринбосарлари ариза орқали мурожаат қилишлари мумкин. Ариза кўриб чиқилиб, қаноатлантирилади.

- Соғлиғи ёмонлашганлиги (касаллиги) туфайли. Қонунчилик палатаси Спикери ва унинг ўринбосарлари касаллиги туфайли, махсус тиббиёт бўлимининг хулосасига асосан муддатидан илгари лавозимидан озод қилиниши мумкин.

- Ўз вазифасини лозим даражада бажармаганлиги учун. Қонунчилик палатаси Спикери ва унинг ўринбосарлари ўзларининг хизмат вазифаларини лозим даражада бажармаганликлари учун, ўз хизмат вазифаларига совуққонлик билан ёндашганликлари учун муддатидан илгари лавозимидан озод қилиниши мумкин.

- Ўзбекистон Республикаси қонунларига зид норматив-ҳуқуқий ҳужжат чиқарганликлари учун. Ушбу ҳолатда муайян манфаат бўлиши мумкин. Ҳаракат қасддан, олдиндан билиб туриб амалга оширилган бўлиши лозим.

- Маъмурий ҳуқуқбузарлик ёки жиноят содир этган ҳолатларда. Қачонки, суд уларни айбдор деб топса.

Қонунчилик палатаси Спикерини муддатидан илгари лавозимидан озод қилиш тўғрисидаги масала Қонунчилик палатаси депутатлари умумий сонининг камида учдан бир қисмидан иборат Қонунчилик палатаси депутатлари гуруҳининг таклифига биноан палата томонидан кўриб чиқилади.

Қонунчилик палатаси Спикерини муддатидан илгари лавозимидан озод қилиш тўғрисида қарор қабул қилинади, қарорни палата мажлисида раислик қилувчи имзолайди.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси Спикери қуйидаги ваколатларга эга:

1) *Қонунчилик палатасининг мажлисларини чақиради, уларга раислик қилади.* Қонунчилик палатаси бир йилда камида уч марта ўз мажлисларини ўтказиши мумкин. Унинг чақирилиш санаси, кўриладиган масалалар тартиби қонунчилик палатаси Спикери томонидан белгиланади. Белгиланган муддатда Спикер томонидан мажлислар чақирилади.

Қонунчилик палатаси мажлисларига Спикер раислик қилади. У кун тартибидаги масалалар бўйича тегишли қўмита аъзолари ёки бошқа ўз фикрини билдирувчи иштирокчиларга навбатманавбат сўз беради.

2) *Қонунчилик палатаси муҳокамасига киритиладиган масалаларни тайёрлашга умумий раҳбарлик қилади.* Қуйи палатанинг

навбатдаги ёки навбатдан ташқари мажлисларида кўриладиган масалалар Қонунчилик палатаси Спикери томонидан тегишли қўмиталарга тақдим этилади. Уларни тайёрлашга умумий раҳбарлик Спикернинг ваколатига тегишли.

3) *Қонунчилик палатаси қўмиталари ва комиссияларининг фаолиятини мувофиқлаштириб боради.* Қонунчилик палатасида мавжуд турли қўмиталар фаолиятини уйғунлаштиради, уларни қонунларни пухта, аниқ ва сифатли тарзда ишлаб чиқишга йўналтиради.

Қонунчилик палатаси таркибида турли масалалар бўйича ташкил этилган комиссияларнинг асосий фаолият йўналишини белгилайди ва улар томонидан амалга оширилаётган тадбирларни баҳолайди, улардаги камчилик ва нуқсонларни бартараф этиш чораларини кўради.

4) *Ўзбекистон Республикаси қонунларининг ва Қонунчилик палатаси қарорларининг ижроси устидан назоратни ташкил этади.* Олий Мажлис томонидан қабул қилинган қонунлар ҳамда Қонунчилик палатаси томонидан чиқарилган ва амалга киритилган қарорларнинг ижроия ҳокимият органлари ва фуқаролар томонидан қай даража амалга жорий этилаётганлиги устидан назоратни ташкил этади. Олинган натижаларга асосланиб, тегишли хулоса чиқаради ва истиқболли режаларни белгилайди.

5) *Парламентлараро алоқаларни амалга ошириш ишларига ҳамда халқаро парламент ташкилотлари иши билан боғлиқ Қонунчилик палатаси гуруҳларининг фаолиятига раҳбарлик қилади.* Олий Мажлис фаолиятида парламентлараро алоқалар муҳим ўрин эгаллайди. Ушбу фаолият орқали турли мамлакатлар қонун чиқарувчи органлари тажриба алмашадилар ва ўз амалиётларини бойитадилар. Шундай тадбирлар билан боғлиқ Қонунчилик палатаси гуруҳларига раҳбарлик Спикер томонидан амалга оширилади. Мисол учун бирор давлатнинг парламент вакиллари Ўзбекистонга ташриф буюрса, Спикер улар билан учрашади, ҳамкорлик қилади ва ҳ.к.

6) *Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати, бошқа давлат органлари, чет давлатлар, халқаро ва ўзга ташкилотлар билан ўзаро муносабатларда Қонунчилик палатаси номидан иш кўради.* Қонунчилик палатаси ижтимоий ҳаётнинг турли масалалари юзасидан Олий Мажлис Сенати, давлат органлари, хорижий давлатлар, халқаро ташкилотлар билан ҳуқуқий муносабатларда иштирок этади. Ушбу ҳамкорлик натижаларида тузилган

битимлар, шартномалар ва бошқа ҳужжатлар Спикер томонидан имзоланади. Юқоридаги тузилмалар билан ўрнатилган ҳамкорликда Спикер Қонунчилик палатаси номидан иш олиб боради.

7) *Қонунчилик палатаси қарорларини имзолайди.* Қонунчилик палатаси ўзининг ваколатига киритилган масалалар юзасидан, шунингдек, палатанинг ички фаолиятини ташкил этиш масалалари юзасидан қарорлар қабул қилади. Қабул қилинган қарорлар Қонунчилик палатаси Спикери томонидан имзоланади.

8) *Конституция ва қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа ваколатларни амалга оширади.* Бу ваколатлар Қонунчилик палатаси Спикерининг ваколатлари шарҳланаётган моддада ихчамлаштирилган (8 та) тартибда берилган. Буларга қўшимча ваколатларнинг яна бир нечасини санашимиз мумкин. Мисол учун, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси тўғрисидаги конституциявий қонуннинг 14-моддасида Қонунчилик палатаси Спикери ваколатларининг 14 таси кўрсатилган. Умуман норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда қандай ваколатлар кўзда тутилган бўлса, Қонунчилик палатаси Спикери барчасидан фойдаланиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси Спикери фармойишлар чиқаради. Маълумки, ваколатли давлат органлари ёки мансабдор шахслар томонидан чиқариладиган норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар мазмунига кўра таснифланади. Улар: қонун, қарор, фармойиш, буйруқ, кўрсатма шаклида бўлиши мумкин. Қонунчилик палатаси Спикери ўз фаолиятида белгиланган ваколатлардан келиб чиққан ҳолда фармойишлар чиқариши мумкин. Масалан, Спикер Қонунчилик палатаси матбуот органлари бош муҳаррирларини тайинлаши ва уларни лавозимдан озод қилиши мумкин. Бу масала Қонунчилик палатаси Спикерининг фармойиши асосида амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси Спикерининг ўринбосарлари Қонунчилик палатаси Спикерининг топшириғига биноан унинг вазифаларини бажаради ва Қонунчилик палатаси Спикери йўқлигида ёки ўз вазифаларини амалга ошириши мумкин бўлмаган ҳолларда унинг вазифасини бажариб туради. Масалан, Қонунчилик палатаси Спикери касал бўлиб, даволанаётган ёки хизмат сафари билан хорижий давлатларга кетган вақтларда унинг ўринбосарлари унинг ваколатлари доирасида фаолият олиб борадилар.

86-модда . Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати ўз таркибидан Сенат Раиси ва унинг ўринбосарларини сайлайди. Сенат Раиси Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимиغا биноан сайланади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати Раиси ўринбосарларидан бири Қорақалпоғистон Республикасининг вакили бўлади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати Раиси ва унинг ўринбосарлари яширин овоз бериш орқали сенаторлар умумий сонининг кўпчилик овози билан Сенат ваколати муддатига сайланади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати Раиси яширин овоз бериш орқали сенаторлар умумий сонининг учдан икки қисмидан кўпрогининг овози билан қабул қилинган Сенат қарорига биноан муддатидан илгари чақириб олиниши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати Раиси:

1) Сенат мажлисларини чақиради, уларда раислик қилади;

2) Сенат муҳокамасига киритиладиган масалаларни тайёрлашга умумий раҳбарлик қилади;

3) Сенат кўмиталари ва комиссияларининг фаолиятини мувофиқлаштириб боради;

4) Ўзбекистон Республикаси қонунларининг ва Сенат қарорларининг ижроси устидан назоратни ташкил этади;

5) парламентлараро алоқаларни амалга ошириш ишларига ҳамда халқаро парламент ташкилотлари иши билан боғлиқ Сенат гуруҳларининг фаолиятига раҳбарлик қилади;

6) Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси, бошқа давлат органлари, чет давлатлар, халқаро ва бошқа ташкилотлар билан ўзаро муносабатларда Сенат номидан иш кўради;

7) Сенат қарорларини имзолайди;

8) ушбу Конституция ва қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа ваколатларни амалга оширади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати Раиси фармойишлар чиқаради.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенатига Сенат Раиси раҳбарлик қилади. Ўз ишини янги бошлаган Сенатнинг биринчи мажлиси Сенат Раисини сайлашдан бошланади. Сенат Раислигига ва унинг ўринбосарлигига номзодлар Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан сенаторлар орасидан тақдим этилади. Сенат таркиби шакллантирилгандан (сайланган ва тайинлангандан) сўнг, айнан шу таркиб орасидан Сенат Раиси ва унинг ўринбосарлигига номзодлар Президент томонидан кўрсатилади.

Номзод, агар у яширин овоз бериш натижасида сенаторлар умумий сонининг ярмидан кўпи овозини олган бўлса, Сенат Раиси ёки унинг ўринбосари этиб сайланган ҳисобланади. Демак, Раис ёки ўринбосарликка сайланиш учун номзодга 50 нафардан ортиқ сенаторлар овоз беришлари лозим. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати Раиси ва унинг ўринбосарлари Сенат ваколати муддатига, яъни беш йилга сайланади.

Сенаторлар орасидан сайланадиган Сенат Раисининг ўринбосарларидан бири Қорақалпоғистон Республикасининг вакили бўлади. Қорақалпоғистон Республикаси суверенитетини ҳурмат қилган ҳолда Сенат Раисининг ўринбосарларидан бири Қорақалпоғистон вакили бўлиши кўзда тутилган. Сенат Раиси ва унинг ўринбосарлари сайланганлиги тўғрисида қарорлар қабул қилинади, қарорларни Сенат мажлисида раислик қилувчи имзолайди.

Сенат Раиси яширин овоз бериш орқали сенаторлар умумий сонининг учдан икки қисмидан кўпрофининг овози билан қабул қилинган Сенат қарорига биноан муддатидан илгари лавозимидан озод қилиниши мумкин. Сенат Раисининг ўринбосарлари яширин овоз бериш орқали сенаторлар умумий сонининг кўпчилик овози билан қабул қилинган Сенат қарорига биноан муддатидан илгари лавозимидан озод қилиниши мумкин. Қонунчилик палатаси Спикери ва унинг ўринбосарларини муддатидан илгари лавозимидан озод қилиш асослари Сенат Раиси ҳамда унинг ўринбосарларига ҳам тегишлидир. Сенат Раисини ёки унинг ўринбосарларини муддатидан илгари лавозимидан озод қилиш тўғрисидаги масала Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимига ёки сенаторлар умумий сонининг камида учдан бир қисмининг таклифига биноан Сенат томонидан кўриб чиқилади. Сенат Раисини ёки унинг ўринбосарларини муддатидан илгари лавозимидан озод қилиш тўғрисида қарор қабул қилинади, қарорни Сенат мажлисида раислик қилувчи имзолайди.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати Раиси қуйидаги ваколатларга эга:

1) *Сенат мажлисларини чақиради, уларга раислик қилади.* Сенатнинг навбатдаги мажлиси Сенат Раиси томонидан чақирилади. Сенат мажлисларида Сенат раиси раҳбарлик қилади. Мажлисни очиб беради ва унда қандай масалалар кўрилишини эълон қилади. Ушбу масалалар юзасидан сўзга чиқиш, фикр билдириш кетма-кетлигини таъминлайди. Сенат мажлисини бошқаради ва ҳ.к.

2) *Сенат муҳокамасига киритиладиган масалаларни тайёрлашга умумий раҳбарлик қилади.* Сенатнинг навбатдаги мажлисига қандай масалалар киритилиши олдиндан тайёрланади. Унга Сенат Раиси умумий раҳбарлик қилади. Мисол учун, Сенатнинг 2007 йил 10 апрелдаги мажлисига «Ҳомийлик тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонуни киритилди, деб олсак, қонуннинг матни, унинг аввалги ва сўнги таҳрири, керакли ҳужжатлар тайёрланишига Сенат Раиси раҳбарлик қилади.

3) *Сенат қўмиталари ва комиссияларининг фаолиятини мувофиқлаштириб боради.* Сенат қўмиталарига масалаларни тегишлилигига қараб юборади ва уларнинг бажарилишини назорат қилади. Сенат қўмиталари ўртасидаги ҳамкорликни ташкиллаштиради. Сенатда ташкил этиладиган комиссиялар фаолиятини кузатиб боради. Барча қўмиталарнинг бир маромда фаолият олиб боришини таъминлайди.

4) *Ўзбекистон Республикаси қонунларининг ва Сенат қарорларининг ижроси устидан назоратни ташкил этади.* Олий Мажлис томонидан қабул қилинган қонунлар ҳамда Олий Мажлис Сенати томонидан чиқарилган ва амалга киритилган қарорларнинг ижроия ҳокимият органлари ва фуқаролар томонидан қай даражада амалга жорий этилаётганлиги устидан назоратни ташкил этади. Сенат томонидан ташкил этилган комиссия ёки махсус гуруҳ мамлакат ҳудуди бўйлаб, жойларга чиқиб қонунлар ижросини кузатиши мумкин. Олинган натижаларга асосланиб, тегишли хулоса чиқаради ва истиқболли режаларни белгилайди.

5) *Парламентлараро алоқаларни амалга ошириш ишларига ҳамда халқаро парламент ташкилотлари иши билан боғлиқ Сенат гуруҳларининг фаолиятига раҳбарлик қилади.* Қонун чиқарувчи орган фаолиятида парламентлараро алоқалар муҳим ўрин эгаллайди. У тизимни такомиллаштиришга хизмат қилади. Ушбу фаолият орқали турли мамлакатлар қонун чиқарувчи органлари тажриба алмашадилар ва ўз амалиётларини бойтадилар. Сенатнинг халқаро ҳамкорлик гуруҳларига раҳбарлик Сенат Раиси томонидан амалга оширилади. Масалан, хорижий давлатлардан парламентлараро ҳамкорлик учун ташриф буюрган делегация вакиллари билан учрашади, улар билан қонунчиликни такомиллаштириш юзасидан фикр алмашади ва ҳамкорлик гуруҳлари фаолиятига умумий раҳбарлик қилади.

6) *Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси, бошқа давлат органлари, чет давлатлар, халқаро ва*

бошқа ташкилотлар билан ўзаро муносабатларга Сенат номидан иш кўради. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати ижтимоий ҳаётнинг турли масалалари юзасидан Олий Мажлис Қонунчилик палатаси, давлат органлари, хорижий давлатлар, халқаро ташкилотлар билан ҳуқуқий муносабатларда иштирок этади. Ушбу ҳамкорлик натижаларида тузилган битимлар, шартномалар ва бошқа ҳужжатлар Сенат Раиси томонидан имзоланади. Юқоридаги тузилмалар билан ўрнатилган ҳамкорликда Сенат Раиси Сенат номидан иш олиб боради.

7) *Сенат қарорларини имзолайди.* Сенатнинг турли масалалар юзасидан қабул қилган қарорлари Сенат Раиси томонидан имзоланади. Масалан, Сенат мажлисининг кун тартиби палата қарори билан тасдиқланади. Бундай қарорларни Сенат Раиси имзолайди.

8) *Конституция ва қонун ҳужжатларида назарга тутилган бошқа ваколатларни амалга оширади.* Сенат Раиси, юқорида санаб ўтилганларга қўшимча равишда, бошқа қонун ҳужжатларида кўзда тутилган ваколатларни ҳам амалга оширади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати Раиси фармойишлар чиқаради. Сенат Раиси ўз ваколати доирасида фармойиш чиқаришга ҳақли. Фармойишда Сенат фаолиятига тегишли масалалар ўз аксини топиши мумкин. Мисол — Сенат мажлисини чақириш тўғрисида ва ҳ.к.

87-м о д д а . *Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси қонун лойиҳаларини тайёрлаш ишини олиб бориш, Қонунчилик палатаси муҳокамасига киритиладиган масалаларни дастлабки тарзда кўриб чиқиш ва тайёрлаш, Ўзбекистон Республикаси қонунлари ҳамда Қонунчилик палатаси томонидан қабул қилинадиган қарорларнинг ижросини назорат қилиш учун ўз ваколатлари муддатига Қонунчилик палатаси депутатлари орасидан кўмиталарни сайлайди.*

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати Сенат муҳокамасига киритиладиган масалаларни дастлабки тарзда кўриб чиқиш ва тайёрлаш, Ўзбекистон Республикаси қонунлари ҳамда Сенат томонидан қабул қилинадиган қарорларнинг ижросини назорат қилиш учун ўз ваколатлари муддатига сенаторлар орасидан кўмиталарни сайлайди.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси ва Сенати, зарурат бўлган тақдирда, муайян вазифаларни бажариш учун депутатлар, сенаторлар орасидан комиссиялар тузади.

Қонунчилик палатаси қўмиталари ижтимоий ҳаётнинг муҳим жабҳалари, муайян ихтисосликларига кўра ташкил этилади. Ташкил этилган қўмита ўз ихтисослиги, ўз соҳасига тегишли масалаларни мутахассислар сифатида ҳал этадилар. Қонунчилик палатасида қўмиталарни ташкил этиш тартиби 2003 йил 29 августда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг Регламенти тўғрисида»ги қонуннинг 7-моддасида ўз ифодасини топган бўлиб, унга асосан: Қонунчилик палатаси томонидан унинг депутатлари орасидан палатанинг ваколатлари муддатига раис, унинг ўринбосари ва аъзолардан иборат таркибда қўмиталар тузилади. Қонунчилик палатаси Спикери ва унинг ўринбосарлари Қонунчилик палатаси қўмиталарининг таркибига сайланиши мумкин эмас.

Қонунчилик палатаси қўмиталарининг умумий сони, қоида тариқасида, ўнтадан ошмаслиги керак. Қўмита раиси, унинг ўринбосари ва қўмита аъзолари лавозимлари депутатларнинг қайси партияга ёки гуруҳга мансублигини ҳамда сайловда сайловчиларнинг қанча овозини олганлигини инобатга олган ҳолда яхлит (умумий) қарори билан белгиланади. Қўмита раиси, унинг ўринбосари ва қўмита аъзолари лавозимларига номзодлар кўрсатиш юзасидан таклифларни депутатлар бирлашмаларининг раҳбарлари ўзаро келишган ҳолда киритадилар. Қонунчилик палатаси қўмитасининг раиси, унинг ўринбосари ва қўмита аъзолари палата мажлисида Қонунчилик палатаси депутатлари умумий сонининг кўпчилик овози билан сайланади. Қонунчилик палатаси қўмитасининг раиси, унинг ўринбосари, шунингдек, қўмита аъзолари сайлангани тўғрисида Қонунчилик палатаси қарорлар қабул қилади.

Худди шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенатида қўмиталар ташкил этилади. Сенат қўмиталарини ташкил этиш тартиби 2003 йил 29 августда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг Регламенти тўғрисида»ги қонуннинг 7-моддасида кўрсатилган. Унга асосан, Сенат томонидан сенаторлар орасидан палатанинг ваколатлари муддатига раис, унинг ўринбосари ва аъзолардан иборат таркибда қўмиталар тузилади. Сенат Раиси ва унинг ўринбосарлари Сенатнинг қўмиталари таркибига сайланиши мумкин эмас.

Сенатда регламент, бюджет ва ижтимоий-иқтисодий ривожланиш масалалари, ташкилий-маъмурий масалалар, қонунчилик ва суд-ҳуқуқ масалалари, мудофаа ва хавфсизлик масалалари,

ташқи сиёсат масалалари қўмиталари тузилиши шарт. Сенатда бошқа қўмиталар ҳам тузилиши мумкин. Сенат қўмиталарининг умумий сони, қоида тариқасида, саккизтадан ошмаслиги керак.

Сенат қўмитасининг раиси, унинг ўринбосари ва қўмита аъзолари палата мажлисида Сенат Раисининг тақдимиға биноан сенаторлар умумий сонининг қўлчилик овози билан сайланади. Сенат қўмитасининг раиси, унинг ўринбосари, шунингдек, қўмита аъзолари сайлангани тўғрисида Сенат қарорлар қабул қилади.

Бугунги кунда юқори палата — Сенатда ҳам Қонунчилик палатасидаги каби олти қўмита ўз фаолиятини юритмоқда. Сенат таркибидаги қўмиталар муайян ихтисосликлар бўйича ташкил этилган. Қўмиталарнинг асосий вазифаси — ўз соҳаларига тегишли қонунларни қабул қилиш, умумдават миқёсида ўз ихтисосликлари йўналишидаги муаммоларни бартараф этиш юзасидан фикрлар билдириш, ўз йўналишида парламент назоратини амалга ошириш ва бошқа функциялар ҳисобланади.

Олий Мажлиснинг Қонунчилик палатаси ва Сенатида қўмиталарни ташкил этишдан мақсад ижтимоий ҳаётнинг барча соҳалари бир маромда ривожланишини таъминлаш орқали мамлакатда фаровон турмуш шароитини жорий этишдир.

Қўмиталар раислари ва уларнинг ўринбосарлари ўзларига тегишли қўмиталар фаолиятини ташкиллаштириш, мувофиқлаштириш мақсадида сайланади. Қўмита мажлисларини қўмита раиси бошқаради. Қўмита раиси ўз фаолиятини амалга ошира олмайдиган ҳолатларда уларнинг ишини қўмита раиси ўринбосарлари бажариб турадилар.

Қонунчилик палатаси ва Сенат, зарурат бўлган тақдирда, муайян вазифаларни бажариш учун депутатлар, сенаторлар орасидан комиссиялар тузади.

Комиссиялар, Қонунчилик палатаси ва Сенатнинг ўз мажлисларида депутатлар ва сенаторлар орасидан, комиссия раиси ва аъзолари, зарурат бўлганда эса, комиссия раисининг ўринбосарларидан иборат таркибда тузилади. Ҳар икки палата комиссия тузилганлиги тўғрисида қарор қабул қилади. Комиссия ўз зиммасига юклатилган вазифалар бажарилганидан сўнг, қайси муддатта тузилган бўлса, шу муддат ўтганидан кейин ёки қайси палата томонидан тузилган бўлса, ўша палатанинг қарорига асосан муддатидан илгари ўз фаолиятини тугатиши мумкин.

Бундай комиссияларга мисол сифатида, мамлакатимизда 2005 йилнинг 13–14 май кунлари Андижон вилоятида содир этилган

мудҳиш воқеалар тафсилотини ўрганиш, баҳолаш мақсадида Қонунчилик палатаси томонидан тузилган комиссияни эслаш мумкин. Мазкур комиссия террорчилик ҳаракатлари юзасидан воқеалар содир бўлган жойларда текширув, суҳбатлар, кузатишлар ташкил этди. Текширув натижасида воқеалар тафсилотига оид маълумотлар тўпланди ва амалга оширилган қўпуровчилик ҳаракатларига ҳолис баҳо берилди, жамоатчиликка маълум қилинди.

88-м о д д а . Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси депутатларига ва Сенати аъзоларига уларнинг депутатлик ёки сенаторлик фаолияти билан боғлиқ харажатлар белгиланган тартибда қопланади.

Қонунчилик палатаси депутатлари ҳамда Сенатда доимий асосда ишловчи Сенат аъзолари ўз ваколатлари даврида илмий ва педагогик фаолиятдан ташқари ҳақ тўланадиган бошқа турдаги фаолият билан шугулланишлари мумкин эмас.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси депутати ва Сенати аъзоси дахлсизлик ҳуқуқидан фойдаланадилар. Улар тегишинча Қонунчилик палатаси ёки Сенатнинг розилигисиз жинойий жавобгарликка тортилиши, ушлаб турилиши, қамоққа олиниши ёки суд тартибда бериладиган маъмурий жазо чораларига тортилиши мумкин эмас.

1. Қонунчилик палатаси депутатларига ва Сенат аъзоларига уларнинг депутатлик ва сенаторлик фаолияти билан боғлиқ харажатларни белгилаш тартиби қонунларда ўз ифодасини топган. Унга асосан, Олий Мажлиснинг ҳар икки палатаси фаолиятини молиялаштириш давлат бюджети маблағлари ҳисобидан амалга оширилади. Харажатлар сметаси қуйи палатада Спикер томонидан, юқори палатада Сенат Раиси томонидан тасдиқланади.

Ўзбекистон Республикаси қонунчилигида Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ҳамда Сенати аъзоларининг қуйидаги ваколатлари ўз ифодасини топган.

Уларга иш фаолиятлари билан боғлиқ харажатлар учун ҳар ойда энг кам ойлик иш ҳақининг беш баравари миқдоридан жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғи солинмайдиган маблағ тўланади.

Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ҳамда Сенати аъзоларига Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг биносида идора мебелли, зарурий техника воситалари ва девонхона ашёлари билан жиҳозланган алоҳида хизмат хонаси (ёки хизмат хонасида иш жойи) берилди.

Улар Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ҳаво, темир йўл, автомобиль йўловчилар транспортида (такси ва шаҳар йўловчилар транспорти бундан мустасно) текин юриш ҳуқуқидан фойдаланадилар. Шу билан бирга, улар аэропортлар ва аэровокзаллар, темир йўл вокзаллари ҳамда станцияларининг расмий шахслар ва делегациялар учун мўлжалланган залларидан текин фойдаланиш ҳуқуқига эга. Улар ўз гувоҳномаларини кўрсатганидан кейин темир йўл вокзаллари ва станцияларининг чипта сотадиган кассалари, фуқаро авиация агентлиги ёки аэропортлар уларга поезднинг ётоқли ёки юмшоқ ўриндиқли вагонидан, самолёт салонидан навбатсиз жой беришлари шарт¹.

Қонунчилик палатаси депутатлари ва Сенатда доимий асосда ишловчи Сенат аъзоларига, агар улар Тошкент шаҳрида турар-жойга эга бўлмаса, берган аризаларига биноан ваколатлари амал қиладиган муддатга оила аъзолари билан яшаш учун Тошкент шаҳрида хизмат турар жойи берилади².

2. Қонунчилик палатаси депутатлари ҳамда Сенатда доимий асосда ишловчи Сенат аъзолари ўз фаолиятлари давомида илмий ва педагогик фаолиятдан ташқари ҳақ тўланадиган бошқа турдаги фаолият билан пуғуллашмасликлари лозим.

Илмий ва техникавий ижод эркинлиги Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг конституциявий ҳуқуқлари таркибига кирганлиги боис, ушбу ҳуқуқдан фойдаланиш Қонунчилик палатаси депутатлари ва Сенат аъзоларига ҳам тегишли. Улар ўз фаолиятлари давомида илмий тадқиқот ишларини амалга оширишлари мумкин.

3. Қонунчилик палатаси депутати ва Сенат аъзоси дахлсизлик ҳуқуқидан фойдаланади. Улар тегишинча Қонунчилик палатаси ёки Сенатнинг розилигисиз жиноий жавобгарликка тортилиши, ушлаб турилиши, қамоққа олиниши ёки суд тартибида бериладиган маъмурий жазо чораларига тортилиши мумкин эмас.

Депутат дахлсизлиги ҳуқуқи жиноий ва маъмурий қонунчилик соҳасига татбиқ этилади. Бунинг асосий мазмуни депутатнинг бирор фаолияти давлат органларига ёқмаса, уни ушбу органларнинг таъқибидан ҳимоялашдан иборат. Халқ сайлаб қўйган шахс сифатида депутат алоҳида муҳофаза қилинади.

¹ Қаранг: «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси депутатининг ва Сенати аъзосининг мақоми тўғрисида»ги қонун.

² Ўша жойда.

Олий Мажлис мустақил фаолият кўрсатишининг муҳим ка-
фолати — Қонунчилик палатаси депутатлари ва Сенат аъзола-
рининг дахлсизлигидир. Унинг асосий мазмуни олий вакиллик
органи аъзоларини асоссиз жиноий таъқибдан озод қилишдир.
Бу уларни давлат органлари ёки жисмоний шахслар томонидан
бир меъёрда ишлашига тўсқинлик қилиш ёки чеклаш, асоссиз
таъқибдан ҳимоя қилиш имконини беради.

Депутатларнинг дахлсизлик кўлами қуйидагилардан иборат.
Улар:

- ҳибсга олиниши;
- ушланиши;
- олиб келтирилиши;
- шахсий кўздан кечирилиши мумкин эмас.

Ушбу дахлсизлик Олий Мажлис Қонунчилик палатаси депу-
татлари ва Сенат аъзоларининг уй-жойи, шахсий ва хизмат транс-
порти, шунингдек, уларга тегишли буюмларга ҳам татбиқ этила-
ди.

Қонунчилик палатаси депутатини жавобгарликка тортиш ма-
саласи айнан шу палатанинг розилиги билан, сенаторни жавоб-
гарликка тортиш эса, Сенат рухсати билан фақат Ўзбекистон
Республикаси Бош прокурори томонидан амалга оширилади ва
жиноий иш Бош прокурор томонидан қўзғатилади.

XIX боб

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНИНГ ПРЕЗИДЕНТИ

89-модда. Ўзбекистон Республикасининг Президенти дав-
лат бошлиғидир ва давлат ҳокимияти органларининг келишил-
ган ҳолда фаолият юритишини ҳамда ҳамкорлигини таъминлай-
ди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг «Давлат ҳоки-
миятининг ташкил этилиши» деб номланган бешинчи бўлимида
давлат ҳокимияти органларини шакллантириш, унинг фаолияти-
даги асосий қоидалар ҳамда давлат ҳокимияти ваколатлари би-
лан бевосита боғлиқ бўлган ижтимоий муносабатлар ҳуқуқий
жиҳатдан мустаҳкамланган. Ушбу бўлимнинг ўн тўққизинчи боби
тегишли моддалари билан Ўзбекистон Республикаси Президен-
тининг ҳуқуқий мақомини белгилаб беради. Шу жиҳатдан маз-

кур шарҳланаётган 89-модда давлат ҳокимияти тизимида марказий ўринни эгаллаган, мамлакат сиёсий тизимининг ўзаги ҳисобланган Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимининг мазмуни ва унинг асосий вазифасини ўзида ифодалаганлиги билан ажралиб туради.

Давлат бошлиғи — муайян мамлакатда давлат ҳокимиятининг ягоналигини белгиловчи омил, миллат бирлигининг тимсоли ҳамда давлат рамзи бўлиб, мамлакат ички ва ташқи сиёсатида унинг вакили сифатида намоён бўлади.

Давлат бошлиғи институти давлат ҳокимияти органлари тизимида тарихан шаклланишига, ривожланишига ҳамда давлат органлари тизимидаги ўрнига кўра ҳам бирламчи аҳамият касб этади. Инсоният тарихида ижтимоий бошқарувнинг илк кўринишлари пайдо бўлган даврдан бошлаб шу кунгача ҳам мамлакатни давлат бошлиғисиз тасаввур этиб бўлмайди.

Бугунги кунда давлат бошлиғининг ҳуқуқий мақоми, унинг давлат ҳокимияти органлари тизимида тутган ўрни давлат бошқарув шаклига кўра тавсифланади. Давлат бошқарув шаклининг икки кўриниши мавжуд.

Биринчиси — монархия давлат бошқарув шакли бўлиб, бунда давлат бошлиғи монарх, яъни қирол, подшо, император, амир деб номланади. Монарх давлат бошлиғи лавозимини мерос ҳуқуқи асосида, авлоддан-авлодга ўтиши орқали эгаллайди.

Давлат бошқарув шаклининг иккинчи кўриниши республика деб номланади. Бунда давлат бошлиғи — Президент сайлаб қўйиладиган орган сифатида намоён бўлади. Баъзи бир республикаларда давлат бошлиғи ваколатларини коллегиал орган ёки бошқа давлат органлари томонидан амалга ошириш белгилаб қўйилган.

Монархия давлат бошқаруви асосан араб мамлакатлари ҳамда Фарбий Европанинг айрим давлатларида сақланиб қолган. Уларда ҳам давлат бошлиғи — монархнинг ҳуқуқий ҳолати турлича.

«Президент» сўзи латин тилидан олинган бўлиб, унинг имловий маъноси «олдинда ўтирувчи» демақдир.

Республика давлат бошлиғи шаклига эга давлатлар дунё ҳамжамиятида катта қисмини ташкил этади. Давлат бошлиғининг давлат ҳокимияти тизимида тутган ўрни, ваколатларининг кўлами унинг ҳокимиятга келиш, яъни сайланиш усулига боғлиқ.

Президент парламент томонидан сайланса, давлат бошлиғининг давлат бошқарувидаги ўрни катта аҳамият касб этмайди, балки ҳукумат бошлиғи давлат тизимида асосий роль ўйнайди.

Президент бевосита халқ томонидан сайлаб қўйиладиган давлатларда давлат бошлиғи халқдан ваколат олган орган сифатида давлат бошқарувида кенг ваколатларга эга бўлиб, амалда давлат ҳокимияти органлари тизимида бирламчи орган, мамлакатнинг сиёсий намоёндаси ҳисобланади.

Давлат ҳокимияти марказий органларининг сўнги тўхтама, қарори, албатта, давлат бошлиғи рухсати, розилиғи ёки унинг номи билан оммавий равишда эълон қилинади.

Давлат номидан, халқ номидан иш юритиш давлат бошлиғининг бирламчи ваколоти ҳисобланади.

Давлат бошлиғининг фаолияти серқирра бўлиб, мамлакат ижтимоий ҳаётининг бирор соҳаси унинг назаридан четда бўлиши мумкин эмас. Бунинг учун унинг ваколат доирасига бир назар солишнинг ўзи кифоя қилади.

Ўзбекистон Республикасида Президентлик институтининг вужудга келиши, шаклланиши ва ривожланиши жуда ҳам мураккаб тарихий даврга тўғри келди, тўғрироғи, шундай даврдаги оғир ва мураккаб синовга дуч келган ўзбек халқи, миллий давлатчилигимизнинг келажагини, унинг мустақиллигини мамлакатда Президентлик лавозимини жорий этиш зарурати билан боғлади. Бундай қарор мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий, тарихий бурилиши палласида давлат, миллат, халқ тақдирини белгилашда дадил қарор қабул қилиб, журъат билан оқилона фикрлаб, бутун масъулиятни ўз зиммасига олиб фаолият юритувчи орган — давлат бошлиғи лавозимининг ўрнатилиши билан бевосита боғлиқ.

Мамлакатимизда Президент лавозими Олий Кенгаш томонидан 1990 йилнинг 24 мартда «Ўзбекистон ССР Президенти лавозимини таъсис этиш ва Ўзбекистон ССР Конституцияси (Ассий Қонуни)га ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида»ги қонун билан жорий этилди. Бу эса Ўзбекистоннинг суверенитетга эга бўлишида, унинг ички ва ташқи сиёсатини белгилашда дадил сиёсий қарор бўлди.

Ушбу сиёсий қарорнинг қабул қилиниши ўта қалтис вазиятга — «қизил империя» қомида, устига-устак «социализм» ғояси саробга айланган мамлакатда сиёсий-иқтисодий, ижтимоий-маънавий танг аҳвол пайдо бўлиб, шунда ҳам «марказ» иттифоқдош республикаларга зўр бериб зулм ўтказаятган бир паллага тўғри келди. Агар собитқадамлик бўлмаса, журъат етмаса миллатнинг тақдири қандай бўлиши республикамиз раҳбарига аён эди. Шу шароитда Ўзбекистон иттифоқдош республикалар ичида бирин-

чи бўлиб Президент лавозимини ўрнатди, биринчи бўлиб ўз Президенти — давлат бошлиғини сайлади.

Мустақиллик даврининг илк кунларидан мамлакат ҳаётининг барча соҳаларида туб бурилишлар қилиш, ислоҳотлар изчиллигини, сиёсий тизимнинг барқарорлигини таъминлаш эҳтиёжи давлат бошлиғи, айти пайтда, ижро ҳоқимиятини ҳам бошқаришини, унинг фаолиятига раҳбарлик қилишини тақозо этди, десак янглишмаймиз. Ўтиш даври, яъни собиқ тоталитар тузумнинг асоратларидан қутулиш, моҳиятан янги давлатчилик асосларини яратиш, жамият ижтимоий ҳаётини тубдан янгилаш даврида бутун ижро ҳоқимияти фаолиятига раҳбарлик Ўзбекистон Республикасида Президент — давлат бошлиғи зиммасига юклатилди.

Ўзбекистон Республикаси миллий давлатчилиги мустаҳкам асосларининг қарор топиши, жамият иқтисодий фаровонлигининг ортиши, халқимизнинг барқарор иқтисодий, сиёсий, маънавий-маърифий ютуқларга эришиши конституциявий ислоҳотларни янада юқори босқичга кўтарди.

2002 йил 27 январда ўтказилган умумхалқ референдуми натижаларига кўра ҳамда унинг асосида қабул қилинган 2003 йил 24 апрелдаги қонунга мувофиқ, Конституциянинг қатор бобларига, жумладан, XIX бобнинг 89-моддасига киритилган тузатиш ва қўшимчаларга биноан «Ўзбекистон Республикаси Президенти Вазирлар Маҳкамаси Раиси» дейилган қоида олиб ташланди. Бунга асосан Вазирлар Маҳкамаси фаолиятига раҳбарлик қилиш, у томонидан қабул қилинаётган қарорлар ва уларнинг ижросини таъминлаш Бош Вазир зиммасига юклатилди. Яъни ўтиш даврининг оғир синовларидан муваффақиятли ўтган мамлакатимиз сиёсий тизимидаги ислоҳотлар иқтисодий ислоҳотлар билан чамбарчас борлиқ ҳолда кечди.

Ўзбекистон Республикасининг 2007 йил 11 апрелда «Давлат бошқарувини янгилаш ва янада демократлаштириш ҳамда мамлакатни модернизация қилишда сиёсий партияларнинг родини кучайтириш тўғрисида»ги конституциявий қонуни ҳамда «Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг айрим моддаларига (89-моддасига, 93-моддасининг 15-бандига, 102-моддасининг иккинчи қисмига) тузатишлар киритиш тўғрисида»ги қонунининг қабул қилиниши муносабати билан давлат бошлиғи ижро этувчи ҳоқимият бошлиғи, дейилган норма олиб ташланди.

2008 йил 1 январдан бошлаб, Ўзбекистон Республикасида Президентнинг ҳуқуқий мақоми янги мазмун касб этиб, унинг зиммасига давлат ҳокимияти органларининг келишилган ҳолда фаолият юритишини ҳамда ҳамкорлигини таъминлаш масъулияти юклатилди.

Давлат бошлиғи — Президентнинг бундай ҳуқуқий мақомга эга бўлиши конституциявий ислохотларнинг изчиллиги, мамлакатни модернизация қилиш, жамият сиёсий ҳаётини янада либераллаштириш, давлат ҳокимиятини ташкил этиш ва унинг фаолиятида сиёсий партияларнинг алоҳида ва муҳим ўрни ва аҳамиятининг сезиларли даражада ўсаётганлиги билан изоҳланади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳокимият бўлиниши принципига асосан ташкил қилинган бўғинлар таркибига кирмайди, балки, Конституцияда мустақамланган ваколатлари асосида ҳар уч мустақил бўғин фаолияти натижасида давлат ҳокимиятининг мақсади ва мазмуни ягоналигини таъминлаш функциясини бажаради.

Давлат бошлиғининг давлат органлари тизимидаги етакчилик ўрни унинг давлат ҳокимияти органларининг келишилган ҳолда фаолият юритишини таъминлаш, уларнинг ҳамкорлик қилишларига шарт-шароит яратиш вазифасида тўлиқ намоён бўлади. Мазкур функцияни амалга ошириш орқали давлат механизмининг бир маромда ишлашига, давлат органларининг ўзаро ҳамжиҳатликда фаолият юритишига эришилади. Ўзбекистон Республикаси Президентининг янги ваколатлари мазмунини таҳлил қилсак, унда давлат ҳокимиятининг мавжуд бўлиши, шаклланиши, амалга оширилиши жамият мақсадларини, манфаатлар муштараклигини таъминлашдан иборат эканлиги аён бўлади. Ана шу мақсадларни рўёбга чиқариш ҳамда манфаатлар муштараклигини таъминлашда ҳуқуқий асосларнинг мавжудлиги Ўзбекистон Республикаси Президентининг ўз вазифасини тўлиқ амалга оширишига хизмат қилади. Бугунги кунда Россия Федерацияси, Франция давлатлари президентларининг давлат ҳокимияти тизимида, яъни ҳокимият органлари билан келишган ҳолда фаолият юритишини таъминлаш функцияси уларнинг ҳуқуқий ҳолатида намоён бўлади.

90-модда. Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимига ўттиз беш ёшдан кичик бўлмаган, давлат тилини яхши биладиган, бевосита сайловгача камида 10 йил Ўзбекистон ҳудудида муқим яшаётган Ўзбекистон Республикаси фуқароси сай-

ланиши мумкин. Айни бир шахс сурункасига икки муддатдан ортиқ Ўзбекистон Республикасининг Президенти бўлиши мумкин эмас.

Ўзбекистон Республикасининг Президенти Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари томонидан умумий, тенг ва тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи асосида яширин овоз бериш йўли билан етти йил муддатга сайланади. Президентни сайлаш тартиби Ўзбекистон Республикасининг қонуни билан белгиланади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти давлат бошлиғи бўлганлиги сабабли, ушбу лавозимни эгаллаш учун номзодга конституция даражасида талаблар қўйилиши табиий ҳол. Чунки давлат бошлиғининг ҳокимият органлари тизимидаги ўрни беқиёс бўлиб, давлат ва халқ тақдири, жамиятнинг ривожланиши, мамлакатдаги тинчлик, тотувлик ҳамда тўкин-сочинлик ушбу лавозимдаги шахснинг фаолияти даражасига бевосита боғлиқ. Шундай экан, Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимини эгаллаш учун фақат Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари ҳақли бўлиб, ушбу фуқароларнинг ёши ўттиз бешдан кичик бўлмаслиги талаби айнан унинг ҳаётий тажрибага эга, оқ-қорани таниган, халқ орасида ўзининг истеъдодини кўрсата олган, ҳуқуқ, сиёсат, иқтисод, дипломатик йўналишларни яхши ўзлаштирган шахс бўлиб етишишига замин тайёрлай оладиган муайян даврни тақозо этади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти давлат тилини яхши билиши лозим дейилган қоида умуммиллий қадриятимиздан келиб чиқиб белгиланган. Ўзбекистон Республикасида давлат тили ўзбек тили бўлганлиги, давлатнинг ўз расмий тилининг мавжудлиги ҳам мустақил давлат белгиларидан бири эканлиги, миллий тилни билган шахс шу халқнинг урф-одатини, қадриятларини ҳимоя қила оладиган асл халқ фарзанди бўлиши ушбу талабнинг мутлақо ҳаққонийлигини кўрсатади.

Сайловга қадар Ўзбекистон ҳудудида 10 йил муқим яшашлик талаби Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимига номзоднинг давлат ва жамият олдидаги муаммоларни ҳис қила олиши, жамият ҳаёти, турмуш тарзига оқилона ёндаша билиш каби ҳолатларнинг кафили бўлиб хизмат қилади. 10 йил давомида муқим яшаганлик талабининг мавжудлиги орқали Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимига номзоднинг шу давр ичида чет элда вақтинчалик бўлганлигини назарда тутмай, балки муайян муддат хорижда доимий яшаганлик ҳолатининг эҳтимолига ишорадир. Бу қоида Ўзбекистон Республикаси Президент-

лигига номзоднинг хорижий давлатларда муайян вақт доимий яшаганлиги туфайли ўша давлат таъсирига тушиб қолганлик эҳтимолнинг олдини олишни мақсад қилиб қўяди.

Президентликка номзод, фуқароликка қандай асосларга кўра эга бўлганлигидан қатъи назар, Конституцияда мустаҳкамланган фуқаролик ҳамма учун тенг дейилган қоидага асосан, Ўзбекистон Республикаси фуқароси бўлишининг ўзи етарлидир. Ҳатто энг демократик давлат таърифига даъвогарлик қилувчи АҚШда ҳам давлат раҳбарлигига номзод туғилишига кўра АҚШ фуқароси бўлиши ва бунда фақат АҚШ ҳудудида туғилганлиги асос қилиб қўйилган. Бошқача айтганда, АҚШда президентликка номзод учун қўйилган талаб АҚШнинг барча фуқароларининг ҳам тенглигини кафолатлай олмайди.

Айни бир шахс сурункасига икки муддатдан ортиқ Ўзбекистон Республикаси Президенти бўлиши мумкин эмас, деб ўрнатилган қонуннинг мазмуни, бир шахснинг кетма-кет фақат икки муддат давомида ҳокимият тепасида бўлиши мумкинлигини билдиради.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ўзбекистон халқи томонидан сайланади. Ўзбекистон Республикаси Президенти халқ томонидан бевосита сайланади дейилганда, сайлаш ҳуқуқига эга бўлган сайловчилар назарда тутилмоқда. Президент лавозимига ўтказиладиган сайловлар умумий, тенг, тўғридан-тўғри ҳамда эркин сайлов принциплари асосида ўтказилиб, унда яширин овоз бериш қонун билан кафолатланган. Президент сайловини ўтказиш «Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови тўғрисида»ги қонун билан ҳуқуқий тартибга солинган. Ушбу қонунда Ўзбекистон Республикаси Президенти сайловини ўтказиш билан боғлиқ барча муносабатлар ўз аксини топган.

Мазкур нормада Президент ваколат муддатининг етти йил қилиб белгиланишида, биринчидан, Президентнинг ўз олдига қўйилган барча давлат вазифаларини бажариши ва ўзи илгари сурган дастурни ҳаётга татбиқ этиши, иккинчидан, Президент парламент, ҳукумат ва суд органларидан ваколат муддатига кўра маълум масофада ажралиб туриши ва, айни вақтда, ҳокимиятнинг барча тизимларига, сиёсий партия ва ижтимоий ҳаракатларга нисбатан ҳолисона бўлиш каби омилларнинг аҳамияти катта. Италия, Туркия, Сурия каби республикаларда ҳам Президентнинг ваколат муддати етти йил бўлиб, ушбу муддат бежиз белгиланмаган, албатта.

Бугунги кунда мустақил давлат барпо этиш борасидаги амалиёт кўрсатиб турганидек, Ўзбекистон ўзининг барқарор конституциявий тузумига эга бўлиши учун ўн йилга яқин муддатни қамраб олган ўтиш давридек масъулиятли синовни бошидан кечирди. Бир тузумдан ундан тамомила фарқ қилувчи иккинчи тузумга ўтиш, айниқса, моҳиятан эксперимент бўлган, инсоният бошига катта қулфатлар келтирган тузумдан қадриятларимизни қайта тиклаш эвазига эришилаётган, тараққийпарвар тузумга ўтиш осон кечмади, албатта. Шундай даврлар учун мўлжаллаб қабул қилинган тарихий ислохотлар ва дастурларни бажариш ўнлаб йилларни талаб қилишига энг янги тарихимиз ёрқин гувоҳлик бермоқда.

91-модда. Президент ўз вазифасини бажариб турган даврда бошқа ҳақ тўланадиган лавозимни эгаллаши, вакиллик органининг депутати бўлиши, тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиши мумкин эмас.

Президентнинг шахси дахлсиздир ва қонун билан муҳофаза этилади.

Ушбу модда Ўзбекистон Республикаси Президентининг ҳуқуқий мақомига тегишли баъзи қоидаларни ўзида мужассам этади. Президент ўз вазифасини бажариб турган вақтда, яъни ваколат муддати даврида бошқа ҳақ тўланадиган лавозимни эгаллаши мумкин эмас, дейилган қоиданинг мазмуни, биринчидан, ҳақ тўланадиган лавозимни эгаллаши билан ўша лавозим қайсидир идорага тегишли бўлганлиги сабабли унга маъмурий бошқарув юзасидан таъсир этиш имконияти юзага келишининг олдини олиш, иккинчидан, меҳнатга ҳақ тўлаш баробарида моддий манфаатдорлик масаласида юзага келиши эҳтимоли бўлган келишмовчиликларни бартараф этишни аниқлаш, учинчидан, давлат бошлиғи вазифалари кўламининг кенглигини назарда тутсақ, ушбу қоида унинг фаолият самарадорлигини оширишини билдиради.

Ўзбекистон Республикаси Президенти вакиллик органининг депутати бўлиши мумкин эмаслиги Конституциямизда мустақамланган «ҳокимият бўлиниши» принципининг талаби, унинг ҳаётга татбиқ этилишининг яна бир кўринишидир. Ўзбекистон Республикаси Президенти умумхалқ сайлови орқали ҳокимият ваколатига эга бўлиб, олий вакилликни амалга оширади, у бутун халқ олдида ҳисобдордир. Вакиллик органи депутати эса, аввало,

ўзи мандат олган муайян ҳудудий бирлик сайловчилари ҳамда сиёсий партиялар ёки сайловчиларнинг ташаббускор гуруҳлари таъсирида фаолият юритади.

Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг давлат органлари фаолиятини мувофиқлаштириш, уларнинг ўзаро ҳамкорлик қилишини таъминлаш функциясининг мазмуни, унинг депутатлик мандатига ҳам эгалик қилиши мумкинлиги мантиққа зид бўлишини кўрсатади.

Давлат бошлиғининг тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланмаслиги конституциявий қоида сифатида бежиз мустаҳкамланмаган. Давлат иқтисодиёти билан бевосита шуғулланадиган шахснинг ўз шахсий манфаати юзасидан тадбиркорлик фаолияти билан банд бўлиши, албатта, мумкин эмас. Иқтисодий соҳани бошқариш механизмига эга бўлган Ўзбекистон Республикаси Президенти фақат халқ ва давлат манфаатларига хизмат қилиши, ўз ваколатларини виждонан бажариши лозим. Бунинг учун давлат бошлиғига қонунда белгиланган тартибда меҳнат ҳақи берилди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг ваколатлари ҳам мазмунан унинг тадбиркорлик билан шуғулланишига изн бермайди.

2003 йил 25 апрелда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикаси Президенти фаолиятининг асосий кафолатлари тўғрисида»ги қонунда Ўзбекистон Республикаси Президентининг фаолияти билан боғлиқ моддий-ижтимоий таъминот масалалари ҳуқуқий мустаҳкамланган.

Бундан ташқари, Президент шахсининг дахлсизлиги қоида-сига асосан, унинг дахлсизлик ва иммунитетга эгаллиги мазкур қонунда кўрсатиб ўтилган.

Ўзбекистон Республикаси Президенти ўз вазифасини эгаллаб турган даврда ҳам, истеъфога чиққанидан сўнг ҳам бутун ҳаёти мобайнида дахлсизлик ва иммунитетга эга бўлади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг, Ўзбекистон Республикаси экс-Президентининг давлат муҳофазаси ва хавфсизлигини таъминлашда ҳуқуқий кафолатларнинг мавжудлиги давлат ва жамият тинчлиги ҳамда осойишталигининг ҳам кафолати ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси экс-Президенти Президентлик лавозимида бўлган даврдаги Ўзбекистон Республикаси Президенти ваколатларини бажариш билан боғлиқ ҳаракатлари учун жиноий ва бошқа хил жавобгарликка тортилиши мумкин эмас.

92-модда . Президент Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси йигилишида қуйидаги қасамёдни қабул қилган пайтдан бошлаб ўз лавозимига киришган ҳисобланади:

«Ўзбекистон халқига садоқат билан хизмат қилишга, республиканинг Конституцияси ва қонунларига қатъий риоя этишга, фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларига кафолат беришга, Ўзбекистон Республикаси Президенти зиммасига юклатилган вазифаларни виждонан бажаришга тантанали қасамёд қиламан».

Ўзбекистон Республикаси Президенти умумхалқ сайловидан сўнг, Марказий сайлов комиссияси томонидан сайлов натижалари расмий тарзда эълон қилинган кундан эътиборан кечи билан икки ой ичида Ўзбекистон Республикаси Президентининг қасамёдини қабул қилиши билан боғлиқ тантанали маросимни ўтказиш учун Олий Мажлис палаталарининг қўшма мажлиси чақирилади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти қасамёд қабул қилган пайтдан бошлаб ўз лавозимига киришган ҳисобланади, яъни шу вақтдан бошлаб Конституция ва қонунларда мустаҳкамланган ваколатларга тўлиқ эғалик қилади, давлат бошлиғи сифатидаги масъулиятни ўз зиммасига олади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти қасамёди матнининг бевосита Конституциядан ўрин олганлиги ушбу қасамёд қабул қилинишининг нақадар кенг аҳамият касб этишини кўрсатади.

93-модда . Ўзбекистон Республикасининг Президенти:

1) фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларига, Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунларига риоя этилишининг кафилидир;

2) Ўзбекистон Республикасининг суверенитети, хавфсизлиги ва ҳудудий яхлитлигини муҳофаза этиш, миллий-давлат тузилиши масалаларига доир қарорларни амалга ошириш юзасидан зарур чора-тадбирлар кўради;

3) мамлакат ичкарисида ва халқаро муносабатларда Ўзбекистон Республикаси номидан иш кўради;

4) музокаралар олиб боради ҳамда Ўзбекистон Республикасининг шартнома ва битимларини имзолайди, республика томонидан тузилган шартномаларга, битимларга ва унинг қабул қилинган мажбуриятларига риоя этилишини таъминлайди;

5) ўз ҳузурида аккредитациядан ўтган дипломатик ҳамда бошқа вакилларнинг ишонч ва чақирув ёрликларини қабул қилади;

6) Ўзбекистон Республикасининг чет давлатлардаги дипломатик ва бошқа вакиллари тайинлаш учун номзодларни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенатига тақдим этади;

7) Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига ҳар йили мамлакат ижтимоий-иқтисодий ҳаётининг, ички ва ташқи сиёсатининг энг муҳим масалалари юзасидан маърузалар тақдим этади;

8) ижро этувчи ҳокимият девонини тузади ва унга раҳбарлик қилади; республика олий ҳокимият ва бошқарув органларининг баҳамжиҳат ишлашини таъминлайди; вазирликлар, давлат қўмиталари ҳамда давлат бошқарувининг бошқа органларини тузади ва тугатади, шу масалаларга доир фармонларни кейинчалик Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг палаталари тасдиғига киритади;

9) Сенат Раиси лавозимига сайлаш учун номзодни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенатига тақдим этади;

10) Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг палаталари кўриб чиқиши ва тасдиқлаши учун Ўзбекистон Республикаси Бош вазири номзодини тақдим этади ва лавозимидан озод қилади;

11) Ўзбекистон Республикаси Бош вазирининг тақдимига биноан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси аъзоларини тасдиқлайди ва лавозимларидан озод қилади;

12) Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори ва унинг ўринбосарларини тайинлайди ва уларни лавозимидан озод қилади, кейинчалик бу масалаларни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати тасдиғига киритади;

13) Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенатига Конституциявий суд раиси ва судьялари, Олий суд раиси ва судьялари, Олий ҳўжалик суди раиси ва судьялари, Ўзбекистон Республикаси Марказий банки бошқарувининг раиси, Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг раиси лавозимларига номзодларни тақдим этади;

14) вилоят, туманлараро, туман, шаҳар, ҳарбий ва ҳўжалик судларининг судьяларини тайинлайди ва лавозимларидан озод этади;

15) вилоятлар ҳокимларини ҳамда Тошкент шаҳар ҳокимини қонунга мувофиқ тайинлайди ҳамда лавозимидан озод этади. Конституцияни, қонунларни бузган ёки ўз шаъни ва кадр-қимматига доғ туширадиган хатти-ҳаракат содир этган туман ва шаҳар ҳокимларини Президент ўз қарори билан лавозимидан озод этишга ҳақли;

16) республика давлат бошқарув органларининг, шунингдек ҳокимларнинг қабул қилган ҳужжатларини тўхтатади, бекор қилади;

17) Ўзбекистон Республикасининг қонунларини имзолайди ва эълон қилади; қонунга ўз эътирозларини илова этиб, уни такроран муҳокама қилиш ва овозга қўйиш учун Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига қайтаришга ҳақли;

18) Ўзбекистон Республикасига ҳужум қилинганда ёки тажовуздан бир-бирини мудофаа қилиш юзасидан тузилган шартнома мажбуриятларини бажариш зарурияти туғилганда уруш ҳолати эълон қилади ва қабул қилган қарорини уч кун ичида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг тасдиғига киритади;

19) фавқулодда вазиятлар (реал ташқи хавф, оммавий тартибсизликлар, йирик ҳалокат, табиий офат, эпидемиялар) юз берган тақдирда фуқароларнинг хавфсизлигини таъминлашни кўзлаб, Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида ёки унинг айрим жойларида фавқулодда ҳолат жорий этади ва қабул қилган қарорини уч кун ичида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг палаталари тасдиғига киритади. Фавқулодда ҳолат жорий этиш шартлари ва тартиби қонун билан белгиланади;

20) Ўзбекистон Республикаси Куролли Кучларининг Олий Бош қўмондони ҳисобланади, Куролли Кучларнинг олий қўмондонларини тайинлайди ва вазифасидан озод қилади, олий ҳарбий унвонлар беради;

21) Ўзбекистон Республикасининг орденлари, медаллари ва ёрлиғи билан мукофотлайди, Ўзбекистон Республикасининг маънавий ва фахрий унвонларини беради;

22) Ўзбекистон Республикасининг фуқаролигига ва сиёсий бошпана беришга оид масалаларни ҳал этади;

23) амнистия тўғрисидаги ҳужжатларни қабул қилиш ҳақида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенатига тақдимнома киритади ва Ўзбекистон Республикасининг судлари томонидан ҳукм қилинган шахсларни афв этади;

24) Ўзбекистон Республикаси Миллий хавфсизлик хизмати-ни тузади. Миллий хавфсизлик хизмати раисини тайинлайди ва лавозимидан озод этади, кейинчалик шу масалаларга доир фармонларни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати тасдиғига киритади;

25) ушбу Конституция ва Ўзбекистон Республикасининг қонунларида назарда тутилган бошқа ваколатларни амалга оширади.

Президент ўз ваколатларини бажаришни давлат идораларига ёки мансабдор шахсларга топширишга ҳақли эмас.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг ваколатларини мазмунан ўрганиш учун давлат ҳокимияти тўғрисида кенгроқ тushунча ва тасаввурга эга бўлишлик талаб этилади. Ўзбекистон Республикаси Президентининг давлат ҳокимияти тизимидаги ўрни, ҳуқуқий мақоми айнан ушбу органнинг конституция ва қонунларда мустақамланган ваколатлари доираси билан изоҳланади. Ўзбекистон Республикаси Президенти ваколоти — унинг функция ва вазифаларини амалга ошириш воситасидан тўлиқ фойдаланиш ҳуқуқи бўлиб, унинг мазмунида юксак масъулият, бурч ва мажбурият ҳам ўз аксини топади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг ваколатларини кўриб чиқиш ижтимоий соҳалар бўйича давлат бошлиғининг функцияларини таҳлил қилиш билан чамбарчас боғлиқ.

Аввало, халқ ва давлат номидан вакиллик функцияларини амалга ошириши давлат бошлиғининг халқаро муносабатларда сиёсий намоёнда сифатида танилишига хизмат қилади. Ушбу функция орқали миллат ва давлатнинг қиёфаси, унинг обрўси, дунё ҳамжамиятидаги ўрнига баҳо бериш имконияти юзага келади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг мустақилликнинг илк йилларида дунё ҳамжамиятига Ўзбекистонни танитиш борасидаги саъй-ҳаракати орқали, яъни вакиллик функциясига дахлдор ваколатларидан самарали фойдаланганлиги учун халқаро ҳамжамият тез фурсатда мамлакатимизни нафақат таниди, балки Ўзбекистон билан тенглик асосида ҳар томонлама ҳамкорлик қила бошлади. Ўзбекистон Республикаси Президентининг вакиллик функциясига доир ваколатлари сирасига мамлакат ичкари-сида ва халқаро муносабатларда Ўзбекистон номидан иш кўриш, музокаралар олиб бориш ҳамда Ўзбекистон Республикасининг шартнома ва битимларини имзолаш, республика томонидан тузилган шартномаларга, битимларга ва унинг қабул қилган мажбуриятларига рияз этилишини таъминлаш, ўз ҳузурида аккредитациядан ўтган дипломатик ҳамда бошқа вакилларнинг ишонч ва чақирув ёрлиқларини қабул қилиш, Ўзбекистон Республикасининг чет давлатлардаги дипломатик ва бошқа вакилларини тайинлаш учун номзодларни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенатига тақдим этиш ваколатлари киради ҳамда ушбу ваколатлардан самарали фойдаланиш нафақат давлат бошлиғини моҳир сиёсатчи сифатида дунёга танитади, айни пайтда, халқимиз, давлатимиз сиёсатининг мазмунан намоён бўлишига хизмат қилади.

Халқаро ҳамжамият даражасида муносабатга киришиш, хорижий давлатлар ва халқаро ташкилотлар билан музокаралар ўтказиш, шартнома ва битимлар тузиш, улар асосида вужудга келган ҳуқуқлардан фойдаланиш, юзага келган мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлашга оид ҳаракатларни амалга ошириш, айниқса, чет давлатларнинг дипломатик вакиллари билан сиёсий муносабатда бўлиш, давлатимиз номидан дипломатик ходимларни танлаш ва тайинлаш масалалари ўта нозик давлат-ҳуқуқий фаолият ҳисобланади.

Хорижий давлат дипломатик вакилининг ишонч қоғозларини қабул қилар экан, давлат бошлиғи уни ўша давлатнинг ваколатли вакили сифатида тан олиши аккредитация атамаси билан изоҳланади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг давлат бошқарувидаги асосий ваколатлари туркумига мамлакат хавфсизлиги, унинг муҳофаза қудратини таъминлаш, ҳарбий соҳани бошқариш билан боғлиқ ваколатларини киритишимиз мумкин. Чунинчи, Ўзбекистон Республикасининг суверенитети, хавфсизлиги ва ҳудудий яхлитлигини муҳофаза этиш, миллий-давлат тузилиши масалаларига доир қарорларни амалга ошириш юзасидан зарур чора-тадбирлар кўриш, Ўзбекистон Республикасига ҳужум қилинганда ёки тажовуздан бир-бирини муҳофаза қилиш юзасидан тузилган шартнома мажбуриятларини бажариш зарурияти туғилганда уруш ҳолати эълон қилиш ва қабул қилган қарорини уч кун ичида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг палаталари тасдиғига киритиш, Ўзбекистон Республикаси Қуроли Кучларининг Олий Бош қўмондони сифатида Қуроли Кучларнинг Олий қўмондонларини тайинлаш ва вазифасидан озод қилиш, олий ҳарбий унвонлар бериш, Ўзбекистон Республикаси Миллий хавфсизлик хизматини тузиш, Миллий хавфсизлик хизматининг раисини тайинлаш ва лавозимидан озод этиш, кейинчалик шу масалаларга доир фармонларни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенати тасдиғига киритиш каби ваколатлар кирди.

Давлат бошлиғи жамият ва давлатдаги мавжуд ижтимоий муносабатларнинг таҳлилини, уларнинг юзага келиш сабаблари ва оқибатларини тўлиқ тасаввур қила олиши, бунинг учун ҳам зарур чора-тадбирларни кўриши лозимлиги туфайли конституция ва қонун устунлиги принципларига асосан қонун ижодкорлиги соҳасида қатор ваколатларга эга. Булар жумласига Ўзбекистон

Республикаси қонунларини имзолаш ва эълон қилиш, қонунга ўз эътирозини илова қилиб, уни такроран муҳокама қилиш ва овозга қўйиш учун Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига қайтариш, республика давлат бошқарув органларининг, шунингдек, ҳокимларнинг қабул қилган ҳужжатларини тўхтатиш, бе-кор қилиш каби ваколатларни келтириш мумкин.

Мамлакатдаги ҳуқуқ-тартиботни мустаҳкамлаш, айниқса, суд ҳокимиятининг мустақиллигини таъминлаш борасидаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг ваколатлари диққатга сазовордир. Президентнинг ҳуқуқ-тартиботни мустаҳкамлаш, жамиятнинг тинчлик-хотиржамлигини, ҳар бир фуқаронинг ҳуқуқ ва эркинлигини таъминлашга қаратилган асосий функциясининг яна бир йўналиши судлов ҳокимиятини шакллантириш, судьялар корпусини тайинлаш билан бевосита боғлиқ.

Ўзбекистон Республикаси Президенти судлов ҳокимиятини шакллантирар экан, ушбу йўл билан судьяларнинг мустақиллигини таъминлайди, судьялар ўз ваколатларини бошқа бирор ҳокимият органи таъсирисиз амалга ошириш имкониятига эга бўлади. Президент Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенатига Конституциявий суд раиси ва судьялигига, Олий суд раиси ва судьялигига, Олий хўжалик суди раиси ва судьялигига номзодларни тақдим этади. Шунингдек, вилоят, туманлараро, туман, шаҳар, ҳарбий ва хўжалик судларининг судьяларини тайинлайди ва лавозимларидан озод этади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти давлат бошлиғи сифатида қонунийликни таъминлаш, қонунларни мамлакатимиз ҳудудида бир хилда бажарилишини назорат қилиш функциясига эга бўлган Ўзбекистон Республикаси Прокуратурасининг холислик билан фаолият юритиши учун Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори ва унинг ўринбосарларини тайинлаш ва уларни лавозимидан озод қилиш, кейинчалик бу масалаларни Олий Мажлис Сенати тасдиғига киритиш ваколатига ҳам эга эканлигини алоҳида таъкидлаш лозим.

Давлат бошлиғи мамлакат иқтисодиётининг ривожланишида катта аҳамият касб этувчи, молиявий муносабатларда алоҳида ўринга эга бўлган Ўзбекистон Республикаси Марказий банки фаолиятига масъул шахснинг номзодини танлайди. Марказий банкнинг раҳбари, яъни банк бошқаруви раиси лавозимига номзодни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатига тасдиқлаш учун тақдим этади.

Ҳар бир давлатнинг экология соҳасига тааллуқли алоҳида сиёсати мавжуд бўлиб, айниқса, глобал муаммолар юзага келаётган бугунги кунда атроф табиий муҳитни ҳимоя қилиш ҳар доимдигидан ҳам долзарброқ вазифа бўлиб қолмоқда. Шунинг учун ҳам ушбу вазифани амалга ошириш давлат ҳокимияти органлари таъсиридан холи органнинг мавжуд бўлишини тақозо этади. Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг давлат экология сиёсатини амалга оширишдаги ўрни бениҳоя юқори аҳамият касб этади. Ўзбекистон Республикаси Президенти ушбу қўмита раиси лавозимига номзодни танлаш ва уни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенати тасдиғига киритиш ваколатига эга.

Ўзбекистон Республикаси Президенти давлат раҳбари бўлганлиги сабабли, ҳокимият бўлиниши тамойилидан келиб чиқиб, ҳокимият тармоқларининг ўзаро келишган ҳолда давлат ва ҳокимият манфаатларига хизмат қилишини таъминлаш, давлат ҳокимияти фаолиятининг самарадорлигини ошириш борасидаги имкониятни кенгайтириш мақсадида Конституцияда қуйидаги қоидалар мустаҳкамланган: Президент Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенати Раиси лавозимига сайлаш учун номзодни Сенатга тақдим этади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг давлат органларини шакллантириш, мамлакат ҳудудий бирликлари манфаатларининг муштарақлигини таъминлаш, миллий ҳуқуқий тизимни ривожлантириш борасидаги фаолияти унга раҳбар бўлган шахснинг давлат бошлиғи билан ҳамкорликда ўзаро келишиб ишлашини, сиёсий жиҳатдан улар ҳамфикр бўлишини тақозо этади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларига кафолат беради, шунинг учун ҳам давлат бошлиғининг ваколатлари ўз мазмуни ва моҳиятига кўра ушбу кафиликнинг амалда бўлишини таъминлашга хизмат қилади. Шу ўринда ушбу қоида нафақат Ўзбекистон Республикаси фуқароларига, балки Ўзбекистон Республикаси ҳудудида бўлган фуқаролиги бўлмаган шахсларнинг ёки хорижий давлатлар фуқароларининг ҳуқуқ ва эркинликларига ҳам тааллуқли эканлигини таъкидлаш жоиз.

Ўзбекистон Республикаси дунё ҳамжамиятининг тенг ҳуқуқли аъзоси бўлиб, Асосий Қонунимизда умуминсоний қадриятларни ҳимоя қилиш давлат ҳокимиятининг асосий вазифасидир, деган фоя мустаҳкамланган.

Конституциямизда белгиланган асосий принциплардан бири инсоний қадриятларни улуғлаш, тарғиб қилиш ва муҳофаза қилиш ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Президентининг ваколатлари бутун давлат ҳокимияти фаолиятини инсон ҳаёти, эркинлиги, шаъни, қадр-қиммати ва дахлсиз ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун сафарбар этишга қаратилган. Бунда Конституция ва қонунларга риоя этилишини таъминлаш Ўзбекистон Республикаси Президентига жиддий масъулият юклайди. Конституция ва қонуннинг устунлигини ҳимоя қилиш, мамлакатда адолат ва қонунийликни ўрнатиш давлат бошлиғининг устувор вазифасидир.

Ўзбекистон Республикаси Президенти давлат бошлиғи бўлганлиги сабабли давлат номидан мукофотлар, малакавий ва фахрий унвонлар бериш ваколатига эга. Давлат мукофотлари шахснинг давлат ва жамият олдидаги хизматлари эвазига берилиб, уни маънавий жиҳатдан рағбатлантириш ҳисобланади. Малакавий унвон шахснинг муайян соҳа бўйича тажрибали мутахассис сифатида тан олингани, унинг маълум бир ютуқ ва натижаларга эришгани, соҳани ривожлантиришга қўшган ҳиссаси учун, фахрий унвон эса, шахснинг узоқ йиллик ҳалол ва машаққатли меҳнат фаолиятини тақдирлаш учун берилади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти шахсларнинг ҳуқуқий мақомига тегишли ваколатларини амалга оширар экан, шахсларни Ўзбекистон Республикаси фуқаролигига қабул қилиш, сиёсий бошпана беришга оид масалаларни ҳал қилади.

Ушбу модданинг охириги бандида Ўзбекистон Республикаси Президенти ваколатларини амалга оширишни бошқа органлар ҳамда мансабдор шахсларга топшириши мумкин эмас, деган қоида мустаҳкамланган. Демак, Ўзбекистон Республикаси Президенти ўз ваколатларини бевосита ўзи амалга оширишга ҳақлидир. Ҳеч бир давлат органи ёки мансабдор шахс томонидан унинг ваколатининг ўзлаштирилишига йўл қўйилмайди.

Давлат сиёсатининг муҳим йўналишлари ҳар бир ижтимоий соҳага тегишли бўлиб, ижро ҳокимияти орқали бошқарувни ташкил этишда Ўзбекистон Республикаси Президентининг ваколатларини алоҳида таъкидлаш мақсадга мувофиқдир. Ўзбекистон Республикаси Президенти ижро ҳокимиятини шакллантириш ваколати орқали уларга таъсир этиш, қонунларнинг ижро этилишини кучли назорат қилиш воситасига эга бўлади.

Ижро ҳокимиятини шакллантириш ҳамда олий мансабдор шахсларни лавозимига тайинлашдаги иштироки билан Ўзбекис-

тон Республикаси Президенти давлат ҳокимияти органларининг келишилган ҳолда фаолият юритишини, уларнинг ҳамкорлигини таъминлашга эриша олади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг ижро ҳокимияти фаолиятини ташкил этиш билан боғлиқ асосий ваколатлари 2007 йил 11 апрелда қабул қилинган «Давлат бошқарувини янгилаш ва янада демократлаштириш ҳамда мамлакатни модернизация қилишда сиёсий партияларнинг ролини кучайтириш тўғрисида»ги конституциявий қонунда янада аниқ белгилаб қўйилди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти ижро ҳокимиятининг фаолияти учун шахсан масъулиятли ҳисобланган Бош вазир лавозимига номзодни кўриб чиқиши ҳамда тасдиқлаши учун Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатига тақдим этади ҳамда Ўзбекистон Республикаси Бош вазирини қонун талаблари асосида лавозимидан озод этишга ҳақли.

У Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси аъзоларини Бош вазир тақдимига кўра лавозимларга тасдиқлайди ва озод қилади.

Президент давлат бошлиғи сифатида маҳаллий давлат ҳокимияти органларини шакллантириш ҳамда улар фаолиятини назорат қилиш функциясини амалга оширишда қуйидаги ваколатга эга: вилоятлар ҳокимларини ҳамда Тошкент шаҳар ҳокимини қонунга мувофиқ тайинлайди ҳамда лавозимидан озод этади. Конституцияни, қонунларни бузган ёки ўз шаъни ва қадр-қимматига доғ туширадиган хатти-ҳаракат содир этган туман ва шаҳар ҳокимларини Президент ўз қарори билан лавозимидан озод этишга ҳақлидир.

94-м о д д а . Ўзбекистон Республикасининг Президенти Конституцияга ва қонунларга асосланиб ҳамда уларни ижро этиш юзасидан республиканинг бутун ҳудудида мажбурий кучга эга бўлган фармонлар, қарорлар ва фармойишлар чиқаради.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг қонунчиликни мустаҳкамлаш, миллий ҳуқуқ тизимини ривожлантириш, айниқса, Конституция ва қонунларни ҳаётга татбиқ қилиш билан боғлиқ фаолияти ушбу моддада ўз аксини топган.

Шарҳланаётган модда Конституция ва қонун устуворлигини таъминлаш принципини ўзида ифодалар экан, Ўзбекистон Республикаси Президенти ўз ваколатини амалга оширишда ҳуқуқ

ижодкори сифатида намоён бўлади. Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан қабул қилинган қонун ҳужжатлари фармон, қарор ва фармойиш шаклида чиқарилади. Ушбу ҳужжатлар давлат бошлиғи томонидан Конституция ва қонунларга асосан қабул қилинганлиги учун ҳам умуммажбурий аҳамият касб этади ва уларнинг бутун мамлакат ҳудудида бирдек амал қилиши таъминланади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармон, қарор ва фармойишларининг ижросини таъминлаш тегишли давлат ҳокимияти органларига, мансабдор шахсларга юклатилади.

Ҳар бир орган ўз ваколатлари доирасида, амалдаги конституция ва қонун нормалари асосида ўзининг ҳуқуқий актларини чиқаради. Давлат бошлиғи фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларига, Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунларига риоя этилишининг кафилидир. Шу нуқтаи назардан, қонун нормалари талабидан келиб чиққан ҳолда, уларнинг ижросини таъминлаш юзасидан Ўзбекистон Республикаси Президенти фармон, қарор ва фармойишлар қабул қилади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг норматив-ҳуқуқий ҳужжатлари унинг ваколатлари доирасида қабул қилинади ҳамда расмий манбалар орқали аҳолига етказилади.

95-м о д д а . Қонунчилик палатаси ёки Сенат таркибида уларнинг нормал фаолиятига таҳдид солувчи ҳал қилиб бўлмайдиган ихтилофлар юз берганда ёхуд улар бир неча марта Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига зид қарорлар қабул қилган тақдирда, шунингдек Қонунчилик палатаси билан Сенат ўртасида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг нормал фаолиятига таҳдид солувчи ҳал қилиб бўлмайдиган ихтилофлар юз берганда Ўзбекистон Республикаси Президентининг Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди билан бамаслаҳат қабул қилган қарори асосида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси, Сенати тарқатиб юборилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси, Сенати тарқатиб юборилган тақдирда янги сайлов уч ой мобайнида ўтказилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси ва Сенати фавқулодда ҳолат жорий этилган даврда тарқатиб юборилиши мумкин эмас.

Ўзбекистон Республикаси Президенти давлат ҳокимияти органлари фаолиятини Конституция ва қонунлар талаби доирасида бўлишини таъминлаш чора-тадбирларини кўради. Ушбу моддада қонун чиқарувчи ҳокимият тармоғининг фаолиятида учраши мумкин бўлган салбий ҳолатлар ва уларнинг оқибатида юзага келадиган муаммоларни бартараф этиш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг маълум бир чора-тадбирлар кўриш ваколатлари мустаҳкамланган. Зеро, жамият ҳаётида сиёсий курашларнинг муросасиз кўриниши юзага келмаслигининг ҳеч қандай кафолати бўлмаганидек, бундай ҳолат юз берганида давлат бошлиғи қандай чора кўриши мумкинлигини белгилаш мақсадга тўла мувофиқдир. Хорижий давлатлар конституцияларида ҳам давлат бошлиғи томонидан парламентни ёки унинг палаталаридан бирини тарқатиб юбориш ҳуқуқи мустаҳкамланган. Масалан: Италияда Президент ҳукумат талаби билан парламентнинг ҳар икки палатасини тарқатиб юбориш ҳуқуқига эга. Польшада фақат қуйи палата тарқатилиши мумкин. Шунингдек, Украина, Венгрия, Чехия, Россия Федерацияси каби давлатларда ҳам парламент турли асосларга кўра муддатидан олдин тарқатиб юборилиши назарда тутилган.

Ўзбекистон Республикаси Президенти давлат бошлиғи сифатида давлат ҳокимияти органларининг ўзаро баҳамжиҳат ишлашини таъминлаш баробарида, ҳар бир ҳокимият тармоғи тизимининг ҳам самарали фаолият юритишига оид масъулият эгаси ҳисобланади. Айниқса, давлатнинг қонун чиқарувчи ҳокимиятини амалга оширувчи Олий Мажлис палаталарининг нормал фаолият юритиши давлат механизмининг бир маромда ишлаши учун хизмат қилади. Улар фаолияти билан боғлиқ салбий ҳолатлар юзага келишининг олдини олиш мамлакат бошлиғи зиммасидаги бурчдир. Давлат бошлиғи, биринчидан, Қонунчилик палатасида юзага келган ихтилофлар; иккинчидан, Сенат таркибида юзага келган ихтилофлар; учинчидан, икки палата ўртасида юзага келган ихтилофлар қонунчилик ҳокимияти — Олий Мажлис олдида турган вазифаларни ўз вақтида бажаришига имкон бермаса ҳамда ушбу ихтилофларнинг олдини олиш имконияти топилмаса, тўртинчидан, Олий Мажлис палаталари бир неча бор Ўзбекистон Республикаси Конституциясига зид қарорлар қабул қилинганда Олий Мажлис палаталаридан бирини ёки ҳар иккисини ҳам тарқатиб юбориши мумкин. Бунинг учун Президент Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди билан бамаслаҳат

қарор қабул қилиши лозим. Бунда Ўзбекистон Республикаси Президенти Конституциявий суднинг Олий Мажлис палаталарининг қабул қилган қарорлари республика Конституциясига зид деб топилиши юзасидан берган хулосасига ёки улар таркибида юзага келган ихтилофларни бартараф этишнинг иложи йўқ, деган тўхтамига асосланиб чора кўради.

Давлат бошқарувида Президент етакчилик қиладиган тизим жорий этилган мамлакатларда давлат бошлиғи ўз ташаббуси билан қонунчилик ҳокимиятини ёхуд унинг бирорта палатасини тарқатиб юбориши мумкин эмас, шунинг учун ҳам ушбу қоиданинг миллий қонунчилигимиздаги акси ўзига хос ҳуқуқий прецедент ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Президенти қонун чиқарувчи ҳокимиятни амалга оширувчи Олий Мажлисни ёхуд унинг палаталаридан бирини фақат Конституциявий суд билан маслаҳатлашган ҳолда тарқатиб юборишга ҳақли.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарорига асосан, Олий Мажлиснинг бирор палатаси ёхуд ҳар икки палатаси ҳам тарқатиб юборилган тақдирда, янги сайлов уч ой мобайнида тегишинча палата ёки палаталар таркибини сайлаш учун ўтказилиши лозим.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенат фавқулодда ҳолат жорий этилган даврда тарқатиб юборилиши мумкин эмас, чунки фавқулодда ҳолатнинг жорий этилиши бежиз бўлмайди, албатта. Аксинча, мамлакат, давлат ва халқ олдидаги реал хавф ёки муаммонинг мавжудлиги давлат ҳокимияти органларининг янада жипслашувини талаб қилади.

96-м о д д а . Ўзбекистон Республикасининг Президенти бетоблиги сабабли ўз вазифасини бажара олмаслиги Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг палаталари қўшма қарорига кўра тузилган давлат тиббий комиссияси хулосаси билан тасдиқланган тақдирда ўн кун муддат ичида палаталарнинг қўшма фавқулодда йигилишида депутатлар, сенаторлар орасидан уч ойгача бўлган муддатга Ўзбекистон Республикаси Президенти вазифасини вақтинча бажарувчи сайланади. Бу ҳолда уч ой муддат ичида Ўзбекистон Республикаси Президентининг умумхалқ сайлови ўтказилиши шарт.

Шарҳланаётган ушбу модда давлат ҳокимияти фаолиятида узлуксизликни таъминлаш тамойили талабини ўзида ифода-лаб, давлат органлари ваколатини ўз вақтида амалга ошириш

шартлиги нуқтаи назаридан келиб чиқиб давлат бошлиғи бетоблиги сабабли ўз вазифасини бажара олмай қолганида, бундай ҳолатда вужудга келиш эҳтимоли бўлган муаммоларни конституция даражасида бартараф этиш тартибини белгилайди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг бетоблиги, авваламбор, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталари қўшма қарорига кўра тузилган Давлат тиббий комиссияси хулосаси билан тасдиқланиши лозим.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг енгил касалликларга чалиниши Давлат тиббий комиссиясини тузишга асос бўлмайди. Давлат тиббий комиссияси мазмунан давлат бошлиғининг бетоблиги унга ўз ваколатларини амалга оширишга имкон бермайди, деб хулоса берган тақдирда, Олий Мажлис палаталарининг фавқулодда қўшма йиғилишини ўтказиш талаб этилади. Ушбу йиғилиш ўн кунлик муддат ичида ўтказилиб, ҳар икки палата аъзолари, яъни депутатлар ҳамда сенаторлар орасидан уч ойгача бўлган муддатга Ўзбекистон Республикаси Президенти вазифасини вақтинча бажарувчи сайланади.

Ушбу қоида демократик талаблар, дунё ҳамжамияти томонидан тан олинган тамойилларга тўла мувофиқдир. Чунки халқ томонидан сайланган депутатлардан, сенаторлардан, яъни халқ вакиллари ичидан вақтинча Ўзбекистон Республикаси Президенти вазифасини бажарувчининг сайланиши давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаи халқ деган қонуннинг ёрқин ифодасидир.

Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимига ўтказиладиган умумхалқ сайловини Ўзбекистон Республикаси Президенти вазифасини вақтинча бажарувчи сайланганидан сўнг, уч ойлик муддат ичида ўтказиш шартлиги бежиз мустақкамланмаган. Бундай ҳолатда бевосита сайловчилар томонидан Президентнинг сайланиши тамойили талабидан келиб чиқиб, қонунда белгиланган тартибда Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимига умумхалқ сайлови ўтказилиши назарда тутилган.

Ушбу моддада белгиланган ҳолат хорижий мамлакатларнинг миллий қонунчилигида қандай акс этганини қўйидаги мисолларда кўришимиз мумкин. Масалан, АҚШда давлат бошлиғининг ўз вазифасини амалга ошириш имконияти бўлмаган тақдирда, унинг вазифаси АҚШ вице-президенти томонидан, унинг ваколат муддати тугагунига қадар амалга оширилади.

Францияда республика президенти вазифасини вақтинча бажариш парламентнинг юқори палатаси — Сенат раисига юклатилган.

Бундай ҳолат, яъни аниқ бир мансабдор шахс ёки орган давлат бошлиғи вазифасини бажариши имкониятининг қонунда назарда тутилиши улар тарафидан бундай имкониятни қўлга киритишга ҳаракат бўлмаслиги кафолатини бермайди.

Шунинг учун ҳам миллий қонунчилигимизда давлат бошлиғи вазифасини вақтинча бажариш юзасидан белгиланган қоида конституциявий тузумнинг барқарорлигини таъминлайди.

Хорижий мамлакатларда президентнинг бетоблиги туфайли ўз лавозимидан озод этилишига мисол қилиб, 2000 йилда истеъфога чиққан Хорватия ҳамда Перу давлат раҳбарларини келтириш мумкин.

97-модда. Ваколати тугаши муносабати билан истеъфога чиққан Президент умрбод Сенат аъзоси лавозимини эгаллайди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг ваколат муддати тугаши билан боғлиқ бўлган ушбу моддадаги қоида, аввало, давлат ва жамият аъзоларининг манфаати нуқтаи назаридан келиб чиққан ҳолда мустаҳкамланган. Чунки давлат бошлиғи вазифасини бажариб келган шахс давлат ва жамият бошқарувида катта тажриба тўплайди. Унинг сиёсат, иқтисод ҳамда ижтимоий ҳаётнинг барча соҳа йўналишларига тегишли билими, мамлакат тақдири бўйича ўта масъулиятли фаолият тажрибаси истеъфога чиққанидан сўнг ҳам давлат ва халқ манфаатларига хизмат қилиши лозим. Бундан ташқари, ушбу қонданинг моҳиятидан, давлат ва жамият бошқарувини маълум муддат амалга оширган шахсга ҳурмат ва эҳтиром кўрсатилаётганлигини ҳам англаш мумкин.

Муайян вақт давлат бошлиғи ваколатига эга бўлган шахсда Сенат аъзоси бўлиш ва умрбод ушбу лавозимда қолиш ҳуқуқининг мавжудлиги собиқ президентнинг шахсий дахлсизлигига кафолат сифатида ҳам намоён бўлади.

Энг асосийси, истеъфога чиққан собиқ давлат бошлиғининг давлат органлари тизимида ўз ўрнига эга бўлган, ваколатининг мазмунига кўра ҳам асосий вазифаси давлат бошқаруви соҳасига тегишли бўлган орган — Сенатдан ўрин олиши жамият барқарорлигини янада мустаҳкамлайди.

XX боб

ВАЗИРЛАР МАҲКАМАСИ

98-модда. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ижро этувчи ҳокимиятни амалга оширади. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси Ўзбекистон Республикаси Бош вазири, унинг ўринбосарлари, вазирлар, давлат кўмиталарининг раисларидан иборат. Қорақалпоғистон Республикаси Ҳукуматининг бошлиғи Вазирлар Маҳкамаси таркибига ўз лавозими бўйича киради.

Вазирлар Маҳкамасининг таркиби Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан шакллантирилади. Ўзбекистон Республикаси Бош вазири номзоди Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимиغا биноан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг палаталари томонидан кўриб чиқилади ва тасдиқланади. Вазирлар Маҳкамасининг аъзолари Ўзбекистон Республикаси Бош вазири тақдимиغا биноан Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан тасдиқланади.

Вазирлар Маҳкамаси иқтисодиётнинг, ижтимоий ва маънавий соҳанинг самарали фаолиятига раҳбарликни, Ўзбекистон Республикаси қонунлари, Олий Мажлис қарорлари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари, қарорлари ва фармойишлари ижросини таъминлайди.

Вазирлар Маҳкамаси амалдаги қонун ҳужжатларига мувофиқ Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудидаги барча органлар, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, мансабдор шахслар ва фуқаролар томонидан бажарилиши мажбурий бўлган қарорлар ва фармойишлар чиқаради.

Ўзбекистон Республикаси Бош вазири Вазирлар Маҳкамаси фаолиятини ташкил этади ва унга раҳбарлик қилади, унинг самарали ишлаши учун шахсан жавобгар бўлади, Вазирлар Маҳкамасининг мажлисларига раислик қилади, унинг қарорларини имзолайди, Ўзбекистон Республикаси Президентининг топшириғига биноан халқаро муносабатларда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси номидан иш кўради. Ўзбекистон Республикаси қонунларида, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари, қарорлари ва фармойишларида назарда тутилган бошқа вазифаларни бажаради.

Ўзбекистон Республикасининг Президенти ушбу Конституциянинг 89-моддаси ва 93-моддасига асосланган ҳолда Вазирлар Маҳкамаси мажлисларида раислик қилишга, Вазирлар Маҳкамаси ваколатига кирувчи масалалар юзасидан қарорлар қабул қилишга, шунингдек Вазирлар Маҳкамаси қарорлари ва фармо-

йишларини, Ўзбекистон Республикаси Бош вазири фармойишларини бекор қилишга ҳақли.

Вазирлар Маҳкамаси ўз фаолиятида Ўзбекистон Республикаси Президенти ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси олдида жавобгардир.

Вазирлар Маҳкамаси янги сайланган Олий Мажлис олдида ўз ваколатларини зиммасидан соқит қилади.

Вазирлар Маҳкамасининг фаолиятини ташкил этиш тартиби ва ваколат доираси қонун билан белгиланади.

Шарҳланаётган ушбу модда Ўзбекистон Республикасида ижро этувчи ҳокимиятни амалга ошириш вазифаси юклатилган олий орган — Вазирлар Маҳкамасининг мақоми, функциялари, таркиби, шакллантириш тартиби ва фаолиятини ташкил этиш масалаларини ўз ичига олган.

Аввало шуни таъкидлаш керакки, ижро этувчи ҳокимият, давлат ҳокимияти тизимида ҳокимиятлар тақсимланиши тамойилга кўра, давлат ҳокимиятининг ўзига хос ва махсус компетенцияга эга бўлган ижроия органларининг бир-бирига бўйсунадиган иерархик тизими шаклидаги мустақил тармоқ ҳисобланади. Ижро этувчи ҳокимият — давлат ҳокимияти тизимининг алоҳида мустақил бўғини бўлиб, у конституция ва қонунлар, давлат бошлигининг фармони, фармойиши ва қарорлари ижросини таъминлаш мақсадида мамлакатни сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, маданий ва маънавий ривожлантириш масалаларини ҳал қилишда аниқ йўналтирилган, ташкилотчи, фармойиш берувчи ва тезкор-ижрочилик фаолиятини омилкорлик билан амалга оширадиган ҳамда фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш, аҳолининг турмуш фаровонлигини ошириш учун қулай шароитлар яратиш мақсадида ўзига берилган умумий ва махсус ваколатлар доирасида мамлакатнинг бутун ҳудудида ёки муайян маъмурий-ҳудудий бирлигида бажарилиши умуммажбурий ҳисобланган ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қиладиган давлат бошқаруви органларининг ягона тизими ҳисобланади.

Ижро этувчи ҳокимият органлари тизимида ҳукуматнинг ўрни катта. Одатда, ҳукумат ижро этувчи ҳокимиятнинг марказий органи бўлиб, у Конституция ва қонунлар асосида мамлакатнинг ички ва ташқи сиёсатини амалга оширади. Ҳукумат, шу билан бирга, жамоат тартиби ва миллий хавфсизликни таъминлайди, шунингдек, давлат бошқарувининг бошқа органлари ҳамда қуроли кучларга умумий раҳбарлик қилади. Турли мамлакатларда ҳукумат

турли номлар билан аталиши мумкин. Масалан, Вазирлар Кенгаши, Кабинет, Министрлар Кабинети, Давлат кенгаши, Маъмурий Кенгаш, Федерал Ҳукумат, Ҳукумат ва ҳоказо.

Ўзбекистон Республикасида ҳукумат «Вазирлар Маҳкамаси» дея номланган бўлиб, 1993 йил 6 майда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тўғрисида»ги қонунга биноан у Ўзбекистон Республикасида иқтисодиётнинг, ижтимоий ва маънавий соҳанинг самарали фаолиятига раҳбарликни, Ўзбекистон Республикаси қонунлари, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг қарорлари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари, қарорлари ва фармойишлари ижросини таъминловчи ижро этувчи ҳокимият органидир¹.

Мазкур моддада яна бир муҳим норма — Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг таркиби мустаҳкамлаб қўйилган. Шунини айтиш керакки, ҳукумат таркиби тушунчаси, асосан, унинг ташкилий-функционал нуқтаи назардан қандай тузилганлигини тавсифлайди. Бундан ўз ваколатлари доирасида тегишли соҳа ва тармоқларда давлат бошқаруви бўйича ҳукумат функцияларини амалга оширувчи, унинг ташкилий-ҳуқуқий жиҳатдан алоҳида олинган, яъни тармоқ ёки тармоқлараро компетенцияга эга бўлган тузилмалари йиғиндиси англашилади. Аниқроғи, ҳукумат таркиби уни ташкил этадиган мансабдор шахслар доирасини белгилайди. Унга мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси Ўзбекистон Республикаси Бош вазири, унинг ўринбосарлари, вазирлар, давлат қўмиталарининг раисларидан иборат. Шунингдек, Вазирлар Маҳкамаси таркибига Қорақалпоғистон Республикаси Ҳукуматининг бошлиғи ўз лавозими бўйича киради.

Жумладан, *вазирлик* мамлакатнинг барча ҳудудида бевосита ёки ўзи ташкил этган органлари орқали ўзига топширилган тармоққа раҳбарлик қилувчи ижро этувчи ҳокимият органи ҳисобланади. Одатда, вазирлик (лотинча *ministro* — хизмат қиламан, бошқараман деган маъноларни англатади) — давлат бошқарувининг марказий органи ҳисобланиб, у ўзига юклатилган иқтисодий, маъмурий-сиёсий ва ижтимоий-маданий соҳаларга раҳбарлик қилади. Вазирлик сўзи турли хорижий тилларда турлича янграйди. Жумладан, инглизча — *ministry, department*; немисча — *ministerium*; французча — *ministere*; италянча — *ministero, dicastero*;

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 2003, № 9–10, 138-модда.

испанча — *ministerio* деб аталади. Вазирликлар, одатда, икки турга, яъни соҳавий ёки функционал (яъни, муайян вазифалар юклатилган) вазирликларга ажратилади.

Вазирликлар республика қонунлари, давлат ҳокимиятининг ва бошқарувнинг олий органлари қарорлари ва фармойишлари асосида ҳамда уларни ижро этиш учун ўз компетенцияси доирасида ҳужжатлар қабул қилади. Вазирликлар фаолияти ҳукумат томонидан тасдиқланадиган вазирликлар тўғрисидаги низомлар ва бошқа ҳужжатлар билан тартибга солинади. Вазирликка юклатилган вазифа ва мажбуриятларни тегишли вазирлик бажаради ҳамда унинг фаолиятига шахсан *вазирлар* жавоб беради. Вазирлар, Бош вазир тақдимига биноан, Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан лавозимга тасдиқланади ва лавозимидан озод этилади. Вазир вазирлик компетенцияси доирасида буйруқлар, йўриқномалар чиқаради, шунингдек, кўрсатмалар беради. Вазирлар Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан тайинланадиган ўринбосарларига эга. Улар ўртасида вазифалар тақсимотини вазирнинг ўзи амалга оширади.

Хорижий мамлакатларда вазирликларнинг ташкил этилиши ҳам ўзига хос равишда амалга оширилади, бунда ўша давлатнинг бошқарув шакли кўпроқ аҳамиятга эга. Жумладан, вазирликлар айрим давлатларда олий қонунчилик органи (масалан, АҚШда) ёки давлат бошлиғининг актлари асосида (масалан, Францияда), баъзи мамлакатларда эса қонунлар ёки ҳукумат қарорлари асосида (масалан, Буюк Британияда) ташкил этилади. Вазирликлар сони ва улар орасидаги ваколатлар доираси амалда ҳукумат бошлиғи ёки ижро этувчи ҳокимият бошлиғи (Президент ёки Бош вазир) томонидан белгиланади.

Вазирликда вазир (раис) ва вазир ўринбосарлари, шунингдек, вазирлик ходимлари ва унинг ташкилотлари ходимларидан иборат таркибда ҳайъат тузилади. Ҳайъат аъзолари таркиби Ўзбекистон Республикаси Президенти билан келишилган ҳолда Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланади. Ҳайъат мажлисла-рида тармоқни ривожлантириш ва унга раҳбарлик қилиш масалалари кўриб чиқилади, таркибий тузилма ва ҳудудий тузилма раҳбарларининг ҳисоботлари тингланади ҳамда ҳайъат қарорлари ижроси муҳокама қилинади. Ҳайъат қарорлари, одатда, вазир буйруғи билан ҳаётга татбиқ қилинади. Шунини таъкидлаш лозимки, вазирлик фаолияти яккабошчилик ва коллегияликни уйғунлаштириш асосида олиб борилади.

Вазирлар Маҳкамаси таркибига кирувчи давлат бошқаруви марказий органларининг яна бир тури — *давлат қўмиталари* ҳисобланади. Давлат қўмиталари тармоқлараро бошқарувни амалга оширади ва уларга топширилган соҳалар ҳолати ва ривожланиши учун жавоб беради. Қўмиталарга у ёки бу соҳа бошқаруви доирасидаги тегишли ташкилотлар фаолиятини назорат қилиш ва мувофиқлаштириш ҳуқуқи берилган, шунингдек, уларга иш олиб боришда услубий ёрдам беради. Давлат қўмитасига ҳукумат таркибига кирадиган *қўмита раиси* бошчилик қилади.

Қўмита раиси ҳам Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан лавозимга тайинланадиган ва лавозимидан озод этиладиган ўринбосарларига эга бўлиб, улар ўртасидаги вазифалар тақсимотини раиснинг ўзи амалга оширади. Ҳукумат давлат қўмиталарининг аъзолари таркибини белгилайди. Айрим давлат қўмиталарида ҳайъатлар тузилиши мумкин.

Давлат қўмитаси ўз ваколати доирасида идора, корхона ва ташкилотлар ҳамда фуқаролар учун ижро этилиши мажбурий ҳисобланган қарорлар, буйруқлар, қоидалар, йўриқномалар ва бошқа норматив ҳужжатлар қабул қилади. Унинг ўзига ҳужжатлар ижросини ташкил этиш ва текшириш юклатилади. Қўмита раиси зарур ҳолларда бошқа вазирлик ва идораларнинг раҳбарлари билан ҳамкорликда ҳам ҳужжатлар қабул қилиши мумкин. Давлат қўмиталарида илмий-техникавий, эксперт ва бошқа кенгашларнинг тузилиши бошқарув соҳасининг у ёки бу муҳим масалаларини кўриб чиқишда кенг жамоатчилик иштирокини таъминлашнинг шаклларида бири ҳисобланади.

Шарҳланаётган моддага мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси Бош вазири номзоди Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимига биноан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг палаталари томонидан кўриб чиқилади ва тасдиқланади. Бош вазир номзоди сайловлар ўтганидан сўнг, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг мансабдор шахслари сайланганидан ва органлари шакллантирилганидан кейин бир ой ичида Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасидаги сиёсий партиялар фракцияларининг ҳар бири билан ҳамда сайловчилар ташаббускор гуруҳларидан сайланган депутатлар билан маслаҳатлашувлар ўтказилганидан сўнг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси ва Сенати кўриб чиқиши ҳамда тасдиқлаши учун тақдим этилади.

Бош вазир лавозимига номзод Олий Мажлис палаталари аъзолари билан тегишли тартибда ўтказиладиган савол-жавоб ва муҳокамалардан кейин овозга қўйилади. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси депутатлари ва Сенати аъзолари умумий сонининг кўпчилиги овозини олган Бош вазир номзоди тасдиқланган ҳисобланади.

Овоз бериш вақтида Бош вазир номзоди Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси ёки Сенатида Олий Мажлиснинг Қонунчилик палатаси депутатлари ёки Сенат аъзолари умумий сонининг кўпчилиги овозини ололмаса, Ўзбекистон Республикаси Президенти сиёсий партиялар фракциялари ва сайловчилар ташаббускор гуруҳларидан сайланган депутатлар билан қўшимча маслаҳатлашувлар ўтказганидан сўнг Бош вазир лавозимига номзодларни яна икки марта тақдим этиш ҳуқуқига эгаллиги тўғрисида қоида мавжуд.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси ёки Сенати тақдим этилган Бош вазир номзодини уч марта рад этган тақдирда, мамлакат Президенти Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисини ёки унинг палаталаридан бирини тарқатиб юборади ва Бош вазир вазифасини бажарувчи шахсни лавозимга тайинлайди.

2007 йил 28 февралда Олий Мажлис Қонунчилик палатаси томонидан қабул қилинган, Сенат томонидан 29 мартда маъқулланган «Давлат бошқарувини янгилаш ва янада демократлаштириш ҳамда мамлакатни модернизация қилишда сиёсий партияларнинг ролини кучайтириш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси конституциявий қонунига мувофиқ, Бош вазирнинг Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан қуйидаги ҳолларда ўз лавозимидан озод этилиши белгиланган.

Биринчидан, Бош вазирнинг истеъфога чиқиш тўғрисидаги аризасига биноан; иккинчидан, Бош вазир ўз ваколатларини бажариши мумкин бўлмай қолган тақдирда; учинчидан, Вазирлар Маҳкамаси таркибидан унинг нормал фаолиятига таҳдид солувчи ҳал қилиб бўлмайдиган ихтилофлар юз берганда, шунингдек, Вазирлар Маҳкамаси бир неча марта Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига, қонунларига, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари, қарорлари ва фармойишларига зид қарорлар қабул қилган тақдирда; тўртинчидан, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасидаги сиёсий партиялар фракцияларининг Ўзбекистон Республикаси Пре-

зиденти кўриб чиқиши учун тақдим этган ташаббусига биноан. Агар зарур асосларга эга бўлган бундай ташаббусни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасидаги сиёсий партиялар етакчи фракциялари қўллаб-қувватласа ҳамда мазкур ташаббус Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси ва Сенатида овозга қўйилганда тегишинча Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси депутатлари ва Сенати аъзолари умумий сони учдан икки қисмидан кўпрофининг овозини олса, Ўзбекистон Республикаси Президенти Бош вазирни лавозимидан озод этиш тўғрисида қарор қабул қилади.

Ушбу қонунда Бош вазирнинг лавозимидан озод этилиши бир вақтнинг ўзида Ўзбекистон Республикаси Ҳукуматининг истеъфога чиқишига сабаб бўлиши тўғрисидаги қоида ўрнатилган.

Вазирлар Маҳкамаси аъзолари, яъни Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг таркиби Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан шакллантирилиши белгилаб қўйилган. Ўзбекистон Республикаси Бош вазири Вазирлар Маҳкамаси аъзолигига номзодларни тасдиқлаш учун Ўзбекистон Республикаси Президентига тақдим этади. Унга мувофиқ, вазирлар ва уларнинг ўринбосарлари ҳамда давлат кўмиталари раислари ва уларнинг ўринбосарлари Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан лавозимга тайинланади ва лавозимидан озод этилади. Уларни лавозимга тайинлаш ва озод қилиш Ўзбекистон Республикаси Президенти фармони билан расмийлаштирилади.

Шарҳланаётган модда Ўзбекистон Республикасининг Вазирлар Маҳкамасига ижро этувчи ҳокимиятнинг марказий органи сифатида Ўзбекистон Республикасида иқтисодиётнинг, ижтимоий ва маънавий соҳанинг самарали фаолиятига раҳбарликни амалга оширишни ҳамда Ўзбекистон Республикаси қонунлари, Олий Мажлис қарорлари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари, қарорлари ва фармойишлари ижросини таъминлашга қаратилган фаолият юритиш вазифаларини юклайди.

«Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тўғрисида»-ги қонуннинг 5-моддасида Вазирлар Маҳкамасининг иқтисодий ва ижтимоий-маданий ривожлантириш соҳасидаги асосий ваколатлари белгилаб берилган. Унга мувофиқ Вазирлар Маҳкамаси ўз ваколатлари доирасида:

— иқтисодий, ижтимоий-маданий жараёнларни бошқаради, мулкчиликнинг барча шакллари уйғуллаштириш ва уларнинг тенглиги, иқтисодийётни монополиялаштиришдан чиқариш, бозор иқтисодийётининг ҳуқуқий механизмини ишга солиш асосида эркин тадбиркорлик учун шарт-шароитлар яратади;

— хўжалик юритишнинг янги шакллари — концернлар, консорциумлар, тармоқлараро бирлашмалар, турли уюшмалар ва бошқа шунга ўхшаш ташкилотларни барпо этишга ва мустақамлашга ёрдамлашади, иқтисодийётни ривожлантириш ва аҳоли талаб-эҳтиёжларини қондириш заруриятидан келиб чиққан ҳолда улар фаолиятини йўналтиради ва мувофиқлаштиради;

— Ўзбекистон Республикасида пул ва кредит тизимини мустақамлаш чора-тадбирларини амалга оширишга қўмаклашади, ягона нарх сиёсатини ўтказиш, меҳнатга ҳақ тўлаш миқдорининг белгиланган кафолатларини ҳамда ижтимоий таъминот даражасини таъминлаш чора-тадбирларини ишлаб чиқади ва амалга оширади;

— Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджетини, шунингдек, Ўзбекистон Республикасини иқтисодий ва ижтимоий ривожлантириш истиқбол кўрсаткичларини ва энг муҳим дастурларини ишлаб чиқишни ҳамда уларнинг ижросини ташкил этади;

— бошқарув тузилмасини такомиллаштириш тўғрисида, вазирликлар, давлат қўмиталари, идоралар ҳамда Ўзбекистон Республикаси давлат ва хўжалик бошқарувининг бошқа органларини тузиш, қайта ташкил этиш ва тугатиш тўғрисида таклифлар ишлаб чиқади;

— фан ва техникани ривожлантириш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш чора-тадбирларини амалга оширади;

— фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини, уларнинг меҳнат қилишга, ижтимоий ва ҳуқуқий ҳимояланишга бўлган ҳуқуқларини таъминлаш ҳамда ҳимоя қилиш чора-тадбирларини кўради, ижтимоий таъминот тизимини такомиллаштиради;

— соғлиқни сақлаш, халқ таълимини ривожлантириш ва такомиллаштиришнинг асосий йўналишларини белгилайди, маданиятни ривожлантиришга қўмаклашади;

— Ўзбекистон Республикасининг давлат хавфсизлиги ва мудофаа қобилиятини, давлат чегаралари қўриқланишини таъминлаш, давлат манфаатларини ҳимоя қилиш, жамоат тартибини сақлаш чора-тадбирларини амалга оширишга ёрдамлашади;

– давлат бошқаруви органларининг табиатни муҳофаза қилиш тадбирларини биргаликда ўтказиш ҳамда республика ва халқаро аҳамиятга молик йирик экологик дастурларни амалга ошириш борасидаги ишларини мувофиқлаштиради, йирик авариялар ва фалокатларнинг, шунингдек, табиий офатларнинг оқибатларини тугатиш чора-тадбирларини кўради;

– Ўзбекистон Республикасининг хорижий давлатлар ва халқаро ташкилотлардаги вакилликни таъминлайди, ҳукуматлараро шартнома ва битимлар тузади, уларни бажариш чора-тадбирларини кўради;

– ташқи иқтисодий фаолият, илмий-техникавий ва маданий ҳамкорлик соҳасида раҳбарликни амалга оширади.

Вазирлар Маҳкамаси мазкур қонунда ўз зиммасига юклатилган кенг қўламли ваколатлар ижросини коллегиялик, демократия ва қонунийлик, Ўзбекистон Республикасида яшовчи барча миллат ва элатларнинг манфаатларини ҳисобга олиш принципларига асосланган фаолияти орқали таъминлайди. Хусусан, Вазирлар Маҳкамаси ваколатларининг амалга оширилиши Бош вазир, унинг ўринбосарлари, вазирлар, давлат қўмиталари раислари, давлат бошқаруви органлари раҳбарлари, Вазирлар Маҳкамасининг Раёсати, Вазирлар Маҳкамасининг доимий, муваққат комиссиялари ва бошқа ишчи органлари фаолияти, шунингдек, Вазирлар Маҳкамаси Аппарати иши билан таъминланади.

Вазирлар Маҳкамаси ўз фаолиятини мамлакат қонунларида, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари, қарорлари ва фармойишлари, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси мажлисларидаги ва бошқа муҳим тадбирлардаги нутқларида белгиланган, шунингдек, кўрсатмалар ва топшириқлар сифатида ифодаланган сиёсатни амалга оширишга йўналтиради. Ишни вазифалардан келиб чиққан ҳолда шакллантирилган чораклик режаларга мувофиқ олиб бориш тартиби ўрнатилган.

Вазирлар Маҳкамаси фаолиятининг энг муҳим ташкилий шакли – унинг мажлислари ҳисобланади. Вазирлар Маҳкамасининг йилнинг ҳар чорагида камида бир марта ўтказиладиган мажлисларида давлат бошқарувининг, хўжалик ва ижтимоий-маданий қурилишнинг энг муҳим масалалари ҳал этилади. Одатда, Вазирлар Маҳкамасининг мажлисларини Бош вазир ўтказди. Зарур ҳолларда, Ўзбекистон Республикасининг Президенти

Вазирлар Маҳкамасининг мажлисларида раислик қилишга, Вазирлар Маҳкамаси ваколатига кирувчи масалалар юзасидан қарорлар қабул қилишга, шунингдек, Вазирлар Маҳкамаси қарорлари ва фармойишларини ҳамда Ўзбекистон Республикаси Бош вазири фармойишларини бекор қилишга ҳақли.

Шимолий Европанинг Скандинавия мамлакатларида, одатда, ҳукумат мажлислари давлат бошлиғи раислигида ўтказилган ҳолларда у «Давлат кенгаши» деб номланади, Бош вазирнинг раислигида ўтказилган мажлисларни эса «Вазирлар кенгаши» деб аташади.

Вазирлар Маҳкамаси ўз ваколатлари доирасида Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида барча органлар, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, мансабдор шахслар ва фуқаролар томонидан бажарилиши мажбурий бўлган қарорлар ҳамда фармойишлар қабул қилади. Унинг норматив тусдаги ёки ўта муҳим аҳамиятга эга бўлган ҳужжатлари Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари шаклида қабул қилинади. Вазирлар Маҳкамасининг тезкор ва бошқа жорий масалалар бўйича қарорлари Вазирлар Маҳкамасининг фармойишлари шаклида қабул қилинади. Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари ва фармойишлари Бош вазир томонидан имзоланади. Вазирлар Маҳкамасининг норматив тусдаги қарорлари Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати қарорлари тўпламида эълон қилинади, кенг оммага дарҳол етказиш зарур бўлган тақдирда эса оммавий ахборот воситалари орқали маълум қилинади. Одатда, Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари ва фармойишлари, агар уларда бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, имзоланган кундан бошлаб кучга киради.

Вазирлар Маҳкамаси ўзи қабул қилган қарорларнинг бажарилиши устидан бевосита ёки вазирликлар, давлат қўмиталари, идоралар ҳамда давлат ва хўжалик бошқарувининг бошқа органлари орқали назоратни амалга оширади.

Вазирлар Маҳкамаси фаолиятининг ташкил этилишида Бош вазир муҳим ўрин тутаяди. Бош вазир, қонунга мувофиқ, Вазирлар Маҳкамаси фаолиятини ташкил этади ва унга раҳбарлик қилади ҳамда унинг самарали ишлаши учун шахсан жавобгар бўлади. У Вазирлар Маҳкамасининг мажлисларида раислик қилади, унинг қарорларини имзолайди, Ўзбекистон Республикаси Президентининг топшириғига биноан халқаро муносабатларда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси номидан иш қўради, Вазирлар Маҳкамасининг мажлисида кўриб чиқишни талаб қил-

майдиган давлат ва хўжалик бошқаруви масалалари бўйича қарорлар қабул қилади, Ўзбекистон Республикаси қонуниларида, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари, қарорлари ва фармойишларида назарда тутилган бошқа вазифаларни бажаради. Бош вазир Вазирлар Маҳкамасининг иши тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Президентига мунтазам равишда ахборот бериб боради.

Муҳим давлат, иқтисодий ва ижтимоий-маданий масалаларни ҳал этиш борасида Бош вазир ўринбосарлари томонидан Вазирлар Маҳкамасига киритиладиган Вазирлар Маҳкамасининг комплекс ёки мақсадли дастур ва тадбирлари ишлаб чиқилади. Бундан ташқари, Вазирлар Маҳкамасида кўриб чиқиладиган масалалар киритиш ҳуқуқига Вазирлар Маҳкамасининг аъзолари, давлат ва хўжалик бошқаруви органлари раҳбарлари, Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгашининг Раиси, вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимлари, истисно ҳолларда эса уларнинг биринчи ўринбосарлари эга.

Ўзида ижро этувчи ҳокимият органини мужассам этган Вазирлар Маҳкамасининг Ўзбекистон Республикаси Президенти ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси олдида жавобгарлиги ҳақидаги қоида, унинг ижро этувчи ҳокимият эканлиги ва тайинланадиган органнинг сайлаб қўйиладиган органлар олдида ҳисобдорлигидан келиб чиқади.

Масалан, Ўзбекистон Республикаси Президенти Вазирлар Маҳкамаси мажлисларида раислик қилишга, Вазирлар Маҳкамаси ваколатига кирувчи масалалар юзасидан қарорлар қабул қилишга, шунингдек, Вазирлар Маҳкамаси қарорлари ва фармойишларини, Бош вазир фармойишларини бекор қилишга ҳақли. Қоидага мувофиқ, янги шакллантирилган Вазирлар Маҳкамаси Ўзбекистон Республикаси Президенти билан келишилган ҳолда ўз ваколати давридаги фаолият дастурини Олий Мажлисга кўриб чиқиш учун тақдим этади. Бундан ташқари, Вазирлар Маҳкамаси Ўзбекистон Республикасини иқтисодий ва ижтимоий ривожлантиришнинг асосий йўналишларини, Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджетининг асосий кўрсаткичларини ва унга киритиладиган ўзгартишларни ишлаб чиқади ҳамда уларни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси кўриб чиқиши учун тақдим этади. Вазирлар Маҳкамасининг аъзолари Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталари мажлисларида, палаталарнинг қўмиталари мажлисларида ҳозир бўлиш ва ахборот беришга ҳақли.

Шарҳланаётган моддада Вазирлар Маҳкамаси янги сайланган Олий Мажлис олдида ўз ваколатларини зиммасидан соқит қилиши тартиби белгиланган. Бу шуни англатадики, Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси умумхалқ овоз бериши орқали янги таркибда шакллантирилгандан сўнг, албатта, мамлакат ҳукумати ҳам янгича асосда фаолият кўрсатиши учун ўз ваколатларини зиммасидан соқит қилиши ва Бош вазир номзоди Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан Олий Мажлис палаталари тасдиғига тақдим этилиши лозим. Ҳукумат раҳбари, яъни Бош вазир палаталар тасдиғидан ўтгач, ўз фаолиятини бошлайди. Янги Бош вазир, ўз навбатида, ҳукумат таркибини Ўзбекистон Республикаси Президентига тасдиқлаш учун киритади. Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан янги Ҳукумат таркиби тасдиқлангач, бутун ҳукумат янгича асосда фаолият олиб боришга киришади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси, Қонунчилик палатаси депутати, Олий Мажлиснинг Сенати, Сенат аъзоси Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати ва унинг аъзоси фаолиятига доир парламент сўрови юбориши мумкин. Бу ҳолларда Вазирлар Маҳкамаси ёки унинг аъзоси белгиланган муддатларда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси тегишли палаталарининг мажлисларида оғзаки ёки ёзма жавоб бериши шартлиги белгилаб қўйилган.

Вазирлар Маҳкамаси фаолиятини ташкил этиш тартиби ва унинг ваколатлари доираси 2007 йил 12 апрелда эълон қилинган «Давлат бошқарувини янгилаш ва янада демократлаштириш ҳамда мамлакатни модернизация қилишда сиёсий партияларнинг ролини кучайтириш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Конституциявий қонунида, шунингдек, 2003 йил 29 августда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тўғрисида»ги (янги таҳрири) қонун ва Вазирлар Маҳкамаси қарори билан тасдиқланадиган «Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Регламенти» билан белгиланади.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, Конституциямизга мувофиқ Вазирлар Маҳкамаси ижро этувчи ҳокимиятнинг ўзагини ташкил этганлиги боис, ўзига юклатилган ижтимоий ва иқтисодий вазифаларни самарали ҳал этиши учун етарли ҳуқуқий мақом ва мавқега эга бўлган муҳим орган ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси, мустақил давлат сифатида, бозор иқтисодиётига ўтиш жараёнида вужудга келаётган иқтисодий,

ҳуқуқий муносабатлар ва мулкчиликнинг турли шакллари юзага чиқаётган пайтда бошқарув тизимини миллий тараққиётнинг асосий мақсадларига мос тарзда тубдан ўзгартиришга қатъият билан киришганлигини амалда исботлади. Ўзбекистон Республикаси ўз Конституцияси нормалари асосида, тарихан жуда қисқа давр ичида жамият ҳаётининг барча жабҳаларини қамраб олувчи туб ислохотларни амалга оширишга қодир, фуқаролар онгида миллий ғоя билан суғорилган янгича дунёқарашни шакллантиришга хизмат қиладиган давлат бошқарувининг яхлит тизимини яратиш, шунингдек, кўп тармоқли иқтисодиётни тартибга солиш учун лаёқатли, тезкор, самарали фаолият кўрсатадиган демократик шакл ва механизмларни ишлаб чиқиш имконига эга бўлди.

XXI боб

МАҲАЛЛИЙ ДАВЛАТ ҲОКИМИЯТИ АСОСЛАРИ

99-модда. Вилоятлар, туманлар ва шаҳарларда (туманга бўйсунадиган шаҳарлардан, шунингдек шаҳар таркибига кирувчи туманлардан ташқари) ҳокимлар бошчилик қиладиган халқ депутатлари Кенгашлари ҳокимиятнинг вакиллик органлари бўлиб, улар давлат ва фуқароларнинг манфаатларини кўзлаб ўз ваколатларига тааллуқли масалаларни ҳал этадилар.

Ўзбекистон Республикасида мустақилликнинг дастлабки кунлариданоқ демократик ҳуқуқий давлат қуриш ва кучли фуқаролик жамиятини барпо этиш мақсадидан келиб чиқиб, 1992 йил 4 январда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикасининг маҳаллий ҳокимият идораларини қайта ташкил этиш тўғрисида»ги қонуни асосида маҳаллий давлат ҳокимиятининг икки мустақил вакиллик ва ижроия органлари ҳамда жойларда яккабошчилик асосида иш олиб борувчи ҳокимлик лавозими жорий қилинди¹. Янги даврда маҳаллий давлат ҳокимияти органлари тизимида бошқарувнинг масъул шахс — ҳоким қўлида мужассамланиши ислохотларни амалга оширишда демократик давлат қуриш тамойилларини татбиқ этиш имкониятларини яратиб берди. Қолаверса, бу тизим мамлакатимизнинг тарихий давлатчилик тажрибаларидан келиб чиқиб жорий этилган эди.

¹ Ўзбекистоннинг янги қонунари, 5-сон. — Т.: Адолат, 1992.

1993 йил 2 сентябрда «Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида»ги қонуннинг қабул қилиниши маҳаллий вакиллик ва ижроия ҳокимияти органларининг тизими, тузилиши, ваколатлари, вазифалари, ташкилий, иқтисодий ва молиявий фаолият шакллари, жойларда қонунийликни таъминлашда уларнинг ўзаро ҳуқуқий муносабатларини белгилаб берди.

Мазкур Қонуннинг 1-моддасида: «Вилоятлар, туманлар ва шаҳарларда (туманга бўйсупадиган шаҳарлардан, шунингдек, шаҳарлар таркибига кирувчи туманлардан ташқари) халқ депутатлари Кенгашлари давлат ҳокимиятининг вакиллик органларидир», — деб мустаҳкамланган¹.

Халқ депутатлари Кенгаши фаолияти ҳоким раҳбарлигида ҳудуд учун умумий бўлган ижтимоий-иқтисодий ривожланиш вазифаларини амалга оширишни, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунлари, Олий Мажлис Сенати ва Қонунчилик палатаси қарорлари, Ўзбекистон Республикаси Президенти ва Вазирлар Маҳкамаси қабул қилган норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг бажарилишини, давлат ҳокимияти органлари ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ўртасидаги алоқа ва ҳамкорликни, аҳолини ҳудудий бошқариш ишларига жалб этишни таъминлайди.

Ҳокимлар бошчилик қиладиган халқ депутатлари Кенгашлари тегишли ҳудуд аҳолисининг ижтимоий-иқтисодий, маданий-маънавий ва ҳуқуқий муносабатларида келиб чиқаётган муаммоларни ҳал этиш мақсадида жамоат бирлашмалари, корхона, муассаса, ташкилот ва давлат органлари фаолиятини мувофиқлаштириб турадиган органдир. Шунингдек, халқ депутатлари Кенгашлари, маҳаллий шарт-шароитлардан келиб чиққан ҳолда, ижтимоий-иқтисодий ривожланиш вазифаларининг тегишли қонун талаблари асосида амалга оширилишини ташкил этади.

Маҳаллий давлат ҳокимияти органлари юртимизда демократик ҳуқуқий давлат қуришдек масъулиятли вазифанинг бажарилишига ўзларига тегишли ҳудуддаги ҳамма давлат органлари, мансабдор шахсларни, корхоналар, ташкилотлар, муассасалар, жамоат бирлашмалари, нодавлат-нотижорат ташкилотлар ва

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши Ахборотномаси. 1993, № 9 // Ўзбекистон Республикаси 30.08.1997. 485-I-сон Қонуни, 25.12.1998. 729-I-сон қонуни, 03.12.2004. 714-II-сон Қонуни билан ўзгартиришлар киритилган.

фуқароларни шу ишга даъват этади, улар фаолиятини мувофиқлаштириб боради.

«Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида»ги қонуннинг 6-моддасига мувофиқ, халқ депутатлари вилоят, туман, шаҳар Кенгаши қарорлар қабул қилади. Вилоят, туман, шаҳар ҳокими қарорлар қабул қилади ва фармойишлар чиқаради. Маҳаллий давлат ҳокимиятининг вакиллик органлари фаолиятини тартибга солишда Кенгашлар томонидан қабул қилинадиган иш тартиблари муҳим аҳамиятга эга. Қонуннинг 18-моддасига кўра, халқ депутатлари Кенгаши ўз сессияларини чақириш ва ўтказиш, қарорлар қабул қилиш ваколатларини иш тартибига мувофиқ амалга оширади.

Ўзбекистон Республикасида ҳозирги кунгача фаолият кўрсатиб келаётган давлат ҳокимиятининг вакиллик органлари қуйидаги ҳуқуқий ҳужжатларни қабул қилади: халқ депутатлари Кенгашининг ва ҳокимлик аппаратининг иш тартиби (регламенти); халқ депутатлари Кенгашларининг ёрдамчи ва ижро этувчи органлари тўғрисидаги ҳуқуқий ҳужжатлар (депутатлик гуруҳлари ва доимий комиссиялари тўғрисидаги, ҳокимлик аппаратининг бўлимлари, бошқармалари тўғрисидаги низомлар); ҳокимлик маҳкамасининг тузилмавий қисмлари тўғрисидаги, мансабдор шахслар ҳуқуқий ҳолатини белгилаб берувчи норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар, мансаб йўриқномалари, бўлим ва бошқармаларнинг комиссиялари тўғрисидаги, қабулхоналар тўғрисидаги низомлар в.б. Улар ёрдамида мазкур органларнинг ваколатлари амалга оширилади.

«Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида»ги қонунга мувофиқ халқ депутатлари кенгашларининг асосий иш шакли сессиядир. Халқ депутатлари кенгашларининг сессиялари тегишли ҳудуд ҳокими, ҳоким йўқлигида эса унинг ўринбосарларидан бири томонидан заруратга қараб, бироқ йилига камида икки марта чақирилади. Шунингдек, сессия халқ депутатлари тегишли Кенгаши депутатларининг камида учдан икки қисми ташаббусига биноан ҳам чақирилиши мумкин. Халқ депутатлари Кенгаши сессиясининг кун тартиби ҳоким, депутат, депутатлар гуруҳи ва доимий комиссиялар томонидан билдирилган таклифларни инобатга олган ҳолда тайёрланади.

Халқ депутатлари Кенгаши сессиясида кўриб чиқиш учун киритилаётган муҳим ва долзарб масалаларни тайёрлаш бўйича тегишли ҳоким томонидан соҳа ёки тармоқ мутахассислари ва олимларни жалб этган ҳолда ишчи гуруҳ ташкил этилиши мум-

кин. Ишчи гуруҳ, сессиянинг кун тартибини ҳудуддаги фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари фаоллари, тегишли ҳокимликнинг бошқармалари, бўлимлари ва бошқа тузилмалари, шунингдек, корхона, муассаса ва бошқа нодавлат ташкилотларнинг фикр-мулоҳазаларини эътиборга олган ҳолда тайёрлайди.

Халқ депутатлари Кенгаши сессияси кун тартиби бўйича муҳокамага киритилаётган масалалар ва қарор лойиҳалари дастлабки тарзда тегишли доимий комиссиялар томонидан қараб чиқилади ҳамда тайёрланган ҳужжатлар ҳоким тасдиғига тақдим этилади.

Сессияни ўтказиш жойи, вақти ва кун тартиби тўғрисида депутатларга етти кун илгари маълум қилинади ва тегишли ҳужжатлар танишиш учун юборилади.

Мазкур сессияларда Олий Мажлис Сенати аъзоси, Қонунчилик палатаси депутати иштирок этиши, шунингдек, тегишли ҳудуддаги давлат органлари ва нодавлат ташкилотлар, корхона, муассаса, оммавий ахборот воситалари вакиллари ҳамда бошқа шахслар таклиф этилиши мумкин. Халқ депутатлари Кенгаши сессиясига таклиф этилган шахслар муҳокама этилаётган масалалар юзасидан қарор қабул қилишда овоз бериш ҳуқуқига эга эмас.

Халқ депутатлари Кенгашининг ҳар бир сессияни ўтказиш даври учун депутатлар орасидан сессия котиби ёки котибияти сайланади. Сессия котиби ёки котибиятини сайлаш тўғрисида депутатлар умумий сонининг кўпчилик овози билан қарор қабул қилинади.

Котиб ёки котибият Халқ депутатлари Кенгаши сессиясида муҳокама қилинган барча масалалар юзасидан ҳужжатларни тегишли тартибда баённома ёки стенограммада акс эттиришни ташкил этади.

Халқ депутатлари Кенгаши сессиясининг иши кун тартибини тасдиқлашдан бошланади. Раислик қилувчи томонидан кун тартибидаги масалалар бирма-бир ёки умумий тарзда овозга қўйилиши мумкин.

Кун тартиби юзасидан депутатлар томонидан билдирилган таклифлар инобатга олинган ҳолда улар умумий сонининг кўпчилик овози билан қарор қабул қилинади. Кун тартиби қоида тариқасида: асосий, ташкилий, ахборот ва бошқа турли хил масалалар тарзида тузилади. Бунда:

– халқ депутатлари Кенгашининг ваколатига киритилган норматив хусусиятга эга бўлган масалалар – асосий;

– халқ депутатлари Кенгаши органларини ташкил этиш ва мансабдор шахсларини сайлаш, улар таркибини ўзгартириш, депутатлар ваколатини мuddатидан илгари тугатишга оид масалалар – ташкилий;

– алоҳида қарор қабул қилиш талаб этилмайдиган, тартиботга оид ҳамда маълумот тарзидаги масалалар – ахборот ва бошқа турли хил масала ҳисобланади.

Халқ депутатлари Кенгашининг сессиясида, қоида тариқасида, масалалар қуйидаги тартибда кўриб чиқилади:

– маърузалар учун 30 дақиқагача;

– қўшимча маърузалар учун 20 дақиқагача;

– музокара учун 10 дақиқагача;

– якунловчи сўз учун 5 дақиқага қадар вақт ажратилади. Музокараларда такрорий сўзга чиқиш, баёнот, савол, таклиф, хабар ва маълумотлар учун 3 минутга қадар вақт ажратилади.

Халқ депутатлари Кенгашининг сессияси маъруза, қўшимча маъруза юзасидан музокараларда сўзга чиқиш, мажлисни олиб бориш ва овоз бериш тартибларига оид ҳамда сессия ишидаги танаффуслар учун ажратилган вақтни вазиятдан келиб чиққан ҳолда ўзгартириши мумкин. Депутатлар томонидан билдирилган таклифлар сессия котиби ёки котибияти томонидан тайёрланиб раислик қилувчига берилади. Сессия тартиботига киритилган бу ўзгаришлар тўғрисида раислик қилувчи сессия иштирокчиларига маълумот тариқасида эълон қилади. Тартиботга оид масалалар юзасидан алоҳида қарорлар қабул қилиниши талаб этилмайди.

Халқ депутатлари Кенгаши сессияси муҳокамасига киритилган кун тартибидаги ҳар бир масала, жумладан, маҳаллий бюджет ва унинг ижросига оид ҳисобот, ҳоким ва унинг ўринбосарлари фаолиятига доир ҳисоботлар, ҳокимлик бўлимлари, бошқармалари ва бошқа тузилмавий бўлинмалари фаолиятлари юзасидан ҳисоботлар тингланади ва эркин муҳокама қилинади. Муҳокама жараёни ҳоким, унинг ўринбосарлари, доимий комиссия раислари ёки депутатларнинг мазкур масала юзасидан маъруза ёки қўшимча маърузаси, депутатларнинг маърузалар юзасидан музокара сўзи, таклиф этилган иштирокчиларнинг эса фикр-мулоҳазалар билдириши шаклида амалга оширилади. Айрим ҳолларда муҳокама этилиши лозим бўлган масаланинг моҳиятини ҳисобга олиб, маъруза тингланмасдан масаланинг мо-

ҳиятига доир қисқача ахборот тингланиб ёки доимий комиссиялар ёхуд депутатларнинг тушунтиришлари билан чекланган ҳолда депутатлар умумий сонининг кўпчилиги овози билан қарор қабул қилиниши мумкин.

Халқ депутатлари Кенгаши сессияларида қабул қилинган қарорлар очиқ овоз бериш йўли билан амалга оширилади. Зарур ҳолларда, сессия қарорига биноан яширин овоз бериш ўтказилиши мумкин. Залда овоз беришнинг электрон тизими ўрнатилган жойларда очиқ ёки яширин овоз бериш электрон тизими ёрдамида ўтказилади. Ҳар бир депутат бир овозга эга бўлиб, муҳокама қилинган масала юзасидан «ёқлаб» ёки «қарши» ёхуд «бетараф» эканини билдириб овоз беради.

Халқ депутатлари Кенгаши сессияларида яширин овоз беришнинг ўтказиш ва унинг натижаларини аниқлаш учун депутатлар орасидан саноқ комиссияси сайланади. Саноқ комиссиясини сайлаш тўғрисида депутатлар умумий сонининг кўпчилик овози билан қарор қабул қилинади. Саноқ комиссияси ўз таркибидан комиссия раиси ва котибини сайлайди. Саноқ комиссиясининг қарорлари комиссия аъзолари умумий сонининг кўпчилик овози билан қабул қилинади.

Зарур ҳолларда, халқ депутатлари Кенгаши сессияси кўриб чиқиладиган масаланинг долзарб ва муҳимлигини ҳисобга олган ҳолда, қарор лойиҳасини тайёрлаш ва узил-кесил ишлаб чиқиш учун раислик қилувчи ёки депутатлар таклифига кўра ишчи гуруҳ ташкил этиши мумкин.

Халқ депутатлари Кенгаши сессиясида қабул қилинган қарорлар раислик қилувчи томонидан имзоланган вақтдан бошлаб кучга киради (башарти ҳужжатнинг ўзида бошқача тартиб белгиланмаган бўлса).

Халқ депутатлари Кенгаши ўз ваколатлари доирасида қабул қилган ҳужжатлар ҳудудда жойлашган барча корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, мансабдор шахслар ва фуқаролар томонидан ижро этилиши мажбурийдир.

Халқ депутатлари Кенгашининг қарорлари доимий комиссияларга, ҳокимлик бўлимлари, бош бошқарма, бошқарма ҳамда уларга тенглаштирилган бошқарув идораларига, тегишли корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, мансабдор шахсларга ва қуйи ҳокимликларга тарқатилади.

Кенгаш сессиясида қабул қилинган тегишли ҳудудни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш ва бошқа масалалардаги энг

муҳим қарорлар оммавий ахборот воситаларида эълон қилиниши мумкин.

«Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида»ги қонунга мувофиқ, Халқ депутатлари Кенгаши ўз ваколати муддатига сессияда жамоатчилик асосида фаолият кўрсатувчи доимий ва муваққат комиссиялар тузиши ва улар таркибига ўзгартиришлар киритиши мумкин. Доимий ва муваққат комиссиялар раиси ва уларнинг таркибига номзодлар ҳоким томонидан тавсия этилади. Доимий комиссиялар сони сессияда белгиланади. Комиссия аъзолари Кенгаш депутатлари орасидан сайланади.

Халқ депутатлари Кенгаши доимий комиссияларининг фаолияти Кенгаш қарори билан тасдиқланадиган «Халқ депутатлари Кенгаши доимий комиссиялари тўғрисидаги Низом» билан тартибга солинади. Доимий комиссия ўз фаолиятини Кенгаш қарори билан тасдиқланадиган йиллик иш режалари асосида амалга оширади.

Халқ депутатлари Кенгаши доимий ва муваққат комиссияларининг қарори тавсиявий хусусиятга эга бўлиб, ҳудуддаги тегишли давлат органлари, корхона, ташкилот ва мансабдор шахслар томонидан кўриб чиқилиши ҳамда натижаси ҳақида маълумот юборилиши шарт.

Халқ депутатлари Кенгашининг ҳар бир депутати Кенгаш сессиясида ташаббускорлик ва фаоллик билан қатнашиши лозим. Депутат ўз ваколатларини ишлаб чиқариш ёки хизмат ва зифаларидан ажралмаган ҳолда амалга оширади. Депутатлар қонунга мувофиқ депутатлар гуруҳларига бирлашишлари мумкин. Ҳар бир депутатлар гуруҳи Халқ депутатлари Кенгаши сессияси муҳокамасига киритилаётган масалаларни дастлабки тарзда муҳокама қилиш ва улар юзасидан таклифлар киритишга ҳақли.

Депутатлар гуруҳи Халқ депутатлари Кенгаши доимий комиссиялари билан ўзаро ҳамкорликда иш олиб боради. Депутат фақат битта депутатлар гуруҳи ва доимий комиссиянинг аъзоси бўлиши мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг «Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгаши депутатининг мақоми тўғрисида» 2004 йилнинг 2 декабрида қабул қилинган Қонунида¹ депутатнинг ҳуқуқий ҳолати белгиланган.

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси, 2004. № 12.

Халқ депутатлари Кенгашининг депутати сессияда кўриб чиқиладиган барча масалалар бўйича ҳал қилувчи овоз ҳуқуқидан фойдаланади. У сессияда кўриб чиқиш учун масалаларни таклиф этиш, сессия кун тартиби, муҳокама этиладиган масалаларни кўриб чиқиш тартиби, тузиладиган идораларнинг шахсий таркиби ҳамда сайланадиган, тайинлайдиган ёки тасдиқланадиган мансабдор шахсларнинг номзодлари юзасидан таклифлар киритиш, сўровлар билан мурожаат қилиш, музокараларда қатнашиш, саволлар бериш, қарор лойиҳаси ва уларга тузатишларни киритиш, ўз таклифларини асослаш учун сўзга чиқиш ва овоз бериш сабаблари юзасидан маълумотлар бериш каби қонунда белгиланган ҳуқуқларни амалга ошириши мумкин.

Депутат тегишли ҳудудда жойлашган давлат ҳокимияти ва бошқаруви органларининг мансабдор шахсларига уларнинг ваколатларига кирадиган масалалар юзасидан асослантирилган тушунтириш бериш ёки ўз нуқтаи назарини баён қилиш талаби билан депутат сўрови юборишга ҳақлидир.

Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органларининг мансабдор шахслари депутат сўровига жавобни мазкур сўров олинган кундан эътиборан ўн кундан кечиктирмай депутатга юборишлари шарт. Судларнинг раисларига, прокурорларга, суриштирув ва тергов органларининг раҳбарларига йўлланган депутат сўрови уларнинг иш юритувидаги муайян ишлар ва материалларга тааллуқли бўлиши мумкин эмас.

Депутат сўровлари бўйича ахборот тегишли халқ депутатлари Кенгашининг мажлисида муҳокама қилиниши мумкин. Депутат ахлоқ-одоб қоидаларига қатъий риоя этиши лозим. Депутатнинг ўз мақомидан фуқароларнинг, жамият ва давлатнинг қонуний манфаатларига зиён етказадиган тарзда фойдаланишига йўл қўйилмайди. Депутатлик одоби бузилган тақдирда депутатнинг хулқ-атвори тўғрисидаги масала тегишли халқ депутатлари Кенгаши томонидан кўриб чиқилиши мумкин.

Тегишли ҳокимликлар депутатни зарур ҳужжатлар, ахборот ва маълумот материаллари билан таъминлайди, шунингдек, депутатлик фаолияти билан боғлиқ масалалар бўйича маслаҳатлар уюштиради.

Кўриниб турибдики, маҳаллий давлат ҳокимиятининг ҳокимлар бошчилигидаги халқ депутатлари кенгашларининг асосий вазифаси, тегишли ҳудудлардаги жамоат бирлашмалари, корхона, ташкилот, муассаса ва давлат органлари фаолиятида ўзаро

ҳуқуқий муносабатларни мувофиқлаштириб, ижтимоий-иқтисодий тараққиёт жараёнида келиб чиқаётган муаммоларни ҳал этиш чора-тадбирларини кўради. Шунингдек, уларнинг фаолият самарадорлигини оширишда янги шаклларни белгилаб беради.

Хулоса қилиб айтганда, маҳаллий давлат ҳокимиятининг ҳокимлар бошчилик қиладиган халқ депутатлари Кенгашлари Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунлари асосида, ҳуқуқий демократик давлат қуриш принципларига мос ҳолда ташкил қилинган ва фаолият юритиши таъминланган органлардир.

100-модда . Маҳаллий ҳокимият органлари ихтиёрига қуйидагилар киради:

қонунийликни, ҳуқуқий тартиботни ва фуқароларнинг хавфсизлигини таъминлаш;

ҳудудларни иқтисодий, ижтимоий ва маданий ривожлантириш;

маҳаллий бюджетни шакллантириш ва уни ижро этиш, маҳаллий солиқлар, йигимларни белгилаш, бюджетдан ташқари жамғармаларни ҳосил қилиш;

маҳаллий коммунал хўжаликка раҳбарлик қилиш;

атроф муҳитни муҳофаза қилиш;

фуқаролик ҳолати актларини қайд этишни таъминлаш;

норматив ҳужжатларни қабул қилиш ҳамда Ўзбекистон Республикаси Конституциясига ва Ўзбекистон Республикаси қонунларига зид келмайдиган бошқа ваколатларни амалга ошириш.

Ўзбекистон бозор муносабатларига босқичма-босқич ўтар экан, унинг давлат қурилиши ва иқтисодиётини ислоҳ қилиш дастурининг муҳим принципларидан бири қонунларнинг устуворлигини таъминлаш, қонунийлик ва ҳуқуқий тартиботни мустаҳкамлаш ҳисобланади.

Маҳаллий давлат ҳокимиятининг вакиллик ва ижроия органлари ўз фаолиятини Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, Ўзбекистон Республикасининг «Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида»ги, «Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгаши депутатининг мақоми тўғрисида»ги қонунлари, бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ва «Иш тартиби»га мувофиқ амалга оширади.

Маҳаллий давлат ҳокимияти органлари ҳуқуқ-тартиботни таъминлашда, яъни қонунлар ва уларга мувофиқ чиқарилган норматив актларга риоя этилишини, уларнинг ижро қилинишини

ҳамда қўлланилишини таъминлашда ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар (суд ҳокимияти органлари, прокуратура, ички ишлар ва адлия органлари) билан ўзаро ҳамкорликда иш олиб боради ва уларнинг ишларини мувофиқлаштириб туради.

Қонунийлик, ҳуқуқ-тартибот, фуқароларнинг хавфсизлигини таъминлаш маҳаллий давлат ҳокимияти органлари олдидаги энг муҳим вазифа бўлиб, ушбу вазифаларни маҳаллий ҳокимият органлари ва фуқаролар бир-бирига нисбатан бўлган конституциявий ҳуқуқлари ва бурчлари билан ўзаро боғлиқ ҳолда амалга оширилишига эришадилар. Маҳаллий ҳокимият органлари конституциявий ваколатларини амалга оширишда қонунийлик принципига қатъий риоя этган ҳолда, ўз фаолиятларини ташкил этадилар.

«Ўзбекистон Республикасида мулкчилик тўғрисида»ги (31.10.1992 йилда қабул қилинган, 2002 йил 13 декабрда ўзгартириш ва қўшимчалар киритилган) қонун ва тадбиркорликнинг мулкчилик асослари тўғрисидаги бошқа қонунларга биноан маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг ҳудудларни иқтисодий, ижтимоий ва маданий ривожлантириш соҳасидаги вазифаси — халқ депутатлари вилоят, туман, шаҳар Кенгаши ва вилоят, туман, шаҳар ҳокимларининг маъмурий-ҳудудий тузилмалардаги мавжуд мулкларни бошқариш, Ўзбекистон Республикаси тасарруфида бўлган давлат мулки объектларига нисбатан ишлаб чиқариш ва ижтимоий объектларни самарали жойлаштириш, аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш соҳасида назоратни амалга ошириш ваколатларидан келиб чиқади.

Маҳаллий ҳокимият органларининг маҳаллий бюджетни шакллантириш ва уни ижро этиш, маҳаллий солиқлар, йиғимларни белгилаш, бюджетдан ташқари жамғармаларни ҳосил қилиш вазифаси ҳудудни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш, аҳоли фаровонлигини ошириш, фуқароларнинг турмуш шароитини яхшилаш, халқ таълими, соғлиқни сақлаш, ижтимоий таъминот, фан ва маданият соҳаларини ривожлантириш ҳамда зарур моддий базани вужудга келтиришга қаратилади. Маҳаллий ҳокимият органлари ушбу вазифаларни фуқаролар ва жамият фаровонлигини кўзлаб амалга оширади.

Маҳаллий давлат ҳокимиятининг вилоят, туман ва шаҳар ҳокимлари Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонларини, қонунларни ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни амалда бажариш ижроси давомида:

ҳудудда коммунал хизмат кўрсатиш тизимида иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш бўйича давлат сиёсатини ва Ҳукумат томонидан қабул қилинган тадбирларни амалга оширишга; коммунал хизмат кўрсатиш тизимини ислоҳ қилиш бўйича ишларни мувофиқлаштиришга; ҳудуд аҳолисини ва иқтисодиёт тармоқларини табиий ва суюлтирилган газ билан узлуксиз таъминлашни амалга оширишга, канализация, сув таъминоти, иситиш, электр энергияси билан таъминлашга; хорижий инвестициялар ва технологияларнинг киритилишида, шу жумладан қўшма корхоналар фаолият юритишида ёрдам беради.

Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш ва табиат ресурсларидан фойдаланишнинг давлат бошқарувини амалга оширувчи органлардан бири маҳаллий ҳокимият органлари ҳисобланади. Табиатни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш соҳасидаги муносабатлар Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, табиатни муҳофаза қилиш, ер, сув, ўрмон, ер ости бойликлари тўғрисидаги, атмосфера ҳавосини, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ҳамда улардан фойдаланиш тўғрисидаги қонунлари ва бошқа қонун ҳужжатлари билан тартибга солинади.

Ўзбекистон Республикасининг «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги Қонунининг 10-моддасида «Давлат ҳокимияти ва бошқаруви маҳаллий идораларининг табиатни муҳофаза қилиш соҳасидаги ваколатлари» белгиланган бўлиб, улар табиатни муҳофаза қилиш соҳасида:

- ўз ҳудудида табиатни муҳофаза қилишнинг асосий йўналишларини белгилаш, минтақанинг (ҳудуднинг) экология дастурини тасдиқлаш;
- табиий ресурсларни ҳисобга олиш ва уларнинг аҳволига баҳо бериш, экология жиҳатидан зарарли бўлган объектларни рўйхатга олиш;
- табиатни муҳофаза қилишга доир тадбирларни моддий-техника жиҳатидан таъминлаш;
- табиий ресурслардан фойдаланиш ҳуқуқини берувчи, саноат чиқиндиларини ёки рўзғор чиқиндиларини тўплаш ёхуд кўмиб ташлашга рухсатномаларни белгиланган тартибда бериш ёки уларни бекор қилиш;
- табиий ресурслардан фойдаланганлик учун тўловлар ундириш;

— табиатнинг муҳофаза қилиниши устидан назорат ўрнатиш, атроф муҳитга зарар етказаетган маҳаллий аҳамиятга молик объектлар фаолиятини вақтинча ёки бутунлай тўхтатиш ва қайта ихтисослаштириш тўғрисида қарорлар қабул қилиш ҳамда Ўзбекистон Республикаси қонунларида кўзда тутилган бошқа масалаларни тартибга солиш ваколатига эгадир.

Шунингдек, маҳаллий ҳокимият органлари ўз ҳудудлари доирасида фуқаролик ҳолати далолатномалари қайд этилишини таъминлайди, уни амалга оширувчи идоралар фаолиятини мувофиқлаштириш асосида раҳбарлик қилади. Фуқаролик ҳолати далолатномалари деганда — фуқаролар ҳаётидаги туғилиш, ўлим, никоҳ тузиш, никоҳдан ажралиш, васийлик ва ҳомийлик, вояга етмаган болаларни фарзандликка ва болаларни оила тарбиясига олиш каби воқеа ҳамда ҳолатларнинг ваколатли органлар томонидан тасдиқланиши тушунилади.

Сўнгги ҳолатлар Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 12 апрелдаги қарори билан тасдиқланган «Ўзбекистон Республикасида васийлик ва ҳомийлик тўғрисида»-ги Низом, «Вояга етмаган болаларни фарзандликка ва болаларни оилага тарбияга олиш (патронат) тўғрисида»ги Низом асосида амалга оширилади¹.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Ўзбекистон Республикасининг 16 ёшга тўлмаган фуқароси гувоҳномасини расмийлаштириш ва бериш тартиби тўғрисида»ги (2000.30.12)² қарорига асосан, Ўзбекистон Республикасининг 16 ёшга тўлмаган фуқаролари чет элга вақтинча чиқишларида уларнинг ота-оналари, васийлари (ҳомийлари), ташкилот ва муассаса вақилари, Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши, Тошкент шаҳар ва вилоят ҳокимликлари ҳузуридаги махсус комиссияларга ёзилган аризалари билан ички ишлар идораларининг хорижга чиқиш, келиш ва фуқаролик хизматларига муурожаат этадилар.

Фуқаролик ҳолати далолатномалари туман ва шаҳарларда фуқаролик ҳолати далолатномаларини ёзиш бўлимларида қайд этилади, шаҳарча, қишлоқ ва овулларда эса туғилиш, ўлим, никоҳ тузиш, никоҳдан ажралиш, оталикни белгилаш фуқаролар йиғи-

¹ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари. — Т.: 1999, № 4.

² Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари. — Т.: 2000, № 12.

ни раислари (оқсоқоллари) томонидан ҳам қайд этилиши мумкин.

Фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органларининг фуқаролик ҳолати далолатномаларини рўйхатга олиш борасидаги ҳаракатлари ўзлари жойлашган ҳудудлардаги тегишли ҳокимликнинг бўлимлари назорати остида бўлади.

Ўзбекистон Республикасининг чет элда доимий ёки вақтинча яшовчи фуқароларининг фуқаролик ҳолати далолатномалари консул томонидан Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларига мувофиқ қайд этилади.

Маҳаллий ижроия ҳокимияти ва бошқаруви органларининг қарорларини ҳаётга татбиқ этишга кўмаклашиш, ҳоким қабул қилган ҳужжатларнинг қандай бажарилаётганлигини назорат қилиш ҳамда вилоят, туман ва шаҳар ҳокимлари, бўлим ва бошқармалари, корхона, ташкилот ва хўжаликлар фаолиятини мувофиқлаштириб бориш мақсадида ҳоким томонидан унинг ҳузурида комиссиялар тузилади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланган намунавий низомлар асосида ҳозирги кунда жазони ўташ жойларидан озод қилинган шахсларга ижтимоий-маиший жиҳатдан ва ишга жойлашишда ёрдам кўрсатиш бўйича махсус комиссия; вояга етмаганлар ишлари бўйича комиссия; ҳаж ва умра зиёратларини ташкил этиш комиссиялари тегишли ҳокимликлар ва фуқаролар йиғинлари ҳузурида фаолият олиб бормоқдалар.

101-м о д д а . Маҳаллий ҳокимият органлари Ўзбекистон Республикасининг қонунларини, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонларини, давлат ҳокимияти юқори органларининг қарорларини амалга оширадилар, республика ва маҳаллий аҳамиятга молик масалаларни муҳокама қилишда қатнашадилар.

Юқори органларнинг ўзларига берилган ваколат доирасида қабул қилган қарорлари қуйи органлар ижро этиши учун мажбурийдир.

Халқ депутатлари Кенгашлари ва ҳокимларнинг ваколат муддати – 5 йил.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов таъкидлаганидек, «Жойларда вакилик ҳокимияти ва ижро ҳокимияти органларини тузишдаги асосий мақсад, биринчидан, шу жойларда

давлат органларини тузишда аҳолининг иштирокини таъминлаш, иккинчидан: маҳаллий аҳамиятга эга масалаларни бамаслаҳат, кўпчилик бўлиб муҳокама қилиш ва тўғри қарор қабул қилиш, учинчидан: ижро ҳокимияти органлари фаолияти устидан маҳаллий миқёсда назорат ўрнатиш эди»¹.

Маҳаллий давлат ҳокимияти органлари ўз ваколатлари доирасида тегишли ҳудуднинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишини таъминлашда Ўзбекистон Республикаси қонунларини, Ўзбекистон Республикаси Президенти фармонлари ва қарорларини, Вазирлар Маҳкамаси қабул қилган ҳужжатларни, шунингдек, юқори турувчи халқ депутатлари Кенгашлари ва ҳокимларнинг қарорлари ижросини амалга оширадilar.

Ўзбекистон Республикасида ўтказилган парламент ислохотлари натижасида маҳаллий давлат органлари парламентнинг юқори палатаси — Сенат орқали қонун лойиҳаларини бевосита ўз вакиллари орқали муҳокама қилишда иштирок этиш имкониятига эга бўлдилар.

Аввалги моддалар шарҳида батафсил айтилганидек, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати аъзолари Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси, вилоятлар, туманлар ва шаҳарлар давлат ҳокимияти вакиллик органлари депутатларининг тегишли қўшма мажлисларида мазкур депутатлар орасидан яширин овоз бериш йўли билан Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳридан тенг миқдорда — олти кишидан сайланади². Бу билан маҳаллий ҳокимият органлари республика ва маҳаллий аҳамиятга молик масалаларни муҳокама қилишда ўз таклиф ва фикр-мулоҳазаларини вакиллари орқали бериш имкониятига эга бўлдилар. Шунингдек, юқори органларнинг ўзларига берилган ваколатлари доирасида қабул қилган қарорлари қуйи органлар учун ижро этилиши мажбурийлиги давлат органларининг ўзаро конституциявий-ҳуқуқий муносабатларини белгилаб, юқори давлат органларининг масъулиятини оширади.

Ўзбекистон Республикасининг «Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида»ги қонунининг 26-моддасида Халқ депутатлари Кен-

¹ Каримов И. А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. — Т.: Ўзбекистон, 2000. — 207-бет.

² Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. — Т.: Ўзбекистон, 2008. — 15-бет.

гаши ва ҳоким фаолиятининг қонунийлигини назорат қилиш қуйидагича белгиланган:

«Халқ депутатлари вилоят, туман, шаҳар Кенгашининг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунларига, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари, қарорлари ва фармойишларига зид келадиган қарорлари Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан бекор қилинади.

Ҳокимларнинг Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунларига, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари, қарорлари ва фармойишларига, Ҳукумат ҳужжатларига, шунингдек, Ўзбекистон Республикасининг давлат манфаатларига зид келадиган ҳужжатлари Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан тўхтатилади ва бекор қилинади».

Ҳоким қабул қилган ва чиқарган ҳужжатлар устидан фуқаролар, жамоат бирлашмалари, корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар судга шикоят қилишлари мумкин.

Ҳокимнинг Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунларига, Ўзбекистон Республикаси Президенти ва Ҳукуматининг ҳужжатларига зид, прокурор протест билдирган қарорлари шу ҳокимнинг ўзи томонидан ёки юқори турувчи ҳоким ёхуд Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси, заруратга қараб эса Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан қайта қўриб чиқилади.

Маҳаллий ҳокимият органлари фақатгина марказий ҳокимият органлари ҳужжатларининггина эмас, балки юқори турувчи органларнинг ҳам ҳужжатлари ижроси учун масъулдир.

Давлат ҳокимияти органлари тизимининг бундай ташкил этилганлиги — қуйи органлар фаолиятига раҳбарликни ташкил этиш билан, улар фаолиятининг қонунийлиги юқори бўғин маҳаллий ҳокимият органлари томонидан назорат қилиб турилиши билан, давлат ҳокимияти органларининг самарали фаолият кўрсатишлари ва бошқа демократик омиллар билан чамбарчас боғлиқдир.

Вилоят, туман ва шаҳар ҳокими қонунлар, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ҳужжатлари, Ўзбекистон Республикаси Президенти ва Вазирлар Маҳкамасининг ҳужжатлари, юқори турувчи ва тегишли халқ депутатлари Кенгаши қарорларининг ижросини ташкил этади; жамоат тартибига риоя этилиши ва жиноятчиликка қарши кураш, фуқароларнинг хавфсизлигини таъминлаш, уларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва сало-

матлигини муҳофаза этиш билан боғлиқ чора-тадбирларни кўради; табиий офатлар, эпидемиялар ва бошқа фавқулодда ҳолатларда тегишли ишларни ташкил этади¹.

Ўзбекистон Республикаси қонунларини, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонларини, давлат ҳокимияти юқори органларининг қарорларини амалга ошириш маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг асосий вазифасидир. Шунингдек, давлат ва маҳаллий аҳамиятга молик масалаларни ўрганиш ва ўз ваколатлари доирасида тегишли чора-тадбирларни кўриш маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг муҳим функцияси ҳисобланади. Бу вазифалар маҳаллий вакиллик ва ижроия ҳокимияти органларининг биргаликдаги мажбуриятлари бўлиб, уларни амалга оширишда маълум ҳуқуқий воситалардан фойдаланадилар.

Маҳаллий вакиллик органлари қонунлар ва Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонларини, давлат ҳокимияти юқори органларининг қарорларини амалга ошириш учун ўз ҳужжатларини қабул қилиб, шу ҳужжатларида қонун ва бошқа ҳужжатларни амалга ошириш чора-тадбирларини белгиласа, ижро ҳокимияти органлари унинг ижросини таъминлайди.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунлари, Олий Мажлис Қарорлари, Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармон, қарор ва фармойишлари, Вазирлар Маҳкамаси қарорлари, халқ депутатлари Кенгашлари ва вилоят, туман, шаҳар ҳокимлари қабул қилган ҳужжатларнинг қандай бажарилаётганини назорат қилиш ҳамда гуруҳлар, департамент, бош бошқармалар, бошқармалар, котибиятлар раҳбарлари, туман, шаҳар ҳокимликлари фаолиятини мувофиқлаштириб бориш, тегишли ҳудуднинг иқтисодий, ижтимоий, маънавий соҳалари самарали фаолият кўрсатишига раҳбарлик қилиш учун вилоят, туман ва шаҳар ҳокимликлари ҳузурида комиссиялар тузилади.

Халқ депутатлари Кенгашлари ва ҳокимликлар комиссиялари, шунингдек, тегишли ҳудудда умумий бўлган ижтимоий-иқтисодий ривожланиш вазифаларини амалга оширишда жамоат бирлашмалари ва аҳолининг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий тадбирларда иштирок этишини таъминлайди.

¹ Ўзбекистон Республикасининг «Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида»-ги қонуни. — Т.: Адолат, 1995.

Президентимиз таъкидлаганидек, «Маҳаллий ҳокимият органлари ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари бажарадиган вазифалар доирасини кенгайтириш, уларга давлат органлари ваколатларининг бир қисмини босқичма-босқич топшириш лозим. Бунда энг муҳими, аҳолининг касб ва ижтимоий таркиби манфаатларини янада тўлароқ ифодалаш ва ҳимоя қилишда нодавлат, жамоат тузилмаларининг ҳуқуқ ва мавқеларини ошириш даркор. «Кучли давлатдан – кучли фуқаролик жамияти сари» деган сиёсий қурилиш дастурининг моҳияти ана шунда яққол намоён бўлади. Айнан шундай ёндашув фуқароларнинг ўзларига ўз ҳаёти ва бутун жамият ҳаётини бошқаришда ва ташкил этишда кенг иштирок этиш учун имконият яратади. Бу эса фуқаролик жамияти тамойилларига тўла мос келади»¹.

Ўзбекистонда маҳаллий ижроия ҳокимияти органларининг ваколатлари кенгайтириши, уларнинг таъсир доирасининг ошиб бориши ижтимоий ҳаётда ҳокимликлар фаолиятининг янги-янги шакллари вужудга келтирмоқда. Ўзбекистоннинг ҳозирги ривожланиш босқичида маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг штатли ходимлари, депутатлар, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларининг вакиллари, ҳокимликлар ҳузурида тузиладиган комиссиялар таркибида бирликдаги фаолият кенгайтириб бормоқда.

Масалан, Ўзбекистон Республикасида жазони ўташ жойларидан озод қилинган шахсларга ижтимоий-маиший жиҳатдан ва ишга жойлашишда ёрдам кўрсатиш бўйича вилоят, туман, шаҳар ҳокимликлари ҳузуридаги махсус комиссиялар таркибига ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари, меҳнат биржалари, ижтимоий таъминот, фуқаролар йиғини вакиллари, касаба уюшмалари, ёшлар ва бошқа жамоат бирлашмалари ҳамда меҳнат жамоалари вакиллари киради.

102-модда. Вакиллик ва ижроия ҳокимиятини тегишлилигига қараб вилоят, туман ва шаҳар ҳокимлари бошқаради.

Вилоят ва Тошкент шаҳар ҳокими Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан қонунга мувофиқ тайинланади ҳамда лавозимидан озод этилади.

Туман ва шаҳарларнинг ҳокимлари тегишли вилоят ҳокими томонидан тайинланади ва лавозимидан озод қилинади ҳамда тегишли халқ депутатлари Кенгаши томонидан тасдиқланади.

¹ Каримов И.А. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. 7-том. – Т.: Ўзбекистон, 1999. – 389-бет.

Шаҳарлардаги туманларнинг ҳокимлари тегишли шаҳар ҳокими томонидан тайинланади ва лавозимидан озод қилинади ҳамда халқ депутатлари шаҳар Кенгаши томонидан тасдиқланади.

Туманларга бўйсунадиган шаҳарларнинг ҳокимлари туман ҳокими томонидан тайинланади ва лавозимидан озод қилинади ҳамда халқ депутатлари туман Кенгаши томонидан тасдиқланади.

Ўзбекистон Республикасида ҳокимлик институтининг жорий этилиши тарихий-миллий давлатчилик бошқарувининг қайтадан тикланишига асослангандир. 1992 йил 4 январда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикаси маҳаллий ҳокимият идораларини қайта ташкил этиш тўғрисида»ги қонун асосида ҳокимлик лавозими таъсис этилган бўлса, «Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида»ги (1993 йил 2 сентябрь) қонун ҳоким фаолиятини белгилаб берди.

Ўзбекистон Республикасининг маҳаллий ҳокимият органлари фаолиятида яккабошчилик асосида иш олиб борувчи ҳоким лавозими вилоят, туман ва шаҳарнинг олий мансабдор шахси бўлиб, айти бир вақтда тегишли ҳудуддаги вакиллик ва ижроия ҳокимиятини бошқаради. Вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимлари Ўзбекистон Республикаси Президенти ва тегишли халқ депутатлари кенгашлари олдида ҳисобдордирлар.

Вилоятлар ҳокимлари ва Тошкент шаҳар ҳокими Ўзбекистон Республикаси Президентининг жойлардаги вакиллари ҳисобланади. Вилоят ва Тошкент шаҳар ҳокимларининг Президент томонидан тайинланиши марказий ва маҳаллий давлат органлари ўртасидаги конституциявий-ҳуқуқий муносабатларни мустаҳкамлашга қаратилгандир.

Маҳаллий давлат ҳокимиятининг амалга оширилишида ҳокимлик институти тизимига:

- вилоят таркибидаги туманлар;
- вилоятга бўйсунувчи шаҳарлар;
- шаҳарлар таркибидаги туманлар;
- туманлар таркибидаги шаҳарларнинг ҳокимлари киради.

«Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида»ги қонуннинг 2-моддасида «Маҳаллий вакиллик ва ижроия ҳокимияти боғлиғини лавозимига тайинлаш ва лавозимдан озод этиш» тартиби белгиланган бўлиб, ушбу модда иккинчи бандида: «Вилоят, туман, шаҳар ҳокими тегишли халқ депутатлари Кенгаши депутатлари орасидан тайинланади ҳамда тасдиқланади», — деган қоида ўрнатилгандир.

Маҳаллий вакиллик ва ижроия ҳокимияти органларининг фаолияти ва ишлаш имкониятларини такомиллаштириш, ҳуқуқ ва мажбуриятларини янада аниқ белгилаш мақсадида ҳоким ва халқ депутатлари Кенгашларининг ваколат муддати 5 йил қилиб белгиланди.

«Конституцияни, қонунларни бузган ёки ўз нияти ва қадр-қимматига доғ туширадиган хатти-ҳаракат содир этган туман ва шаҳар ҳокимларини Президент ўз қарори билан лавозимидан озода этишга ҳақли»¹.

Маҳаллий давлат ҳокимияти амалга оширилишида халқ депутатлари Кенгашлари тузилмайдиган туманлар ҳокимларининг фаолиятини ташкил этиш ўзига хос хусусиятларга эгадир.

Ўзбекистон Республикасининг «Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида»ги Қонунига кўра туманларга бўлинган шаҳарларда Кенгашлар тузилмайди. Шаҳар таркибидаги туман ҳокими шаҳар ҳокими томонидан тайинланади ва тегишли Кенгаш сессиясида тасдиқланади.

Шаҳар таркибидаги туман ҳокими шаҳар ҳокимининг расмий ваколатли вакили ҳисобланиб, унга ҳисоб бериб туради. Туманларнинг ҳокимлари шаҳар ҳокими билан келишган ҳолда ўз ўринбосарларини тайинлайдилар. Туман ҳокимларининг ижро этувчи маҳкамалари шаҳар ҳокими томонидан белгиланган ходимлар сонидан келиб чиқиб тузилади. Туман ҳокимлари туман миқёсида амалда бўладиган қарор ва фармойишлар қабул қилади. Ҳудуднинг иқтисодий аҳволини барқарорлаштириш бўйича дастур лойиҳаларини ишлаб чиқади ва шаҳар ҳокимлигига кўриб чиқиши учун тақдим этади, бюджет ва бюджетдан ташқари жамғармалар бажарилишининг назорат қилинишини амалга оширади.

Туман ҳокимлиги ўзига бўйсунадиган ишлаб чиқариш корхоналарини, агар улар атроф муҳитни муҳофаза қилиш, ерлардан ва табиий ресурслардан фойдаланиш, тиббий-меъёрий қоидаларга риоя қилиш тўғрисидаги қонунларга риоя этмаса, улар фаолиятини тўхтатиб қўйиш ёки тақиқлаш ҳуқуқига эгадир. Меҳнат ресурсларининг тегишли ҳудудда қонуний фойдаланилишини таъминлайди, фуқароларни иш билан таъминлаш, аҳолининг кам таъминланган қатламини ижтимоий ҳимоя қилиш юза-

¹ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. — Т.: Ўзбекистон, 2008. — 24-бет.

сидан қандай чоралар кўрилатганини назорат қилади. Юқори турувчи ҳокимга таклифлар киритиш учун иқтисодий ва ижтимоий-маиший муаммолар соҳасида кечиктириб бўлмайдиган қарорлар ёки фармойишлар қабул қилишни тақозо этувчи масалаларни аниқлайди. Ҳар йили юқори турувчи ҳокимга ўз иши тўғрисида ҳисоб бериб, ҳудудни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш юзасидан тегишли таклифлар тақдим этади.

Шаҳар таркибидаги туманлар ва туманларга бўйсунувчи шаҳарлар ҳокимларининг кўпгина ваколатлари юқори турувчи ҳокимлар ва халқ депутатлари Кенгашлари билан келишилган ҳолда амалга оширилади.

Маҳаллий ижроия ҳокимияти органлари (ҳокимликлар) бошқармалар, бўлимлар ва бошқа бўлинмалардан иборат бўлиб, уларнинг структураси, ташкил этилиш тартиби ва фаолияти йўналишлари Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тасдиқлайдиган низомлар билан белгиланади.

Ҳоким Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланган миқдорда биринчи ўринбосар ва ўринбосарларига эга бўлади.

Ҳокимнинг биринчи ўринбосари тегишли ҳудуднинг хўжалик ва ижтимоий-маданий қурилишининг алоҳида тармоқларини мувофиқлаштириш, бошқарув фаолиятини назорат қилишни таъминлайди. Ҳокимнинг ўринбосарлари ўзларининг тузилма бўлинмалари фаолиятига раҳбарликни, пайдо бўладиган муаммолар ва масалаларни ўз ҳуқуқлари доирасида тезкорлик билан ҳал этишни таъминлайдилар, уларнинг фаолиятини вақти-вақти билан текшириб турадилар, кейинчалик бу ҳақдаги хулосаларни ва тавсияномаларни ҳокимга ёки тегишли халқ депутатлари Кенгашига тақдим этадилар.

Ҳоким ўз ўринбосарлари ўртасида вазифаларни тақсимлайди. Ҳоким тегишли ҳудудда халқ хўжалигини ривожлантириш, ўзига қарашли бош бошқармалар, бўлимлар, тармоқ мажмуаларига кирувчи трестлар фаолиятини мувофиқлаштириш масалаларини тезкорлик билан ҳал этиш мақсадида мажмуа раҳбарлари ўринбосарлари билан бирга ўз ваколатлари доирасида кўрсатмалар (топшириқлар) шаклидаги фармойишлар қабул қилади.

Тегишли ҳудуд ҳокимликлари ҳузурида хўжалик ва ижтимоий-маданий қурилиш тармоқларини тезкорлик билан бошқаришни таъминлаш учун тегишли бош бошқармаларни, бўлимлар ва бошқа ижро этувчи тузилма бўлинмаларини бирлаштирувчи тар-

моқ мажмуалари тузилади. Тармоқ мажмуаларига раҳбарлик қилиш ҳокимнинг ўринбосарларига юклатилади ва улар ҳоким томонидан тасдиқланадиган низомлар асосида ишлайди.

Маҳаллий ижроия ҳокимиятининг фаолиятини ташкил этишда маҳкама раҳбари сифатида ҳоким котибияти бошлиғи алоҳида ўрин эгаллайди. Ҳоким котибиятининг бошлиғи ҳоким томонидан тайинланади, халқ депутатлари Кенгаши сессиясида тасдиқланади, бевосита ҳокимга бўйсунди ва котибият иши учун шахсан жавоб беради. Шунингдек, умумий бўлим ҳоким томонидан тузилиб, бевосита котибият бошлиғига бўйсунди ва ўз ишини умумий бўлим тўғрисидаги низом асосида ташкил этади; юридик бўлимлар ўз фаолиятини Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, қонунлари, Ўзбекистон Республикаси Президенти фармонлари, халқ депутатлари Кенгашлари қарорлари, тегишли ҳокимнинг қарор ва фармойишлари ва юридик бўлим тўғрисидаги низом асосида ташкил этади; ташкилий-кадрлар бўлими халқ депутатлари Кенгашлари ва ҳокимлик фаолиятини ташкилий, услубий таъминлаш, ҳоким аппаратида кадрлар танлаб олиш вазифасини амалга ошириш учун тузилади ва бевосита ҳокимга бўйсунди; ишлар бошқармаси халқ депутатлари Кенгаши ва ҳоким ижроия аппарати фаолиятига молиявий, техникавий ва транспорт хизмати кўрсатиш, статистик маълумотни, банк билан молиявий — дебитор ва кредитор ҳисобларни, аппарат ходимлари иш ҳақи ҳужжатларини тузади, ходимлари иш фаолиятининг илмий-ташкилий чора-тадбирларини белгилайди ва бошқа масалалар бўйича ҳокимнинг топшириқ ва кўрсатмаларини амалга оширади.

Маҳаллий давлат ҳокимиятининг вакиллик ва ижроия органлари фуқароларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига, ижтимоий-иқтисодий ривожланишни таъминлашга, атроф муҳитни муҳофаза қилишга доир ўз ваколатларига берилган масалаларни, ташкилий масалалар ва Ўзбекистон Республикасининг қонунларига мувофиқ назорат этишга доир бошқа масалаларни ҳал этадилар.

Ҳокимиятнинг вакиллик ва ижро этувчи органларини шакллантиришда сиёсий партиялар ва ҳаракатларнинг фаол иштироки учун зарур ташкилий-ҳуқуқий шароитлар яратиш учун, фуқаролик жамиятини шакллантиришда ривожланган давлатларнинг тажрибасини қиёсий ўрганган ҳолда, сиёсий партияларнинг фаоллигини ошириш мақсадида 2007 йил март ойида қабул

қилинган «Давлат бошқарувини янгилаш ва янада демократлаштириш ҳамда мамлакатни модернизация қилишда сиёсий партияларнинг родини кучайтириш тўғрисида»ги конституциявий қонун давлат ва жамият ҳаётида, давлат қурилишида муҳим ислохотлар даврини бошлаб берди.

Ушбу Конституциявий қонуннинг 6-моддасида («Вилоят, Тошкент шаҳар ҳокимини тайинлаш ва тасдиқлаш тартиби»): «Вилоят, Тошкент шаҳар ҳокими номзодлари Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан халқ депутатлари вилоятлар ва Тошкент шаҳар Кенгашларидаги партия гуруҳларининг ҳар бири билан маслаҳатлашувлар ўтказилганидан сўнг тегишли халқ депутатлари Кенгашларига тасдиқлаш учун тақдим этилади», — деб белгиланди. Вилоят ва Тошкент шаҳар ҳокими номзоди тегишли халқ депутатлари Кенгаши депутатлари умумий сонининг кўпчилик овозини олган тақдирда тасдиқланган ҳисобланади.

Агар овоз бериш вақтида вилоят ва Тошкент шаҳар ҳокими номзоди тегишли Кенгашлар депутатлари умумий сонининг кўпчилик овозини ололмаса, Ўзбекистон Республикаси Президенти кўрсатилган лавозимларга номзодларни партия гуруҳлари билан қўшимча маслаҳатлашувлар ўтказганидан сўнг бир ой ичида яна икки марта тақдим этиш ҳуқуқига эга.

Тегишли халқ депутатлари Кенгаши тақдим этилган вилоят ва Тошкент шаҳар ҳокими номзодларини уч марта рад этган тақдирда, Ўзбекистон Республикаси Президенти вилоят ва Тошкент шаҳар ҳокими вазифасини бажарувчини тайинлаш ҳамда тегишли халқ депутатлари Кенгашини тарқатиб юбориш ҳуқуқига эга. Бунда халқ депутатлари вилоят ва Тошкент шаҳар Кенгашларига сайловлар тарқатиб юбориш тўғрисида қарор қабул қилинган кундан эътиборан уч ой ичида ўтказилади.

Вилоят ва Тошкент шаҳар ҳокими номзодлари бўйича ҳал қилиб бўлмайдиган ихтилофлар юз берган тақдирда, тегишли халқ депутатлари Кенгашини тарқатиб юбориш ҳуқуқини назарда тутувчи нормаларнинг қонун ҳужжатларига киритилиши жойлардаги давлат бошқарув тизимининг барқарорлиги ва мустақамлигининг ҳуқуқий кафолатларини, ўзаро муаносиблик ва мувозанатни сақлаш тизимининг самарали фаолият юритишини таъминлашга қаратилган.

Халқ депутатлари вилоят ва Тошкент шаҳар Кенгашларининг ҳокимликка номзод бўйича қарорига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан фармон қабул қилинади. Бу

норма Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 93 ва 102 моддаларига мос келади.

Халқ депутатлари вилоят ва Тошкент шаҳар Кенгашлари депутатларининг вилоят ва Тошкент шаҳар ҳокимининг фаолияти устидан назорат қилиш борасидаги ишларини кучайтириш мақсадида мазкур қонуннинг 7-моддасида партия гуруҳларига вилоят ва Тошкент шаҳар ҳокими лавозимига тасдиқланган шахсларнинг қониқарсиз фаолияти тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Президентига асосланган хулосалар тақдим этиш ташаббуси билан чиқиш ҳуқуқини бериш назарда тутилган. Агар бундай ташаббус етакчи партия гуруҳлари томонидан қўллаб-қувватланса, Ўзбекистон Республикаси Президенти бу ташаббусни халқ депутатлари Кенгаши муҳокамасига киритади ва муҳокама натижаларига мувофиқ ушбу масала юзасидан қарор қабул қилади. Мазкур Конституциявий қонуннинг аҳамияти фақат ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи ва ижро этувчи тармоқлари фаолияти билангина чекланиб қолмайди. Бутун сиёсий ва давлат қурилиши тизимига, ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий ислохотлар, мамлакатни демократик жиҳатдан янгилаш жараёнларига ҳам чуқур таъсир ўтказади.

103-модда. Вилоят, туман ва шаҳар ҳокимлари ўз ваколатларини яккабошчилик асосларида амалга оширадилар ва ўзлари раҳбарлик қилаётган органларнинг қарорлари ва фаолияти учун шахсан жавобгардирлар.

Ҳокимларнинг ва халқ депутатлари маҳаллий Кенгашларининг фаолиятини ташкил қилиш, уларнинг ваколат доираси ва халқ депутатлари маҳаллий Кенгашларини сайлаш тартиби қонун билан белгиланади.

Мамлакатимиз бозор иқтисодиётига ўтиш жараёнида турли хил мулкий муносабатлар ҳамда ҳўжалик юритишнинг янги шакллари вужудга келиши ҳуқуқий муносабатларни тартибга солиб турувчи масалаларни ҳал қилишда маҳаллий давлат ҳокимияти органларини яккабошчилик асосида бошқарувни ташкил этиш мақсадга мувофиқлигини кўрсатди.

Маҳаллий ижроия ва вакиллик органининг бошқарувининг якка шахс — ҳоким қўлида мужассамланиши ўзлари раҳбарлик қилаётган органларнинг қарорлари ва фаолияти учун ҳокимнинг шахсан жавобгарлигини мустаҳкамлади.

«Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида»ги қонуннинг 2-моддасида туман марказлари ҳисобланган шаҳарларда вилоят ҳокими шаҳар ҳокимини туман ҳокимига бўйсундириш ва ягона бошқарув органи тузиш ҳақидаги қарори, 10-моддада ҳокимнинг ер хусусидаги қарорлари, 23-моддада ижроия ҳокимияти структура бўлинмаларининг раҳбарларини лавозимга қўйиш, лавозимдан озод қилиш ҳақидаги қарорлари тегишли халқ депутатлари Кенгашлари томонидан тасдиқланиши белгилаб қўйилган. Халқ депутатлари Кенгашлари ҳокимнинг ноқонуний қарорларини бекор қилиш ҳуқуқига эга (24-модда). Булардан кўриниб турибдики, ҳоким ўзидан юқори турувчи ҳоким ёки мазкур ҳудуддаги халқ депутатлари Кенгашлари билан ҳам албатта ҳисоблашади, уларнинг назоратида бўлади. Қонунда (25-модда) ҳоким тегишли халқ депутатлари Кенгашларининг қарорлари ижросини ташкил этишининг белгиланиши ҳам ҳокимларнинг халқ депутатлари Кенгашлари таъсирида бўлишини кўрсатади. Қонуннинг 16-моддасига асосан ҳокимларнинг ноқонуний қарорларини Вазирлар Маҳкамаси ҳам тўхтатиб қўйиши ёки бекор қилиши мумкин. Ҳокимлар қарорларининг қонунийлигини назорат қилишда суд, прокуратура, адлия органлари ҳам ўз ваколатлари доирасида иштирок этади. Ҳокимнинг қарорлари устидан фуқаролар, жамоат бирлашмалари, корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар судга шикоят қилиши мумкин (28-модда). Қарор ноқонуний бўлса, суд уни бекор қилади. Суд ҳукмини бажариш ҳоким учун ҳам мажбурийдир. Қонуннинг 29-моддасида, ҳокимнинг қарорлари устидан прокурор протест киритиши мумкинлиги кўрсатилиб, бундай протест ҳокимнинг ўзи ёки юқори турувчи ҳоким ёки Вазирлар Маҳкамаси, зарур ҳолларда эса Президент томонидан кўриб чиқилиши белгиланган.

Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 27 августда қабул қилган «Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги фаолиятини янада тақомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарорида адлия органларига инсоннинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш бўйича муҳим вазифа юкланди ва ушбу вазифани муваффақиятли бажариши учун, адлия органлари ва муассасаларининг маҳаллий давлат ҳокимияти органларидан мустақиллиги таъминланди. Вилоятлардаги адлия бошқармалари эндиликда ҳокимларга бўйсунмайдиган бўлди. Бу эса ҳокимларнинг фаолиятини назорат қилиш механизмини кучайтиради. Демак, ҳоким фаолиятини Ўзбекистон Республикаси Президенти, Вазирлар Маҳка-

маси, тегишли халқ депутатлари Кенгашлари, юқори турувчи ҳоким, суд, прокуратура, адлия органлари назорат қилади. Бундан ташқари сессияда ҳар бир депутат мавжуд ижтимоий аҳвол ва муаммолар бўйича «депутатлик сўрови» бериш ҳуқуқига эга, бу халқ вакилларининг кучли назорат воситасидир.

Ҳокимлар фаолиятида ўзи раҳбарлик қилаётган органларнинг қарорлари ва фаолияти учун шахсан жавобгарлиги назоратини ташкил қилишдаги муҳим йўналишдан бири аҳолини қабул қилиш, фуқаролар истак-хоҳишларини ўрганиш, омма билан бевосита мулоқотда бўлишдир. Зеро, иқтисодий ва ижтимоий муаммоларнинг самарали ҳал этилиши, пировард натижада, инсон ҳуқуқларини таъминлашнинг моддий кафолатини яратишга олиб келади.

Ҳоким, унинг биринчи ўринбосари, ўринбосарлари, бўлимлар, бошқармалар раҳбарлари, котибият раҳбари ҳафтанинг бир кунида аҳолини қабул қиладилар. Фуқароларга қулай бўлиши учун қишлоқ, туман, вилоятларда қабулни фақатгина маъмурий марказда ўтказмасдан, бошқа аҳоли истиқомат жойларида ҳам ўтказилади. Раҳбарлар жадвал бўйича ойига бир-икки марта жойларда аҳолини қабул қиладилар. Шаҳарлардаги йирик корхоналарда ҳам вақти-вақти билан ишчи-хизматчилар қабул қилинади. Баъзи бир ҳокимликларда ягона қабул қилиш куни белгиланади.

«Фуқароларнинг мурожаатлари тўғрисида»ги қонун асосида ҳокимликларда ариза, таклиф ва шикоятлар бўйича қилинган ишларнинг ҳисоби олиб борилади. Ҳоким вазифасига уларнинг тўғри ва ўз вақтида кўриб чиқирилишини назорат қилиш юклатилган. Аризаларни кўриб чиқиш назорати учун ҳокимликнинг бўлим, бошқармаларида вақти-вақти билан ўтказилиб турилиши режалаштирилган йиғилишлар муҳим аҳамиятга эга.

Конституциянинг шарҳланаётган моддаси иккинчи бандида белгиланган ҳокимларнинг ва халқ депутатлари маҳаллий Кенгашларининг фаолиятини ташкил қилиш, уларнинг ваколатлари доираси Ўзбекистон Республикасининг «Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида»ги қонун¹, халқ депутатлари маҳаллий Кенгашларини сайлаш тартиби эса 1994 йил 5 майда қабул қилинган «Халқ депутатлари вилоят, туман, шаҳар кенгашларига сайловлар тўғрисида»ги қонун билан белгиланади².

¹ Ўзбекистоннинг янги қонунлари, 9- сон. — Т.: Адолат, 1994.

² Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси. 2003, № 9 — 10.

Халқ депутатлари вилоят, туман, шаҳар Кенгашларига сайлов ҳудудий бир мандатли сайлов округлари бўйича кўппартиявийлик асосида ҳар беш йил муддатга ўтказилиб, депутатликка номзодлар умумий, тенг ва тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи асосида яширин овоз бериш йўли билан сайланадилар.

Сайлов куни ўн саккиз ёшга тўлган Ўзбекистон Республикаси фуқаролари сайлаш ҳуқуқига эга бўлиб, сайлов куни йигирма бир ёшга тўлган ҳамда камида беш йил Ўзбекистон Республикаси ҳудудида муқим яшаётган Ўзбекистон фуқаролари сайланиш ҳуқуқига эгадирлар.

Депутатлар сайловини ўтказиш учун:

- халқ депутатлари вилоят ва Тошкент шаҳар Кенгашларига депутатлар сайлашда — олтиштадан кўп бўлмаган;

- халқ депутатлари туман ва шаҳар Кенгашларига депутатлар сайлашда — ўттизтадан кўп бўлмаган ҳудудий сайлов округи тузилади.

Ҳар бир сайлов округидан тегишли халқ депутатлари Кенгашига биттадан депутат сайланади.

Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларига сайлов ўтказувчи сайлов округлари сони аҳолининг, сайловчиларнинг сонини, ҳудудни ва бошқа маҳаллий шароитларни инобатга олган ҳолда ушбу қонунда белгиланган нормалар доирасида тегишли халқ депутатлари Кенгаши томонидан белгиланади.

Сайлов округлари тегишли вилоят, туман, шаҳар сайлов комиссиялари томонидан, қоида тариқасида, сайловчилар сонига мутаносиб ҳолда тузилади. Сайлов округларининг чегаралари вилоятлар, туманлар ва шаҳарларнинг маъмурий-ҳудудий тузилишини инобатга олган ҳолда белгиланади.

Қонуннинг 9-моддасига биноан сайловни ташкил этиш ва ўтказиш учун:

- халқ депутатлари вилоят Кенгашига сайлов ўтказувчи вилоят сайлов комиссияси;

- халқ депутатлари туман Кенгашига сайлов ўтказувчи туман сайлов комиссияси;

- халқ депутатлари шаҳар Кенгашига сайлов ўтказувчи шаҳар сайлов комиссияси;

- округ сайлов комиссиялари;

- участка сайлов комиссиялари тузилади.

Халқ депутатлари вилоят, туман, шаҳар Кенгашларига сайлов юзасидан сайлов кампанияси бошланганлиги депутатларнинг ва-

колат муддати тугашидан камида уч ой олдин Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссияси томонидан оммавий ахборот воситаларида эълон қилинади.

Қонуннинг 20-моддасига кўра, Халқ депутатлари вилоят Кенгашлари депутатлигига номзодлар кўрсатиш ҳуқуқига сиёсий партиялар, бевосита фуқаролар эгадирлар.

Халқ депутатлари туман, шаҳар Кенгашлари депутатлигига номзодлар кўрсатиш ҳуқуқига сиёсий партиялар, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, шунингдек, бевосита фуқаролар эгадирлар.

23-моддада депутат номзодлигига қўйиладиган талаблар берилган, унга кўра қуйидагилар:

– содир этилган жинояти учун судланганлик ҳолати тугалланмаган ёки судланганлиги олиб ташланмаган шахслар;

– сайлов кунига қадар сўнгги беш йил мобайнида Ўзбекистон Республикаси ҳудудида муқим яшамаган шахслар;

– Ўзбекистон Республикаси Қуроли Кучларининг ҳарбий хизматчилари, Миллий хавфсизлик хизматининг, Ички ишлар вазирлигининг, бошқа ҳарбийлаштирилган бўлинмаларнинг ходимлари;

– диний ташкилотлар ва бирлашмаларнинг профессионал хизматчилари депутатликка номзод этиб рўйхатга олинмайдилар.

Сайловолди ташвиқоти депутатликка номзодлар тегишли вилоят, туман, шаҳар сайлов комиссияси томонидан рўйхатга олинган кундан бошланади. Сайловчиларнинг рўйхатларини тузиш, фуқароларни рўйхат билан таништириш, овоз беришни ташкил этиш ва сайлов натижаларини аниқлаш тегишли сайлов комиссиялари томонидан амалга оширилади.

Қонуннинг 48-моддасига мувофиқ халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларида сайловни тайёрлаш ва ўтказиш билан боғлиқ бўлган сарф-харажатлар Ўзбекистон Республикаси давлат маблағлари ҳисобидан қопланади.

104-модда. Ҳоким ўзига берилган ваколатлар доирасида тегишли ҳудуддаги барча корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, бирлашмалар, шунингдек мансабдор шахслар ва фуқаролар томонидан бажарилиши мажбурий бўлган қарорлар қабул қилади.

«Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида»ги қонуннинг 6-моддасига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва

қонунларини, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармон ва фармойишларини, Олий Мажлис қарорларини, Вазирлар Маҳкамасининг қарор ва фармойишларини ҳамда бошқа ҳужжатларнинг ижросини таъминлаш учун вилоят, туман ва шаҳар халқ депутатлари Кенгашлари қарорлар қабул қилади ва ҳокимлар қарор, фармойишлар чиқаради.

Мазкур ҳужжатларнинг самарадорлиги уларни тайёрлашга ва тажрибада ишлаб чиқилган ҳамда қонунчиликда кўрсатилган маълум талабларнинг бажарилишига кўп жиҳатдан боғлиқдир. Бунда халқ депутатлари Кенгашлари ва ҳокимларнинг ҳар бир қарори асослантирилган, яъни уларда муайян масаланинг ечими мавжуд бўлиши айниқса муҳим. Шунингдек, Кенгаш ва ҳокимнинг қабул қиладиган ҳар бир қарори юқори турувчи органлар қарорида кўрсатилган у ёки бу масалани қонунда белгиланган ҳуқуқий воситалар йўли билан ҳал қилиш чора-тадбирлари белгиланишини ифода этади.

Ўзбекистон Республикаси «Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида»ги (14.12.2000) қонунининг 22-моддасига мувофиқ Ўзбекистон Республикасининг қонунлари ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг қарорлари, шунингдек, маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг қарорлари, агар ҳужжатларнинг ўзида бошқа муддат кўрсатилган бўлмаса, расман эълон қилинганидан сўнг ўн кундан кейин кучга киради¹. Халқ депутатлари Кенгашлари ва ҳокимликлар қарор лойиҳаларини тайёрлашни такомиллаштириш мақсадида йўриқномалар ва бошқа ҳужжатларда унга масъул шахсларнинг жавобгарлигини оширувчи махсус чора-тадбирларни белгилайдилар.

Ижро ва назоратни ташкил қилишда ҳокимлик девони, бўлим ва бошқармалари, халқ депутатлари Кенгашлари доимий комиссиялари, депутатлик гуруҳлари ва жамоатчилик органларининг фаолияти мувофиқлаштирилади. Ижронини ташкил қилишнинг биринчи талаби қарорни ижрочилар ва манфаатдор шахсларга ўз вақтида етказишдир.

Ҳўжалик ва ижтимоий қурилиш масалалари бўйича қарорларни ижро қилиш катта тайёргарлик ишларини талаб қилади.

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси. 2001, № 1–2, 8-модда // Ўзбекистон Республикаси 12.12.2003 й. 568-II-сон, Ўзбекистон Республикаси 03.12.2004 й. 714-II-сон қонун билан ўзгартиришлар киритилган // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси. 2004, № 1–2, 18-модда.

Ҳокимлик, бошқарма, бўлим ва хўжалик раҳбарларининг мажлислари ташкил этилади. Халқ депутатлари Кенгашлари доимий комиссиялари ижронини ташкил қилиш тадбирлари режасини тузади, вазифаларни тақсимлайди ва бажариш муддатларини белгилайди. Агарда қарорнинг ижросига кенг жамоатчиликни жалб қилиш лозим бўлса, жойларда фуқароларнинг йиғилишлари ўтказилади.

Халқ депутатлари вилоят, туман, шаҳар Кенгаши қарорлари: халқ депутатлари Кенгашининг ва ҳокимлик аппаратининг иш тартиби (регламенти); халқ депутатлари Кенгашларининг ёрдамчи ва ижро этувчи органлари тўғрисидаги ҳуқуқий ҳужжатлар (депутатлик гуруҳлари ва доимий комиссиялари тўғрисидаги Низомлар, ҳокимлик аппаратининг бўлимлари, бошқармалари тўғрисидаги Низомлар); ҳокимлик маҳкамасининг тузилмавий қисмлари тўғрисидаги мансаб йўриқномалари, бўлим ва бошқармаларнинг комиссиялари тўғрисидаги, қабулхоналар тўғрисидаги низомлар, мансабдор шахслар ҳуқуқий ҳолатини белгилаб берувчи норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар (йўриқномалар) ёрдамида шу органларнинг ваколатлари амалга оширилади.

Бундан ташқари маҳаллий ҳокимият органлари Конституция ва қонунларга зид келмайдиган бошқа ваколатларни ҳам амалга оширади.

«Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида»ги қонуннинг 5-моддасига мувофиқ норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг турларига маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг қарорлари ҳам киради¹. Қонуннинг 13-моддасига асосан, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари ўз ваколатлари доирасида қарорлар шаклида норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилади.

18-моддага мувофиқ норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг лойиҳалари ҳуқуқий экспертизадан ўтказилиши шарт. Маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг норматив хусусиятга эга бўлган қарорлари лойиҳаларининг юридик экспертизаси вилоятлар ва Тошкент шаҳар адлия бошқармалари томонидан амалга оширилади.

Ҳудудни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг энг муҳим муаммоларини муҳокама қилиш ва қарор, фармойишлар

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси. 2001, № 1–2, 8-модда // Ўзбекистон Республикаси 12.12.2003 й. 568-II-сон, Ўзбекистон Республикаси 03.12.2004 й. 714-II-сон қонун билан ўзгартиришлар киритилган // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси. 2004, № 1–2, 18-модда.

қабул қилиш учун ҳоким ҳузурида Маслаҳат Кенгаши тузилади, унинг таркибига ҳокимнинг биринчи ўринбосари ва ўринбосарлари, котибият бошлиғи киради. Ҳокимнинг қарорига мувофиқ, маслаҳат Кенгаши таркибига халқ депутатлари Кенгашининг депутатлари ва бошқа ташкилотлардан бўлган вакиллар ҳам киририлиши мумкин.

Маслаҳат Кенгаши мажлислари зарур бўлганда ҳоким томонидан чақирилади ва унинг раҳбарлигида ўтказилади. Мажлисларнинг кун тартибини тузиш, уларни ташкил этиш ва ўтказиш, ҳужжатларни расмийлаштириш ҳоким котибиятининг бошлиғи томонидан амалга оширилади. Маслаҳат Кенгаши мажлисининг кун тартибини ҳоким тасдиқлайди ва мажлисларда муҳокама қилинадиган масалалар кўриб чиқиладиганда туман ва шаҳар ҳокимлари, доимий комиссияларнинг раислари, бош бошқармалар, бошқармалар, бўлимлар ва бўлинмаларнинг раҳбарлари, жамоат бирлашмалари ва хўжалик ташкилотларининг, оммавий ахборот воситаларининг вакиллари иштирок этиши мумкин.

Маслаҳат Кенгашининг мажлисларини тайёрлаш ва ўтказиш ҳоким томонидан тасдиқланадиган Регламентга мувофиқ амалга оширилади. Регламент бўйича масалаларни кўриб чиқиш тартиби ва тахминий вақти, маърузачилар, мунозарада қатнашувчилар ва таклиф қилинган шахслар бир вақтда келадиган қилиб белгиланади. Дастлаб кун тартибига киритилган масалалар бўйича ахборот берилади, кейин қисқача фикр алмашилади. Мажлисининг бориши баённомада ифодаланади ва унда иштирок этган шахслар, кун тартиби, мунозараларда қатнашганларнинг фикри, сўзга чиққанларнинг таклифлари ва танқидий мулоҳазалари ҳамда Маслаҳат Кенгаши қандай қарорга келганлиги қайд қилинади. Муҳокама қилинган масалалар бўйича узил-кесил қарор ҳоким томонидан қарорлар ёки фармойишлар шаклида имзоланади. Қарорларнинг лойиҳалари ёхуд улардан кўчирмалар иш юргизиш ҳақидаги йўриқномаларда кўрсатилган муддатларда ёки қарорларнинг ўзларида кўрсатилган муддатларда тегишли ташкилотларга ва фуқароларнинг жамоатчилик бирлашмаларига юборилади.

Ҳокимликда тайёрланган маълумотлар ва қабул қилиниши режалаштирилган қарор лойиҳалари тегишли органларга танишиб чиқиши ва ўйлаб олиши учун уч-тўрт кун олдин берилади. Маслаҳат Кенгашининг навбатдаги мажлиси кун тартибининг охириги лойиҳаси бошқарма ва бўлим раҳбарларига, бошқа манфаат-

дор ташкилот, корхоналарга юборилади. Мажлисни ҳоким очади ва олиб боради. Масалалар манфаатдор корхона, ташкилот, муассаса вакиллари иштирокида муҳокама қилинади. Бу эса тўғри қарор қабул қилишда, ижро ўз вақтида бўлишига ёрдам беради. Маслаҳат Кенгаши мажлисларига таклиф қилинган шахслар маслаҳат овозига эга бўладилар. Мажлисларга қатнашиши зарур бўлган ходимларни чақириш масаласи олдиндан келишиб олинади.

Ҳоким, унинг биринчи ўринбосари, ўринбосарлари ва котибият бошлиғи ўзларига бўйсунган органларга ва аппарат ходимларига ижрони кундалик ташкил қилиш ва текшириш масалалари бўйича кўрсатмалар берадилар.

Мажлислар оралиғидаги даврда раҳбарликнинг асосий восталари сифатида ҳоким ва унинг ўринбосарларининг фармойишлари алоҳида аҳамият касб этади. Уни ҳокимият номидан нафақат ҳоким, баъзи ҳолларда унинг ўринбосари ҳам қабул қилиши мумкин. Фармойиш бу — коллегиял муҳокама қилиниши шарт бўлмаган масала юзасидан чиқариладиган ҳуқуқий ҳужжат бўлиб, асосан, кутиб бўлмайдиган муаммоларни тезкорлик билан ҳал этиш учун қабул қилинади. Умумий тартибга кўра, фармойиш ҳокимнинг бир нечта қарорлари асосида унинг ижросини тўлдириш учун қабул қилинади. Шунингдек, юқори турувчи органлар ҳужжатларини ҳам амалга оширишга қаратилган чораларни кўзда тутаяди.

Ҳокимлик маҳкамасининг бошқарма, бўлим, тузилма ва бўлинма раҳбарларининг ҳар бири Маслаҳат Кенгаши мажлисида қарор қабул қилишдагина иштирок этиб қолмасдан, балки қарор лойиҳаларини тайёрлашда ва ижро этилишини назорат қилишда ҳам иштирок этиши шарт.

Маслаҳат Кенгаши мажлислари оралиғи даврида ҳокимлик фаолиятининг асосий уч йўналиши мавжуд:

1. Бошқарма, бўлим, тузилма ва бўлинмаларнинг ҳокимият ихтиёридаги ташкилотлар, муассасалар фаолиятини йўналтириши, бошқариши, кундалик масалаларини ҳал қилиб бориши.

2. Халқ депутатлари Кенгашининг сессияларга тайёргарлик кўришида депутатлар ва доимий комиссиялар фаолиятини уюштириш.

3. Аҳоли билан бевосита алоқада бўлиш, жамоат бирлашмалари ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари фаолиятига кўмак бериш.

Халқ депутатлари Кенгаши ва ҳоким қабул қилган ҳамда чиқарган ҳужжатлар, яъни қарорлар ва фармойишлар, агар уларда бошқа муддат белгиланмаган бўлса, имзоланган вақтдан бошлаб кучга киради, манфаатдор орган ёки шахсларга қарорларнинг нусхаси ёки ундан кўчирма юборилади. Агарда қабул қилинган ҳужжат аҳолига бевосита тегишли бўлса, у тўғрисида ҳамманинг хабардор бўлиши шарт. Бундай ҳужжатлар ҳокимликнинг масъул ходимлари, халқ депутатлари Кенгашлари доимий комиссиялари томонидан радио, маҳаллий матбуот, эълонлар, раҳбарларнинг чиқишлари орқали аҳолига етказилади.

Маҳаллий ижроия ҳокимиятнинг бошқарма ва бўлимлари ҳамда халқ депутатлари Кенгашининг, ҳудуддаги корхона, ташкилот ва муассасаларнинг фаолиятини йўналтириш, мувофиқлаштириш ва кундалик назорат олиб бориш ҳокимликнинг доимий вазифаси ҳисобланади.

105-м о д д а . Шаҳарча, қишлоқ ва овулларда, шунингдек улар таркибидаги маҳаллаларда ҳамда шаҳарлардаги маҳаллаларда фуқароларнинг йиғинлари ўзини ўзи бошқариш органлари бўлиб, улар икки ярим йил муддатга раисни (оқсоқолни) ва унинг маслаҳатчиларини сайлайди.

Ўзини ўзи бошқариш органларини сайлаш тартиби, фаолиятини ташкил этиш ҳамда ваколат доираси қонун билан белгиланади.

Шарҳланаётган модданинг биринчи банди фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари фаолиятининг ташкилий асосларини ёритиб берувчи механизм вазифасини ўтайди. Ушбу норма фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органи — фуқаролар йиғинини шаҳарчалар, қишлоқлар ва овуллар, шунингдек, шаҳарлар, шаҳарчалар, қишлоқлар ва овуллардаги маҳаллалар таркибида тузилишини мустаҳкамлайди.

Маҳаллий жамоа ўзаро уюшган аҳоли сифатида ўз йиғинини ташкил этиши мумкин. Фуқаролар йиғини институти давлат вужудга келгунга қадар мавжуд бўлган, демак, у фуқаролар ўзини ўзи бошқарувининг қадимий шакли ҳисобланади. Давлатнинг таркиб топиши ва шаҳарларнинг ўсиши муносабати билан фуқаролар йиғинининг аҳамияти камайди, аммо уларни демократик ўзини ўзи бошқарув тизимидан чиқариб ташлаш мумкин эмас эди.

Мазкур модда фуқаролар ўзини ўзи бошқаруви томонидан аҳолининг манфаатларини ифодаловчи ва унинг номидан тегишли

худудда умуммажбурий қарорлар чиқариш ҳуқуқига эга бўлган орган сифатида фуқаролар йиғинини эътироф этади.

Фуқаролар йиғини — фуқаролар ўзини ўзи бошқариш тизимида бевосита демократия институти сифатида ижтимоий жамоа ҳаракатларининг узвий бирлигини ташкил этиб, у ёки бу масалани муҳокама қилиш, аҳоли ва алоҳида шахснинг фаол иштироки орқали биргаликда қарорлар қабул қилиш кабиларда ўз ифодасини топади. Фуқаролар йиғинларининг ижтимоий кадр-қиммати шундаки, улар турли даражадаги ва манфаатдорлиги турли бўлган шахслар билан биргаликда умумий муаммога ўзаро мақбул ёндашувни топа олади. Бир шаҳарда, бир мавзеда, бир кўчада яшаш одамлар тақдирига ёзилган экан, шахс ўз ҳуқуқини ҳимоя қилганда бошқа кишилар, жумладан, қўни-қўшнилар манфаатига зарар етказмаслиги керак.

Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тизимида фуқаролар йиғини етакчи ўрин тутаяди. У жамоат фикрини ифодалашга, ўз фаолиятини оммавий равишда йўналтиришга, назорат қилиш ва баҳолалашга хизмат қилади.

Шарҳланаётган модданинг мазкур бандида, шунингдек, фуқаролар йиғини раиси (оқсоқоли) ва унинг маслаҳатчиларини сайлашга оид бўлган муайян қоидалар мустаҳкамланади. Фуқаролар йиғини раиси ва унинг маслаҳатчилари Ўзбекистон Республикаси «Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида»ги қонунининг 21-моддасига биноан, шунингдек, «Фуқаролар йиғини раиси (оқсоқоли) ва унинг маслаҳатчилари сайлови тўғрисида»ги қонуннинг 6-моддасига кўра 2,5 йил муддатга сайланади.

Оқсоқолнинг маҳалла ҳаётидаги ўрни ва роли тарихий анъаналардан келиб чиққан ҳолда аниқ белгиланган. Оқсоқол азалдан ҳурмат-эътиборли одам ҳисобланиб, аҳоли унинг ёнига турли масалалар юзасидан маслаҳатлашгани келиб турган. Оқсоқолни маҳаллий аҳоли сайлайди ва унга ишонч билдиради. Шарҳланаётган модда унга ўз маслаҳатчилари таркибини фуқаролар йиғинининг маълум иштироки, розилиги билан шакллантириш имкониятини беради.

Ўзбекистон Республикасида фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларига оид қонунчилик тизими ташкил топган. Бу ўринда юқорида зикр этилган қонунларга қўшимча равишда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенати Кенгашининг «Фуқаролар йиғинлари раислари (оқсоқоллари) ва уларнинг масла-

ҳатчилари сайлови тўғрисида»ги қарорини мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси мазкур шарҳланаётган модда орқали фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларининг конституциявий мақомини мустақкамлаб қўйди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 32-моддасида фуқароларнинг жамият ва давлат ишларини бошқаришда иштирок этишдаги сиёсий ҳуқуқларининг асосий рўйхати белгилаб берилди ҳамда «бундай иштирок ўзини ўзи бошқариш йўли билан амалга» оширилиши қонулаштирилди.

«Фуқаролар йиғини раиси (оқсоқоли) ва унинг маслаҳатчилари сайлови тўғрисида»ги қонун фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларига сайлов ўтказиш тартибини белгилаб берувчи таянч норматив-ҳуқуқий ҳужжатдир. Мазкур қонунда сайлов механизми тизимлаштирилган ҳолда баён этилганлиги боис, у асосий манба ҳисобланади. Қўшимча ҳужжатларнинг юридик кучи норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг устуворлик ҳолати билан белгиланиши лозим. Қўшимча норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар мазкур қонуннинг шакли ва мазмунига зид бўлмаслиги, фуқароларнинг ҳам актив, ҳам пассив сайлов ҳуқуқини таъминлаб берувчи механизмни оидинлаштириб бериши лозим.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органлари фаолиятини ташкил этишнинг асосий манбаи ҳисобланади. Конституциянинг шарҳланаётган ушбу қонунда ўзини ўзи бошқариш соҳасида вужудга келадиган ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солишни таъминладиган юридик мажмуани шакллантириш имконини беради, унинг оммавий-ҳуқуқий характерини белгилаб беради. Демак, давлат ҳокимияти фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари фаолиятини қонуний-ҳуқуқий база ва юридик кафолат билан таъминлаган.

Фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органлари фаолияти соҳасида оммавий-ҳуқуқий характердаги ҳужжатлар жумласига Ўзбекистон Республикасининг маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекси (246-модда), нотариат тўғрисидаги қонунчилик асослари (54, 59-моддалар), Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодекси, Фуқаролик кодекси (191, 192, 194-моддалар), Оила кодекси (87, 203-моддалар), Ер кодекси (84, 85-моддалар) киради. Ўзбекистон Республикаси Президентининг бир қанча фармон ва фармойишлари – 1998 йил 23 апрелдаги «Фуқароларнинг ўзини

Ўзи бошқариш органларини қўллаб-қувватлаш тўғрисида»ги Фармони, 2002 йил декабрдаги «Обод маҳалла йили» дастурини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш бўйича Республика комиссиясини тузиш тўғрисидаги Фармойиши, шунингдек, Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 19 апрелда ишлаб чиқилган «Маҳалла побони» жамоат тузилмалари ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ҳузуридаги яраштириш комиссиялари тўғрисидаги Низомларни тасдиқлаш ҳақида», 2003 йил 7 февралда қабул қилинган «Обод маҳалла йили» дастури тўғрисида»ги қарорлари юртимизда фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тизимининг ривожланишида катта роль ўйнади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг 2006 йил 25 декабрда қабул қилган «Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари фаолиятини такомиллаштиришга доир 2007-2008 йилларга мўлжалланган ҳаракат Дастури тўғрисидаги» қарори ҳам юқоридаги ҳужжатлар жумласига киради.

XXII боб

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНING СУД ҲОКИМИЯТИ

106-модда. Ўзбекистон Республикасида суд ҳокимияти қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятлардан, сиёсий партиялардан, бошқа жамоат бирлашмаларидан мустақил ҳолда иш юритади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 11-моддасида: «Ўзбекистон Республикаси давлат ҳокимиятининг тизими ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятига бўлиниши принципига асосланади», — деб белгиланган.

Суд ҳокимияти давлат органлари тизимида алоҳида аҳамият касб этади. Суд ҳокимиятининг фаолияти инсон ҳуқуқлари ва эркинлигига бевосита дахлдор бўлиб, одил судловни амалга ошириш фаолияти натижасида шахсларнинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликлари кафолатланади. Суд ҳокимияти ҳуқуқий мақомининг конституциявий белгиланиши мазмунан шундай ифодаланадики, унга асосан, фуқароларга нисбатан судловни амалга оширишда ўзбошимчаликка йўл қўймаслик, одил судловни амалга ошириш, ҳуқуқ ва эркинликлар кафолатини яратиш, шунинг-

дек, фуқароларга нисбатан чиқарилган ҳукм ва қарор юзасидан шикоят қилишлари учун имконият яратиш ҳамда судьяларнинг мустақиллигини таъминлаш ва уларнинг ҳуқуқий ҳолатини мустаҳкамлашдир.

Суд ҳокимияти давлат ҳокимиятининг алоҳида мустақил тармоғи бўлиб, у ўз функцияси бўйича ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи ва ижро этувчи тармоқларидан фарқ қилади. Суд ҳокимиятининг қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятлар билан биргаликда мавжуд бўлиши демократик давлатнинг муҳим белгисидир. Суд ҳокимиятининг давлатнинг бошқа тузилмаларидан мустақил ажралиб чиқиши мазкур мамлакатнинг ҳуқуқ устунлиги тамойилини, ундаги эркинлик ва адолат ғояларини амалга татбиқ этишдаги жиддий ютуқлар ҳақида гувоҳлик беради. Суд ҳокимиятининг асосий мақсад-вазифаси — жамият аъзоларини, уларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини, қонуний манфаатларини жамият бошқа аъзоларининг ҳуқуққа хилоф тажовузларидан, давлатнинг нотўғри ҳаракатларидан асраш, ҳимоя қилиш ҳисобланади.

Ҳокимият бўлиниши назарияси, суд ҳокимиятини қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятлардан алоҳида ва мустақил бўлган тармоққа ажратиш назарияси антик даврдаёқ вужудга келган эди.

Шахснинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш муаммолари билан бевосита боғлиқ бўлган суд назорати ғояси, шубҳасиз, маънавий жиҳатларга эга бўлиб, ўз илдизлари билан теран ўтмишга сингиб кетади. Ҳокимият бўлиниши ҳақидаги таълимот амалда дунёдаги барча демократик ривожланган мамлакатларнинг конституциявий қонунчилигида ва давлат қурилишида мужассам бўлган ва бўлмоқда.

Ўзбекистон Республикасида суд ҳокимиятининг мустақиллигига оид конституциявий нормаларни таҳлил қилиш асосида шундай хулосага келиш мумкинки, юртимизда суд ҳокимияти давлат ҳокимиятининг мустақил тармоғи сифатида инсон ва фуқаро ҳуқуқлари ҳамда эркинликларини ҳимоя қилишга доир давлат функциясини бажаради.

Ўзбекистон Республикаси «Судлар тўғрисида»ги қонунининг 68-моддасида суд ҳокимиятининг жамоат бирлашмаларидан мустақил фаолият юритишига оид конституциявий нормалар тўлдирилган ва аниқлаштирилган. Унга кўра, судьялар сиёсий партиялар ва ҳаракатларнинг аъзоси бўлиши, шунингдек, илмий, педа-

гогик ва ижодий фаолиятдан ташқари ҳақ тўланадиган бошқа бирон-бир фаолият турлари билан шуғулланиши мумкин эмас. Ушбу нормалар судьяларнинг ҳуқуқларини чеклаш бўлмай, балки уларнинг ўз вазифаларини бажаришлари борасида жамоат бирлашмаларининг таъсирига берилишининг олдини олиш ва шу орқали судловнинг холис ва қонуний бўлишини таъминлашга қаратилган.

Суд ҳоқимиятининг мустақиллиги орқали суд тизими олдидаги муҳим вазифалар — давлат органларини инсон ҳуқуқларини ҳурмат қилишга мажбур қилиш, ҳуқуқий нормаларни реал ҳуқуқ ва мажбуриятларга айлантириш, давлатнинг инсон ва жамият олдидаги, инсонларнинг давлат ва жамият олдидаги ўз мажбуриятларини бажаришини таъминлаш вазифалари амалга оширилади.

Суд ҳоқимияти мустақиллигини конституциявий кафолатлашдан кўзланган асосий мақсадлардан яна бири судларда кўрилатган масалалар бўйича қонуний, асослантирилган ва адолатли ечимга эришилишини таъминлашдир.

107-м о д д а . Ўзбекистон Республикасида суд тизими беш йил муддатга сайланадиган Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди, Ўзбекистон Республикаси Олий суди, Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди, Қорақалпоғистон Республикаси фуқаролик ва жиноят ишлари бўйича олий судлари, Қорақалпоғистон Республикаси ҳўжалик судидан, шу муддатга тайинланадиган фуқаролик ва жиноят ишлари бўйича вилоят ва Тошкент шаҳар судлари, фуқаролик ва жиноят ишлари бўйича туманлараро, туман, шаҳар судлари, ҳарбий ва ҳўжалик судларидан иборат.

Судларни ташкил этиш ва уларнинг фаолият кўрсатиш тартиби қонун билан белгиланади.

Фавкулотда судлар тузишга йўл қўйилмайди.

2000 йил 14 декабрда қабул қилинган «Судлар тўғрисида»ги қонуннинг янги таҳририга мувофиқ умумий юрисдикция судлари ихтисослаштирилди, яъни Қорақалпоғистон Республикасида фуқаролик ва жиноят ишлари бўйича Олий судлар, фуқаролик ва жиноят ишлари бўйича вилоят ва Тошкент шаҳар судлари, фуқаролик ишлари бўйича туманлараро, туман (шаҳар) судлари, жиноят ишлари бўйича туман (шаҳар) судлари жорий қилинди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримовнинг ташаббуси асосида судлар ихтисослашувининг жорий этилиши, яъни

умумий юрисдикция судларнинг фуқаролик ишларини кўриб чиқадиган ва жиноят ишларини кўриб чиқадиган судларга ажратиши суд тизимини ислоҳ қилишдаги жиддий қадам бўлди. Бу нарса, албатта, фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликлари ҳимояси кафолатланишини янада кучайтиради, судларда ишларнинг сифатли ва ўз вақтида кўриб чиқилишини тўлароқ таъминлайди.

Давлатдаги иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий муносабатларни ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солишда суд органларининг таъсири кучли бўлиб, уни давлат номидан кафолатлайди, фуқароларнинг Конституция ва қонунларда белгилаб берилган ҳуқуқ ва эркинликларини қонун устуворлиги тамойили асосида амалда қўлланилишини назорат қилади.

Суд ишлари ичида уларга юклатилган энг асосий вазифа, бу одил судловни амалга ошириш ҳисобланади. Шунингдек, суд ҳокимияти ижтимоий аҳамиятга эга бўлган қуйидаги ваколатларни амалга оширади:

- 1) конституциявий назорат;
- 2) давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг фаолияти ҳамда улар томонидан қабул қилинган қарорларнинг қонунийлигини текшириш;
- 3) суд ҳукми ва қарорларининг ижросини таъминлаш;
- 4) судларга тегишли маъмурий ҳуқуқбузарлик ҳолатларини кўриб, текшириб чиқиш;
- 5) суд амалиётидан келиб чиқиб, амалдаги қонунчилик масалалари бўйича тушунтириш бериш;
- 6) судьялар таркибининг шаклланишида иштирок этиш ва унинг органларига ёрдам бериш.

Юқоридаги ваколатларнинг амалда бажарилиши одил судлов билан узвий боғлиқ бўлиб, суд ҳокимиятининг мазмунини ташкил этади ва у қабул қилган ҳукм ва қарорларнинг мажбурий ижросини таъминлашга қаратилади. Суд ҳокимияти қарорларининг бажарилиши мажбурийдир ва бу қоида қонун билан белгиланган. Қонун давлат органлари, жамоат бирлашмалари, ташкилотлар, мансабдор шахслар ҳамда фуқароларнинг суд ҳукмига бевосита бўйсунушларини талаб қилади. Ҳамма давлат органлари, ташкилотлар, мансабдор шахслар ва фуқаролар суд ҳокимияти қарорларининг амалга ошишида судга ёрдамлашишлари шарт ва мажбурдирлар.

Демак, одил судлов фаолиятининг амалга оширилиши, қонунчилик ва ижро ҳокимияти тармоқлари сингари, суд ҳокимияти-

нинг ҳам нақадар муҳим ва масъул вазифалари мавжудлигини кўрсатади. Бу эса давлат ҳокимияти тармоқларининг тенг ҳуқуқлилигини, мақсадларининг бирлигини, давлат функцияларини амалга оширишда бирдек масъулият билан фаолият кўрсатишини англатади.

Фавқулодда судлар тузилишига йўл қўйилмаслиги хусусидаги конституциявий нормалар мамлакатимиз тарихининг муайян даврларида фавқулодда судлар тузилиши инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг тиклаб бўлмас даражада бузилишига олиб келганлиги боис киритилган десак, хато бўлмайди. Жумладан, XX асрнинг 30-50-йилларида турли хил фавқулодда судлов органлари бўлмиш «иккилик»(двойка) ва «учлик»(тройка)ларнинг тузилиши ҳамда уларнинг фаолияти натижасида миллионлаб инсонларнинг асоссиз қатагон этилганлиги ҳаммамизга маълум. Бундан ташқари, ҳозирги вақтда кўпчилик ривожланган демократик давлатларнинг Конституцияларида ҳам фавқулодда судлар тузилишига йўл қўйилмаслиги белгиланган. Фикримизга мисол сифатида айтадиган бўлсак, Япония Конституциясининг 76-моддасида, ГФР Конституциясининг 101-моддасида фавқулодда судлар тузилишига йўл қўйилмаслиги белгиланган.

Мамлакатимизда 2007 йилнинг июнь ойида жиноят-процессуал қонунчилигига киритилган ўзгартиришларга мувофиқ, шахсни жиноят процессида қамоққа олишга санкция бериш прокуратура органларидан судга ўтказилди. Бу мамлакатимиз раҳбари И. Каримов томонидан суд-ҳуқуқ соҳасида узоқни кўзлаб амалга оширилаётган ислохотларнинг таркибий қисми бўлиб, у жиноят процессида фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларини чеклаш бўйича суд назоратини ўрнатиш орқали, шахс ҳуқуқ ва эркинликларининг энг олий қадрият эканлигини таъминлашга қаратилган.

108-м о д д а . Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятларнинг ҳужжатлари Конституцияга қанчалик мослигига доир ишларни кўради.

Конституциявий суд сиёсат ва ҳуқуқ соҳасидаги мутахассислар орасидан — Конституциявий суд раиси, раис ўринбосари ва судьяларидан, шу жумладан Қорақалпоғистон Республикасининг вакилидан иборат таркибда сайланади.

Конституциявий суднинг раиси ва аъзолари депутат бўла олмайдилар.

Конституциявий суднинг раиси ва аъзолари сиёсий партиялар ва ҳаракатларнинг аъзоси бўлишлари ва бошқа ҳақ тўланадиган лавозимни эгаллашлари мумкин эмас.

Конституциявий суд судьялари дахлсизлик ҳуқуқидан фойдаланадилар.

Конституциявий суд судьялари ўз фаолиятларида мустақилдирлар ва фақат Ўзбекистон Республикаси Конституциясига бўйсундилар.

Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди конституциявий назоратни амалга оширувчи суд органи ҳисобланиб, конституциявий судлов фаолиятини олиб бориш орқали суд ҳокимиятини мустақил амалга оширади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятларнинг ҳужжатлари Конституцияга қанчалик мослигига доир ишларни кўради. Конституциявий суд Конституцияни ҳуқуқий муҳофаза қилиш мақсадида қонунларни (қонунчилик ва ижро ҳокимиятининг бошқа ҳужжатларини) Конституцияга зид деб топиши мумкин, яъни уларни ҳаракатдан тўхтатиб қўйиш ваколатига эга бўлган махсус орган ҳисобланади.

Конституциявий суднинг фаолияти 1995 йил 30 августда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий суди тўғрисида»ги Қонун билан тартибга солинади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 80-моддаси 2-бандига мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенати Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимига биноан Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди раиси ва аъзоларини сайлайди.

Конституциявий суднинг ҳар бир судьяси якка тартибда сайланади. Олий Мажлис Сенати аъзолари умумий сонининг кўпчилики овозини олган номзод шахс сайланган ҳисобланади. Судья Конституциявий суд таркибидан чиқиб кетган тақдирда Олий Мажлис Сенати ушбу моддада белгиланган тартибда бошқа шахсни сайлайди. Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди судьяси ваколатлари қонунда белгиланган тартиб ҳамда асослардан ўзга тарзда тўхтатилиши ёки тўхтатиб турилиши мумкин эмас.

Қонун томонидан Конституциявий суд судьялигига номзодлар учун юқори талаблар ўрнатилган.

«Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий суди тўғрисида»ги қонуннинг 12-моддасида сиёсат ва ҳуқуқ соҳаси мута-

хассиси бўлган, юксак маънавий фазилатли ва зарур малакали Ўзбекистон Республикаси фуқароси Конституциявий суд судьяси этиб сайланиши мумкинлиги кўрсатилган.

Конституциявий суднинг судьяси этиб сайланган шахс қонунда белгиланган тартибда қасамёд қилади.

Конституциявий суд судьяларига, судьялик лавозимида зид фаолият билан шуғулланиш ман этилган, хусусан, депутатлик мандатига эга бўлиш, сиёсий партияларга ва ҳаракатларга аъзолик, ҳақ тўланадиган бошқа лавозимни эгаллаш мумкин эмас. Шунингдек, судда, хўжалик судида ёки бошқа органларда қонуний вакил бўлишидан ташқари ҳимоячи ёки вакил бўлиб, шахсларнинг манфаатига ёки мажбуриятидан қутулишига таъсир ўтказувчи ҳомийлик қилишига йўл қўйилмайди. Бундай чеклашларни судьяларнинг ҳуқуқий томондан «соф» фаолиятини таъминлашга йўналтирилган ҳаракат, деб тушуниш лозим.

Конституциявий судда судга тегишли масалалар заруриятга қараб ўтказиладиган Конституциявий суд мажлисларида кўриб чиқилади.

Конституциявий суд судьялари мустақилдирлар, улар ўз ваколатларини фақат Конституция ва қонунга амал қилган ҳолда бажарадилар. Конституциявий суд қарорларини қабул қилишида судьяларга ҳеч ким таъсир этишга ҳақли эмас.

Суд ишларини юритиш суд томонидан коллегиял асосда амалга оширилиб муҳокама қилинади ҳамда тегишли қарор қабул қилинади. Суд қарорлари фақат суд мажлисларида иштирок этган судьялар томонида қабул қилинади.

Конституциявий суд мажлисларида ишлар очик ҳолда кўриб чиқилади. Суд мажлисларини ёпиқ ҳолда ўтказишга қонунда кўрсатилган ҳолатлардагина йўл қўйилади.

Конституциявий суд томонидан кўриб чиқиладиган масалаларни ишлаб чиқишда ва масалалар юзасидан овоз беришда Конституциявий суд Раиси, Раис ўринбосари ҳамда аъзолари судьялар сингари тенг ҳуқуқларга эгадирлар.

Ўзбекистон Республикаси Конституциявий судида иш юритиш Ўзбекистон Республикаси давлат тилида амалга оширилади Конституциявий суд мажлисида иштирок этувчилар давлат тилини билмаган тақдирда, ўз она тилларида чиқишлари ва тушунтирув беришлари, таржимон хизматидан фойдаланишлари мумкин.

Конституциявий суд тўғрисидаги қонунда Конституциявий суд ва судьялари фаолиятининг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга

олиб, улар мустақиллигининг кафолатланиши мустаҳкамланган. Конституциявий суд ва унинг судьялари давлат ва жамоат органларининг, сиёсий партия ва ҳаракатларнинг, корхона ва ташкилотларнинг, идора, мансабдор шахслар, давлат тузилмаси, ҳудуд ёки ижтимоий гуруҳ вакили ҳисобланмайди. Конституциявий суд судьялари ўз фаолиятини мустақил равишда, ҳеч кимнинг аралашувисиз амалга оширар экан, ҳеч бир давлат ёки жамоат органлари, мансабдор шахсларга кўрсатма беришлари, фаолияти бўйича сўров қилинишларига йўл қўйилмайди. Конституциявий суд қарори мазмун ва моҳияти бўйича Конституцияга тўла мос келиши, Конституцияга зид бўлган сиёсий ва бошқа маънодаги манфаатдорликдан холи бўлмоғи лозим.

109-м о д д а . Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди:

1) Ўзбекистон Республикаси қонунларининг ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталари қарорларининг, Ўзбекистон Республикаси Президенти фармонларининг, Ҳукуматнинг ва маҳаллий давлат ҳокимияти органлари қарорларининг, Ўзбекистон Республикасининг давлатлараро шартномавий ва бошқа мажбуриятлари Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига мослигини аниқлайди;

2) Қорақалпоғистон Республикаси Конституцияси Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига, Қорақалпоғистон Республикаси қонунлари Ўзбекистон Республикасининг қонунларига мувофиқлиги тўғрисида хулоса беради;

3) Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунлари нормаларига шарҳ беради;

4) Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунлари билан берилган ваколат доирасида бошқа ишларни ҳам кўриб чиқади.

Конституциявий суднинг қарорлари матбуотда эълон қилинган пайдан бошлаб кучга киради. Улар қатъий ва улар устидан шикоят қилиш мумкин эмас.

Конституциявий судни ташкил этиш ва унинг фаолият кўрса-тиш тартиби қонун билан белгиланади.

Маълумки, мамлакатимизда Конституциявий суднинг фаолияти Ўзбекистон Республикаси Конституциясида, «Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий суди тўғрисида»ги қонунда, Конституциявий ишларни юритиш тартиби эса Конституциявий суднинг регламентида белгиланган. Мазкур регламентни 1996 йил 5 июлда Конституциявий суднинг ўзи тасдиқлаган. Кейинги йил-

ларда мамлакатимизда суд-ҳуқуқ соҳасида амалга оширилган ислоҳотларни ҳисобга олган ҳолда бу регламент қайта ишланиб, бир қатор қўшимча ва ўзгартишлар киритилди ва 2004 йил 30 январда у янгидан тасдиқланди.

Ушбу қонун ҳужжатларига мувофиқ, Конституциявий суд қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимият ҳужжатларининг конституцияга мослигига доир ишларни кўради, конституция ва қонунларнинг нормаларига шарҳлар беради, шунингдек, бошқа ваколатларни амалга оширади.

Конституциявий суднинг конституциявий судловдан бошқа ваколатларини шартли равишда икки гуруҳга бўлиш мумкин:

- 1) Конституцияда назарда тутилган ваколатлар;
- 2) қонунларда назарда тутилган ваколатлар.

Конституцияда назарда тутилган ваколатлар жумласига 83-моддада мустаҳкамланган Конституциявий суднинг қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи ҳамда 95-моддада назарда тутилган ҳолларда Ўзбекистон Республикаси Президенти Олий Мажлис палаталарини тарқатиб юбориш тўғрисида қарор қабул қилганда унга маслаҳат бериш ваколати киради.

Конституциявий Суднинг қонунларда назарда тутилган бошқа ваколатлари жумласига Ўзбекистон Республикасининг «Прокуратура тўғрисида»ги қонунида назарда тутилган ваколат киради. Ушбу қонуннинг 13-моддаси охириги қисмида: «Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорининг буйруқлари ва бошқа ҳужжатлари (индивидуал хусусиятга эга бўлган ҳужжатлар бундан мустасно) Ўзбекистон Республикаси Конституциявий судининг қарори асосида бекор қилинади», — деган норма мустаҳкамланган.

Маълумки, Конституциявий суд қонунларнинг республика конституциясига мослигини аниқлайди. Аммо Конституциявий суд конституциявий қонунларнинг ёки референдум қарорларининг ҳам конституцияга мослигини назорат қиладими, деган ўринли савол туғилиши мумкин. Бизнинг фикримизча, Конституциявий суд конституциявий қонунларнинг ҳам конституцияга мослигини назорат қилиши лозим. Аммо референдум қарорларини назорат қила олмайди. Чунки бундай қарор бевосита халқнинг иродасини ифода этади. «Ўзбекистон Республикасининг референдуми тўғрисида»ги қонуннинг 41-моддаси 3-қисмига мувофиқ, референдумда Ўзбекистон Конституциясининг айрим нормаларига ўзгартириш киритишни тақозо этувчи қарор қабул

қилинган тақдирда, бу нормалар референдум қарорига мувофиқлаштирилади.

Муайян қонун унинг конституциявийлигини аниқлаш мақсадида текшириб чиқилади. Конституциявий суд фақат қонунни конституцияга зид, яъни ноконституциявий деб топиши мумкин. Бундай қонунни бекор қилиш ва ўзгартириш, янги ҳуқуқий нормалар яратиш қонун чиқарувчи орган томонидан амалга оширилади.

Булардан ташқари, Конституциявий суд Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 82-моддаси ҳамда «Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди тўғрисида»га қонуннинг 10-моддасига биноан Олий Мажлисида қонунчилик ташаббуси билан чиқиш ҳуқуқига эга.

Конституциявий суд конституциявий назоратни олиб бориш билан биргаликда ўз ташаббусига кўра ҳам, яъни таркибидаги камида уч судьянинг ташаббуси билан қонун ҳужжатларининг Конституцияга мувофиқлигини текшириш учун Конституциявий судга масалалар киритиш ҳуқуқига эга.

«Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий суди тўғрисида»ги қонуннинг 19-моддасига кўра қуйидаги субъектлар Конституциявий судга масалаларни киритиш ҳуқуқига эга:

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталари,

Ўзбекистон Республикаси Президенти,

Олий Мажлис Сенатининг Раиси,

Олий Мажлис Қонунчилик палатасининг Спикери,

Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси,

Олий Мажлис Қонунчилик палатаси депутатлари умумий сонининг камида тўртдан бир қисмидан иборат депутатлар гуруҳи,

Олий Мажлис Сенати аъзолари умумий сонининг камида тўртдан бир қисмидан иборат сенаторлар гуруҳи,

Ўзбекистон Республикаси Олий судининг раиси,

Олий хўжалик судининг раиси,

Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори.

Масала Конституциявий суднинг камида уч судьяси ташаббуси билан ҳам киритилиши мумкин.

Конституциявий судда ишни кўриб чиқиш учун сўров, тавсия ёки шикоят шаклларида мурожаат ҳам сабаб бўлади.

Қонун ёки қонун ости ҳужжатлари Конституцияга зид эканлиги тўғрисидаги масала кўтарилганда, Конституция ва қонунларни қўллаш борасида баъзи ноаниқликлар ёки тушунмовчи-

ликлар юзага келса ва қонунда кўрсатилган ҳолатларда Конституциявий суд ишни кўриб чиқиш учун қабул қилади.

Давлатлараро шартноманинг ва норматив ҳужжатларнинг Конституцияга мослиги юзасидан кўриб чиқилган ишнинг моҳияти бўйича Конституциявий суднинг тўхтами қарор деб аталади. Қарорлар Конституциявий суд томонидан Ўзбекистон Республикаси номидан чиқарилади. Бошқа ҳолларда Конституциявий суднинг тўхтами хулоса деб аталади.

Конституциявий суднинг қарорлари барча давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари, шунингдек, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар ҳамда жамоат бирлашмалари, мансабдор шахслар ва фуқаролар учун мажбурийдир.

Конституциявий суднинг норматив ва бошқа ҳужжатларни, уларнинг нусхаларини тақдим этиш тўғрисидаги, қараб чиқилган масалалар юзасидан тушунтириш ва маслаҳатлар бериш хусусидаги талаблари улар юборилган органлар, мансабдор шахслар ва фуқаролар учун мажбурийдир.

Конституциявий суднинг қарорлари, хулосалари ва бошқа тўхтамлари оммавий ахборот воситаларида эълон қилинади. Конституциявий суднинг тўхтами у матбуотда эълон қилинган пайтидан кучга киради. Конституциявий суднинг тўхтами қатъий ва унинг устидан шикоятга ўрин бўлмайди.

Конституциявий суд томонидан норматив ҳужжатлар ёки улардаги алоҳида ҳолатлар Конституцияга зид деб топилса, ушбу норматив ҳужжатлар ёки уларнинг маълум қисми ўз юридик кучини йўқотади.

Конституциявий суд мажлисларини тайёрлаш, масалаларни Конституциявий суд мажлисида кўриш, мажлис ўтказиш тартиби, судьялар ўртасида ишни тақсимлаш тамойиллари, Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди ходимларига қўйиладиган талаблар, иш юритишнинг ўзига хос хусусиятлари ва шу каби масалалар Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди томонидан қабул қилинадиган Регламентда белгилаб қўйилади.

110-модда. Ўзбекистон Республикаси Олий суди фуқаролик, жиний ва маъмурий суд ишларини юритиш соҳасида суд ҳокимиятининг олий органи ҳисобланади.

У томонидан қабул қилинган ҳужжатлар қатъий ва Ўзбекистон Республикасининг барча ҳудудида бажарилиши мажбурийдир.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди Қорақалпоғистон Республикаси олий судлари, вилоятлар, шаҳарлар, туманлараро, туман судлари ва ҳарбий судларнинг судлов фаолияти устидан назорат олиб бориш ҳуқуқига эга.

Ушбу модданинг биринчи қисмига биноан Ўзбекистон Республикаси Олий суди фуқаролик, жиноий ва маъмурий судлов ишларини юргизиш борасида суд ҳокимиятининг олий органи ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди қонунда кўрсатилган процессуал шакл ва тартибда умумий юрисдикция судлари, шунингдек, ҳарбий судлар фаолияти устидан судлов назоратини амалга оширади.

Олий суд, қоидага кўра, қуйи судларнинг маълум ишлар бўйича йўл қўйган хато ва камчиликларини тузатиш мақсадида, улар томонидан қабул қилинган қарорларнинг қонунийлиги ва қанчалик асосли эканлигини текшириш йўли билан, уларнинг фаолиятини назорат қилади.

Олий суд, суд амалиётини умумлаштириш асосида суд ишларини кўриб чиқишда юзага келадиган қонунчиликни қўллаш масаласидаги муаммолар бўйича тушунтиришлар беради, шунингдек, Олий суд Пленуми томонидан қонунчиликни қўллаш бўйича берилган тушунтиришларнинг судлар томонидан қандай бажарилаётганлигини назорат қилади.

Конституциянинг 80-моддаси 3-бандига мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенати Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимига биноан Ўзбекистон Республикаси Олий суди раиси ва аъзоларини сайлайди.

Олий суд судлов ишларини биринчи инстанция, апелляция, кассация ҳамда назорат тартибида ҳам кўриб чиқиши мумкин.

«Судлар тўғрисида»ги Қонуннинг 14-моддасига мувофиқ, Олий суд раиси, унинг биринчи ўринбосари ва ўринбосарлари, судлов ҳайъатлари раислари, Ўзбекистон Республикаси Олий суди судьяларидан иборат бўлиб, қуйидаги таркибда иш олиб боради:

- Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми;
- Ўзбекистон Республикаси Олий суди Раёсати;
- Фуқаролик ишлари бўйича судлов ҳайъати;
- Жиноят ишлари бўйича судлов ҳайъати;
- Ҳарбий ҳайъат.

Олий суд Пленуми энг юқори судлов инстанцияси бўлиб, Ўзбекистон Республикаси Олий суди судьялари ва Қорақалпоғистон Республикаси фуқаролик ва жиноят ишлари бўйича Олий судларининг раисларидан иборат таркибда иш олиб боради.

Олий суд Пленумининг мажлисларида Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори қатнашади. Пленум мажлисларида Конституциявий суд раиси, Олий хўжалик суди раиси, Адлия вазири, судьялар, Ўзбекистон Республикаси Олий суди ҳузуридаги илмий-маслаҳат кенгаши аъзолари иштирок этиши мумкин.

Олий суд Пленуми белгиланган муддатларда, яъни тўрт ойда камида бир марта чақирилади. Муҳокама қилинадиган умумий масалаларга доир ҳужжатлар лойиҳалари Олий суд Пленумининг аъзоларига, Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорига мажлисдан йигирма кун илгари юборилади.

Олий суд Пленуми Пленум аъзоларининг камида учдан икки қисми ҳозир бўлган тақдирда ваколатли ҳисобланади.

Олий суд Пленумининг котиби Олий суд судьяси вазифасини бажариш билан бирга Олий суд Пленумининг мажлисини тайёрлашга, мажлис баённомасини юритишга доир ишларни ташкилий жиҳатдан таъминлайди ва Олий суд Пленуми қабул қилган қарорларнинг ижроси учун зарур бўлган ҳаракатларни амалга оширади.

Муайян суд ишларини ҳал этиш билан боғлиқ бўлмаган, Олий суд раиси ёки Республика Бош прокурори томонидан Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми муҳокамасига киритилган масалалар тегишлича уларнинг маърузалари ёки улар ваколат берган шахсларнинг маърузалари бўйича тингланади. Бу масалалар муҳокамасида Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг мажлисига таклиф қилинган шахслар иштирок этиши мумкин.

111-модда . Мулкчиликнинг турли шакллариغا асосланган корхоналар, муассасалар, ташкилотлар ўртасидаги, шунингдек тадбиркорлар ўртасидаги, иқтисодийёт соҳасида ва уни бошқариш жараёнида вужудга келадиган хўжалик низоларини ҳал этиш Олий хўжалик суди ва хўжалик судлари томонидан уларнинг ваколатлари доирасида амалга оширилади.

Иқтисодий соҳада, турли мулк шакллариغا эга ташкилотлар, идоралар, корхоналарни бошқариш жараёнида, шунингдек, тадбиркорлар орасида вужудга келадиган муносабатларда юзага

чиққан хўжалик соҳасидаги низоларни ҳал қилиш Ўзбекистон Республикасида хўжалик судлари томонидан амалга оширилади.

Хўжалик судлари тизими, умумий юрисдикция судлари тизимидан фарқли равишда, икки бўғиндан иборат. Улар Ўзбекистон Республикасининг Олий хўжалик суди, Қорақалпоғистон Республикаси хўжалик суди, вилоятлар ҳамда Тошкент шаҳар хўжалик судлари ҳисобланади.

Хўжалик судларининг асосий вазифалари: ташкилотлар ва фуқароларнинг қонуний ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш, қонунчиликни тўғри ва бир хилда қўллаш; иқтисодий муносабатларда қонунийликни мустақкамлаш ва қонунчиликнинг ҳуқуқий воситаларидан фойдаланишга шароит яратишдан иборат.

Хўжалик суди фаолиятининг асосий тамойиллари: қонунийлик, хўжалик суди судьяларининг мустақиллиги; суд ва қонун олдида ҳамманинг тенглиги; томонларнинг тенг ҳуқуқлилиги, иш юритишда ошкоралик, суд ҳужжатларининг мажбурийлиги ҳисобланади.

Суднинг қонуний кучга кирган ҳуқуқий ҳужжатлари — хўжалик судининг тўхтама, қарори, ажрими барча давлат органлари, маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органлари ҳамда бошқа органлар, мансабдор шахслар ва фуқаролар томонидан Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида бажарилиши шарт.

«Судлар тўғрисида»ги Қонуннинг 43-моддасига биноан Ўзбекистон Республикасининг Олий хўжалик суди хўжалик ишларини юритиш соҳасида суд ҳокимиятининг олий органидир.

Конституциянинг 80-моддаси 4-бандига мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенати Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимига биноан Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди раиси ва аъзоларини сайлайди.

Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди Қорақалпоғистон Республикаси хўжалик судининг, вилоятлар ва Тошкент шаҳар хўжалик судларининг судлов фаолияти устидан назорат олиб бориш ҳуқуқига эга.

Олий хўжалик суди ишларни биринчи инстанция суди сифатида, кассация тартибида ва назорат тартибида кўради. Ўзбекистон Республикаси Олий суди Олий хўжалик суди Пленумининг тушунтиришлари хўжалик судлари томонидан бажарилишини назорат қилади, қуйи хўжалик судлари фаолиятини текширади, хўжалик судларининг ишини ташкил этиш бўйича ижобий тажрибаларни ўрганади, умумлаштиради ва оммалаштиради.

112-модда . Судьялар мустақилдирлар, фақат қонунга бўйсунадилар. Судьяларнинг одил судловни амалга ошириш борасидаги фаолиятига бирон-бир тарзда аралашишга йўл қўйилмайди ва бундай аралашиш қонунга мувофиқ жавобгарликка сабаб бўлади.

Судьяларнинг дахлсизлиги қонун билан кафолатланади.

Судьялар сенатор, давлат ҳокимияти вакиллик органларининг депутати бўлиши мумкин эмас.

Судьялар сиёсий партияларнинг аъзоси бўлиши, сиёсий ҳаракатларда иштирок этиши, шунингдек илмий ва педагогик фаолиятдан ташқари ҳақ тўланадиган бошқа бирон-бир фаолият турлари билан шуғулланиши мумкин эмас.

Судья ваколат муддати тугагунга қадар судьялик вазифасидан қонунда кўрсатилган асослар бўлгандагина озод этилиши мумкин.

Юртимизда судьяларнинг мустақиллиги асосий конституциявий тамойиллардан бўлиб, суд ҳокимиятининг мустақиллиги ва самарали фаолиятини, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қила олишини таъминловчи муҳим шартлардан бири ҳисобланади.

Шарҳланаётган моддага биноан, судьялар мустақилдирлар, фақат қонунга бўйсунадилар. Судьялар Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенатига, Қонунчилик палатасига, Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгесига, вилоятлар, туманлар ва шаҳарлар давлат ҳокимияти вакиллик органларига депутат бўлиши мумкин эмас.

Судьялар сиёсий партияларнинг аъзоси бўлиши, сиёсий ҳаракатларда иштирок этиши, илмий ва педагогик фаолиятдан ташқари, ҳақ тўланадиган бошқа бирон-бир фаолият турлари билан шуғулланиши мумкин эмас.

«Судлар тўғрисида»ги қонуннинг 72-моддасига кўра, Ўзбекистон Республикаси Олий суди, Олий хўжалик суди судьясининг ваколатлари муддатидан илгари Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимномасига биноан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан; вилоятлар, Тошкент шаҳар судлари, туманлараро, туман (шаҳар) судлари, ҳарбий судлар судьясининг ваколатлари эса Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Судьяларни танлаш ва лавозимларга тавсия этиш бўйича олий малака комиссиясининг тақдимномасига биноан Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан; хўжалик судлари судьясининг ваколатлари Олий хўжалик суди раисининг

тақдимномасига биноан Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан; фуқаролик ва жиноят ишлари бўйича Қорақалпоғистон Республикаси судлари судьяларининг ваколатлари Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси Раисининг тақдимномасига биноан Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси томонидан қуйидаги ҳолларда тугатилади:

- 1) судья қасамёдни бузган тақдирда;
- 2) ёзма ариза берган тақдирда;
- 3) судьяларнинг тегишли малака ҳайъати томонидан огоҳлантириш қилинганидан ёки ваколатлари тўхтатилганидан кейин у судья лавозимида зид фаолият билан шуғулланишни давом эттирарган тақдирда;
- 4) суд қарори билан муомалага лаёқатсиз деб топилган тақдирда;
- 5) Ўзбекистон Республикаси фуқаролигини йўқотган тақдирда;
- 6) унга нисбатан суднинг айблов ҳукми қонуний кучга кирган тақдирда;
- 7) суднинг қарори билан вафот этган деб эълон қилинган тақдирда;
- 8) соғлиғи ҳолатига ёки бошқа узрли сабабларга кўра узоқ вақт мобайнида судьялик вазифасини бажаришга қодир бўлмай қолган тақдирда.

Суд қонун устуворлигини таъминловчи бош механизм бўлиши билан бирга, айтилган вақтда, ҳуқуқий давлатга хос бўлган ҳуқуқ манбаларининг Конституция ва қонунларга мос қўлланилиши ва ҳимоя этилишини назорат қилади.

Судьялар мустақиллигини таъминлашнинг кафолат тизими «Судлар тўғрисида»ги қонуннинг 67-моддасида белгилаб қўйилган бўлиб, у қуйидагилар орқали таъминланади:

- қонунда белгиланган тартибда судьяларнинг сайланиши, тайинланиши ва судьяликдан озод қилиниши;
- уларнинг дахлсизлиги;
- одил судловни амалга оширишдаги қатъий таомил;
- қарор чиқариш чоғида судьялар маслаҳатининг сир тутилиши ва уни ошкор қилишни талаб этишнинг тақиқланганлиги;
- судга ҳурматсизлик ёки муайян ишларни ҳал қилишга ара-лашганлик, судьялар дахлсизлигини бузганлик учун жавобгарликнинг белгиланганлиги;
- судьяга давлат ҳисобидан унинг юксак мақомига муносиб моддий ва ижтимоий таъминот бериш билан.

Судьялар мустақиллигининг асосий кафолатларидан бири уларнинг дахлсизлиги ҳисобланади. Яъни судьялар иш бўйича бежавотир қарор чиқариш имкониятига эга бўлиши лозим ҳамда чиқарилган қарор юзасидан ҳеч ким томонидан таъқиб этилмаслиги ва ҳеч кимнинг унинг ушбу қарори юзасидан изоҳ талаб қилишга ёки бекор қилишга аралашуви мумкин эмаслиги кафолатланади.

Судьяларнинг дахлсизлик институти, судьяларнинг, аввало шахси дахлсиз эканлигини, ҳар қандай ҳолатда ҳам унга бўладиган тажовуздан сақланиш шароитларини ўзида ифодалайди. Судьянинг дахлсизлиги унинг турар жойига, хизмат хонасига, фойдаланадиган транспорти ва алоқа воситаларига, хат-хабарларига, унга тегишли ашёлар ва ҳужжатларга тааллуқдир. Қонун судьяларнинг ўзларини ҳам жиноий жавобгарликка тортишнинг алоҳида тартибини белгилайди. Шунингдек, судья судьяларнинг тегишли малака ҳайъатининг розилигисиз маъмурий жавобгарликка тортилиши мумкин эмас. Судьяни жиноий жавобгарликка тортиш фақат қонун билан белгилаб қўйилган тартибда амалга оширилади. Судьяга нисбатан жиноят иши фақат Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори томонидан қўзғатилиши мумкин. Шунингдек, судья Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг ёки Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Пленумининг розилигисиз жиноий жавобгарликка тортилиши, ҳибсга олиниши мумкин эмас.

Судьялар дахлсизлигининг барча кафолатлари судда ўз вазифаларини бажараётган халқ маслаҳатчиларига ҳам татбиқ этилади.

Ўзбекистон Республикасининг қонунларида судьялар фаолиятига аралашганлик учун маъмурий ва жиноий жавобгарлик кўзда тутилган. Жумладан, Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексининг 180 – 182-моддаларида судга ҳурматсизлик қилиш, суднинг хусусий ажрими (қарори) бўйича чоралар кўрмаслик, халқ маслаҳатчисининг судга боришига тўсқинлик қилиш учун жавобгарлик белгиланган бўлса, амалдаги Жиноят кодексининг 236-моддасида тергов қилишга ёки суд ишларини ҳал этишга аралашиб, яъни ишнинг ҳар томонлама, тўла ва холисона ўрганилишига тўсқинлик қилиш мақсадида суриштирувчи, терговчи ёки прокурорга ёхуд адолатсиз ҳукм, ҳал қилув қарори, ажрим ёки қарор чиқарилишига эришиш мақсадида судьяга турли шаклда қонунга хилоф равишда таъсир ўтказиш учун жиноий жавобгарлик белгиланган.

Судьяларнинг дахлсизлиги уларнинг фуқаро сифатидаги шахсий имтиёзи бўлмай, балки судьялик лавозими билан боғлиқ бўлган оммавий ҳокимият, яъни одил судлов манфаатларини ҳимоя қилишга қаратилган восита ҳисобланади.

113-модда. Ҳамма судларда ишлар очик кўрилади. Ишларни ёпиқ мажлисда тинглашга қонунда белгиланган ҳоллардагина йўл қўйилади.

Судларда ишларни ошкора муҳокама қилиш тамойили барча жиноят ва фуқаролик ишига тааллуқдир. Мазкур тамойил фуқаролик ёки жиноят ишларида тараф сифатида иштирок этмаган фуқаролар учун у ёки бу суд ишини суд томонидан муҳокама қилиш пайтида иштирок қилиш имкониятини таъминлаб беради. Суд жараёни судда иштирок этаётган фуқароларга ҳамда судланувчининг ўзига тарбиявий жиҳатдан таъсир қилади.

Ёпиқ суд муҳокамасида ишларни кўриш зарурий ҳолатларда ва қонунга асосланган равишда ўтказилади. Масалан, ЖПКнинг 19-моддасига биноан, агарда суд муҳокамасида давлат сирларини ошкор қилиш хавфи мавжуд бўлса ёки жиноят иши жинсий жиноят билан алоқадор бўлса, бундай ишлар ёпиқ суд мажлисида муҳокама қилинади.

Ёпиқ суд мажлисига, суднинг ажримига кўра, 18 ёшга етмаган шахслар таклиф қилинмайди. Бошқа ишлар бўйича, асосан фуқароларнинг шахсий ҳаётини ошкор қилувчи ёки уларнинг кадр-қимматини камситувчи ҳолларда ёхуд жабрланувчи, гувоҳ ва ишда иштирок этаётган бошқа шахсларнинг, уларнинг оила аъзоларининг шахсий хавфсизлигини таъминлашга дахлдор ҳолларда суд муҳокамалари ёпиқ суд мажлисида ўтказилади.

Ишнинг ҳолатига қараб суд муҳокамасининг барча жараёни ёки унинг маълум қисми ёпиқ бўлиши мумкин.

Суд жабрланувчи ёки судланувчининг яқин қариндошлари ва бошқа шахсларга ёпиқ суд муҳокамасида иштирок қилиш имкониятини яратиши мумкин, лекин уларни даставвал суд мажлисида кўриладиган маълумотларни ошкор этмаслик борасидаги жавобгарлик тўғрисида огоҳлантиради. Бундан ташқари, суд алоҳида шахсларни агар уларнинг иштироки суд муҳокамасини ўтказиш ишига зид бўладиган бўлса ёки тартиб-интизомни сақлаш масаласини ҳал қилишга ёрдам берса очик суд муҳокамасида залда бўлиш ҳуқуқидан маҳрум этиши мумкин.

Жиноят ишларини муҳокама қилганда суд залида овоз ёзилган фонограмма, тасвирга туширилган суратлар, видеога ёки кинога олинган тасмаларни кўриб чиқиш масаласи фақат суднинг раиси томонидангина ҳал этилади.

Процессуал қонунчиликда қайд этилишича, шахсий хат-хабарлар билан алмашув, телеграф орқали хат-хабарлар билан алмашув суд муҳокамасида айнан шу хабарларни юборган ва хат-хабарларни олган шахслар рухсатига асосан ошкор қилиниши лозим. Бундай рухсат олинмаган тақдирда суд уларни ёпиқ суд мажлисида ўрганиши керак бўлади.

Ёпиқ суд мажлисида фуқаролик ва жиноят ишларини кўриб чиқиш суд юритиш қоидаларининг барча талабларига риоя қилишни тақозо этади. Суднинг ҳукми ёки қарори барча ҳолатларда очиқ суд мажлисида эълон қилинади.

Суд фаолиятининг ошкоралигини ошириш масалаларида судлар оммавий ахборот воситалари ходимларига хабар қилиши, жамоат ташкилотлари ва меҳнат жамоаларига маълум қилиши мумкин. Ўз навбатида, ошкора суд мажлисларини бевосита корхона, муассаса ва ташкилотларда ўтказишга ҳам ҳақлидир.

114-м о д д а . Суд ҳокимияти чиқарган ҳужжатлар барча давлат органлари, жамоат бирлашмалари, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, мансабдор шахслар ва фуқаролар учун мажбурийдир.

Ушбу моддада белгиланган конституциявий тамойил суд ҳокимиятининг амалда мустақил ва самарали фаолият юритишининг кафолатидир. «Судлар тўғрисида»ги қонуннинг 5-моддасига кўра, суд ҳужжатлари барча давлат органлари, жамоат бирлашмалари, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, мансабдор шахслар ва фуқаролар учун мажбурийдир ҳамда Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида ижро этилиши шарт.

Мамлакатимизда бугунги кунда турмушнинг барча соҳаларида ислохотлар бўлаётганлиги ҳеч кимга сир эмас. Ушбу ислохотлардан кўзланган мақсадлардан бири – иқтисодиёт, одил судлов, давлат тузилмалари йўлида ғов бўлиб турган, ҳар бир инсонга унинг муносиб турмуш кечириши, ўз имкониятларини тўлиқ намоён этиши учун шарт-шароит яратишга ҳамда фуқароларимиз фаровонлигининг ошишига ҳалал бераётган барча тўсиқларни бартараф этишдан иборат.

Ушбу ислоҳотларни амалга оширишда суд қарорларини ижро этиш тизимининг такомиллаштирилиши муҳим аҳамиятга эга. Чунки, суд қарорларини ижро қилиш фуқароларнинг бузилган қонуний ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилишнинг ҳал қилувчи босқичи ҳисобланади.

Мамлакатимизда судьяларнинг мустақиллигига эришиш, судлар фаолиятини ташкилий, моддий-техника ва маблағ билан таъминлаш масалаларини такомиллаштириш мақсадида Вазирлар Маҳкамасининг 2001 йил 22 сентябрдаги қарорига биноан Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги ҳузурида махсус ваколатли орган — Суд қарорларининг ижро этилиши, судлар фаолиятини моддий-техника жиҳатидан ва молиявий таъминлаш Департаменти ва унинг жойлардаги бўлинмалари ташкил этилди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 31 августдаги «Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги ҳузуридаги Суд қарорларини ижро этиш, судлар фаолиятини моддий-техника жиҳатидан ва молиявий таъминлаш Департаменти фаолиятини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарори суд қарорларини ижро этиш тизимини такомиллаштиришда муҳим роль ўйнади.

Ўз навбатида давлат органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмалари, бошқа юридик ва жисмоний шахслар судьяларнинг одил судловни амалга ошириш билан боғлиқ барча талабларини ва фармойишларини сўзсиз бажаришлари лозимдир. Шунингдек, одил судловни амалга ошириш учун зарур бўлган барча ахборот, ҳужжатлар ва уларнинг нусхалари судьяларнинг талабларига биноан бепул берилади.

Судьяларнинг мазкур талабларини ва фармойишларини бажармаслик қонунда белгиланган тартибда жавобгарликка сабаб бўлади. Бу нормалар Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал, Фуқаролик-процессуал ва маъмурий қонунчилигининг тегишли моддаларида белгилаб қўйилган. Масалан, Ўзбекистон Республикаси ЖПКнинг 497, 528 — 531-моддалари суд ҳукми, ажрими, қарорининг кучга кириши, уларнинг бажарилиш тартиблари ҳақидаги нормаларни ўзида ифода этган.

Мазкур конституцияний норма халқаро ҳуқуқ нормаларига тўлиқ мос келади ва барча ривожланган мамлакатлар конституцияларида мустаҳкамлаб қўйиладиган нормалар сирасига кирди.

115-модда. Ўзбекистон Республикасида суд ишларини юри-тиш ўзбек тилида, қорақалпоқ тилида ёки муайян жойдаги кўпчи-лик аҳоли сўзлашадиган тилда олиб борилади. Суд ишлари олиб борилаётган тилни билмайдиган судда қатнашувчи шахсларнинг таржимон орқали иш материаллари билан тўла танишиш ва суд ишларида иштирок этиш ҳуқуқи ҳамда судда она тилида сўзлаш ҳуқуқи таъминланади.

Суд ишлари юритиладиган тил Жиноят-процессуал кодек-сининг 20-моддаси ва «Судлар тўғрисида»ги Қонуннинг 8-мод-дасида мустақамлаб қўйилган. Процессуал қонунчилик процесс иштирокчиларига ўз процессуал ҳуқуқ ва мажбуриятларини тўлиқ билишлари учун қатор аниқлик ва қўшимчалар киритади ҳамда кафолатлар яратиб беради. Суд ишлари олиб борилаётган тилни билмайдиган суд иштирокчиларига таржимон хизматидан фой-даланиш имконияти кафолатланган. Таржимонга ҳам, ўз навба-тида, ишни аниқ ҳамда тўлиқ бажариш мажбурияти юклатилади. Ушбу мажбуриятни лозим даражада бажармаслик ҳатто, таржи-моннинг жинойий жавобгарликка тортилиши учун сабаб бўлади. Айбланувчига (гумондорга, судланувчига) таржимон томонидан барча ҳолатларда кўрсатилган ёрдам бепул амалга оширилади.

Масъул органларнинг мансабдор шахслари процесс ишти-рокчиларига уларнинг ҳуқуқларини тушунтириш мажбуриятини олар эканлар, шу жумладан уларни таржимон билан таъминла-ниш ҳуқуқи, шунингдек, процесс иштирокчисининг ўз она ти-лида ёки ўзи яхши биладиган тилида тушунтириш ва судда сўзлаш ҳуқуқига эга эканлиги ҳақида огоҳлантириши шарт.

Тергов ҳамда суд ҳужжатлари ушбу шахсларга уларнинг ту-шунадиган тилига таржима қилиниб топширилади. Булардан таш-қари, судда юритилаётган тилни яхши билмайдиган шахсларнинг дастлабки тергов ёки суд муҳокамаси даврида таржимон билан мажбурий таъминланиши белгиланган.

116-модда. Айбланувчи ҳимояланиш ҳуқуқи билан таъмин-ланади.

Тергов ва суд ишини юритишнинг ҳар қандай босқичида ма-лакали юридик ёрдам олиш ҳуқуқи кафолатланади. Фуқаролар-га, корхона, муассаса ва ташкилотларга юридик ёрдам бериш учун адвокатура фаолият кўрсатади. Адвокатурани ташкил этиш ва унинг иш тартиби қонун билан белгиланади.

Бу тамойил моҳияти Ўзбекистон Республикаси Жиноят-про-цессуал кодексининг 24-моддасида тўла ифода этилган. Ушбу нор-

малар жиной жавобгарликка тортилаётган шахсларнинг ҳимояланиш ҳуқуқи мавжудлигини белгилаб қўйиш билан кифояланмай, балки ушбу ҳуқуқнинг кафолатланишига алоҳида урғу беради.

Тергов ва суд ишларини юритишнинг ҳар қандай босқичида айбланувчиларга малакали юридик ёрдам олиш ҳуқуқи кафолатланади. Конституциямизнинг 26-моддаси 1-қисмида фуқароларнинг шахсий ҳуқуқлари белгилаб берилган: «Жинойт содир этганликда айбланаётган ҳар бир шахснинг иши судда қонуний тартибда, ошкора қўриб чиқилиб, унинг айби аниқланмагунча у айбдор ҳисобланмайди. Судда айбланаётган шахсга ўзини ҳимоя қилиш учун барча шароитлар таъминлаб берилади».

Асосий Қонунда фуқароларнинг суд ҳимоясида бўлиш ҳуқуқини таъминлашга алоҳида эътибор берилган.

Конституциянинг 44-моддасида ҳар бир шахсга ўз ҳуқуқ ва эркинликларини суд орқали ҳимоя қилиш, давлат органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмаларининг ғайриқонуний хатти-ҳаракатлари устидан судга шикоят қилиш ҳуқуқи кафолатланган. Ушбу Конституциявий норманинг амал қилиш тартиби қонун ҳужжатларида, хусусан, 1995 йил 30 августда қабул қилинган «Фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини бузадиган хатти-ҳаракатлар ва қарорлар устидан судга шикоят қилиш тўғрисида»ги қонун ва бошқа норматив ҳужжатларда белгиланган.

Ҳар бир шахс ўз манфаатини шахсан ёки қонуний вакил орқали ҳимоя қилиш ҳуқуқига эгадир. Ўз ҳуқуқларини қонуний вакил воситасида ҳимоя қилиш имконияти ҳуқуқ лаёқатига эга бўлган, фикрлай оладиган жисмоний шахсларга ҳам берилади.

Шарҳланаётган конституциявий норма умум эътироф этилган халқаро ҳужжатларга тўла мос келади. Масалан, айбсизлик презумпцияси инсон ҳуқуқлари соҳасидаги эътиборли халқаро ҳужжатлар: Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси (11-модда), Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пакт (14-модда), Инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини ҳимоя қилиш тўғрисидаги Европа конвенцияси (6-моддасининг 2-банди) нормаларида ўз ифодасини топган.

Айбсизлик презумпцияси судья, терговчи ва прокурорларнинг шахсий фикрларини эмас, балки шахснинг объектив ҳуқуқий ҳолатини ўзида ифодалайди. Исботлаш бурчи юклатилган шахслар томонидан гумон қилинувчининг айби тўла, ҳар томонлама

ва холисона исботланганидан сўнг айбланувчини суд айбдор деб топиши мумкин.

Суд томонидан қонуний кучга кирган айблов ҳукми чиқарилмагунга қадар айбланувчи айбсиз деб ҳисобланади. Айбсизлик презумпцияси қоидасига кўра, мавжуд барча шубҳа ва тахминлар айбланувчи фойдасига ҳал қилинади, бу эса, ўз навбатида, шахснинг маълум жиноят бўйича айбсизлигини кўрсатади.

Айбланувчига нисбатан суднинг ҳукми қонуний кучга киргунга қадар, ҳаттоки у ушлаб турилган бўлса ҳам, унинг меҳнат, оила ва бошқа ҳуқуқ ҳамда эркинликлари амалда чекланмайди. Умуман ушбу конституциявий тамойилга мувофиқ, айбланувчига нисбатан суднинг айблов ҳукми қонуний кучга кирмагунга қадар, унга ҳеч ким айбдор сифатида муомала қилиши мумкин эмас.

Жиноий жавобгарликка тортилган шахсларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш мақсадида, уларга кенг ҳуқуқлар белгиланган: улар ўзларининг нимада айбланаётганлигини билиш, ўзларига қўйилган айблов юзасидан ва ишнинг бошқа ҳолатлари бўйича кўрсатув ва тушунтириш бериш; жиноий ҳаракатларини исботловчи далиллар билан танишиш, ўзларига нисбатан жиноят ишини юритишга масъул бўлган давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг ҳаракатлари устидан шикоят қилиш ҳуқуқларига эга.

Ҳимояланиш ҳуқуқи суриштурувчи, терговчи, прокурор, суд зиммасига гумон қилинувчига, айбланувчига ва судланувчига унга берилган ҳуқуқларни тушунтириб бериш ҳамда ўзига қўйилган айбловдан ҳимояланиши учун қонунда назарда тутилган барча восита ва усуллардан фойдаланишда ҳақиқий имконият яратиб беришни юклайди.

Ушбу органлар иш материаллари билан батафсил танишишлари, айбни тасдиқловчи ёки рад этувчи ҳолатларни ҳар томонлама ўрганишлари лозим.

Айбланувчи ўз ҳуқуқларини шахсан ҳимоя қилиши, шунингдек, ўз илтимосига кўра ҳимоячи билан таъминланиши мумкин. Қонунда ҳимоячини таклиф этиш тартиби белгилаб қўйилган.

Жиноят-процессуал кодексининг 49-моддасига мувофиқ ҳимоячининг ишда айбланувчига айб эълон қилинган вақтдан ёки у гумон қилинган деб эътироф этилганлиги тўғрисидаги қарор эълон қилинган ёхуд у ушланган пайдан бошлаб иштирок этишига руҳсат этилади. Қонунда ҳимоячига ҳимояси остидаги шахс-

нинг қонуний ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилишда фаол иштирок этиши учун кенг ҳуқуқлар белгиланган.

Ҳозирги вақтда адвокатура зиммасига барча жисмоний ва юридик шахсларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини муҳофаза қилишга, одил судловни амалга оширишга, қонунийликка риоя қилиш ва уни мустаҳкамлашга, фуқароларни қонунларга аниқ ва очишмай риоя этиш, бошқа шахсларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари, шаън ва қадр-қимматларини ҳурмат қилиш руҳида тарбиялашга кўмаклашиш юклатилган.

Ўзбекистон Республикасининг «Адвокатура тўғрисида»ги 1996 йил 27 декабрда қабул қилинган қонуни адвокатурага қуйидагича таъриф беради: «Адвокатура — ҳуқуқий институт бўлиб, у адвокатлик фаолияти билан шуғулланувчи шахслар ҳамда хусусий адвокатлик амалиёти билан шуғулланувчи айрим шахсларнинг мустақил, кўнгилли, касбий бирлашмаларини ўз ичига олади» (1-модда). «Адвокатура тўғрисида»ги қонун, шунингдек, адвокатуранинг олдида турган вазифаларни ҳам белгилаб беради. Конституцияга мувофиқ, адвокатура Ўзбекистон Республикаси фуқароларига, чет эл фуқароларига, фуқаролиги бўлмаган шахсларга, корхоналар, ташкилотлар, муассасаларга юридик ёрдам кўрсатади.

Адвокатура фаолиятининг қуйидаги асосий турлари мавжуддир:

— ҳуқуқий масалалар бўйича маслаҳатлар ва тушунтиришлар бериш, қонун ҳужжатлари юзасидан оғзаки ва ёзма маълумотномалар бериш;

— ҳуқуқий хусусиятдаги аризалар, шикоятлар ва бошқа ҳужжатларни тузиш;

— судда, бошқа давлат органларида, жисмоний ва юридик шахслар олдида фуқаролик ишлари бўйича ҳамда маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги ишлар бўйича вакилликни амалга ошириш;

— жиноят ишлари бўйича дастлабки терговда ва судда ҳимоячи, жабрланувчи, фуқаровий даъвогар ва фуқаровий жавобгарнинг ҳимоячиси сифатида иштирок этиш;

— тадбиркорлик фаолиятига юридик хизмат кўрсатиш.

Адвокат Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари билан тақиқланмаган бошқа юридик ёрдам турларини ҳам кўрсатиши мумкин («Адвокатура тўғрисида»ги қонуннинг 5-моддаси). Моҳияти жиҳатидан юридик ёрдам кенг қамровли фаолиятни на-

зарда тутади: керакли меъёрий ҳужжатни топишда ёрдам бериш, бу ҳужжатнинг мазмунини тушунтириш, ариза ёки илтимоснома, бошқа ҳужжатни тузишда кўмаклашиш, аргументларни ҳамда юзага келган муаммони самаралироқ ҳал қилиши мумкин бўлган органни танлаш, судда ёки бошқа органда вакилликни амалга ошириш, жиноят ишлари бўйича ҳимояни амалга ошириш ёки маъмурий жавобгарликка тортилаётган фуқаронинг қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш ва ҳоказо.

Қонун ҳужжатларини қўллаш юзасидан маслаҳатлар бериш адвокатлик фаолиятининг муҳим қисми ҳисобланади. Бундай маслаҳатлар кўпинча амалдаги фуқаролик, оила, меҳнат, маъмурий ва жиноят қонун ҳужжатларини тушунтиришдан иборат бўлиб, уларнинг асосий кўпчилигини суд ишлари бўйича маслаҳатлар ташкил қилади. Адвокатлик фаолиятининг бошқа тури – ўз маслаҳатчи юристларига эга бўлмаган ташкилотларга юридик хизмат кўрсатишдан иборат. Мазкур юридик хизмат юридик маслаҳатхоналар билан тузиладиган битимларга асосан кўрсатилади ва бу битимларда томонларнинг мажбуриятлари батафсил кўрсатиб ўтилади. Тадбиркорлик фаолияти юзасидан хизмат кўрсатувчи адвокат чиқарилаётган буйруқлар ва бошқа ҳуқуқий қарорларнинг қонунга мослигини текширади, шартномаолди ҳужжатларни ва шартномаларни расмийлаштиришда иштирок этади, даъво қўзғатиш бўйича иш юритади ва судларнинг иш юритувида қатнашади, маъмурий-бошқарув аппарати, ишчилар ва хизматчиларга ҳуқуқий масалалар юзасидан маслаҳатлар беради ва ҳоказо.

XXIII боб

САЙЛОВ ТИЗИМИ

117-модда. Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари давлат ҳокимияти органларига сайлаш ва сайланиш ҳуқуқига эгадирлар. Ҳар бир сайловчи бир овозга эга. Овоз бериш ҳуқуқи, ўз хоҳиш-иродасини билдириш тенглиги ва эркинлиги қонун билан кафолатланади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасига ҳамда Қорақалпоғистон Республикаси Жўрғи Кенгесига, вилоятлар, туманлар, шаҳарлар давлат ҳокимияти вакиллик органларига сайлов тегишинча уларнинг конституциявий ваколат муддати ту-

гайдиган йилда — декабрь ойи учинчи ўн кунлигининг биринчи якшанбасида ўтказилади. Сайловлар умумий, тенг ва тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи асосида яширин овоз бериш йўли билан ўтказилади. Ўзбекистон Республикасининг ўн саккиз ёшга тўлган фуқаролари сайлаш ҳуқуқига эгадирлар.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати аъзолари Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорги Кенгеси, вилоятлар, туманлар ва шаҳарлар давлат ҳокимияти вакиллик органлари депутатларининг тегишли қўшма мажлисларида мазкур депутатлар сайланганидан сўнг бир ой ичида улар орасидан яширин овоз бериш йўли билан сайланадилар.

Суд томонидан муомалага лаёқатсиз деб топилган фуқаролар, шунингдек суд ҳукми билан озодликдан маҳрум этиш жойларида сақланаётган шахслар сайланиши мумкин эмас ва сайловда қатнашмайдилар. Бошқа ҳар қандай ҳолларда фуқароларнинг сайлов ҳуқуқларини тўғридан-тўғри ёки билвосита чеклашга йўл қўйилмайди.

Ўзбекистон Республикаси фуқароси бир вақтнинг ўзида иккидан ортиқ давлат ҳокимияти вакиллик органининг депутати бўлиши мумкин эмас.

Сайлов ўтказиш тартиби қонун билан белгиланади.

Демократик тамойиллар асосида ташкил қилинган ва ўтказилган сайловлар мамлакат фуқароларининг давлат органларини тузишдаги иштирокини таъминлайди. Сайловлар натижасида жамият аъзоларининг хоҳиш-иродаси, олиб борилаётган сиёсатга муносабати аниқланади, фикрлар хилма-хиллиги намоён бўлади. Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари жамият ва давлат ишларини бошқаришда бевосита ҳамда ўз вакиллари орқали иштирок этиш ҳуқуқига эгадирлар. Бу ҳуқуқ фуқароларнинг референдумларда, Ўзбекистон Республикаси Президенти сайловида ва ҳокимиятнинг вакиллик органлари сайловида қатнашиши орқали амалга оширилади.

Сайлов тизими — жамиятда давлатнинг вакиллик органларини сайлаш йўли билан юзага келувчи давлат сиёсий муносабатлари тизимидир. Сайлов тизими ибораси, шунингдек, депутатлик мандатларига номзодлар қўрсатиш, депутатни сайлаш учун етарли бўлган сайловчилар овозининг миқдори, депутатлик мандатларининг номзод қўрсатган сиёсий партиялар ўртасида қандай тақсимланиши, сайлов натижаларини аниқлаш тартиби каби омиллар йиғиндисини ҳам билдиради.

Сайлов тизими қуйидагиларни ўз ичига олади: сайланадиган органларни шакллантиришда иштирок этиш тамойиллари ва шарт-

лари; сайловларни ташкил этиш ва ўтказиш тартиби. Сайлов тизимининг қуйидаги турлари мавжуд: 1. Мажоритар сайлов тизими. 2. Пропорционал сайлов тизими. 3. Аралаш сайлов тизими.

Мажоритар сайлов тизимида сайлов округида кўпчилик овоз олган сиёсий партиядан ёки ташаббускор гуруҳдан бўлган бир номзод (бир мандатли округда) ёки бир неча номзодлар (кўп мандатли округда) сайланган ҳисобланади. Озчилик овозига эга бўлган сиёсий партия ва ташаббускор гуруҳлар номзодлари белгиланган ўринларга сайлана олмайди. Мажоритар сайлов тизими кўпчилик овози принципига асосланади. Ушбу сайлов тизимида аксарият ҳолларда нисбатан ва мутлақ кўпчилик овозларнинг сайловларда ютиб чиқиш қоидаси асос қилиб олинган бўлади. Республикамизда ҳам ушбу сайлов тизими бевосита сайловлар амалиётида қўлланилади.

Пропорционал сайлов тизими кўппартиявийликка асосланади. Бу сайлов тизимида ҳар бир сайлов округидаги мандатларга уларнинг ҳар бирида тўпланган овозлар бевосита таъсир қилади. Одатда, бу тизимдаги сайловларда хорижий мамлакатлар таърибасида овозларнинг меъёрий қисми белгиланади. Бунга асосан у ёки бу сиёсий партиянинг номзодлари ана шу белгиланган овозларни олгандан кейингина мандатларни тақсимлашда қатнашади. Бундай тизимда сайловчи амалда номзод учун эмас, балки сиёсий партия учун овоз беради.

Аралаш сайлов тизимида сайловчилар депутатларнинг айрим миқдорини мажоритар сайлов тизими асосида, айримларини эса пропорционал сайлов тизим асосида сайлайдилар. Аралаш тизимнинг қўлланилиши икки турдаги депутатларнинг сайланишига олиб келади. Биринчиси, сайлов округидаги сайловчилар билан анча боғлиқ бўлган депутат бўлиб, у сайловчилари олдида ўз масъулиятини сезади. Иккинчиси, партия рўйхати воситасида сайланган депутат бўлиб, у маълум округ сайловчиларига унча таниш бўлмаслиги мумкин, чунки сайловчи овоз берганда алоҳида номзод учун эмас, балки партия рўйхати учун овоз беради. Натижада, сайланган депутат ўзини муайян сайлов округи сайловчилари олдида эмас, балки уни рўйхатга киритган партия раҳбарлари олдида ҳисобдор сезади.

Сайловлар умумий, тенг ва тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи асосида яширин овоз бериш йўли билан ўтказилади.

Умумий сайлов ҳуқуқи принципи. Бу принципга кўра, фуқаролар жинси, ирқий ва миллий мансублиги, тили, динга муно-

сабати, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахсий ва ижтимоий мавқеи, маълумоти, машғулотининг тури ва хусусиятидан қатъи назар сайлаш ва сайланиш ҳуқуқига эгадирлар. Сайлов куни ўн саккиз ёшга тўлган Ўзбекистон Республикаси фуқаролари сайлаш ҳуқуқига эгадир. Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимиغا ўттиз беш ёшдан кичик бўлмаган, давлат тилини яхши биладиган, бевосита сайловгача камида ўн йил Ўзбекистон ҳудудида муқим яшаган Ўзбекистон Республикаси фуқароси сайланиши мумкин. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси депутатлигига сайланиш ҳуқуқига йигирма беш ёшга тўлган ҳамда камида беш йил Ўзбекистон Республикаси ҳудудида муқим яшаётган фуқаролар эгадирлар. Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларига сайлов кунигача йигирма бир ёшга тўлган Ўзбекистон Республикаси фуқаролари сайланиш ҳуқуқига эгадирлар. Суд томонидан муомалага лаёқатсиз деб топилган фуқаролар, шунингдек, суд ҳукми билан озодликдан маҳрум этиш жойларида сақланаётган шахслар сайланиши мумкин эмас ва сайловларда қатнашмайдилар.

Тенг сайлов принципи. Ҳар бир фуқаро – сайловчи бир овозга эга. Ҳар бир сайловчининг тегишли сайлов участкасида рўйхатга олинishi ва шу ердагина овоз бериши мумкинлигининг ўрнатилиши тенг сайлов ҳуқуқини кафолатлайди. Тенглик сайлашда ҳам, сайланишда ҳам бевосита таъминланади.

Тўғридан-тўғри сайлов принципи. Бу давлат ҳокимияти вакиллик органларига сайлов тўғридан-тўғри ўтказилишини билдиради. Сайловчилар номзодларга сайлов вақтида бевосита ижобий ёки қарши овоз беришлари мумкин. Тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқларининг амалга оширилиши сайловчиларнинг депутат билан бевосита алоқасини кучайтиради.

Яширин овоз бериш принципи. Ўзбекистон Республикасида Президент сайлови, ҳокимиятнинг вакиллик органларига сайловлар яширин овоз бериш йўли билан ўтказилади. Яширин овоз бериш сайловчининг ўз иродасини билдириши устидан назорат қилишга йўл қўйилмаслигини назарда тутади.

Сайлов жараёнларини амалга оширишда қуйидаги асосий ҳуқуқий манбалардан фойдаланилади. Булар «Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови тўғрисида»ги, «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси сайлови тўғрисида»ги, «Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларига сайлов тўғрисида»ги, Ўзбекистон Республикаси «Марказий сайлов комиссияси

тўғрисида»ги, «Фуқаролар сайлов ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида»ги қонунлардир.

Ўзбекистон Республикаси Президентлигига, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига ва бошқа вакиллик органларига сайловларни тайёрлаш ва уларни ўтказиш очиқ ва ошкоралик асосида амалга оширилади. Сайловларнинг ошкоралик принципи асосида ўтказилишини таъминлаб берувчи муҳим бир жараён — сайловчиларнинг республика Президентлигига кўрсатилган номзодларни ва ҳокимиятнинг вакиллик органларига кўрсатилган номзодларни ёқлаб ёки уларга қарши ташвиқот юритиш ҳуқуқига эгалигидир.

Конституцияда Ўзбекистон Республикаси Президенти сайловини, Олий Мажлиснинг Қонунчилик палатасига ҳамда Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси, вилоятлар, туманлар, шаҳарлардаги сайловларни ўтказиш муддати аниқ қилиб белгилаб қўйилган. Ушбу органлар ваколат муддати тугайдиган йилнинг декабрь ойи учинчи ўн кунлигининг биринчи якшанбаси сайлов ўтказиладиган кун деб эълон қилинган. Якшанба кунининг белгиланишида, деярли барча сайловчиларнинг ўз хонадонларида бўлиши ҳамда улар учун дам олиш кунининг қулайлиги ҳисобга олинган. Бундай сананинг белгиланганлигини кўплаб ривожланган давлатлар мисолида ҳам кузатишимиз мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови тўғрисидаги қонуннинг 24-моддасида Ўзбекистон Республикаси Президентлигига номзод сиёсий партиялар ва бевосита фуқаролар томонидан кўрсатилиши белгиланган.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг сайловини ташкил қилиш ва ўтказиш учун мазкур қонуннинг 12-моддасига мувофиқ қуйидаги сайлов комиссиялари тузилади:

- 1) Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссияси;
- 2) Ўзбекистон Республикаси Президентини сайлаш бўйича округ сайлов комиссияси;
- 3) Ўзбекистон Республикаси Президентини сайлаш бўйича участка сайлов комиссияси.

«Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида»ги қонуннинг 9-моддасига мувофиқ, Қонунчилик палатасига сайлов қуйидагилар томонидан ташкил этилади ва ўтказилади: Марказий сайлов комиссияси; округ сайлов комиссияси; участка сайлов комиссияси.

«Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларига сайлов тўғрисида»ги қонуннинг 9-моддасига кўра, қуйидаги сайлов комиссиялари ташкил этилади: Халқ депутатлари вилоят Кенгашига сайлов ўтказувчи вилоят сайлов комиссияси; халқ депутатлари туман Кенгашига сайлов ўтказувчи туман сайлов комиссияси; халқ депутатлари шаҳар Кенгашига сайлов ўтказувчи сайлов комиссияси; округ сайлов комиссиялари; участка сайлов комиссиялари.

Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссияси Ўзбекистон Республикаси Президенти, Олий Мажлис Қонунчилик палатасига сайловларни, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси референдумини ташкил этиш ва ўтказиш учун тузилади ҳамда ўз фаолиятини доимий асосда амалга оширади. Марказий сайлов комиссиясининг таркиби Олий Мажлис палаталари томонидан тузилади.

Сайлов жараёнларида округ сайлов комиссиясининг ҳамда участка сайлов комиссиясининг фаолияти муҳим аҳамият касб этади. Округ сайлов комиссияси Марказий сайлов комиссияси томонидан сайловга камида етмиш кун қолганида тузилади. Участка сайлов комиссияси сайловга қирқ кун қолганида округ сайлов комиссияси томонидан тузилади. Сайлов комиссияси сайловга тайёргарлик кўриш ва уни ўтказиш билан боғлиқ бўлган масалалар юзасидан давлат ҳамда жамоат бирлашмалари органларига, корхоналар, муассасалар ва ташкилотларга, мансабдор шахсларга мурожаат қилиш ҳуқуқига эга ҳамда уч кун ичида мурожаатга жавоб қайтарилиши шарт.

Сайловолди ташвиқоти номзодлар Марказий сайлов комиссияси томонидан рўйхатга олинган кундан эътиборан бошланади. Номзодларга Марказий сайлов комиссияси томонидан белгиланган тартибда оммавий ахборот воситаларидан фойдаланишда тенг ҳуқуқ берилди. Маҳаллий ҳокимият органлари ва жамоат ташкилотлари, шунингдек, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари номзодларга йиғилишлар ўтказиш учун жиҳозланган бинолар ажратишлари, номзодларга сайловчилар билан учрашувлар ўтказишни ташкил этишда, зарур маълумот ва ахборот материаллари олишда ёрдам кўрсатишлари шарт.

Сиёсий партиялар ва ташаббускор гуруҳлар номзодларининг дастурлари давлатнинг суверенитети, яхлитлиги ва хавфсизлигига қарши қаратилган бўлмаслиги, уларда уруш, миллий, ирқий ва диний адоват тарғиботи, конституциявий тузумни зўрлик би-

лан ўзгартиришга, фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқлари ва эркинликларини камситувчи хатти-ҳаракатларга даъват бўлмаслиги керак. Номзод қилиб рўйхатга олинган шахс сайловчилар билан учрашувлар ўтказиш, телевидение кўрсатувлари ва радио эшиттиришларида қатнашиш ҳуқуқига эга.

Сайлов кунига қадар ёки сайлов кuni ўн саккиз ёшга тўладиган, рўйхат тузилаётган вақтда мазкур сайлов участкаси ҳудудида доимий ёки вақтинча истиқомат қилиб келаётган фуқароларнинг фамилиялари сайловчилар рўйхатига киритилади. Ҳар бир сайловчи фақат битта сайловчилар рўйхатига киритилиши мумкин. Сайловчилар рўйхати ҳар бир сайлов участкаси бўйича участка сайлов комиссияси томонидан тузилади ва уни комиссия раиси имзолайди.

Ҳарбий қисмлардаги ҳарбий хизматчи — сайловчиларнинг, шунингдек, ҳарбий хизматчилар оила аъзолари ва бошқа сайловчиларнинг, агар улар ҳарбий қисмлар жойлашган ерда истиқомат қилсалар, рўйхатлари ҳарбий қисмларнинг командирлари тақдим этган маълумотлар асосида тузилади. Ўзбекистон Республикасининг хорижий давлатлардаги ваколатхоналари ҳузурда, санаторийлар ва дам олиш уйларида, касалхоналар ва бошқа стационар даволаш муассасаларида тузилган сайлов участкалари бўйича сайловчиларнинг рўйхатлари мазкур муассасалар раҳбарлари томонидан тақдим этилган маълумотлар асосида тузилади.

Ҳар бир фуқаро сайловчилар рўйхатидаги хато ёки ноаниқликлар тўғрисида участка сайлов комиссиясига арз қилиши мумкин. Участка сайлов комиссияси 24 соат ичида бундай аризани кўриб чиқиши ва жавоб юбориши керак. Сайлов комиссиясининг хатти-ҳаракати ва қарори устидан қонунда белгиланган тартибда судга шикоят қилиниши мумкин.

Сайлов кuni овоз бериш махсус ажратилган биноларда ўтказилиб, бу биноларда ажратилган махсус хоналарда сайлов қутилари жойлаштирилган бўлади. Овоз бериш соат 6 дан соат 20 гача ўтказилади. Сайлов бюллетенини сайловчи томонидан яширин овоз бериш хонасида тўлдирилади. Ҳеч ким томонидан сайловчига тазйиқ ўтказишга йўл қўйилмайди.

Сайлов кuni истиқомат жойида бўлиш имконига эга бўлмаган сайловчи ўз истиқомат жойидаги участка сайлов комиссиясидан сайлов варақаларини талаб қилиб олиши, номзодлар хусусида қарорга келиши ҳамда тўлдирилган сайлов варақаларини кон-

верта яширган ҳолда участка комиссиясига қолдириши мумкин. Сайловчи сайлов варақасини олганлиги ҳақида сайловчилар рўйхатига имзо чекади. Сайлов варақасининг нусхасини Марказий сайлов комиссияси белгилайди.

Айрим сайловчилар соғлиғи ёмонлиги туфайли ёки бошқа сабабларга кўра овоз бериш учун ажратилган бинога кела олмаган ҳолларда участка комиссияси уларнинг илтимосига кўра комиссиянинг камида икки аъзосига сайловчилар турган жойда овоз беришни ташкил этишни топшириши мумкин.

Сайлов чоғида овоз бериш яқунларига таъсир қилган қоидабузарликлар туфайли сайлов умуман ёки айрим сайлов округлари ёхуд айрим сайлов участкалари бўйича ҳақиқий эмас, деб топилиши мумкин. Қолаверса, сайлов куни сайловчилар рўйхатига киритилган сайловчиларнинг ўттиз уч фоизидан ками иштирок этган бўлса, сайловлар ўтмаган ҳисобланади. Бундай ҳолатларда эса такрорий сайлов ўтказилади. Агар сайлов округи бўйича икки нафардан ортиқ номзод қўйилган бўлса-ю, улардан бирортаси ҳам сайланмаса, энг кўп овоз олган икки номзод ўртасида такрорий овоз бериш амалга оширилади. Такрорий овоз беришда унда иштирок этган сайловчиларнинг овозини бошқа номзодга нисбатан кўпроқ олган номзод сайланган деб ҳисобланади. Такрорий овоз беришда сайловчиларнинг иштирок этиши фоизи ҳисобга олинмайди.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати ҳудудий вакиллик палатаси бўлиб, Сенат аъзоларидан таркиб топади. Сенат аъзолари Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳридан тенг миқдорда — олти кишидан сайланади. Сенатга сайлов Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси, вилоятлар, туманлар ва шаҳарлар давлат ҳокимияти вакиллик органлари депутатларининг тегишли қўшма мажлисла-рида мазкур депутатлар орасидан яширин овоз бериш йўли билан ўтказилади.

Сенатнинг ўн олти нафар аъзоси фан, санъат, адабиёт, ишлаб чиқариш соҳасида ҳамда давлат ва жамият фаолиятининг бошқа тармоқларида катта амалий тажрибага эга бўлган ҳамда алоҳида хизмат кўрсатган энг обрўли фуқаролар орасидан Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан тайинланади. Сенатга сайлов Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси, маҳаллий давлат ҳокимияти вакиллик органлари сайланганидан кейин бир ойдан кечиктирмай ўтказилади. Қорақалпоғистон Республикаси

Жўқорғи Кенгесининг, вилоят, туман, шаҳар давлат ҳокимияти вакиллик органининг сайлов куни йигирма беш ёшга тўлган ҳамда камида беш йил Ўзбекистон ҳудудида муқим яшаётган депутати Сенат аъзолигига сайланиш учун номзод бўлиши мумкин.

Давлат ҳокимияти вакиллик органларининг қўшма мажлиси-ни чақириш, Сенат аъзолигига номзодлар кўрсатиш қонунларда белгиланган тартибда амалга оширилади. Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси, вилоятлар, туманлар ва шаҳарлар давлат ҳокимияти органлари депутатларининг тегишли қўшма мажлисларида Сенат аъзоларини сайлаш тартиби тўғрисидаги Низом Марказий сайлов комиссияси томонидан ишлаб чиқилади ва тасдиқланади.

Қўшма мажлисда овоз бериш вақтида бошқа номзодларга нисбатан кўпроқ овоз олган Сенат аъзолигига номзодлар, давлат ҳокимияти вакиллик органларининг мажлисида ҳозир бўлган депутатларнинг элик фоизидан ортиғи уларни ёқлаб овоз берган бўлса, сайланган деб ҳисобланади. Агар овоз бериш чоғида белгиланган миқдорда Сенат аъзолари сайланмаган бўлса, сайланмай қолган миқдордаги Сенат аъзолиги учун овозларнинг зарур миқдорини тўпламаган номзодлар бўйича давлат ҳокимияти вакиллик органларининг ана шу қўшма мажлисининг ўзида такрорий овоз бериш ўтказилади. Агар сайлов давомида овозларни санаб чиқиш вақтида, яширин овоз бериш натижаларини аниқлашда қонун талаблари бузилса, Марказий сайлов комиссияси Сенат аъзолигига ўтказилган сайловни ҳақиқий эмас, деб топиши мумкин.

Давлат ҳокимияти вакиллик органлари қўшма мажлисларининг, шунингдек, Марказий сайлов комиссиясининг Сенат аъзоларининг сайлови тўғрисидаги қарорлари устидан қарор қабул қилинган кундан эътиборан ўн кун ичида Ўзбекистон Республикаси Олий судига шикоят берилиши мумкин.

Сенат аъзоларининг такрорий сайлови қуйидаги ҳолларда ўтказилади: а) сайлов ҳақиқий эмас деб топилган бўлса; б) такрорий овоз беришда белгиланган миқдорда Сенат аъзолари сайланмаган бўлса. Сенат аъзоларининг такрорий сайлови Сенатга ўтказилган асосий сайловдан кейин кўпи билан ўн беш кунлик муддат ичида ўтказилади. Сенат ваколат муддатининг тугашига олти ойдан кам вақт қолганида Сенат аъзосининг ўрни бўшаб қолса, бўшаб қолган ўринга Сенатнинг янги аъзоси сайлови ўтказилмаслиги мумкин.

Сайлов жараёнларига турли хил тазйиқлар кўрсатиш, фуқароларнинг сайлов ҳуқуқларини амалга оширишларида тўсқинликлар қилиш каби ҳолатлар кузатилса, қонунда белгиланган жавобгарлик масалаларини келтириб чиқаради. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Жиноят Кодексининг 146-моддасида шундай дейилади: Сайлов ёки референдум ташкил қилиш, уларни ўтказиш тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузиш энг кам ойлик иш ҳақининг йигирма беш бараваригача миқдорда жарима ёки уч йилгача ахлоқ тузатиш ишлари ёки уч йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов 2005 йил 28 январда Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенати қўшма мажлисида сўзлаган маърузасида, икки палатали парламентга бўлиб ўтган сайлов биз учун чинакам демократик тамойиллар, сайловнинг меъёр ва механизмларини ишлаб чиқиш ва амалга оширишда янги мактаб вазифасини ўтаганлигини, бу сайловларда сиёсий партиялар ва ташаббускор гуруҳларнинг иштироки юқори савияда бўлганлигини, сайловчиларнинг сайлов жараёнларида ўз фуқаролик савияларини намоён қилганлигини таъкидлаб ўтди.

Умуман сайловлар давлатнинг сиёсий доирадаги мавқеи, ўрнини, қолаверса, ўз нуфузини доимий равишда барқарор ушлаб туришида муҳим омил бўлиб хизмат қилади. Дарҳақиқат, Ўзбекистон Республикасида бўлиб ўтадиган барча сайловлар халқаро нормаларда назарда тутилган тартиб-қоидаларни ифода этган ҳолда, барча фуқароларга сайлов ҳуқуқларини амалга оширишларида ҳуқуқий кафолатларни таъминлаб беради.

XXIV боб

ПРОКУРАТУРА

118-модда. Ўзбекистон Республикаси ҳудудида қонунларнинг аниқ ва бир хилда бажарилиши устидан назоратни Ўзбекистон Республикасининг Бош прокурори ва унга бўйсунувчи прокурорлар амалга оширади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг мазкур моддаси ва «Прокуратура тўғрисида»ги қонуннинг 1-моддасига мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида қонунларнинг аниқ ва бир хилда бажарилиши устидан назоратни Ўзбекистон Рес-

публикаси Бош прокурори ва унга бўйсунувчи прокурорлар амалга оширадilar. Прокуратура ушбу вазифани бажарувчи мамлакатдаги ягона давлат органи ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси прокуратура органларининг асосий вазифалари қонун устуворлигини таъминлаш, қонунийликни мустаҳкамлаш, фуқароларнинг ҳуқуқ ҳамда эркинликларини, жамият ва давлатнинг қонун билан қўриқланадиган манфаатларини, Ўзбекистон Республикаси конституциявий тузумини ҳимоя қилиш, ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш ва профилактика қилишдан иборат.

Прокурор назорати деганда давлат номидан махсус ваколатга эга бўлган мансабдор шахслар — прокурорлар томонидан қонун бузилиши ҳолларини ўз вақтида аниқлаш ва бартараф қилиш, айбдор шахсларни қонун билан белгиланган тартибда жавобгарликка тортиш билан қонунларнинг аниқ ва бир хилда бажарилишини таъминлашга қаратилган фаолият тушунилиши лозим.

Ўзбекистон Республикасида прокурор назоратининг ўзига хос хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

1) мавжуд бўлган барча қонунларнинг фуқаролар ва ташкилотлар томонидан уларнинг фаолият доирасидан қатъи назар аниқ ва тўғри қўлланилишини таъминлаш;

2) прокуратура органлари тизимининг ягоналиги ва марказлашганлиги;

3) прокуратура органлари томонидан олий қонун чиқарувчи ва ижро органлари, Ўзбекистон Республикасининг олий мансабдор шахслари, умумий юрисдикция судлари, хўжалик судлари ва Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди судьялари билан бўладиган муносабатларда алоҳида тартибни белгиловчи қоидаларнинг мавжудлиги.

Ўзбекистон Республикасида прокуратуранинг назорат фаолияти давлат ва жамият ҳаётининг турли жабҳаларини ўз ичига олади. Унинг самарали ва мақсадга мувофиқ равишда олиб борадиган фаолиятига кўпинча фуқароларнинг соғлиғи, ҳаёти, шунингдек, корхона, муассаса, ташкилотларнинг, давлат ва жамият ҳаётининг бошқа субъектларининг тинчлиги ва хавфсизлиги, жамоат тартиби, айти вақтда Ўзбекистон Республикасида амалга ошириладиган сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий ўзгаришлар бевосита боғлиқ бўлади.

Шунинг учун прокуратуранинг мақоми, унинг ривожланиши ва такомиллашиши жуда долзарб, мураккаб ва кўп қиррали ма-

сала ҳисобланиб, у ҳозирги иқтисодийетимизнинг реал имкониётларидан келиб чиқиб, жамиятимиз ва ҳуқуқий тизимимизнинг ҳақиқий эҳтиёжларини ҳамда миллий ҳуқуқий одатларимизни ҳисобга олган, орттирган тажрибаларимизга таянган ҳолда ҳал қилиниши лозимдир.

Ҳозирги босқичда Ўзбекистон Республикаси прокуратурасининг мақоми, унинг вазифалари, фаолиятининг асосий йўналишлари, прокурорларнинг тайинланиш тартиби ва тизими 2001 йил 29 августда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг «Прокуратура тўғрисида»ги янги таҳрирдаги қонуни билан тартибга солинади.

Мазкур Қонун янги таҳрирда қабул қилиниши билан прокуратура органларинининг фаолияти бўйича қонунчиликда ўзгаришлар содир бўлди. Ушбу ўзгаришларнинг моҳияти қуйидагилардан иборат:

1. Прокурор назорати объектлари қаторидан фуқаролар чиқарилди, чунки демократик жамиятда фуқаролар эмас, балки уларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига қандай риоя этилаётганлиги прокурор назорати объекти ҳисобланади. Прокуратура органлари фуқароларнинг ҳуқуқлари камситилиши ҳолатларига йўл қўймаслик мақсадида бошқарув ва назорат органларининг ҳуқуқий ҳужжатлари қонунийлигини назорат қилиб бориши зарур. Бу прокурорларнинг асосий вазифаси ва бурчидир.

Амалдаги процессуал қонунчиликка мувофиқ ҳолга келтирилган янги таҳрирдаги қонунга кўра, прокурорлар суд қарорлари ижросини тўхтатиш ҳуқуқига эга эмаслар. Бундай қоида бошқа янги ўзгаришлар қаторида судларнинг мустақиллигини таъминлаб, суд ва прокуратура ваколатлари ўртасида тегишли мувозанатни ўрнатишга ёрдам беради.

2. «Прокуратура тўғрисида»ги қонуннинг янги таҳририда прокурорларнинг ижро этиш учун мажбурий бўлган амрнома кириштиш ваколати ҳам олиб ташланди. Зеро, бу ваколат прокуратура идораларига назорат органлари функциясини амалга ошириш ва хўжалик субъектларининг фаолиятига очикдан-очик аралашини учун замин яратарди.

3. Қонуннинг янги таҳририда прокуратура фаолияти устидан самарали, биринчи навбатда, жамоатчилик томонидан назорат ўрнатишни таъминловчи механизмлар мустаҳкам белгилаб қўйилган.

4. Янги таҳрирда Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди томонидан Бош прокурор қарорларининг Конституция ва амалдаги қонунчиликка мослиги устидан суд назоратини ўрнатиб механизми ҳақидаги қоида киритилди.

5. Қонунга вилоят, туман ва шаҳар прокурорлари қонунийликнинг ва жиноятчиликка қарши курашнинг аҳволи тўғрисида Халқ депутатлари маҳаллий Кенгашларига мунтазам равишда ахборот бериб туриш шартлиги ҳақидаги қоида ҳам киритилди.

6. Ушбу қонунда прокурорлар ишини қонун асосида баҳолашнинг аниқ мезонларини белгилаб берадиган нормалар ҳам илк бор кўзда тутилган.

Умуман олганда, прокуратура органлари фаолиятига оид қонунчиликка киритилган ўзгаришларнинг таҳлили уларнинг ҳаммаси инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилишга қаратилганлигидан далолат беради.

119-модда. Прокуратура органларининг ягона марказлаштирилган тизимига Ўзбекистон Республикасининг Бош прокурори бошчилик қилади.

Қорақалпоғистон Республикасининг Прокурори Ўзбекистон Республикасининг Бош прокурори билан келишилган ҳолда Қорақалпоғистон Республикасининг олий вакиллик органи томонидан тайинланади.

Вилоятларнинг прокурорлари, туман ва шаҳар прокурорлари Ўзбекистон Республикасининг Бош прокурори томонидан тайинланади.

Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорининг, Қорақалпоғистон Республикаси Прокурорининг, вилоят, туман ва шаҳар прокурорларининг ваколат муддати – беш йил.

Ўзбекистон Республикасида прокуратура давлат органи сифатида мамлакатнинг Конституцияда белгиланган маъмурий ва миллий давлат тузилишига мувофиқ ташкил этилган.

«Прокуратура тўғрисида»ги қонуннинг 10-моддасига мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси прокуратура органларининг тизими-ни Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратураси, Қорақалпоғистон Республикаси прокуратураси, вилоятлар ва Тошкент шаҳар прокуратуралари, туманлар ва шаҳарлар прокуратуралари, вилоят прокуратураларига тенглаштирилган Ўзбекистон Республикаси Ҳарбий прокуратураси, Ўзбекистон Республикаси Транспорт прокуратураси, туман прокуратураларига тенглаштирилган ҳарбий округлар, ҳудудий ҳарбий, транспорт ва ихтисослашти-

рилган прокуратуралар, Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратураси ҳузуридаги Солиқ, валютага оид жиноятларга ва жиний фаолиятдан олинган даромадларни легаллаштиришга қарши курашиш департаменти ва унинг жойлардаги бўлинмалари ташкил этади.

Прокуратура органлари тизимининг олий звеноси Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратураси ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратураси прокуратура органларининг фаолияти устидан тезкор раҳбарликни амалга ошириш мақсадида ташкил этилган бўлиб, ўзида етарлича кучга эга бўлган давлат аппаратини намоён этади. Бу аппарат нафақат қуйи прокуратура идораларининг фаолияти устидан раҳбарликни амалга оширади, балки бевосита давлатдаги қонунларнинг аниқ ва бир хилда ижро этилишини амалга ошириш билан бирга, энг масъулиятли, ўта муҳим вазифаларни бажаради, шунингдек, ўта мураккаб ҳамда жамият учун аҳамиятли бўлган жиноят ишлари терговини бевосита амалга оширади.

Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратураси Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори томонидан бошқарилади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 93-моддаси 12-бандига ҳамда «Прокуратура тўғрисида»ги қонуннинг 12-моддасига мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан лавозимига тайинланади ва лавозимидан озод этилади. Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан лавозимига тайинланадиган ҳамда лавозимидан озод этиладиган биринчи ўринбосарига, ўринбосарларига эга бўлади. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори ҳамда унинг ўринбосарларини лавозимига тайинлаш ҳамда лавозимидан озод этиш тўғрисидаги фармонлари Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенати томонидан тасдиқланади.

Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори ўринбосарлари ўртасида уларнинг мажбуриятларини ўзаро тақсимлаб беради. Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратурасида бош бошқармалар, бошқармалар ва бўлимлар ташкил этилади. Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорининг катта ёрдамчилари ва ёрдамчилари, бош бошқарма ва бўлим бошлиқлари, уларнинг ўринбосарлари, катта прокурорлар, прокурорлар, ўта муҳим ишлар бўйича катта терговчилар ўз лавозимларига Ўзбекистон Респуб-

ликаси Бош прокурорининг буйруғи билан тайинланадилар ва лавозимларидан озод қилинадилар.

Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори прокуратура органлари устидан раҳбарликни олиб боради ва уларнинг фаолияти устидан назоратни амалга оширади ҳамда қуйидаги ваколатларга эгадир:

– Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига қонунчилик ташаббуси билан мурожаат этади;

– Ўзбекистон Республикаси Конституциявий судининг мажлисларида иштирок этади, унинг кўриб чиқиши учун масалалар киритиш ва кўрилаётган масала юзасидан фикр билдиради;

– Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми мажлисларида иштирок этади, кўрилаётган ишлар бўйича ва муҳокама қилинаётган масалалар юзасидан фикр билдиради, қонун ҳужжатларини қўллаш билан боғлиқ масалалар бўйича Пленум тушунтиришлар бериши хусусида таклифлар киритади;

– Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди Пленуми мажлисларида иштирок этади, муҳокама қилинаётган масалалар юзасидан фикр билдиради, қонун ҳужжатларини қўллаш билан боғлиқ масалалар бўйича Пленум тушунтиришлар бериши хусусида таклифлар киритади;

– Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратураси ҳайъатининг таркибини тасдиқлаш тўғрисидаги таклифларни Ўзбекистон Республикаси Президентига киритади;

– прокуратура органлари ходимларига даражали унвонлар беради ва олий даражали унвонлар бериш тўғрисидаги тақдимнома билан Ўзбекистон Республикаси Президентига мурожаат этади;

– прокуратура органлари ходимларини Ўзбекистон Республикаси давлат мукофотларига тақдим этади;

– прокуратура органлари ходимларини «Ўзбекистон Республикаси прокуратурасининг фахрий ходими» кўкрак нишони билан тақдирлайди;

– буйруқлар чиқаради ҳамда прокуратура органларининг таркибий бўлинмалари тўғрисидаги низомларни тасдиқлайди;

– чет эл давлатларининг тегишли органлари билан ҳамкорлик тўғрисида битимлар тузади;

– қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ваколатларни амалга оширади.

Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорининг буйруқлари ва бошқа ҳужжатлари (индивидуал хусусиятга эга бўлган ҳуж-

жатлар бундан мустасно) Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунларига зид бўлса, Ўзбекистон Республикаси Конституциявий судининг қарори асосида бекор қилинади.

Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратурасида Республика Бош прокурори (раис), унинг биринчи ўринбосари, ўринбосарлари, Қорақалпоғистон Республикаси прокурори, прокуратура органларининг бошқа ходимларидан иборат таркибда ҳайъат тuzилади. Ҳайъатнинг таркиби Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан тасдиқланади.

Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори Ўзбекистон Республикаси Президенти ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси олдида ҳисобдордир.

Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори Ўзбекистон Республикаси Президентига:

— қонунийлик ҳамда жиноятчиликка қарши курашнинг ҳолати тўғрисида мунтазам равишда;

— ўта оғир жиноятлар ва фавқулодда ҳодисалар тўғрисида зудлик билан;

— прокуратура органлари амалга оширган ишлар тўғрисида ҳар олти ойда ахборот тақдим этади.

Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратураси ҳузурида биринчи марта 2001 йил 6 июль кунги Низомга кўра Солиққа оид жиноятларга қарши курашиш департаменти ташкил этилиб, у 2002 йил 28 ноябрь куни Солиққа ва валютага оид жиноятларга қарши курашиш департаментига ўзгартирилди. Солиққа ва валютага оид жиноятларга қарши курашиш департаменти Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратураси ҳузуридаги мустақил махсус ҳуқуқни муҳофаза қилувчи орган ҳисобланиб, солиққа ва валютага оид жиноятларга ва ҳуқуқбузарликларга қарши курашиш, солиқ интизомини мустаҳкамлашга қаратилган тезкор-таҳлилий, қидирув ишларини ўтказиш ва ташкил этиш мақсадида тuzилган.

Департаментни Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан лавозимига тайинланиб, лавозимидан озод қилинадиган Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорининг ўринбосарига тенглаштирилган лавозимдаги департамент бошлиғи бошқариб боради. Департамент бошлиғининг ўринбосари департамент бошлиғининг тақдимномасига асосан ва Ўзбекистон Республикаси Президенти билан келишилган ҳолда Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори томонидан тайинланади ва лавозимидан озод этилади.

Худудий бошқармаларнинг бошлиқлари ва уларнинг ўринбосарлари, департаментнинг туман ва шаҳар бўлимлари бошлиқлари департамент бошлиғининг тақдимномасига биноан Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори томонидан лавозимга тайинланадилар ва лавозимдан озод этиладилар.

Департаментни ҳамда унинг жойлардаги бўлинмаларини ташкил этиш ва уларнинг фаолият кўрсатиши Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 28 ноябрда тасдиқланган Низоми билан тартибга солинади.

Иқтисодий, валюта-молия ва солиқ соҳасидаги жиноятларга қарши курашиш фаолиятини такомиллаштириш, шунингдек, Ўзбекистон Республикасининг «Жиноий фаолиятдан олинган даромадларни легаллаштиришга ва терроризмни молиялаштиришга қарши курашиш тўғрисида»ги Қонуни талаблари ижросини таъминлаш мақсадида, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 21 апрелдаги «Молия-иқтисодий, солиқ соҳасидаги жиноятларга, жиноий фаолиятдан олинган даромадларни легаллаштиришга қарши курашиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарори билан мазкур Департамент Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратураси ҳузуридаги Солиқ, валютага оид жиноятларга ва жиноий фаолиятдан олинган даромадларни легаллаштиришга қарши курашиш Департаментига айлантирилди.

Қорақалпоғистон Республикаси прокуратурасига Қорақалпоғистон Республикаси прокурори раҳбарлик қилади, у Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори билан келишилган ҳолда Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси томонидан лавозимга тайинланади ҳамда озод этилади. Қорақалпоғистон Республикаси прокурори Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси ва Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори олдида ҳисобдордир.

Қорақалпоғистон Республикаси прокурори тегишинча туман, шаҳар прокуратураларининг ва уларга тенглаштирилган прокуратураларнинг фаолиятига раҳбарлик қилади, қонунлар, Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорининг буйруқлари асосида ва уларни ижро этиш мақсадида ўзига бўйсунувчи ходимларнинг ҳаммаси учун мажбурий бўлган буйруқлар чиқаради. Қорақалпоғистон Республикаси прокурорининг Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори томонидан лавозимга тайинланадиган ва лавозимдан озод этиладиган биринчи ўринбосари ва ўринбосарлари бўлади.

Қорақалпоғистон Республикаси прокуратурасида бошқармалар ва бўлимлар ташкил этилади. Бошқармалар ва бўлимларнинг бошлиқлари ҳамда уларнинг ўринбосарлари, прокурорнинг катта ёрдамчилари, прокурорнинг ички хавфсизликни таъминлаш бўйича ёрдамчиси, катта прокурор-криминалист Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорининг розилиги билан Қорақалпоғистон Республикаси прокурори томонидан лавозимга тайинланади ва лавозимдан озод этилади.

Вилоятлар, Тошкент шаҳар прокуратуралари ва уларга тенглаштирилган прокуратураларга тегишли прокурорлар раҳбарлик қиладилар, улар Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори томонидан 5 йил муддатга лавозимга тайинланадилар ҳамда лавозимдан озод этиладилар. Бу прокурорлар Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорига бўйсунадилар ва унинг олдида ҳисобдордирлар.

Вилоятлар, Тошкент шаҳар прокурорлари ва уларга тенглаштирилган прокурорлар тегишинча туман, шаҳар прокуратуралари ва уларга тенглаштирилган прокуратураларнинг фаолиятига раҳбарлик қилади, қонунлар, Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорининг буйруқлари асосида ва уларни ижро этиш мақсадида ўзига бўйсунувчи ходимларнинг ҳаммаси учун мажбурий бўлган буйруқлар чиқаради.

Вилоятлар, Тошкент шаҳар прокурорлари ва уларга тенглаштирилган прокурорларнинг Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори томонидан лавозимга тайинланадиган ва лавозимдан озод этиладиган биринчи ўринбосари ва ўринбосарлари бўлади.

Қишлоқда аграр ва иқтисодий муносабатларни ислоҳ қилишга қаратилган қонунлар ва улар асосида қабул қилинган меъёрий ҳужжатларнинг оғишмай ижро этилишини таъминлаш, шунингдек, хўжалик юритувчи субъектлар ҳамда давлат манфаатларини ҳимоя қилиш борасида прокуратура органлари фаолиятини кучайтириш мақсадида 2004 йил 11 мартдаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармонида асосан Бош прокуратура, Қорақалпоғистон Республикаси ва вилоятлар прокуратуралари тузилмаларида қишлоқ хўжалиги соҳасида қонунийликни таъминлаш ва хўжалик юритувчи субъектларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бўлимлари ташкил қилинди.

Бу бўлимларнинг асосий вазифалари этиб қуйидагилар белгиланган:

— қишлоқ хўжалигида иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштиришга оид қонунлар, Ўзбекистон Республикаси Президенти-

нинг Фармонлари ҳамда Ҳукумат қарорларида баён этилган талаб ва қоидалар ўз вақтида, тўлиқ ижро этилишини назорат қилиш;

– асосий қишлоқ хўжалик экинлари (пахта ва ғалла) экиладиган майдонлар мониторингини мунтазам ўтказиб туриш, экин майдонлари маҳсулот ишлаб чиқарувчилар — фермер ва ширкат хўжаликлари, туман ва вилоятлар томонидан қабул қилинган ҳамда тасдиқланган шартнома мажбуриятларига мувофиқлигини танлаб текширишлар ўтказиш;

– фермер ва деҳқон хўжаликларига ер ажратиш борасида қонунчилик ҳамда меъёрий ҳужжатларда ўрнатилган тартиб бузилишининг олдини олиш комплекс чора-тадбирларини амалга ошириш, бунда масъул шахслар томонидан хизмат мавқеи суистеъмол қилинишига, қариндош-уруғчилик ва ошна-оғайнигарчилик муносабатларидан фойдаланиш ҳолларига йўл қўймаслик;

– ерлардан қатъи равишда мақсадли фойдаланиш, суғориладиган экин майдонлари муомаладан чиқарилишига йўл қўймаслик, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштириш бўйича қабул қилинган шартнома мажбуриятларига риоя этилиши устидан доимий назоратни амалга ошириш;

– ерлардан мақсадли ва асраб-авайлаб фойдаланишни, уларнинг унумдорлиги сақланиши ҳамда экология нормаларига риоя этилишини таъминлаб келаётган фермер ҳамда деҳқон хўжаликларининг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш;

– сув ресурсларидан исрофгарчилик билан фойдаланиш, минерал ўғитлар, ёнилғи-мойлаш материалларини ўғирлаб талон-торож қилиш, гидротехника, мелиорация иншоотлари ҳамда қишлоқ хўжалик техникасини ишлатишда хўжасизлик фактларининг олдини олиш чораларини кўриш;

– қишлоқ хўжалиги соҳасида ҳуқуқбузарликлар профилактикаси, шу жумладан қонунчиликни кенг кўламда тушунтириш йўли билан шундай ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш чораларини кўриш.

Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорига Ўзбекистон Республикасининг прокуратура органлари тузилмасига белгиланган умумий штатлар сони доирасида ўзгартиришлар киритиш ҳуқуқи берилган.

Вилоятлар, Тошкент шаҳар прокуратураларида ва уларга тенглаштирилган прокуратураларда бошқармалар ва бўлимлар ташкил этилади. Бошқарма ва бўлим бошлиқлари, прокурорнинг катта

ёрдамчилари, ички хавфсизликни таъминлаш бўйича катта ёрдамчи Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори томонидан лавозимга тайинланади ва лавозимдан озод қилинади. Қайд этиб ўтилган прокуратураларда прокурорларнинг ёрдамчилари, бошқармалар ва бўлимларнинг катта прокурорлари ва прокурорлари, алоҳида муҳим ишлар бўйича катта терговчилар ва алоҳида муҳим ишлар бўйича терговчилар, катта терговчилар ва терговчилар вилоятлар, Тошкент шаҳар прокурорлари ва уларга тенглаштирилган прокурорлар томонидан лавозимга тайинланадилар ва лавозимдан озод этиладилар. Туман, шаҳар прокурорлари ва уларга тенглаштирилган прокурорлар Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори томонидан 5 йил муддатга лавозимга тайинланади ва лавозимдан озод этилади, юқори турувчи тегишли прокурорга ҳамда Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорига бўйсундилар ва уларнинг олдида ҳисобдордирлар.

Туман, шаҳар прокурорлари ва уларга тенглаштирилган прокурорларнинг Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори билан келишилган ҳолда тегишинча Қорақалпоғистон Республикаси прокурори, вилоятлар ва Тошкент шаҳар прокурорлари ҳамда уларга тенглаштирилган прокурорлар томонидан лавозимга тайинланадиган ва лавозимдан озод этиладиган ўринбосарлари бўлиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси прокуратурасининг ягона тизимига ҳарбий прокуратура ҳам киради. Ҳарбий прокуратуранинг асосий вазифаларига: Ўзбекистон Республикасида қонун устуворлигини таъминлаш, давлат хавфсизлиги, ҳудудий дахлсизлик ва қўшинлардаги ҳарбий тайёргарлик бўйича қонун устуворлигини таъминлаш, ҳарбийларнинг ҳамда улар оилаларининг ҳуқуқ ва эркинликларини муҳофаза қилиш, Қуроли Кучларнинг қонуний манфаатларини касбий ҳуқуқбузарликлардан ҳимоя қилиш ва бундай ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш киради.

Ҳарбий прокуратура органлари ўз фаолиятини қуйидаги йўналишларда олиб боради:

— Ўзбекистон Республикаси Қуроли Кучлари Бошқармалари органларида қонунлар ижроси устидан назорат, ҳарбий қисмлар, ҳарбий корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, ўқув муассасалари, ҳарбий мансабдор шахслар ва ҳарбий хизматчилар, шунингдек, ҳарбийлаштирилган таркиблар, бўлинмалар, ҳарбий йиғинларга чақирилганлар томонидан қонунлар ижроси устидан назорат;

— ҳарбийлар ва уларнинг оилаларини ва бошқа фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини муҳофаза қилишга қаратилган қонунлар ижроси устидан назорат;

— Қуролли Кучларда суриштирув ва дастлабки терговни амалга оширадиган ҳамда жиноятчиликка қарши курашни амалга оширадиган ташкилотлар томонидан қонунларнинг ижро этилиши устидан назорат. Жиноят ишлари бўйича дастлабки терговни амалга ошириш, судларда жиноят ишларининг кўрилишида давлат айбловини қувватлаш, маъмурий ҳуқуқбузарликка оид ишларнинг кўрилишида иштирок этиш, ғайриқонуний суд ҳужжатларига нисбатан протест келтириш;

— ҳарбий хизматчиларни гауптвахталарда сақлаш мобайнида қонунларга риоя қилиниши устидан назорат, ҳарбий қисмларда ва муассасаларда жиноий-ҳуқуқий таъсирга оид қонунлар ижроси устидан назорат ҳамда интизомий қисмларда жиноий жазоларни ижро этиш билан боғлиқ қонунлар ижроси устидан назорат. Қонун ижодкорлиги фаолиятида ва жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш ишида иштирок этиш.

Ҳарбий прокуратура органлари қонунда белгиланган тартибда фуқароларнинг, ҳарбий хизматчиларнинг ва юридик шахсларнинг ариза ва шикоятларини кўриб чиқади, уларнинг бузилган қонуний ҳуқуқ ва манфаатларини тиклаш юзасидан тегишли чораларни кўради. Ўзбекистон Республикаси Ҳарбий прокуратурасига лавозимига кўра Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан лавозимга тайинладиган ва лавозимидан озод этиладиган Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорининг ўринбосари бўлмиш Ўзбекистон Республикаси Ҳарбий прокурори раҳбарлик қилади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1992 йил 8 январдаги Фармониغا асосан Ўрта Осиё транспорт прокуратураси базасида республика транспорт прокуратураси ташкил қилинди. Унинг асосий вазифаси сифатида Ўзбекистон темир ва ҳаво йўллари транспорт тизимида қонунлар ижросини таъминлаш белгиланганлиги сабабли учиниш ва ҳаракат хавфсизлигини таъминлаш, йўловчиларга намунали хизмат кўрсатиш, самолёт ва вагон паркларининг сақланиши, юк ва багажларнинг белгиланган манзилга бус-бутун етказиб берилишини таъминлаш, ходимларнинг ҳуқуқ ва ижтимоий ҳимояси, тўлов интизомини мустаҳкамлаш вазифалари киритилган.

Туман (шаҳар) прокуратураларига тенглаштирилган прокуратураларнинг ҳуқуқий мақоми Ўзбекистон Республикаси «Про-

куратура тўғрисида»ги қонунининг 10-моддасида белгиланган бўлиб, унга кўра, ҳудудий ҳарбий, ихтисослаштирилган прокуратуралар туман (шаҳар) прокуратураларига тенглаштирилган.

120-модда. Ўзбекистон Республикаси прокуратура органлари ўз ваколатларини ҳар қандай давлат органлари, жамоат бирлашмалари ва мансабдор шахслардан мустақил ҳолда, фақат қонунга бўйсуниб амалга оширадилар.

Прокурорлар ўз ваколатлари даврида сиёсий партияларга ва сиёсий мақсадларни кўзловчи бошқа жамоат бирлашмаларига аъзоликни тўхтатиб турадилар.

Прокуратура органларини ташкил этиш, уларнинг ваколатлари ва фаолият кўрсатиш тартиби қонун билан белгиланади.

Шарҳланаётган модда мазмунидан шуни англаш мумкинки, Ўзбекистон Республикаси прокуратура органлари фаолиятида мустақиллик ва қонунийлик конституциявий тамойиллар сифатида белгиланган.

Мустақиллик принципи шуни билдирадики, прокуратура органлари ўз ваколатларини ҳар қандай давлат органлари, жамоат бирлашмалари ҳамда мансабдор шахслардан мустақил равишда, фақат қонунга бўйсунган ҳолда амалга оширадилар. Прокуратура органларининг фаолиятига аралashiш тақиқланади. Прокурорнинг ғайриқонуний қарор қабул қилишига эришиш мақсадида унга қандай шаклда бўлмасин бирон-бир таъсир кўрсатиш ёки фаолиятини амалга оширишига тўсқинлик қилиш, унинг дахлсизлигига тажовуз қилиш, шунингдек, прокурор ёки терговчининг рухсатсиз текширишлар ва дастлабки тергов маълумотларини ошкор этиш, прокурорнинг талабларини бажармаслик белгиланган тартибда жавобгарликка сабаб бўлади.

Прокуратура органларининг ходимлари ўз ваколатлари даврида сиёсий партияларга аъзоликни тўхтатиб турадилар. Ушбу ҳуқуқий норма прокурорнинг қонунларни аниқ ва бир хилда ижро этилиши устидан назорат фаолиятини амалга оширишида сиёсий партиялар ва бошқа органлардан мустақиллигини таъминлайди, партия органлари олдида мунтазам равишда ҳисобот бериш ва улардан раҳбарий кўрсатмалар олишдан озод қиладди. Шу сабабли Ўзбекистон Республикаси «Прокуратура тўғрисида»ги қонуни билан прокуратура идоралари фаолияти ва ташкил этилиши сиёсатдан холи қилингани ўзини тўлиқ оқлайди.

Қонунийлик принципи нафақат прокуратура органларида ишни ташкил этишда, балки бутун ҳуқуқни муҳофаза қилувчи ва суд органлари фаолиятидаги асосий принциплардан биридир.

Прокуратура органларида ишни ташкил қилишда қонунийлик принципи қуйидагиларни англатади:

— прокуратура органларининг ходимлари ўз фаолиятида Конституция ва бошқа қонунларга риоя этиши ва уларни бажариши шартлигини;

— прокуратура органлари ходимлари қонунлардан чекинишга, унинг бузилишига, ўзбошимчалikka йўл қўймаслиги кераклигини;

— прокурорларнинг ҳуқуқий ҳужжатлари, уларнинг процессуал ҳаракати қонунга асосланиши, ундан келиб чиқиши ва қонунда белгиланган тартибда ва шаклда бажарилиши лозимлигини.

121-модда. Ўзбекистон Республикаси ҳудудида жиноятчиликка қарши кураш бўйича тезкор-қидирув, тергов ва бошқа махсус вазифаларни мустақил равишда бажарувчи хусусий кооператив ташкилотлар, жамоат бирлашмалари ва уларнинг бўлинмаларини тузиш ҳамда уларнинг фаолият кўрсатиши тақиқланади.

Қонунийлик ва ҳуқуқий тартиботни, фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилишда ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларга жамоат ташкилотлари ва фуқаролар ёрдам кўрсатишлари мумкин.

Ҳар бир давлат ва жамиятда фақат махсус давлат органлари томонидан амалга оширилувчи функциялар мавжуд бўлиб, уларни амалга ошириш борасида давлат органлари эга бўлган ҳуқуқларга жамият ва давлатнинг бошқа субъектлари ҳақли эмас. Давлатда бундай тартибнинг ўрнатилиши давлатнинг фуқаролар тинчлиги ва тотувлиги, жамоат хавфсизлигини сақлаш борасида ўз вазифаларини амалга оширишида ҳолислик ва қонунийликни таъминлашда муҳим аҳамиятга эгадир.

Жамоат хавфсизлигини сақлаш ва жиноятчиликка қарши кураш борасида тезкор-қидирув, тергов ва бошқа махсус вазифаларни мустақил равишда бажарувчи хусусий кооператив ташкилотлар, жамоат бирлашмалари ва уларнинг бўлинмаларини тузиш ҳамда уларнинг фаолият кўрсатиши қонунларга мутлақо зид бўлиб, бундай ҳол уюшган жиноятчилик ва давлат аппаратида

коррупцияга олиб келиши, энг ёмони — инсон ҳуқуқларининг қўпол равишда поймол этилишига сабабчи бўлиши дунё давлатлари тажрибасидан яхши маълум.

XVIII—XIX асрларда Италияда жамоат хавфсизлигини сақлаш ва жиноятчиликка қарши кураш борасида тезкор-қидирув ва судлов функцияларини бажарувчи жамоат бирлашмаларининг тузилиши XX аср Италия давлатчилиги ва ҳуқуқ тизимида, мамлакат иқтисодига ва унинг жаҳондаги обрўсига салбий таъсир кўрсатганлиги ҳаммага маълумдир.

Шу боисдан мамлакатимиз Конституцияси 121-моддаси 1-қисмида белгиланган нормалар Ўзбекистон Республикасининг давлат органлари тизимида инсон ҳуқуқлари устуворлиги амал қилишининг муҳим кафолатидир.

Мамлакатимиз ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар тизимида инсон ҳуқуқлари устуворлигининг яна бир белгиси суд ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар фаолиятида жамоат ташкилотлари ва фуқаролар иштирокининг мавжудлигидир. Суд ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар фаолиятида жамоат ташкилотлари ва фуқаролар иштироки қонунийлик ва ҳуқуқий тартибни, фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилишга йўналтирилган бўлиб, унинг турли хил шакллари Ўзбекистон Республикасининг қатор қонун ҳужжатларида (ЖПК, ФПК, МЖТК, ЖК) аниқ белгилаб қўйилган.

XXV боб

МОЛИЯ ВА КРЕДИТ

122-модда . Ўзбекистон Республикаси ўз молия ва пул-кредит тизимида эга.

Ўзбекистоннинг давлат бюджети республика бюджетидан, Қорақалпоғистон Республикаси бюджетидан ва маҳаллий бюджетлардан иборат.

Давлат мустақиллигига эришиш натижасида Ўзбекистон Республикаси олдида мустаҳкам молия ва пул-кредит тизимини шакллантириш масаласи юзага келди. Молия — пул тўловлари билан боғлиқ бўлган муносабатларни англатиб, у давлат функцияларининг бажарилишини таъминлашда, миллий даромадни тақсимлаш ва қайта тақсимлашда катта аҳамиятга эгадир.

Ўзбекистон Республикаси молиясини ягона тизимга бирлашган давлат ва маҳаллий марказлашган ва марказлашмаган пул маблағлари жамғармалари ташкил этади. Бу:

- бюджет тизими;
- бюджетдан ташқари (давлат мақсадли) жамғармалар;
- давлат ва банк кредити;
- суғурта;
- корхона, муассаса ва ташкилотларнинг пул жамғармалари.

Ушбу соҳалардаги давлат органларининг фаолияти — молиявий фаолият деб аталиб, давлат ва маҳаллий органлар олдида турган вазифа ва функцияларнинг амалга оширилишини таъминлаш мақсадида пул жамғармаларини ташкил этиш, уларни тақсимлаш ҳамда пул маблағларидан фойдаланишга қаратилгандир.

Молиявий фаолият орқали давлатнинг нафақат иқтисодий функциялари, балки жамиятда мавжуд барча соҳалардаги вазифаларининг амалга оширилиши таъминланади. Шу сабабли ҳам, уни ташкил этиш асослари, асосий принциплари Конституцияда ўз ифодасини топгандир.

Давлат молиявий фаолиятни олиб бориш жараёнида қонунийлик, молиявий сиёсат ва пул тизимининг ягоналиги, режалаштириш, молиявий фаолиятнинг ижтимоий йўналтирилганлиги, молиявий фаолиятда иштирок этувчи фуқароларнинг тенглиги, молиявий фаолият соҳасида ваколатларнинг тақсимланганлиги, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари молиявий фаолиятининг мустақиллиги каби конституциявий принципларга таянади.

Демак, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва амалдаги қонун ҳужжатлари асосида давлат молиявий фаолиятининг ягона тизими шакллантирилиб, у асосда давлат олдида турган вазифа ва функцияларнинг амалга оширилиши самарали таъминланмоқда. Жумладан, давлат молиявий фаолиятининг асосий йўналишларида — бюджет, бюджетдан ташқари жамғармалар, солиқ, банк тизими, давлат кредити муносабатлари, суғурта фаолияти, қимматли қоғозлар бозори, ҳисоб-китоблар, пул муомаласи, валюта муносабатларида кенг қамровли ислохотларнинг олиб борилиши билан мустақкам молиявий тизим юзга келмоқда.

Давлат молиявий фаолиятида барча давлат органлари иштирок этади. Чунки бундай иштирок уларнинг ўз олдида турган давлат вазифалари ва функцияларини амалга оширишидан келиб чиқади.

Ўзбекистон Республикасида давлат молиявий фаолиятини бевосита амалга оширувчи давлат органлари (махсус ваколатли органлар)га эса, қуйидагилар киради:

– молия органлари – Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳамда унинг қуйи органлари;

– банк тизими – Ўзбекистон Республикаси Марказий банки ва тижорат банклари;

– давлат солиқ хизмати органлари – Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитаси ва унинг қуйи органлари.

Ўзбекистон Республикасида молиявий фаолият уч йўналишда олиб борилади:

биринчидан, пул маблағлари жамғармаларини ташкил этиш (корхоналар, муассасалар, ташкилотлар ва фуқароларнинг мажбурий ёки ихтиёрий тўловларидан);

иккинчидан, пул маблағлари жамғармаларини тақсимлаш (қайтариб бермаслик шарти билан, яъни молиялаштириш ёки қайтариб бериш шарти билан – кредитлаш асосида);

учинчидан, пул маблағлари жамғармаларидан фойдаланиш (пул муомаласини ташкил этиш орқали, яъни нақд пул ёки нақд пулсиз шаклда).

Молиянинг мавжуд бўлиши товар-пул муносабатлари билан бевосита боғлиқ. Пул мамлакат иқтисодининг ҳолатини, биринчи навбатда, бозорларнинг товарлар билан тўлдирилганлигини, иқтисодий ва ноиқтисодий муносабатлар субъектларининг молиявий таъминланганлик даражасини ифода этади. Пул – бу шундай махсус товарки, у бошқа ҳамма товарлар учун умумий эквивалент вазифасини бажаради.

Пул ёрдамида меҳнат ва истеъмол ҳисобга олинади, улар назорат қилинади; хўжалик юритишнинг усуллари амалга оширилади; иқтисод режими ва хўжалик ҳисоботи мустаҳкамланади. Умуман олганда, давлат пулдан иқтисодни ташкил этиш мақсадида фойдаланади.

Бозор иқтисоди товарлар ва товарлашган хизматларнинг ишлаб чиқаришдан бошлаб, то истеъмолгача бўлган ҳаракатидан иборатки, бу пул воситасида амалга ошади. Ишлаб чиқариш ресурслари бозорда пулга харид қилиниб, товарлар яратилади ва пул даромадларига айирбошланиб, истеъмолга ўтади. Товарлар истеъмолга ёки ишлаб чиқаришга сарф этилишидан қатъи назар, пул ёрдамида ҳаракатга келади. Шу сабабли ҳам ҳар қандай давлат мустақиллигини таъминлайдиган омилардан бири – бу пул, яъни миллий валютадир.

· Ўзбекистон Республикасининг пул бирлиги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1994 йил 16 июнда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикаси миллий валютасини муомалага киритиш тўғрисида»ги Фармониға биноан 1994 йил 1 июлдан бошлаб муомалага киритилди.

Ўзбекистон Республикасининг расмий пул бирлиги СЎМдир. Бир сўм юз тийиндан иборат. Сўм Ўзбекистон Республикасида ягона, чекланмаган ва қонуний тўлов воситаси ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасининг миллий валютаси — «сўм» Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг қиймати 1, 3, 5, 10, 25, 50, 100 сўм, 1996 йилдан бошлаб 200 сўм, 1999 йилдан бошлаб 500 сўм ва 2001 йилдан бошлаб 1000 сўм бўлган банк қоғоз пуллари, 1, 3, 5, 10, 20, 50 тийин ва 1, 5, 10, 25, 50 сўм бўлган металл тангалар шаклида нақд пул муомаласига чиқарилди.

Марказий банк Ўзбекистон Республикаси ҳудудида қонуний тўлов воситаси сифатида банкнотлар ва тангалар кўринишидаги пул белгиларини муомалага чиқаришда мутлоқ ҳуқуққа эга, уларни қалбакилаштириш ва ноқонуний тарзда тайёрлаш қонун ҳужжатларига мувофиқ жавобгарликка тортишга сабаб бўлади.

Ўзбекистон Республикасида ягона пул тизими амалда бўлиб, у пул муомаласини ташкил этиш шакллари ва усулларини ҳуқуқий тартибга солишда ифодаланади. Демак, пул тизими — расмий пул бирлигини, нақд пул эмиссиясини, шунингдек пул муомаласини ташкил этиш ва тартибга солишни ўз ичига олади.

Пул муомаласи — бу пулнинг нақд пул ва нақд пулсиз шаклидаги ҳаракати бўлиб, товарлар муомаласига хизмат қилади.

Нақд пул муомаласи уларнинг эмиссиясидан, яъни пул бирликларини муомалага чиқаришдан бошланади.

«Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тўғрисида»ги 1995 йил 21 декабрда қабул қилинган қонунға биноан нақд пул эмиссияси (муомаласи) ва уларни ташкил этиш, пул маблағларини муомаладан қайтариб олиш Марказий банк томонидан амалга оширилади. Муомалада бўлган банкнотлар ва тангалар Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг қатъий мажбуриятлари ҳисобланади ва унинг жамики активлари билан таъминланади.

Нақд пул муомаласини таъминлаш мақсадида янги қийматдаги пул бирликлари чиқарилиши мумкин.

Лекин нақд пул муомаласининг асоссиз равишда кенгайиши мамлакат иқтисодиётида пулнинг тақчиллигига ва иқтисодиёт молиявий мувозанатининг бузилишига олиб келиши мумкин.

Нақд пулсиз шаклдаги пул муомаласида тегишли муносабат субъектлари ўртасида тўлов воситаси сифатида пул бирликлари (банкнотлар ва тангалар) иштирок этмайди. Бундай муносабатларда асосан ўзига хос символлар, яъни пул массаси муомаласи тўғрисидаги рақамли ёзувлардан фойдаланилади.

Нақд пулсиз шаклдаги пул муомаласининг асосий уч тури мавжуд бўлиб, буларнинг биринчиси — бу юридик ёки жисмоний шахснинг банкдаги (бошқа кредит муассасасидаги) ҳисоб рақамидан бошқа юридик ёки жисмоний шахснинг шу банкдаги ёки бошқа банкдаги (кредит муассасасидаги) ҳисоб рақамига маълум бир пул суммасини ўтказиш тўғрисидаги кўрсатмасидир.

Иккинчи тури — бу векселлар ва бошқа шунга ўхшаш пул мажбуриятлари ёрдамида ҳисоб-китоб қилишдир. (Ўзбекистон Республикасида нақд пулсиз шаклдаги пул муомаласида векселларнинг қўлланилиши тўхтатиб қўйилган.)

Учинчи тури — бу банкларнинг кредит карточкаларидир.

Бошқа давлатлар сингари Ўзбекистон Республикасида ҳам нақд пулсиз шаклдаги пул муомаласидан фойдаланиш фаол йўлга қўйилмоқда. Чунки нақд пул муомаласида пул бирликлари (банкнотлар ва тангалар) яроқсиз ҳолга келиши (эскириши) мумкин ва уларни янгиси билан алмаштиришга тўғри келади. Бундан ташқари, банкнотлар ва тангаларни инкассация қилиш, сақлаш ва ташиш қўшимча харажатларни талаб этади. Нақд пулсиз шаклдаги ҳисоб-китоблар эса бундай камчиликлардан холидир. Нақд пулсиз шаклдаги ҳисоб-китобларнинг таннархи банкнотлар ва тангалар муомаласининг таннархига қараганда юқори эмас. Шу сабабли давлат баъзи бир нақд пул иштирокидаги ҳаракатларни амалга оширишни тақиқлаб, нақд пулсиз шаклдаги ҳисоб-китобларни кенг йўлга қўяди.

Шарҳланаётган моддада давлатнинг турли даражада ташкил этиладиган асосий марказлашган пул маблағлари жамғармаси — бюджет тизими ҳам ҳуқуқий мустақамланган.

2000 йил 14 декабрда қабул қилинган «Бюджет тизими тўғрисида»ги қонуннинг 9-моддасига биноан ҳам давлат бюджети: республика бюджети; Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетларни ўз ичига олади.

Давлат бюджети таркибида давлат мақсадли жамғармалари ҳам жамланади. Қорақалпоғистон Республикаси бюджети Қорақалпоғистон Республикасининг республика бюджети ҳамда рес-

публикага бўйсунувчи туманлари ва шаҳарлари бюджетларини ўз ичига олади. Вилоятнинг бюджети вилоят бюджетини, вилоятга бўйсунувчи туманлар ва шаҳарлар бюджетларини ўз ичига олади. Туманларга бўлинадиган шаҳарнинг бюджети шаҳар бюджетини ва шаҳар таркибига кирувчи туманлар бюджетларини ўз ичига олади. Туманга бўйсунадиган шаҳарлари бўлган туманнинг бюджети туман бюджетини ва туман бўйсунувидаги шаҳарлар бюджетларини ўз ичига олади.

Бюджет тизими: турли даражадаги бюджетлар ва бюджет маблағлари олувчилар йиғиндисидан; бюджетларни ташкил этиш ва тузиш тамойилларидан; бюджет жараёнида улар ўртасида, шунингдек, бюджетлар ҳамда бюджет маблағлари олувчилар ўртасида вужудга келадиган ўзаро муносабатлардан иборат.

Амалдаги қонун ҳужжатларига биноан давлат бюджети — давлат пул маблағларининг (шу жумладан давлат мақсадли жамғармалари маблағларининг) марказлаштирилган жамғармаси бўлиб, унда даромадлар манбалари ва улардан тушумлар миқдори, шунингдек, молия йили мобайнида аниқ мақсадлар учун ажратиладиган маблағлар сарфи йўналишлари ва миқдори назарда тутилади.

Ўзбекистон Республикаси бюджет тизимида маҳаллий бюджетлар ҳам мавжуд бўлиб, у давлат бюджетининг тегишли вилоят, туман, шаҳар пул маблағлари жамғармасини ташкил этувчи бир қисми ҳисобланади. Унда даромадлар манбалари ва улардан тушумлар миқдори, шунингдек, молия йили мобайнида аниқ мақсадлар учун ажратиладиган маблағлар сарфи йўналишлари ва миқдори назарда тутилади.

Бюджет тушунчасини бир неча маъноларда кўриб чиқиш мумкин. Жумладан:

1) иқтисодий маънода — бюджет жамғармаларини турли бўғинда ташкил этиш, тақсимлаш ва фойдаланиш билан боғлиқ бўлган иқтисодий (пул) муносабатлари тизимини англатади;

2) моддий маънода — давлат ёки маҳаллий ҳокимият органларининг ўз олдига қўйган вазифаларини таъминлаш мақсадида у ёки бу бўғинда ташкил қилинадиган марказлашган пул жамғармаларини англатади;

3) ҳуқуқий маънода — тегишли давлат ҳокимиятининг вакилик органи томонидан тасдиқланган, тегишли ҳудуднинг марказлашган пул жамғармасини ташкил этиш, тақсимлаш ва фойдаланишнинг молиявий режаси ҳисобланади.

Қонун билан ўрнатилган тартибда тасдиқланган бюджет давлатнинг асосий молиявий-режали акти ёки маҳаллий бўғиндаги молиявий-режали акт сифатида намоён бўлади.

Асосий молиявий режа сифатида бюджет қуйидаги ўзига хос хусусиятларга эга:

а) бюджет универсал молиявий режа ҳисобланиб, ўз кўрсаткичлари билан ижтимоий ва иқтисодий ривожланишнинг барча соҳаларини қамраб олади. Бу универсаллик хусусияти бошқа молиявий режаларда учрамайди, чунки улар бюджетга қараганда тор доирада ҳаракатда бўлади;

б) бошқа молиявий режаларга нисбатан бюджет мувофиқлаштириш вазифасини бажаради. Мувофиқлаштириш бюджет кўрсаткичи билан бошқа молиявий режалар кўрсаткичининг ўзаро боғлиқлиги орқали амалга оширилади.

Бюджет кенг молиявий категория бўлганлиги сабабли, унга молиянинг барча вазифалари хосдир. Жумладан, бюджет: миллий даромадни тақсимлаш ва қайта тақсимлаш; иқтисодни тартибга солиш; бюджет соҳасини молиявий таъминлаш ва давлатнинг ижтимоий сиёсатини амалга ошириш; марказлашган пул маблағлари жамғармаларини ташкил этиш ва фойдаланиш устидан назоратни олиб бориш каби вазифаларни амалга оширади.

Ҳар қандай даражадаги бюджет икки қисмдан: бюджетнинг даромадлари ва бюджетнинг харажатлари қисмидан иборат бўлади.

Амалдаги қонун ҳужжатларига биноан давлат бюджети даромадлари: солиқлар, йиғимлар, божлар ва бошқа мажбурий тўловлар; давлатнинг молиявий ва бошқа активларининг жойлаштирилиши, фойдаланишга берилиши ва сотилишидан олинган даромадлар; қонун ҳужжатларига мувофиқ мерос олиш, ҳада этиш ҳуқуқи бўйича давлат мулкига ўтган пул маблағлари; юридик ва жисмоний шахслардан, шунингдек, чет эл давлатларидан келган қайтарилмайдиган пул тушумлари; резидент-юридик шахсларга ва чет эл давлатларига берилган бюджет ссудаларини қайтариш ҳисобига тушадиган тўловлар; қонун ҳужжатларида тақиқланмаган бошқа даромадлар ҳисобига шакллантирилади.

Давлат бюджети харажатлари эса: бюджет маблағлари олувчиларнинг жорий харажатлари шаклида; жорий бюджет трансфертлари шаклида; капитал харажатлар шаклида; капитал харажатларни қоплаш учун юридик шахсларга бериладиган бюджет трансфертлари шаклида; резидент-юридик шахсларга ва чет эл давлатларига бериладиган бюджет ссудалари шаклида; давлат

мақсадли жамғармаларига бериладиган бюджет дотациялари ва бюджет ссудалари шаклида; давлат қарзини қайтариш ва унга хизмат кўрсатиш бўйича тўловлар шаклида; қонун ҳужжатларида тақиқданмаган бошқа харажатлар шаклида бўлади.

123-модда. Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ягона солиқ тизими амал қилади. Солиқлар жорий қилишга фақат Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси ҳақли.

Ҳозирги вақтда давлатнинг ижтимоий ва иқтисодий ҳаётида энг долзарб муаммолардан бири — бу солиқ муносабатларини тартибга солиш масаласидир. Солиқлар, маълум маънода, давлатнинг асосий хусусиятларидан бири ҳисобланади.

Солиқлар давлат органларини таъминлаш ва улар олдида турган вазифаларнинг бажарилишини моддий таъминлашнинг манбаси сифатида хизмат қилади. Давлат ривожланиши билан унинг вазифа ва функциялари янгича хусусиятлар касб этиши мумкин, аммо солиқларнинг давлатни ва унинг органларини молиялаштириш манбаи сифатидаги аҳамияти ўзгармай қолаверади.

Солиқлар — бу юридик шакли жиҳатидан қайтариб берилмайдиган, юридик ва жисмоний шахсларнинг маълум бир ҳажмда ва муддатда тўланиши юқори давлат ҳокимияти органи томонидан белгиланган, тегишли бюджетларга ўтказиладиган мажбурий тўловларидир.

Солиқлар давлат ва жамият ривожланишида фискаль («хазина манбаси») аҳамиятга эга бўлиб, давлат ва жамият манфаатларини қондириш мақсадида давлат хазинаси даромадларининг манбасини ташкил этади. Давлат солиқлар орқали мамлакатнинг иқтисодий-ижтимоий жараёнларини тартибга солади. Солиқлардан мақсадга мувофиқ фойдаланилса, ижтимоий бошқарув тизимида улар кучли тартибга солувчи восита сифатида намоён бўлиши мумкин.

Бозор муносабатларига ўтиш жараёнида давлат томонидан солиқ солиш тизимига катта эътибор берилди. Чунки солиқлар иқтисодни, ишлаб чиқариш жараёнларини, тақсимлаш ва истеъмолни давлат томонидан тартибга солишнинг асосий воситаларидан бири ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов ҳам солиқларнинг бозор муносабатларини шакллантириш ва уларни янада чуқурлаштириш жараёнидаги аҳамиятига кўп мартаба тўхта-

либ, солиқ сиёсатини янада такомиллаштиришни принципиал муҳим устувор вазифалардан бири сифатида кўрсатиб ўтган.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ҳамда 1997 йил 24 апрелда қабул қилинган ва 1998 йил 1 январдан кучга киритилган Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодексининг 5-моддасига биноан, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ягона солиқ тизими амал қилиб, солиқлар ва йиғимларни жорий этиш ва бекор қилиш Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ваколати ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасида умумдавлат солиқлари ва маҳаллий солиқ ҳамда йиғимлар амал қилади.

Умумдавлат солиқларига қуйидагилар киради:

- юридик шахслардан олинадиган даромад (фойда) солиғи;
- жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғи;
- қўшилган қиймат солиғи;
- акциз солиғи;
- ер ости бойликларидан фойдаланганлик учун солиқ;
- сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ.

Маҳаллий солиқ ва йиғимларга эса қуйидагилар киради:

- мол-мулк солиғи;
- ер солиғи;
- ободонлаштириш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи;
- жисмоний шахслардан транспорт воситаларига бензин, дизель ёқилғиси ва газ ишлатганлик учун олинадиган солиқ;
- айрим турлардаги товарлар билан савдо қилиш ҳуқуқи учун йиғим;
- юридик шахсларни, шунингдек, тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи жисмоний шахсларни рўйхатга олганлик учун йиғим.

Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодексида солиқ тизимининг ҳуқуқий асослари билан бир вақтда, солиқ тўловчи – юридик ва жисмоний шахсларнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари, солиқ ишини юритиш тартиботи, шунингдек, солиқ қонун ҳужжатларини бузганлик учун жавобгарлик масалалари ўз ифодасини топган. Жумладан, кодекснинг 11-моддасига биноан солиқ тўловчилар қуйидаги ҳуқуқларга эга:

- солиқ органларидан солиқ ҳақидаги қонун ҳужжатлари масалалари бўйича ахборот ва маслаҳатлар олиш;
- қонун ҳужжатларида белгилаб қўйилган тартибда ва асосларда солиқ имтиёзларидан фойдаланиш;

- бюджетга ортиқча миқдорда тушган солиқлар ва йиғимлар суммасини қайтариш тўғрисида ёзма ариза билан мурожаат қилиш;

- солиқлар ва йиғимлар бўйича бюджет олдидаги ўз мажбуриятларини бажариш юзасидан солиқ органларидаги мавжуд маълумотлар билан танишиш;

- солиқ органлари ўтказган текширув материаллари билан танишиш ва текширув далолатномаларини олиш, текширувларнинг натижаларидан норози бўлган тақдирда солиқ органига ўзининг ёзма эътирозларини ўн кунлик муддат ичида тақдим этиш;

- солиқ органларининг қарорлари ва улар мансабдор шахсларининг хатти-ҳаракатлари устидан юқори солиқ органларига ёки судга шикоят қилиш;

- солиқ солиш объектини ҳисобга олишда, солиқлар ва йиғимлари ҳисоблаб чиқариш ва тўлашда ўзлари йўл қўйган хатоларни мустақил равишда тузатиш.

Кодекснинг 12-моддасига биноан эса солиқ тўловчилар:

1) белгиланган тартибда ва муддатларда солиқ органларида рўйхатдан ўтиш, почта манзили ўзгарган тақдирда эса (нотижорат ташкилотлар қайта рўйхатдан ўтказилган тақдирда ҳам), бу ҳақда солиқ органларини ўн кунлик муддат ичида ёзма равишда хабардор этиш;

2) солиқлар ва йиғимларнинг тегишли суммасини ўз вақтида ва тўлиқ ҳажмда тўлаш;

3) бухгалтерия ҳисобини ва ҳисоб ҳужжатларини қонун ҳужжатларига мувофиқ юритиш;

4) молиявий ҳисоботни, солиқлар бўйича ҳисоб-китобларни ёки даромадлар тўғрисидаги декларацияларни қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда солиқ органларига тақдим этиш;

5) солиқлар ва йиғимларни ҳисоблаб чиқариш, тўлаш билан боғлиқ ҳужжатлар ва маълумотларни, шунингдек, солиқлар ва йиғимлар юзасидан имтиёзлар ҳуқуқини тасдиқловчи ҳужжатларни солиқ органларига тақдим этиш;

6) солиқлар ва йиғимларни ҳисоблаб чиқариш, тўлаш масалаларини текшириш учун солиқ органларининг мансабдор шахсларини даромад олиш ёки солиқ солиш объектларининг сақланиши билан боғлиқ бинолар ва жойларга киришига рухсат бериш;

7) солиқ органларининг солиқ ҳақидаги қонун ҳужжатларини бузиш ҳолларини бартараф этиш тўғрисидаги талабларини бажариш мажбуриятларига эга.

Ўзбекистон Республикасида солиқлар, йиғимлар ва бошқа тўловларнинг тўлиқ ва ўз вақтида бюджетга тушишини таъминлаш мақсадида давлат солиқ хизмати органлари ташкил қилинган. Мазкур органларнинг ҳуқуқий мақоми 1997 йил 29 августда қабул қилинган «Давлат солиқ хизмати тўғрисида»ги қонун билан тартибга солинган бўлиб, давлат солиқ хизмати органларига: Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитаси; Қорақалпоғистон Республикаси ва Тошкент шаҳар давлат солиқ бош бошқармалари; вилоятлар давлат солиқ бошқармалари; туманлар, шаҳарлар ва шаҳардаги туманларнинг давлат солиқ инспекциялари киради.

Давлат солиқ хизмати органларининг асосий вазифаларига қуйидагилар киради: солиқ тўғрисидаги қонун ҳужжатларига риоя этилишини, солиқларнинг, Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги Бюджетдан ташқари пенсия ва Республика пул жамғармаларига мажбурий тўловларнинг тўғри ҳисоблаб чиқарилиши, тўлиқ ва ўз вақтида тўланишини, шунингдек, фуқароларнинг шахсий жамғариб бориладиган пенсия ҳисобварақларига жамғариб бориладиган мажбурий пенсия бадалларининг тўғри ва тўлиқ ҳисоблаб чиқарилиши ҳамда ўз вақтида киритилишини назорат қилиш; солиқ тўғрисидаги қонун ҳужжатларига риоя этилиши учун зарур шарт-шароитларни таъминлаш, солиқ тўловчиларга солиқлар бўйича мажбуриятларни бажаришларида ёрдам кўрсатиш; солиқ сиёсатининг рўёбга чиқарилишида бевосита қатнашиш; солиққа тортиладиган объектлар ва субъектларнинг тўлиқ ҳамда ўз вақтида ҳисобга олинишини таъминлаш; солиқлар бўйича ҳуқуқбузарликлар содир этилишининг олдини олиш, уларни аниқлаш ва бартараф этиш.

Давлат солиқ хизмати органлари ўз зиммаларига юклатилган вазифаларни давлатнинг бошқа бошқарув органлари, давлат ҳокимияти маҳаллий органлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи, статистика ва молия органлари, банклар ва бошқа ташкилотлар билан ўзаро ҳамкорликда бажарадилар. Мазкур органлар ва ташкилотлар солиқ ҳақидаги қонун ҳужжатларига риоя этилиши устидан давлат назоратини амалга ошириш ва солиқлар бўйича ҳуқуқбузарликларга қарши курашда давлат солиқ хизмати органларига кўмаклашишлари шарт.

Шарҳланаётган модда ҳамда Конституциянинг 78-моддасига биноан Ўзбекистон Республикасида солиқлар ва бошқа мажбу-

рий тўловларни жорий этиш Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг биргалиқдаги ваколатлари жумласига киритилган. Бошқа бирон бир давлат органи солиқларни жорий этишга ҳақли эмас.

124-модда. Ўзбекистон Республикасининг банк тизимини Республика Марказий банки бошқаради.

Давлатнинг марказлашган ва марказлашмаган пул маблағлари жамғармаларини ташкил этиш, тақсимлаш ва улардан фойдаланишда банкларнинг тутган ўрни каттадир. Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгандан сўнг, ўзининг барча соҳалари каби, банк соҳасини ҳам қайта ташкил этди. Олиб борилган ислохотлар натижасида Ўзбекистон Республикасида икки поғонали банк тизими шаклланди.

Ўзбекистон Республикасида банкларнинг юзага келиши ва ривожланишини ҳам икки босқичга бўлиш мумкин:

биринчи босқич — банк тизимини ташкил этиш босқичи ҳисобланади. Яъни 1991 йил 15 февралда «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги, 1993 йил 7 майда «Валютани тартибга солиш тўғрисида»ги қонунлар, 1994 йил 16 июнда «Ўзбекистон Республикасининг миллий валютасини муомалага киритиш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони, 1995 йил 21 декабрда «Марказий банк тўғрисида»ги қонун ва бошқа қонун ҳужжатларининг қабул қилиниши билан банк тизими икки поғонали бўлди, тижорат банклари юзага келди, банк операциялари миллий валютада амалга оширила бошланди, Марказий банкнинг ҳуқуқий мақоми белгилаб берилди;

иккинчи босқич — банк фаолиятини такомиллаштириш, банклар томонидан хизмат кўрсатиш сифатини ошириш босқичи ҳисобланади. Бу босқичда Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 25 апрелдаги «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги (янги таҳрирда), 2002 йил 4 апрелдаги «Кредит уюшмалари тўғрисида»ги, 2002 йил 5 апрелдаги «Фуқароларнинг банклардаги омонатларини ҳимоялаш кафолатлари тўғрисида»ги, 2003 йил 30 августдаги «Банк сири тўғрисида»ги, 2003 йил 11 декабрдаги «Валютани тартибга солиш тўғрисида»ги (янги таҳрирда), 2006 йил 4 апрелдаги «Автоматлаштирилган банк тизимида ахборотни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги, 2006 йил 6 майдаги «Истеъмол кредити тўғрисида»ги, 2006 йил 20 сентябрдаги «Микрокредит ташкилотлари

тўғрисида»ги қонунлари ва бошқа қонун ҳужжатлари қабул қилинди. Бунда асосий эътибор банк тизимини ислоҳ этиш, банк фаолиятининг ҳуқуқий асосларини янада такомиллаштириш, банклар томонидан амалга оширилаётган хизматлар сифатини янада яхшилаш, банк сирини, ахборот хавфсизлигини таъминлаш ва ҳ.к.ларга қаратилди.

Шундай қилиб, Ўзбекистон Республикасида, бошқа ривожланган давлатлардаги сингари, икки поғонали банк тизими ташкил этилди.

Республикамиз банк тизимининг биринчи поғонасини — Ўзбекистон Республикаси Марказий банки ва унинг Қорақалпоғистон Республикаси, Тошкент шаҳри ва вилоятлардаги ҳудудий бошқармалари ташкил этади. Ўзбекистон Республикаси Марказий банки ягона марказлаштирилган бошқарув тизими ҳисобланади.

Марказий банкнинг бош мақсади — миллий валютанинг барқарорлигини таъминлашдан иборат.

Марказий банкнинг асосий вазифаларига эса қуйидагилар киради:

— монетар сиёсатни ҳамда валютани тартибга солиш соҳасидаги сиёсатни шакллантириш, қабул қилиш ва амалга ошириш;

— Ўзбекистон Республикасида ҳисоб-китобларнинг самарали тизимини ташкил этиш ва таъминлаш;

— банклар, кредит уюшмалари, микрокредит ташкилотлари ва гаровхоналар фаолиятини лицензиялаш ҳамда тартибга солиш, банклар, кредит уюшмалари, микрокредит ташкилотлари ва гаровхоналарни назорат қилиш, қимматбаҳо қоғозлар бланкалари ишлаб чиқаришни лицензиялаш;

— Ўзбекистон Республикасининг расмий олтин-валюта резервларини, келишувга биноан ҳукумат резервларини қўшган ҳолда, сақлаш ва тасарруф этиш;

— давлат бюджетининг касса ижросини Молия вазирлиги билан биргаликда ташкил этишдан иборатдир.

Марказий банк ўз ваколатлари доирасида қарорлар қабул қилиш борасида мустақилдир.

Давлат Марказий банкнинг мажбуриятлари юзасидан, Марказий банк эса давлатнинг мажбуриятлари юзасидан жавобгар бўлмайди.

Марказий банк Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенатига ҳисобдордир. Олий Мажлиснинг Сенати, Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимига кўра, Марказий банк бошқарувининг раисини тайинлайди ва лавозимидан озод этади; йиллик ҳисоботни, шунингдек, аудиторнинг хулосасини кўриб чиқади.

Марказий банк пул-кредит соҳасидаги мавжуд вазият ва монетар сиёсатнинг асосий йўналишлари тўғрисида ҳар йили март-апрелда маъруза эълон қилади.

Марказий банк: молиявий ёрдам кўрсатиш билан шуғулланишга; тижорат фаолияти билан шуғулланишга; Ўзбекистон Республикаси Халқ банкининг, шунингдек, Марказий банк фаолият юритишини таъминловчи корхоналар ва ташкилотларнинг капиталларида иштирок этишини истисно этганда, банклар ва бошқа юридик шахсларнинг капиталларида қатнашишга ҳақли эмас.

Банк тизимининг иккинчи поғонасини тижорат банклари ташкил этади. Амалдаги қонунчиликка биноан банклар тижорат ташкилоти бўлиб, улар банк фаолияти деб номланадиган қўйидаги фаолият турлари мажмуини амалга оширадиган юридик шахсдир: юридик ва жисмоний шахслардан омонатлар қабул қилади; қабул қилинган маблағлардан таваккал қилиб кредит беради ёки инвестициялаш учун фойдаланиши мумкин; тўловларни амалга оширади.

Банклар бошқа турдаги операцияларни ҳам амалга оширишлари мумкин:

1) маблағ эгаси ёки маблағни тасарруф этувчи билан тузилган шартномага биноан пул маблағларини бошқариш;

2) чет эл валютасини нақд пул ва нақд бўлмаган пул шаклларида юридик ҳамда жисмоний шахслардан сотиб олиш ва уларга сотиш;

3) пул маблағлари, векселлар, тўлов ва ҳисоб-китоб ҳужжатларини инкассо қилиш;

4) учинчи шахслар номидан мажбуриятларнинг бажарилишини назарда тутувчи кафолатлар бериш;

5) учинчи шахслардан мажбуриятларнинг бажарилишини талаб қилиш ҳуқуқини олиш;

6) қимматли қоғозлар чиқариш, харид қилиш, сотиш, ҳисобини юритиш ва уларни сақлаш, мижоз билан тузилган шартномага биноан қимматли қоғозларни бошқариш, қимматли қоғозлар билан бошқа операцияларни бажариш;

7) банк фаолияти юзасидан маслаҳат ва ахборот хизмати кўрсатиш;

8) жисмоний ва юридик шахсларга ҳужжатлар ва бошқа бойликларни сақлаш учун махсус бинолар ёки улар ичидаги пўлат сандиқларни ижарага бериш;

9) молиявий лизинг;

10) халқаро банк амалиётига мувофиқ, лицензияда махсус кўрсатилган бошқа операциялар.

Банклар, қоида тариқасида, мулкчиликнинг ҳар қандай шакли асосида акциядорлик жамияти тарзида ташкил этилади.

Юридик ва жисмоний шахслар, шу жумладан чет эллик юридик ва жисмоний шахслар банк муассислари бўлиши мумкин. Ҳар бир акциядорнинг устав капиталидаги иштирокининг энг кўп улуши қонун ҳужжатлари билан белгиланади. Банкнинг устав капитали банк муассислари ва акциядорлари тўлаган пул маблағларидан ташкил топади. Банклар устав капиталининг энг кам миқдори Марказий банк томонидан белгиланади.

Банклар Марказий банкда рўйхатга олинган пайтдан бошлаб юридик шахс мақомига эга бўладилар.

Банклар ўз фаолиятини Марказий банк томонидан давлат рўйхатига олингандан сўнг ҳамда банк лицензиясига эга бўлганидан сўнг юритиши мумкин. Банк лицензиясида банклар томонидан амалга оширилиши мумкин бўлган банк операциялари кўрсатиб ўтилади. Марказий банк томонидан банкларга икки хилдаги лицензия: миллий валютада банк операцияларини амалга ошириш ҳуқуқи ва хорижий валютада банк операцияларини амалга ошириш ҳуқуқи берилиши мумкин.

Банклар бевосита ишлаб чиқариш, савдо ва суғурта фаолияти билан шуғулланиши мумкин эмас.

Банклар Ўзбекистон Республикасида ўз филиалларини, чет эл банклари эса ўз ваколатхоналарини Марказий банкнинг рухсати билан очишлари мумкин.

Банк акциядорлар йиғилишининг қарорига кўра ёки Марказий банк лицензияни чақириб олганида ёхуд банкрот деб эълон қилинганда ўз фаолиятини тўхтатади.

Икки поғонали банклар ўртасидаги муносабатлар томонларнинг тенгсизлиги асосида олиб борилади, яъни Ўзбекистон Республикасида ташкил этилган барча тижорат банклари Ўзбекистон Республикаси Марказий банкига бўйсунди.

XXVI боб**МУДОФАА ВА ХАВФСИЗЛИК**

125-модда. Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучлари Ўзбекистон Республикасининг давлат суверенитетини ва ҳудудий яхлитлигини, аҳолининг тинч ҳаёти ва хавфсизлигини ҳимоя қилиш учун тузилади.

Қуролли Кучларнинг тузилиши ва уларни ташкил этиш қонун билан белгиланади.

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси олий норматив-ҳуқуқий манба сифатида миллий хавфсизликни таъминлашнинг асосий масалалари бўйича муҳим миллий манфаатлар ҳамда устувор принциплар ва нормаларни, шунингдек, мафкуравий қоидаларни белгилаб беради. Ундаги ижтимоий муносабатларнинг у ёки бу масалаларига доир ҳар бир модда, моҳият-эътибори билан, мазкур муносабатларнинг асосий субъекти — инсон, жамият, давлат ҳимоясига қаратилгандир.

Давлат ва жамият қурилиши соҳасида миллий хавфсизликни таъминлашнинг таянч принциплари ва нормаларини, шунингдек, мафкуравий қоидаларини белгилаб берадиган конституциявий ҳуқуқ асослари алоҳида аҳамиятга эга. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Вазирлар Маҳкамаси ва Президенти Девонининг 2007 йил 30 августдаги қўшма мажлисида қилган маърузасида қуйидагиларни таъкидлаб ўтди: «Биз юртимизда ижтимоий-сиёсий барқарорликни таъминлабгина қолмасдан, айти пайтда ислохотлар ва мамлакатни янгилаш борасида олиб бораётган сиёсатимизнинг халқимиз томонидан кенг қўллаб-қувватланишига ҳам эришдик.

Бу даврда амалга оширган ишларимиз қаторида мамлакатимизнинг мудофаа қобилиятини мустаҳкамлашда, унинг барқарорлиги ва хавфсизлигини таъминлашда Қуролли Кучларимизнинг шакллантирилиши фоят муҳим аҳамият касб этди. Собиқ СССР парчаланганидан кейин юзага келган шароитда, Қуролли Кучларда бошқарув, интизом ва тартиб амалда йўқотилган, мамлакат хавфсизлигига ички ва ташқи таҳдидлар кундан-кунга кучайиб бораётган бир вазиятда Мудофаа вазирлигини, унинг органлари ва жойлардаги қўмондонлик

тузилмаларини шакллантириш ўз вақтида қабул қилинган яккаюягона тўғри қарор бўлди»¹.

Ўзбекистон Республикасининг Қуроли Кучлари бевосита мудофаа мақсадларида ташкил қилиниб, урушлар ва қуроли можароларни бартараф этиш ҳамда уларнинг олдини олиш, Ўзбекистон Республикасининг миллий манфаатларини, суверенитети, ҳудудий яхлитлиги ва аҳолининг тинч ҳаётини ҳимоя қилиш учун давлат томонидан ташкил этилган ҳарбий бирлашмалар, қўшимчалар ҳамда қисмларни, шунингдек, бошқа ҳарбий тузилмаларни ўз ичига олади.

Мамлакатимизнинг хавфсизлиги ва барқарорлигини, ҳудудий яхлитлигини, чегараларимизнинг дахлсизлигини, фуқароларимизнинг тинч ва осойишта ҳаётини таъминлаш, бу борадаги ишларни замон талаблари даражасида бажариш вазифалари мамлакатимиз Қуроли Кучлари тизимида ислоҳотлар ўтказишни тақозо этмоқда.

Мамлакатимиз Президенти И. Каримов 2003 йил 13 январдаги «Ватан ҳимоячиларига байрам табриги»да таъкидлаганидек: «... юртимиз хавфсизлиги ва мамлакатимиз истиқболини таъминлашда ҳал қилувчи аҳамиятга молик бўлган бундай йўналишда олиб борилаётган ислоҳотларни қатъиятлик билан охирига етказиш, бир сўз билан айтганда, халқимизнинг энг ишончли таянчи ва суянчи, фахри ва ифтихори бўлмиш миллий армиямизни барпо этиш давлатимиз ва жамиятимизнинг, Ватанимизнинг тақдирига бефарқ қарамайдиган ҳар қайси инсоннинг муқаддас бурчига айланиши зарур»².

Жамиятимиз ҳаётининг барча соҳаларида миллий хавфсизликни таъминлашнинг ташкилий-ҳуқуқий тизимини шакллантирувчи қонунлар ва бошқа норматив ҳужжатлар Конституция асосида ишлаб чиқилади. Авваламбор, Асосий Қонун мамлакатни демократик йўлдан ривожлантиришнинг асосий ва мустақкам негизи — халқ ҳокимияти принципи ва тизимини кафолатлайди ҳамда ҳимоя қилади. Унинг 7-моддасида «халқ давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаи...» эканлиги мустақкамлаб қўйилган. Конституцияда яна бир қатор бошқа муҳим нормалар, хусусан, мамлакат ва фуқаролар хавфсизлигини таъмин-

¹ Каримов И.А. Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йўли. — Т.: Ўзбекистон, 2007. — 20-бет.

² Каримов И.А. Миллий армиямиз — мустақиллигимизнинг, тинч ва осойишта ҳаётимизнинг мустақкам кафолатидир. — Т.: Ўзбекистон, 2003. — 30-бет.

лашга даъват этилган органлар тизими ҳам белгилаб қўйилган. Давлат фаолиятида сиёсий фикрлар хилма-хиллигини, демократик ҳуқуқлар ва эркинликларни, инсон ва жамият манфаатларини ҳимоя қилишга, ижтимоий адолат ва қонунийликни, ижтимоий-сиёсий барқарорлик, миллатлараро тотувлик ва бошқа инсоний қадриятларни мустаҳкамлашга қаратилган конституциявий принциплар ҳамда нормаларнинг барчаси сиёсий хавфсизликни таъминлаш институтини ташкил этади.

Қуроли Кучларни ташкил этиш ҳарбий соҳадаги тадбирлардан биридир. Бу борада фуқароларнинг ҳарбий хизматга бўлган муносабатини аниқлаш принципи муҳим аҳамиятга молик. Конституциянинг 52-моддасига мувофиқ, «Ўзбекистон Республикасини ҳимоя қилиш — Ўзбекистон Республикаси ҳар бир фуқаросининг бурчидир. Фуқаролар қонунда белгиланган тартибда ҳарбий ёки муқобил хизматни ўташга мажбурдирлар».

«Бугун тўла ишонч билан айтиш мумкинки, Ватанимизнинг хавфсизлиги Қуроли Кучларимиз томонидан ишончли тарзда таъминланмоқда, армияда хизмат қилиш Ўзбекистон фуқароси учун нафақат конституциявий бурч, балки нуфузли касблардан бирига, том маънодаги шон-шараф ишига айланиб бормоқда», — деб таъкидлаб ўтди мамлакатимиз раҳбари И.Каримов «Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йўли» тўғрисидаги маърузасида¹.

Конституцияда ташқи сиёсатнинг асосий мезонлари ҳам белгилаб берилган бўлиб, улар орасида хавфсизликни таъминлаш билан боғлиқ манфаатлар алоҳида ўрин тутди. Ташқи сиёсий фаолият, хусусан, давлатлараро тузилмаларда иштирок этиш, энг аввало, хавфсизлик манфаатларини кўзлаб амалга оширилиши зарур. Моҳиятан олганда, Конституциянинг ҳар бир қонундаси миллий манфаатларнинг олий сиёсий-ҳуқуқий ифодасидир. Бинобарин, «давлатнинг, халқнинг олий манфаатлари, унинг фаровонлиги ва хавфсизлиги» биринчи навбатда Конституциянинг ўзини, унинг қоидаларини ҳимоя қилишдан, Конституциявий қонунларнинг устуворлиги ва мустаҳкамлигидан иборат.

Ташқи сиёсат мамлакатимиз Конституциясида давлат фаолиятининг алоҳида соҳаси сифатида белгиланган бўлиб, халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этилган принциплари ва нормаларига

¹ Каримов И.А. Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йўли. — Т.: Ўзбекистон, 2007. — 22-бет.

содиқ қолиш билан бир қаторда давлатлараро тузилмаларда иштирок этиш мақсадини ҳам акс эттиради. Бундай сиёсат негизида олий миллий манфаатлар ётади. Хавфсизликни таъминлаш мақсадида халқаро ҳамкорликни амалга ошириш йўналишининг белгиланган конституциявий принциплари ва устуворликлари амалда минтақавий хавфсизлик тизимини яратишда ўз ифодасини топади. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов Марказий Осиё минтақасидаги вазиятни таҳлил қилар экан, Афғонистонда вазиятни барқарорлаштириш ва қайта тиклаш борасида давом этаётган ижобий жараёнлар билан бир қаторда, минтақада стратегик мавҳумлик ҳамон сақланиб қолаётганлигини ҳам тан олиш лозимлигини таъкидлади.

«Бу ерда жаҳондаги йирик давлатлар ва бизга қўшни мамлакатларнинг геостратегик манфаатлари мавжуд бўлиб, баъзида улар бир-бири билан келишмаслигини ҳам кузатиш мумкин. Халқаро терроризм, экстремизм, наркоагрессия ва минтақавий хавфсизликка нисбатан бошқа трансмиллий таҳдидлар ҳамон сақланиб қолмоқда. Бундай таҳдидларга қарши самарали чоралар кўриш, минтақада хавфсизлик ва барқарор ривожланишни таъминлаш билан боғлиқ бошқа вазифаларни фақат шу заминда жойлашган давлатларнинг фаол иштироки билан ҳал этиш мумкин».

Ўзбекистон Республикаси кўп томонлама ҳамкорлигининг асосий йўналишлари Конституциянинг 17-моддаси иккинчи қисмида қуйидагича белгилаб қўйилган: «Республика давлатнинг, халқнинг олий манфаатлари, фаровонлиги ва хавфсизлигини таъминлаш мақсадида иттифоқлар тузиши, ҳамдўстликларга ва бошқа давлатлараро тузилмаларга кириши ва улардан ажралиб чиқиши мумкин».

Ҳозирги кунда давлатимизнинг миллий хавфсизликни таъминлаш соҳасидаги вазифалари орасида экстремизм ва радикализмнинг ҳар қандай кўринишига, халқаро терроризмга қарши изчил курашиш учун бутун кучни сафарбар этишдек ўта муҳим масала ҳам борлигини алоҳида айтиб ўтиш керак.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг биринчи қўшма мажлисида қилган маърузасида таъкидлаб ўтганидек: «Биз 2005 йил ва кейинги йиллар учун мўлжалланган ташқи сиёсатимизнинг устувор йўналишларини белгилашда бу масалага дунёда ва минтақамизда вужудга келаётган мураккаб ва зиддиятли вазиятни инобатга олиб, ҳаётий аҳамиятга эга бўлган миллий манфаатла-

римиз ва мамлакатимиз хавфсизлигини таъминлаш нуқтаи назаридан ёндашмоғимиз керак»¹.

Ўз фикрини давом эттириб, хавфсизликнинг мишқақавий муаммолари ҳақида гапирар экан, Президентимиз халқаро терроризм, экстремизм ва радикализмга қарши курашиш дунё мамлакатларини бирлаштирадиган асосий омил бўлиб қолаётганлигини таъкидлади ва «XXI аср вабоси бўлган ушбу иллатга қарши жаҳон ҳамжамиятининг муросасиз курашини Ўзбекистон тўла қўллаб-қувватлайди», дея уқтирди.

Жамият хавфсизлиги ёки «ижтимоий хавфсизлик»ни миллий хавфсизликдан ажратилган ҳолда тасаввур қилиб бўлмайди. Улар бир-бири билан узвий боғлиқ тушунчалардир. Жамият хавфсизлигига таҳдид ижтимоий муносабатларга, қарор топган турмуш тарзига, маънавий негизлар ва маданий-моддий қадриятларга, фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқларига, бошқарув тартибига, жамоат тартиби ва турмушнинг бошқа тартиб-қоидаларига иқтисодий, экологик, ҳарбий жиҳатдан зарар етказиши. Ижтимоий, иқтисодий, маънавий, маданий, ахлоқий, ҳуқуқий, диний ва бошқа соҳалардаги муносабатлар тизимидан иборат жамиятга таҳдид қилиш миллий хавфсизлик асосларига қилинган таҳдиддир.

Миллатлараро, конфессиялараро муносабатларга ва фуқаролар тотувлигига солинган раҳна жамият тараққиётини узоқ муддат сустлаштириб қўйиши ёки миллий давлатчиликни барбод қилиши мумкин. Демократия, фуқаролик жамияти асослари, маънавий қадриятлар, оила, аҳолининг саломатлигини муҳофаза қилиш, шунингдек, давлат устидан жамият назоратининг самарали усуллари шакллантириш миллий хавфсизликни таъминлашни талаб этадиган зарур шартлардир.

Давлат миллий хавфсизлик объекти сифатида миллатнинг бир бутунлиги ва барқарорлигини таъминлашни муқаррар зарурият, деб ҳисоблайди. Шу боис давлат ҳокимияти инсоннинг ҳуқуқларини, эркинлигини таъминлайди ва кафолатлайди. Бинобарин, миллий суверенитет давлат тимсолида намоён бўлар экан, давлатнинг ўзи алоҳида бир қадрият бўлиб қолади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари, жамоат бирлашмалари ва фуқаролар амал қилишлари лозим бўлган хавфсизлик мезонлари белгилаб берилган. Масалан, Конституциянинг 57-моддасига муво-

¹ Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз — жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. — Т.: Ўзбекистон, 2005. — 57—58-бетлар.

фик, «конституциявий тузумни зўрлик билан ўзгартиришни мақсад қилиб қўювчи, республиканинг суверенитети, яхлитлиги ва хавфсизлигига, фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларига қарши чиқувчи, урушни, ижтимоий, миллий, ирқий ва диний адоватни тарғиб қилувчи, халқнинг соғлиғи ва маънавиятига тажовуз қилувчи, шунингдек, ҳарбийлаштирилган бирлашмаларнинг, миллий ва диний руҳдаги сиёсий партияларнинг ҳамда жамоат бирлашмаларининг тузилиши ва фаолияти тақиқланади.

Махфий жамиятлар ва уюшмалар тузиш тақиқланади».

Минтақавий ҳамкорликни ҳар томонлама ривожлантиришнинг изчил тарафдори бўлган Ўзбекистон Марказий Осиё Ҳамкорлиги Ташкилотига минтақадаги давлатлар кўп томонлама ҳамкорлигининг энг муҳим механизми сифатида қарамоқда. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов парламент палаталарининг 2005 йил 28 январь куни бўлиб ўтган қўшма мажлисида таъкидлаб ўтганидек: «Шанхай Ҳамкорлик Ташкилоти, Марказий Осиё Ҳамкорлиги Ташкилоти, Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги ва бошқа ташкилотлар билан ҳамкорлигимиз минтақада хавфсизлик, тинчлик ва барқарор ривожланишни таъминлашнинг муҳим шarti ҳисобланади»¹. Ўзбекистон Республикаси Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Хавфсизлик Кенгашининг 2001 йилда қабул қилган 1373-сонли ва 2004 йилда қабул қилган 1566-сонли Резолюциялари ҳамда 12 та аксилтеррористик конвенциясининг барчасини ратификация қилди.

Ўзбекистон Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Хавфсизлик Кенгаши қошидаги Терроризмга қарши кураш қўмитаси, Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги Аксилтеррор маркази ишида қатнашмоқда, Шанхай Ҳамкорлик Ташкилоти доирасида тегишлича иш олиб бормоқда, Аксилтеррор кучларнинг Халқаро коалицияси саъй-ҳаракатларига фаол қўмаклашмоқда.

Чунончи, Шанхай Ҳамкорлик Ташкилотининг 2003 йил май ойида Москвада бўлиб ўтган саммитида мазкур ташкилотнинг органлари тўғрисидаги қатор низомлар, шунингдек, Минтақавий аксилтеррор тузилмасининг (МАТТ) Регламенти тасдиқланди. Давлатларнинг бошлиқлари томонидан МАТТ Ижроия қўмитасининг қароргоҳини Қирғизистоннинг Бишкек шаҳридан Ўзбекистоннинг Тошкент шаҳрига кўчириш, шунингдек, 2004 йил 1 январдан бошлаб Ташкилотнинг доимий ишловчи органларини — Пекин шаҳ-

¹ Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз — жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. — Т.: Ўзбекистон, 2005. — 61-бет.

рида ШХТ Котибиятини ва Тошкент шаҳрида МАТТ Ижроия қўмитасини ишга тушириш тўғрисида қарорлар қабул қилинди.

Эътироф этиш лозимки, Конституция ҳарбий соҳани ҳуқуқий тартибга солишда асосий манба ҳисобланади. «Мудофаа тўғрисида»ги, «Умумий ҳарбий мажбурият ва ҳарбий хизмат тўғрисида»ги, «Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучлари резервидаги хизмат тўғрисида»ги, «Фуқаро муҳофазаси тўғрисида»ги, «Терроризмга қарши кураш тўғрисида»ги, «Ўзбекистон Республикасининг Давлат чегараси тўғрисида»ги ва бошқа қонунлар, Умумий қўшин низомлари, Ўзбекистон Республикаси Президенти фармонлари ва ҳукумат қарорлари, Ўзбекистон Республикасининг Миллий хавфсизлик концепцияси (мазкур Концепция асосида Мудофаа доктринаси ишлаб чиқилган) ва шу каби ҳужжатлар ҳарбий ҳуқуқий манбалар сирасига киради.

Ҳарбий ҳуқуқнинг махсус манбалари ҳам мавжуд бўлиб, улар жумласига ҳарбий бошқарувнинг норматив-ҳуқуқий ҳужжатларини, чунончи, буйруқлар, қоидалар, йўриқномалар ҳамда шу каби бошқа қонуности ҳужжатларини киритиш мумкин.

Миллий хавфсизликни таъминлаш мақсадида халқаро тузилмаларда иштирок этишнинг конституциявий принципи 2001 йил 11 майда янги таҳрирда қабул қилинган «Мудофаа тўғрисида»ги, 1996 йил 26 декабрда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсий фаолиятининг асосий принциплари тўғрисида»ги, 2000 йил 15 декабрда қабул қилинган «Терроризмга қарши кураш тўғрисида»ги қонунларда ҳамда Ўзбекистон Республикасининг Миллий хавфсизлик концепциясида янада ривожлантирилди.

Ўзбекистон Республикасининг Миллий хавфсизлик концепцияси 1997 йилнинг 29 августида қабул қилинган «Ўзбекистон Республикасининг Миллий хавфсизлик концепциясини тасдиқлаш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонунига мувофиқ амал қилиб келмоқда. Мазкур ҳужжат сиёсий йўналишдаги масалаларни, тегишли қонунлар ҳамда қонуности ҳужжатларини тайёрлашда асос бўладиган норматив-ҳуқуқий атамалар ва принципларни қамраб олган. Концепцияда давлатимизнинг миллий хавфсизликни таъминлаш масаласига доир расмий қарашлари ўз ифодасини топганлиги ва хавфсизликни таъминлаш муаммоси, уни ҳал этишнинг стратегияси ва тактикасига доир, жумладан, бу борада қонунчилик соҳасига тааллуқли яхлит, умумдавлат қарашлари тизимини ўзида мужассам этганлиги учун ҳам у сиёсий-ҳуқуқий ҳужжат ҳисобланади.

Мудофаа ва хавфсизлик соҳасидаги ташқи сиёсат ўз амалиётида Қўшилмаслик ҳаракати принципларига ҳам таянади. Бу принциплар миллий қонунчилигимизда ҳам ўз ифодасини топган («Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсий фаолиятининг асосий принциплари тўғрисида»ги қонуннинг 6-моддаси, «Мудофаа тўғрисида»ги қонуннинг 4-моддаси). Мазкур принциплар мантиқан куч ишлатмаслик ёки куч билан таҳдид қилмаслик принциpidан келиб чиққан бўлиб, умуман олганда Конституциянинг руҳига, тинчликсевар моҳиятига ва мафқуралаштиришдан холи йўналишига мувофиқ келади.

2000 йилнинг декабрида қабул қилинган «Терроризмга қарши кураш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг қонуни миллий хавфсизликни таъминлашда катта аҳамиятга эгадир.

«Мудофаа тўғрисида»ги қонунда мудофаа соҳасидаги давлат сиёсатининг асосий принципларидан бири — халқаро ҳуқуқ нормаларига мувофиқ коллектив хавфсизлик тизимларида иштирок этишдан, шунингдек, мудофаа вазифаларини ҳал этиш учун ташқи сиёсий тусдаги чораларни кўришдан иборат эканлиги кўрсатиб ўтилган.

Қонунда «Ўзбекистон Республикаси халқаро ҳуқуқнинг якка тартибда ва коллектив тарзда мудофааланишдан иборат бўлган ҳуқуқни мустақкамловчи умум эътироф этилган нормалари ва принципларига асосланиб, ҳарбий қурилиш, тинчлик ва хавфсизликни сақлаб туриш соҳасида бошқа давлатлар билан ҳамкорликни амалга» ошириши тўғрисидаги норма мавжуд.

Ўзбекистон Республикаси Президенти, Конституциямизнинг 93-моддаси 20-бандига мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучларининг Олий Бош Қўмондони ҳисобланади, Қуролли Кучларнинг олий қўмондонларини тайинлайди ва вазифасидан озод қилади, олий ҳарбий унвонлар беради; шу модданинг 2-бандига мувофиқ, Ўзбекистон Республикасининг суверенитети, хавфсизлиги ва ҳудудий яхлитлигини муҳофаза этиш, миллий-давлат тузилиши масалаларига доир қарорларни амалга ошириш юзасидан зарур чора-тадбирлар кўради.

«Умумий ҳарбий мажбурият ва ҳарбий хизмат тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг қонунига биноан ҳарбий хизматчилар ва ҳарбий хизматга мажбурлар оддий аскарлар, сержантлар ва офицерлар таркибига, офицерлар таркиби эса, кичик офицерлар, катта офицерлар ва генераллар таркибига бўлинади. Қуролли Кучлардаги олий ҳарбий унвон армия генерали ҳисобланиб, бу унвон (уруш даврида) Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучларининг Олий Бош қўмондонига, шунингдек, мамлакатнинг Мудофаа вазирига берилиши кўрсатиб ўтилган.

Қуроли Кучларда олий қўмондонлик лавозимларига тайинлаш ва лавозимдан озод қилиш Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан амалга оширилса, ҳарбий хизматчиларни лавозимга тайинлаш ва лавозимидан озод қилиш, уларнинг хизмат жойини ўзгартириш Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг ҳарбий хизматни ўташ тартиби тўғрисидаги Низом билан тартибга солинади.

Конституция мудофаани ташкил этишда ҳарбий тадбирлардан ташқари сиёсий тадбирларни ҳам назарда тутати. Сиёсий тадбирларга уруш ҳолатини эълон қилиш, ҳарбий ҳолатни жорий этиш, хавфсизликни кафолатлаш ва бошқалар, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси 93-моддасининг 18-бандига мувофиқ, Ўзбекистон Республикасига ҳужум қилинганда ёки тажовуздан бир-бирини мудофаа қилиш юзасидан тузилган шартнома мажбуриятларини бажариш зарурияти туғилганда уруш ҳолати эълон қилиш ва қабул қилган қарорини уч кун ичида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг тасдиғига киритиш ҳам Республика Президенти ваколатига киритилган.

Хавфсизлик ва мудофаа соҳасидаги қонунчиликнинг ривожини, шунингдек, қабул қилинаётган қонунлар ижроси устидан назорат қилиш механизмларининг самарадорлигини ошириш Ўзбекистон Республикаси Миллий хавфсизлик концепциясида назарда тутилган мақсадларга эришишнинг асосий омилларидир.

126-модда. Ўзбекистон Республикаси ўз хавфсизлигини таъминлаш учун етарли даражада Қуроли Кучларига эга.

Мустақилликнинг дастлабки кунларидан бошлаб тежкор, пухта тайёргарлик кўрган ва замонавий қуроланган армияни ташкил этиш ҳарбий қурилишнинг бош йўналишига айланди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Вазирлар Маҳкамаси ва Президенти Девонининг 2007 йил 30 августда бўлиб ўтган қўшма мажлисидаги маърузасида қуйидаги фикрларни баён этди: «Минтақамиздаги тез суръатлар билан ўзгариб бораётган ижтимоий-сиёсий ва ҳарбий вазиятдан келиб чиққан ҳолда, армияни ислоҳ қилиш бўйича янги принциплар негизида Қуроли Кучларни барпо этиш ва ташкил қилишга асосланган, хавфсизликка таҳдид соладиган реал хавф-хатарларни назарда тутадиган узоқ муддатга мўлжалланган дастур шакллантирилди.

Ушбу дастурни амалга ошириш жараёнида миллий армиямиз ташкилий жиҳатдан янги таркибий тузилишга эга бўлди, қисқа

муддатда ҳарбий округлар, чегаравий минтақалар ташкил этилди, Қуроли Кучларни бошқаришнинг бутун тизими, бирлашма ва қисмларнинг таркиби ҳамда жойлашуви қайта кўриб чиқилди, қўшинларнинг моддий-техник базасини мустаҳкамлаш, уларни замонавий қурол-яроғ ва техника билан таъминлаш бўйича комплекс чора-тадбирлар амалга оширилди»¹.

Нафақат етарли даражада қудратли сиёсий, иқтисодий ва ҳарбий салоҳиятнинг мавжудлиги, балки шунга батамом мувофиқ равишда ҳуқуқий базани такомиллаштириб бориш ҳам мамлакатнинг ўз миллий хавфсизлигини таъминлашга тайёр эканлигига оид мезонлардан биридир. Ҳуқуқий база Ўзбекистон Республикасининг ўта муҳим ҳаётий манфаатларини ҳимоя қилиш кафолатларини мужассам этганлиги учун ҳам хавфсизликни таъминлашнинг энг асосий йўналишларидан бири ҳисобланади.

«Мамлакатимиз сарҳадларининг дахлсизлиги ва ҳудудий яхлитлигини сақлаш, эл-юртимизнинг осуда ҳаётини ишончли ҳимоя қилишга қодир, замонавий қурол-аслаҳа ва техника билан таъминланган, яхши тайёрланган ва ҳозирги кун талабларига тўлиқ жавоб берадиган, сон жиҳатидан ихчам ва ҳаракатчан Қуроли Кучларни вужудга келтириш — Ўзбекистонимизнинг буюк келажagini барпо этиш йўлидаги энг муҳим вазифаларимиздан биридир», — деб таъкидлаган эди давлатимиз Раҳбари иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг тўққизинчи сессиясидаги маърузасида².

«Армияга чақирувнинг шундай тизим ва усул-усулбарини шакллантириш керакки, — деб давом этган эди Юртбошимиз, — улар биринчи галда ҳар қандай қонунбузарликнинг олдини олишга хизмат қилсин»³.

Ҳарбий хизматга тайёрлаш тизимини тубдан яхшилаш ҳамда замонавий талаблар даражасида йўлга қўйилишига эришиш, ҳарбий хизмат нуфузини, Ватан ҳимоячисининг обрў-эътиборини ошириш, армияни ташкил этишда контракт асосидаги усулнинг муносиб ўрнини таъминлаш, чақирув комиссиялари фаолияти устидан жамоатчилик назоратини ўрнатишнинг қонунчилик асосини яратишни ҳаётнинг ўзи тақозо этмоқда.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йўли. — Т.: Ўзбекистон, 2007. — 21-бет.

² Каримов И.А. Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари. // Халқ сўзи, 2002 йил 30 август.

³ Ўша жойда.

Давлатимизнинг асосий саъй-ҳаракати барча давлатлар билан икки ва кўп томонлама алоқалар ўрнатиш ҳамда уларни ривожлантиришга, ялпи тинчликка, ҳамма ерда ижтимоий-сиёсий барқарорлик ўрнатилишига эришиш ва ҳарбийлаштиришга барҳам беришга қаратилди. Шу билан бирга, давлатимиз ўз фуқароларининг ҳаётини ва қадр-қимматини ҳимоя қилишга бўлган ажралмас ҳуқуқини БМТнинг Уставига мувофиқ амалга оширишни таъминлаш вазифасини зиммага олди.

Миллий хавфсизликни таъминлаш соҳасидаги давлат фаолиятининг вазифалари ва йўналишлари доираси анча кенг. Зеро, бугунги дунёда наркотрафик билан боғлиқ муаммолар жиддий тус олмоқда, ядровий ва бошқа оммавий қирғин қуролиларининг тарқалиш хавфи бартараф этилгани йўқ. Ижтимоий-иқтисодий, гуманитар, илмий-техникавий, технологик ва ахборот тарқатиш соҳаларида, шунингдек, экологик соҳада ҳам кўпгина муаммолар мавжудки, улар кучайиб, миллий хавфсизликка таҳдидга айланиши мумкин.

Ҳарбий ҳуқуқ мудофаа ва давлатнинг ҳарбий фаолиятини ташкил этиш соҳасидаги ижтимоий муносабатларни тартибга солиши билан ҳуқуқнинг бошқа тармоқларидан фарқ қилади. Қамров доираси бўйича бўлинадиган бу муносабатларни қурилиш, бошқарув, таъминот, Қуроли Кучларни, бошқа қўшинлар, ҳарбий бўлинмалар ва органларни ҳозирлаш ҳамда мамлакат мудофааси мақсадларида қўллаш жараёнида юзага келадиган муносабатлар ташкил этади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов «Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йўли» тўғрисидаги маърузасида ўтган мустақиллик йилларида амалга оширилган ишлар хусусида тўхталар экан, ўта муҳим жанговар топшириқларни бажаришга йўналтирилган Махсус операциялар бўйича кучларнинг бўлинмаларий, Мудофаа вазирлиги ҳузуридаги Терроризмга қарши кураш корпуси тузилганлиги, бу бўлинмалар эҳтимол тутилаётган душманнинг ҳар қандай тажовузкорона ҳаракатларига қарши муносиб зарба беришга қодир қудратли куч эканлиги, бу Сурхондарё, Қашқадарё ва Тошкент вилоятларининг тоғли туманларига суқилиб кирган халқаро террорчиларнинг жангари тўдаларини йўқ қилиш бўйича амалга оширилган операцияларда намоён бўлганлиги хусусида гапириб ўтди.

Айни пайтда муддатли ҳарбий хизматнинг муддати қисқартирилиб, бир йил қилиб белгилангани, қўшинларнинг сифат таркибини яхшилаш ва сафини тўлдириш тартиблари тако-

миллаштирилгани, замонавий қурол-аслаҳа билан таъминланганлиги, сафарбарлик-чақирув резерв хизматининг жорий қилингани, шартнома-контракт асосидаги хизматга ўтиш жараёни амалда яқунлангани армиямизнинг қиёфасини, унинг мазмун-моҳияти ва жанговар қобилиятини тубдан ўзгартиргани ҳам маърузада таъкидлаб ўтилди¹.

Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг умумий ҳарбий мажбуриятни ижро этиши ва ҳарбий хизматни ўташи билан боғлиқ муносабатлар алоҳида гуруҳни ташкил этади. Бошқа бир гуруҳга ҳарбий интизомни, ҳуқуқ-тартиботни сақлаш ва мустаҳкамлашга, ҳарбий адлия органлари фаолиятини йўлга қўйишга доир муносабатлар киради. Халқаро ҳуқуқнинг ҳарбий ҳамкорлик масалалари, ҳарбий ҳаракатлар олиб бориш, шунингдек, гуманитар ҳуқуқ қоидаларини бузганлик учун жавобгарлик билан боғлиқ нормалари ёрдамида тартибга солинадиган муносабатлар навбатдаги гуруҳга киради.

Давлатнинг мудофаа қудратини мустаҳкамлаш асосида мамлакат иқтисодий салоҳиятини юксалтириш мақсади ётади. 90-йилларнинг ўрталарида Ўзбекистонда қўшинларнинг устувор турлари учун юқори малакали офицерлар тайёрлаш мақсадига хизмат қиладиган бир қатор ҳарбий ўқув юртлари, хусусан, тўртта ҳарбий билим юрти, шу жумладан учувчилар тайёрлаш билим юрти ташкил этилди. Бундан ташқари, 1993 йилда Тошкент алоқа-электротехника институти (ҳозирги Тошкент ахборот технологиялари университети) ҳузурида ҳарбий алоқа хизмати мутахассисларини тайёрлайдиган факультет очилди. 1994 йилда Қуролли Кучлар Академияси ташкил этилиб, олий ҳарбий малакали офицер кадрлар тайёрлашга киришилди. Шунингдек, армиянинг техник жиҳозланишини мустаҳкамлаш чора-тадбирлари кўрилди.

Ҳарбий хавфсизлик ҳуқуқий асосларини яратишнинг иккинчи босқичи ҳарбий инфратузилманинг ривожлантирилиши ва ҳарбий қурилиш ҳуқуқий базасининг янада мустаҳкамланиши, ҳарбий соҳада халқаро ҳамкорликнинг кенгайтирилиши билан тавсифланади. Мазкур босқич Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузурида Миллий хавфсизлик кенгаши тузилганлигидан бошланди (бу Кенгаш Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1995 йил 1 майда эълон қилинган ПФ – 1149-сон «Ўзбекистон Республикаси Миллий хавфсизлик кенгаши тўғрисида»ги Фармонида биноан ташкил топди).

¹ Каримов И.А. Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йўли. – Т.: Ўзбекистон, 2007. – 21 – 22-бетлар.

1995 йилнинг 30 августида қабул қилинган Ҳарбий доктринада давлатлараро ҳарбий можаро ва зиддиятларнинг олдиши олиш ҳамда уларни бартараф этишда фаол қатнашиш белгиланган бўлиб, бунда қарама-қаршиликларнинг кескинлашуви сабабларини дипломатик йўл билан ҳал этишга алоҳида эътибор қаратилди.

Давлатнинг мудофааси ва хавфсизлигини таъминлашда Ҳарбий доктрина катта аҳамиятга эга.

Мазкур ҳужжат расмий қоидалар мажмуасидан иборат бўлиб, унда ҳарбий хавфсизликнинг сиёсий, стратегик ва иқтисодий асослари белгиланган, умумий қоидалари, сиёсий ва ҳарбий-ташқилий жиҳатлари қамраб олинган.

Унинг сиёсий қисмида мамлакатимизнинг урушга муносабати, Ўзбекистон Республикасининг урушлар келиб чиқишини бартараф этиш соҳасидаги халқаро фаолиятининг асосий вазифалари, йўналишлари ва мезонлари тушунтириб берилди.

Ҳарбий доктринанинг ҳарбий-сиёсий қисмида Марказий Осиё минтақасининг ҳарбий-стратегик хусусиятлари, ҳарбий хавф-хатарнинг потенциал манбалари кўрсатилган. Ҳозирги замон урушларининг стратегик хусусияти ва оқибатларига баҳо берилиши асосида доктринада бош ҳарбий-стратегик вазифалар, Қуроли Кучларнинг қурилиши ва уларни стратегик қўллаш принциплари, шунингдек, улардан фойдаланиш шартлари баён этилган, республика иқтисодиётини, ҳудудини ва аҳолисини мудофаага тайёрлаш масалалари ҳам ўз ифодасини топган.

Ҳарбий доктрина Ўзбекистон Республикаси Конституциясига ва республиканинг ҳарбий хавфсизлигига нисбатан тажовузуларга қарши ҳаракатларни ташкил этиш учун мамлакатни мудофаага тайёрлаш борасидаги давлат фаолиятини, Ўзбекистон Республикасининг ҳаётий муҳим манфаатларини ҳимоя қилиш учун Қуроли Кучларни қўллашни тартибга солувчи қонунларга асосланар экан, БМТ Уставидан, Хельсинкида имзоланган Яқунловчи ҳужжатдан, Стокгольм конференцияси ҳужжатидан, шунингдек, иккитомонлама ва кўптумонлама шартномалар ҳамда битимлардан, халқаро ҳуқуқий ҳужжатларнинг умум эътироф этилган нормаларидан келиб чиқувчи барча халқаро мажбуриятларга қатъий риоя этилишини кафолатлайди, ташқи ҳарбий таҳдидларнинг олдини олиш ва уларга қарши курашиш бўйича иккитомонлама ҳамда кўптумонлама муносабатларни йўлга қўйиш зарур эканлигини қайд этиб ўтади.

Миллий хавфсизлик манфаатлари халқаро ҳамкорликнинг иттифоқлар, ҳамдўстликлар ва бошқа давлатлараро тузилмалар шаклидаги асосий йўналишларини белгилаб беради.

Ўзбекистон 1995 йилдан бошлаб Европада Хавфсизлик ва Ҳамкорлик Ташкилоти (ЕХХТ) Вена ҳужжатининг ҳарбий соҳадаги ишонч мезонларини амалга оширишда ҳам қатнашиб келмоқда, ЕХХТ Котибиятига ўз ҳарбий кучлари ва мудофаа соҳасидаги режалари тўғрисида ахборот тақдим этиб турибди.

Шу аснода республиканинг чет эл мамлакатлари ва халқаро ташкилотлар билан самарали ҳарбий-сиёсий ва ҳарбий-техникавий ҳамкорлиги жараёнлари кучайди.

Ҳарбий қонунчиликни ривожлантириш сиёсати ўзида Ўзбекистон Республикаси Қуроли Кучлари, бошқа қўшинлар, ҳарбий тузилмалар ва органлар тизимининг қурилиши жараёнини акс эттиради. Бу 1996 йил 26 декабрда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсий фаолиятининг асосий принциплари тўғрисида»ги Қонун, 1997 йил 29 августда биринчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг тўққизинчи сессиясида қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг Миллий хавфсизлик концепцияси, мамлакат Президентининг «Ўзбекистон Республикаси Фавқулодда вазиятлар вазирлигини ташкил этиш тўғрисида»ги (1996 йил 4 март, ПФ-1378-сон), «Ўзбекистон Республикаси умумқўшинлар Низомини тасдиқлаш тўғрисида»ги (1996 йил 9 октябрь, ПФ-1571-сон), «Ўзбекистон Республикаси Қуроли Кучларининг интизом қисми ҳақидаги Низомни тасдиқлаш тўғрисида»ги (1996 йил 9 октябрь, ПФ-1572-сон), «Ўзбекистон Республикаси ҳарбий қисмларида интизомни мустақамлашга доир чора-тадбирлар тўғрисида»ги (1998 йил 23 февраль, ПФ-1932-сон) Фармонларида ўз ифодасини топди.

Ҳарбий ислохотнинг асосий қоидалари И.А.Каримовнинг Олий Мажлис сессияларида қилган қатор маърузаларида кенг баён этиб берилди ҳамда миллий армиянинг тузилишини ўзгартириш таклиф этилди. Энг аввало, гап контракт асосида ҳарбий хизмат қилишга ўтиш орқали армияни қисқартириш хусусида борди. Бундай сиёсат Марказий Осиё шароитида самарали жанговар ҳаракатлар олиб боришга қодир профессионал армияга асос бўлиб қолиши ҳақида сўз юритилди.

Мамлакатимиз Қуроли Кучлари жанговар тайёргарлигини таъминлашнинг устувор вазифалари орасида қўшинларни тайёрлашда миллий воя, миллий мустақиллик мафкурасига таянган ҳолда тарбиявий ишларни ташкил этишнинг бутун тизимини қайта тузишга киришилганлигини алоҳида таъкидлаш зарур.

Юртбошимиз И.Каримов «Умумий ҳарбий мажбурият ва ҳарбий хизмат тўғрисида»ги қонун қабул қилинганлиги муносабати

билан ўз фикр-мулоҳазаларини билдириб: «Бу Қонунга мувофиқ муддатли ҳарбий хизмат муддати 12 ойга қисқартирилгани, биз орзу қилаётган янги турдаги армияни барпо этиш учун зарурий ҳуқуқий асослар яратилаётгани эътиборга сазовор»¹, — деган эди.

Минтақамиздаги ва мамлакатимиз чегаралари яқинидаги мураккаб ҳарбий-сиёсий вазият, бутун жаҳонда экстремистик кучлар кучайганлиги мамлакат Президентининг 2000 йил 7 февралдаги Фармони билан тасдиқланган янги Мудофаа доктринасини ишлаб чиқишни тақозо этди. Унга мувофиқ мамлакат Қуроли Кучлари ўзида Мудофаа вазирлиги бўлинмалари, Чегара қўшинлари, Ички ишлар вазирлиги ҳамда Миллий хавфсизлик хизматининг махсус бўлинмалари ва бошқа идораларнинг ҳарбий тузилмаларини бирлаштирди.

Мамлакатимиз Қуроли Кучларининг Бирлашган штаби ташкил этилди ва у Ўзбекистон Республикасининг суверенитети ҳамда ҳудудий яхлитлигини қуроли ҳимоя қилиш бўйича қарорларни ишлаб чиқувчи ва амалга оширувчи ягона қўмондонлик органига айланди. Компьютер технологияларидан, моделлаштириш услубларидан ва бошқа замонавий таълим шаклларидан фойдаланиладиган, ҳарбий хизматчиларни тайёрлашнинг мутлақо янги шакллари ҳисобланган сержантлар мактаблари ва тайёрлов марказлари очилди.

Мамлакатимиз Президенти ташаббуси билан Қуроли Кучларнинг резервчилари институти таркиб топганлиги муҳим аҳамиятга эга бўлди. Ушбу ҳужжат иккинчи чақириқ Олий Мажлиснинг тўққизинчи сессиясида мамлакатимиз Президенти томонидан илгари сурилган Ўзбекистон Республикасида Қуроли Кучлар резервчилари институтини ташкил этиш ва жорий қилишнинг аниқ йўналишлари асосида ишлаб чиқилди.

Қонунда ушбу тизимни тузишнинг асосий вазифалари ва принциплари қойдалари, резервчилар тузилмалари сафини тўлдириш принциплари, тинчлик ва уруш даврида мамлакат мудофаа қобилиятини таъминлашда улардан самарали фойдаланиш механизми, шунингдек, давлат бошқаруви органлари, ҳарбий бошқарув ва маҳаллий ҳокимият органларининг ҳарбий хизматга мажбурларни Ўзбекистон Республикаси Қуроли Кучлари резервидаги хизматга тайёрлаш юзасидан ўзаро ҳамкорлиги йўналишлари баён этилган.

¹ Каримов И.А. Миллий армиямиз — мустақиллигимизнинг, тинч ва осойишта ҳаётимизнинг мустаҳкам кафолатидир. — Т.: Ўзбекистон, 2003. — 30-бет.

КОНСТИТУЦИЯГА ЎЗГАРТИРИШ КИРИТИШ ТАРТИБИ

Мазкур бўлим Конституцияга ўзгартириш киритиш тартибига бағишланган иккита моддадан иборат. Конституцияга ўзгартириш киритиш тартибининг алоҳида бўлимда баён этилиши мазкур масаланинг нечоғли муҳим аҳамият касб этишидан дарак беради. Чунки Конституцияга ўзгартириш киритиш тартиби ва шартлари жорий қонунларга ўзгартириш киритиш тартибига нисбатан мураккаб жараёни ўз ичига олади. Шунингдек, ушбу тартибнинг мавжудлиги конституциянинг барқарорлигини таъминлаш нуқтаи назаридан ҳам келиб чиқади.

Шуни таъкидлаш лозимки, давлат ва жамият ҳаётида рўй бераётган модернизация ва янгиланиш жараёнлари, ислохотлар мазмун-моҳиятига мос равишда ижтимоий муносабатларнинг ривожланиб бориши, аввало, мазкур жараёнларнинг ҳуқуқий заминини мустаҳкамлашни ва, албатта, такомиллаштиришни тақозо этади. Бу эса, ўз навбатида, тегишли норматив-ҳуқуқий ҳужжатларга ўзгартиришлар киритиш заруриятини келтириб чиқаради. Мазкур жараён бевосита Конституцияга ҳам тааллуқлидир. Конституция — бу қотиб қолган ҳуқуқий ҳужжат эмас, жамият ҳаётининг ўзгариши ва янгиланиши, ижтимоий муносабатларнинг ривожланиши ва мураккаблашуви натижасида унга тегишли ўзгартириш ва тузатишлар киритилади. Айнан шундан келиб чиқиб, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ҳам давлат ва жамият ҳаётини янада эркинлаштириш ва тараққий эттиришнинг заруратини эътиборга олгани ҳолда конституцияга ўзгартиришлар киритишни назарда тутувчи бўлимдан иборат қилиб тузилган. Ушбу бўлимда мустаҳкамланган конституцияга ўзгартириш киритиш тартиби конституциявий қонунларни қабул қилиш воситасида амалга оширилади. Конституциявий қонун деганда конституцияга ўзгартириш, қўшимча ва тузатишлар киритишни назарда тутувчи, конституцияни тўлдириш мақсадида қабул қилинган қонунлар тушунилади.

Шу жиҳатларни эътиборга олган ҳолда, 2002 йил 27 январда ўтказилган умумхалқ референдуми натижаларига ва унинг асосида қабул қилинган 2003 йил 24 апрелдаги Ўзбекистон Республикаси Қонунига мувофиқ, Конституциямизнинг XVIII, XIX, XX, XXIII бобларига тузатиш ва қўшимчалар киритилди. Шунингдек, давлат бошқарувини янада демократлаштириш, ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи, ижро этувчи тармоқлари, ҳукумат ва маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг улар зиммасига Конституция билан юклатилган ваколатларни амалга оширишдаги роли ва масъулиятини ошириш, мамлакат Президенти вазифаларини аниқ-равшан белгилаш ҳамда ҳуқуқий меъёрлар доирасида чеклаш, шунингдек, юқорида кўрсатиб ўтилган ислоҳотларни амалга оширишда, мамлакатни янгилаш ва модернизация қилишда сиёсий партияларнинг роли ҳамда таъсирини кучайтириш мақсадида 2007 йил 11 апрелда «Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг айрим моддаларига (89-моддасига, 93-моддасининг 15-бандига, 102-моддасининг иккинчи қисмига) тузатишлар киритиш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни қабул қилинди. Мазкур Қонун 2008 йил 1 январдан эътиборан кучга кирди.

127-модда. Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига ўзгартиришлар тегишинча Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси депутатлари ва Сенати аъзолари умумий сонининг камида учдан икки қисмидан иборат кўпчилиги томонидан қабул қилинган қонун ёки Ўзбекистон Республикасининг референдуми билан киритилади.

Конституциянинг мазкур моддаси Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан 2003 йил 24 апрелда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига ўзгартишлар ва қўшимчалар киритиш тўғрисида»ги қонун асосида ўзгартирилди¹. Агар унинг эски таҳририга мурожаат қиладиган бўлсак, унда Конституцияга ўзгартиришлар Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси жами депутатларининг камида учдан икки қисмидан иборат кўпчилиги томонидан қабул қилинган қонунлар билан киритилиши белгиланган эди. Конституциянинг ушбу янги нормаси, биринчидан, унга ўзгартириш киритиш тартибининг мураккаблигини билдирса, иккинчидан, бунга масъул бўлган олий қонун чиқарувчи ҳокимият — Олий Мажлис Қонунчилик палатаси депутатлари ҳамда

¹ Ўзбекистон Республикаси қонунлари тўплами. 2003, 9 – 10-сон, 67-модда.

Сенат аъзоларидан улкан масъулият талаб этади. Чунки мазкур тартиб оддий қонунларни қабул қилиш жараёнидан фарқ қилади ҳамда бу борада иккала палатанинг мустаҳкам ҳамкорлигини йўлга қўйишда зарур ҳуқуқий шароит яратади.

Шуни таъкидлаш жоизки, Конституцияга ўзгартириш киритишни назарда тутувчи қонун аввал Олий Мажлис Қонунчилик палатаси депутатлари умумий сонининг камида учдан икки қисми овози билан қабул қилиниб, кейин Сенатга маъқуллаш учун юборилади. Сенат ушбу қонунни кўриб чиқиб, уни маъқуллаш тўғрисидаги қарорни ўз аъзоларининг камида учдан икки қисми овози билан қабул қилади.

Демак, бундан кўриниб турибдики, Конституцияга ўзгартириш киритиш мураккаб жараён бўлиб, мазкур жараённи тартибга солиш қўшимча қонунларга мурожаат этишни тақозо этади. Масалан, Конституцияга референдум йўли билан ўзгартириш киритиш учун «Ўзбекистон Республикасининг референдуми тўғрисида»ги қонун талабларидан келиб чиқиш лозим¹. Бу қонунга кўра, референдумга қўйиладиган масала давлат ва жамият ҳаётининг энг муҳим масалаларидан саналиши билан бир қаторда, айрим масалаларга дахлдор бўлмаслиги лозим. Яъни қонуннинг 2-моддасига асосан Ўзбекистон Республикасининг ҳудудий яхлитлигини ўзгартириш, Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети ва солиқлар, амнистия ва афв этиш, жамоат тартибини, аҳоли соғлиғи ва хавфсизлигини таъминлаш бўйича фавқулодда ва шошилинч чора-тадбирлар ўтказиш, Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномаларидан келиб чиқадиган мажбуриятларни бажариш, мансабдор шахсларни тайинлаш ва вазифасидан озод этиш масалалари референдум предмети бўлиши мумкин эмас.

Демак, юқоридагилар референдум предмети бўлмагани каби, Конституциядаги бунга тааллуқли масалаларга референдум йўли билан ўзгартириш киритиш ҳам мумкин бўлмайди.

Референдум ўтказилгач, қабул қилинган қарор Марказий сайлов комиссияси томонидан эълон қилиниб, республиканинг бутун ҳудудида мажбурий кучга эга бўлади ва давлат ҳокимияти органларининг ҳужжатлари билан бирон-бир тарзда тасдиқлашни талаб қилмайди. Мабодо, референдумда Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг айрим нормаларига ўзгартириш ки-

¹ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. 2001, 21-сон, 147–148-моддалар.

ритишни тақозо этувчи қарор қабул қилинса, Конституциянинг муайян нормалари референдум қарорига мувофиқлаштирилади.

Шу ўринда қайд этиш керакки, Конституцияга ўзгартириш киритиш фақатгина қарор асосида эмас, шунингдек, қонун қабул қилиш йўли билан ҳам амалга оширилиши мумкин. Демак, Конституцияга ўзгартириш киритиш икки усулда: қарор ҳамда қонун қабул қилиш йўли орқали амалга оширилади. Қарор фақатгина референдум ўтказишни талаб этса, қонун Олий Мажлис Қонунчилик палатаси депутатлари ва Сенати аъзолари умумий сонининг камида учдан икки қисмидан иборат кўпчилиги томонидан қабул қилиниши лозим.

Хулоса ўрнида қайд этиш керакки, Конституцияга ўзгартириш киритишнинг у ёки бу тартиби, энг аввало, халқ манфаатидан келиб чиқади ҳамда унга хизмат қилишга қаратилган. Референдум мазкур иродани ифода этишнинг бевосита шакли бўлса, халқ вакиллари — сенаторлар ҳамда депутатлар орқали у билвосита амалга оширилади.

128-м о д д а . Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси тегишли таклиф киритилгандан кейин олти ой мобайнида Конституцияга ўзгартиришлар ҳамда тузатишлар киритиш тўғрисида кенг ва ҳар тарафлама муҳокамани ҳисобга олган ҳолда қонун қабул қилиши мумкин. Агар Олий Мажлис Конституцияга ўзгартириш киритиш тўғрисидаги таклифни рад этса, таклиф бир йил ўтгандан кейингина қайта киритилиши мумкин.

Ушбу модда Конституциянинг сўнгги моддаси бўлиб, унда Конституцияга ўзгартириш киритиш тартиби ва шартлари мустақамланган. Ўзбекистон Республикаси қонунларини тайёрлаш тартиби 2006 йил 21 августда қабул қилинган «Қонунлар лойиҳаларини тайёрлаш ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасига киритиш тартиби тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг қонуни¹ орқали амалга оширилмоқда.

Мамлакатимизда бугунги кунга қадар 400 дан ортиқ қонун қабул қилинган бўлса, шуларнинг 50 дан ортиғи амалдаги қонунларга ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш мақсадида қабул қилинди. Бевосита Конституцияга ўзгартириш киритиш масаласида ҳам бир неча қонун қабул қилинган. Масалан, 2003 йил 24 апрелда «Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритиш тўғрисида»ги қонун асосида баъзи

¹ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. 2006, 41-сон, 406-модда.

бир нормалар ўзгартирилди. Шунингдек, «Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг айрим моддаларига (89-моддасига, 93-моддасининг 15-бандига, 102-моддасининг иккинчи қисмига) тўзатишлар киритиш тўғрисида»ги 2007 йил 11 апрелдаги қонунга¹ биноан Асосий Қонунга тегишли ўзгартиришлар киритилди.

Конституциянинг шарҳланаётган моддаси мазмунига кўра, таклиф киритилгандан кейин узоғи билан олти ой ичида Конституцияга ўзгартиришлар киритиш тўғрисида қонун қабул қилиниши мумкин. Бунда шуни эътиборга олиш лозимки, агар Олий Мажлис мазкур таклиф асосида қонун қабул қиладиган бўлса, таклиф киритилган муддат билан қонун қабул қилинадиган вақт ораси олти ойдан ошмаслиги лозим. Агар шундай вазият рўй берса, мазкур таклиф асосида ушбу қонунни қабул қилиш мумкин бўлмайди ҳамда таклиф фақатгина бир йил ўтгандан кейин қайта киритилади. Бундан ташқари, агар Олий Мажлис Конституцияга ўзгартириш киритиш тўғрисидаги таклифни рад этса, таклиф бир йил ўтгандан кейингина қайта киритилиши мумкин.

Қайд этиш керакки, Конституцияга ўзгартириш киритиш тартибининг мураккаблиги унинг барқарорлигини таъминлаш усуллари билан бири саналади. Бу борада хориж тажрибасига мурожаат этадиган бўлсак, турлича ёндашувлар мавжудлигини кузатамиз. Масалан, қатор мамлакатларда оддий қонун лойиҳаси парламентнинг биргина аъзоси томонидан таклиф қилиниши мумкин бўлса, Конституцияга ўзгартириш киритиш тўғрисидаги лойиҳа эса фақат Президент, ҳукумат ёки депутатларнинг муайян гуруҳи (масалан, Туркияда — парламент аъзоларининг 1/3 қисми), федерация субъектлари (масалан, Бразилияда — штатларнинг ярми) томонидан киритилади. Бундан ташқари, Конституцияга киритилаётган ўзгартиришлар, қоида тариқасида, парламентнинг ҳар бир палатасида малакали кўпчилик томонидан маъқулланиши лозим. Масалан, Австрия, Италия, Нидерландияда парламент аъзоларининг 2/3 қисми овози зарур бўлса, Греция, Испанияда 3/5 қисмини ташкил этиши лозим бўлади. Парламент Конституцияга ўзгартиришларни қабул қилгач, айрим давлатларда мазкур ўзгартиришлар федерация субъектлари томонидан (масалан, АҚШда 3/4 қисми томонидан маъқулланиши), баъзи мамлакатларда эса (масалан, Дания, Швейцария) референдумда ҳам тасдиқланиши лозим.

¹ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. 2007, 15-сон, 152-модда.

МУНДАРИЖА

Кириш	1
Муқаддима	10

Биринчи бўлим

Асосий принциплар	16
I боб. Давлат суверенитети	18
II боб. Халқ ҳокимиятчилиги	11
III боб. Конституция ва қонуннинг устуңлиги	66
IV боб. Ташқи сиёсат	71

Иккинчи бўлим

Инсон ва фуқароларнинг асосий ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчлари ...	92
V боб. Умумий қоидалар	91
VI боб. Фуқаролик	106
VII боб. Шахсий ҳуқуқ ва эркинликлар	125
VIII боб. Сиёсий ҳуқуқлар	147
IX боб. Иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқлар	159
X боб. Инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг кафолатлари	184
XI боб. Фуқароларнинг бурчлари	194

Учинчи бўлим

Жамият ва шахс	210
XII боб. Жамиятнинг иқтисодий негизлари	212
XIII боб. Жамоат бирлашмалари	229
XIV боб. Оила	245
XV боб. Оммавий ахборот воситалари	256

Тўртинчи бўлим

Маъмурий-ҳудудий ва давлат тузилиши	263
XVI боб. Ўзбекистон Республикасининг маъмурий-ҳудудий тузилиши	264
XVII боб. Қорақалпоғистон Республикаси	274

Бешинчи бўлим

Давлат ҳокимиятининг ташкил этилиши	281
XVIII боб. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси	288
XIX боб. Ўзбекистон Республикаси Президенти	345
XX боб. Вазирлар Маҳкамаси	368
XXI боб. Маҳаллий давлат ҳокимияти асослари	380
XXII боб. Ўзбекистон Республикасининг суд ҳокимияти	414
XXIII боб. Сайлов тизими	438
XXIV боб. Прокуратура	447
XXV боб. Молия ва кредит	461
XXVI боб. Мудофаа ва хавфсизлик	476

Олтинчи бўлим

Конституцияга ўзгартириш киритиш тартиби	491
--	-----

Ўзбекистон Республикасининг конституциясига шарҳ/
Ў 32 А.А. Азизхўжаев, Ф. Абдумажидов, М.А. Аҳмадшаева ва бошқ.; Масъул муҳаррир А.А. Азизхўжаев; ЎзР Адлия вазирлиги, Тошкент давлат юридик ин-ти. — Тошкент: Ўзбекистон, 2008. — 496 б.

І. Азизхўжаев А.А.

ISBN 979-9943-01-234-9

ББК 67.400.1(5Ў)

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНING
КОНСТИТУЦИЯСИГА ШАРҲ**

Муҳаррирлар *Р. Қўчқоров, З. Жўраев*

Бадий муҳаррир *Ж. Одилов*

Техник муҳаррир *Т. Харитоновна*

Мусахҳиҳа *Л. Игамова*

Компьютерда тайёрловчи *Л. Абкеримова*

Босишга рухсат этилди 29.04.08. Бичими 60x90¹/₁₆.

«Балтика» гарнитурада офсет

босма усулида босилди. Шартли бос.т. 31,0.

Нашр.т. 31,79. Нусхаси 5 000. Буюртма № 08-89.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг

«Ўзбекистон» нашриёт-матбаа ижодий уйи.

100129. Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

«ЎЗБЕКИСТОН»

ISBN 978-9943-01-234-0

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНИНГ
КОНСТИТУЦИЯСИГА ШАРҲ

